

OM DETTE HEFTET

Dette er et uvanlig nummer av *Vardøger*! Det kommer ut helt samtidig med nr. 25, kriminalitetsnummeret. Det er ikke et temanummer i vanlig forstand. Det inneholder en del artikler på engelsk, noe man ikke før har sett i dette tidsskriftet. Med sine over 300 sider er det videre *Vardøgers* hittil mest omfangsrike nummer, og dessuten det første med innslag av flerfargetrykk! Men framfor alt: det er det eneste nummer i *Vardøgers* historie som kommer ut uten at tidsskriftets grunnlegger og ildsjel – Rune Skarstein – vet om det.

Grunnen til alt dette er enkel. *Vardøger* nr. 26 er et festskrift i anledning Rune Skarsteins 60-årsdag! Om alle gode makter står oss bi, så utkommer det på dagen: 7. april 2000.

Enhver som kjenner *Vardøger* vet hvorfor Rune fortjener et festskrift. Som ildsjel i tidsskriftet har Rune tilført den norske venstresiden kritisk kunnskap om samtidsutviklingen gjennom over tre år. I tillegg fortjener han selvsagt hyldest for sin innsats for SV, for den kritiske sosialøkonomien og som venn og kollega i de mange nettverk som forgrener seg ut fra ham. Men verken SV-ledelsen eller sosialøkonomene ville finne på å ta initiativet til noe festskrift for Rune. Desto viktigere ble det for oss i *Vardøger*-redaksjonen å gjøre det.

Bidragsternes geografiske spredning vitner om Runes vidtfavnende nettverk: her er ikke bare Norden og Nord-Europa representert, men også USA og Sør-Europa, sågar Japan. Hadde redaktørene vært ennå litt flinkere til å mase ville vi utvilsomt kunne ha fått bidrag fra India og Tanzania også.

Et festskrift som hylder Rune inneholder framfor alt samfunnsvitenskapelig og politisk aktuelt stoff. Abonentene behøver ikke bekymre seg: dette festskriftet er ikke noe vilkårlig sammenrasket kompendium bestående av akademiske småarbeider. Det inneholder nok noen artikler hvis akademiske spesialisering er langt over *Vardøgers* gjennomsnitt, og som nevnt noen som er skrevet på engelsk, men framfor alt behandler det tema som er i flukt med Runes brede interesser for samfunnsutvikling både lokalt og globalt, en interesse som også har vært basis for mange av *Vardøgers* temanumre.

Kjernen i dette festskriftet er en serie artikler som godt kunne utgjort et vanlig temanummer av *Vardøger*. Denne kjernen består av artikler om verdensøkonomiens utvikling, om norsk utvikling og om utvikling i den tredje verden. Robert Brenners lange artikkel står sentralt: den gir en analyse av de kapitalistiske sentrumslandenes utvikling i etterkrigstiden, ledet helt fram til en balansert diagnose på den pågående aksje-, it-investerings- og konsumboomen i USA. (De siste bitene av denne artikkelen – som først senere vil bli publisert på engelsk – ble oversendt oversetteren bare en drøy

uke før Runes fødselsdag!) Artikkelen føyer seg pent inn i rekken av Vardøger-artikler – de fleste skrevet av Rune selv – som tar pulsen på den kapitalistiske verdensøkonomien. Kristen Nordhaugs artikkel om forholdet mellom USA og Japan gir en mer spesialisert drøfting av et av de mest ladede spenningsforhold i verdensøkonomien i dag. Sjur Kasas artikkel omhandler også forholdet mellom USA og Japan (samt resten av Øst-Asia), med referanse til miljøskadelige forbruksmønstre, et viktig tema innen miljøforskningen. Jan Otto Andersson behandler den globale utviklingen med vekt på inntektsforskjeller og den tredje verdens posisjon. I denne gruppen finner vi også Georgios Stamatis mer grunnlagsteoretiske drøfting av automatisering, der han forsøker å berike marxistisk politisk økonomi ved anvendelse av lineær produksjonsteori.

To artikler tar for seg utviklingen i Norge. Ottar Brox sammenlikner forholdet mellom by og land i tre faser av norsk økonomisk utvikling: den førindustrielle, den industrielle og den postindustrielle epoken. Ådne Cappelen, Jan Fagerberg og Lars Mjøset gjennomgår sentrale tendenser i den norske økonomiske politikken på 90-tallet, i lys av både politiske og industrielle strukturendringer.

En tredje gruppe artikler omhandler utviklingsteoretiske temaer. Begge bidragene tar for seg Tanzania, et land der Rune har bodd i flere år og som står sentralt i hans eget utviklingsøkonomiske forfatterskap. Kjell Havnevik analyserer landsbyetableringer og forsøker å trekke lærdommer fra Tanzania som kan anvendes i tilfellet Rwanda. Kaori Izumi bidrar med et case-studium av en sukkerplantasjes privatisering.

Dette nummeret inneholder imidlertid også andre typer artikler, som i mindre grad kan knyttes til global eller lokal samfunnsutvikling. Nummeret inneholder bidrag fra kunstnere som hilser Rune på 60-årsdagen. Hans Magnus Enzensberger har vært en gjenganger i Vardøgers spalter, mens Kjartan Fløgstad og Håkon Bleken opptrer for første gang.

En spesiell gruppe artikler omhandler Rune selv. Sambygdingen Olav Fagerlid bidrar med et tidsbilde fra etterkrigstidens Vestlandet, med Rune selv som hovedperson. Der Fagerlid slutter – med Rune som stadig mer politisk engasjert student ved NTH – tar Lars Mjøsets artikkel over. Den plasserer Rune i en større gruppe norske marxistister som bidro til den politiske økonomien på 70-tallet. Selv om artikkelen har kritiske merknader til Runes analyse av den norske utviklingen, konkluderer den med at Rune er den eneste av de ledende 70-talls-marxistene som på en virkelig produktiv måte har holdt fast ved den politiske økonomiens sanne ånd. Vi har også ønsket å dokumentere Runes arbeid med Vardøger. Dette gjør vi gjennom å trykke opp igjen et intervju som *Klassekampen* hadde med Rune i forbindelse med globaliseringsnummeret i 1998. Disse tre bidragene er nært knyttet til Runes person, men de er også et bidrag til studentopprørets og 70-tallsradikalismens sosialhistorie!

En stor gruppe artikler tar – i beste Vardøger-tradisjon – opp politiske tema. To artikler går inn på det siste årets turbulens i forbindelse med Nato-bombingen av Serbia. Hans Ebbing skriver om forholdene innad i SV, Arne Overrein skriver mer prinsipielt om politikk og etikk i denne forbindelse. Arnulf Kolstad drøfter etisk-politiske problemstillinger i forbindelse med en helt konkret asylsak. Marianne Gullestad gir en analyse av regional grasrotprotest i Mexico. Knut Sørensen kommenterer den akademiske kunnskapsarbeiderens situasjon. Det samme gjør Jan Terje Faarlund, med spesifikk referanse til det for ham paradoksale faktum at alle Runes artikler i Vardøger har vært skrevet på riksmål.

En siste gruppe bidrag kommer fra historiske og humanistiske fagområder. Vardøger har riktignok hatt et litteraturnummer og har ofte artikler med historisk spenn, men likevel er dette fagområder som aldri har dominert i Vardøger, noe vi herved kompenserer litt for. Øystein Rottem gir et ytterligere bidrag til 60- og 70-tallets sosialhistorie gjennom et halvveis selvbiografisk blikk tilbake på disse generasjonenes litteraturinteresser. Helge Nilsen tar for seg en eldre trønderroman. Ida Bull lovet festskriftredaksjonen et bidrag om ekteskap. Det handler ikke om hennes ekteskap med Rune, men om fedres arrangering av døtres ekteskap i Trondheim på 1600- og 1700-tallet. Lars Herlitz reflekterer om Holberg og svenske politiske filosofer fra den samme tidsepoken. Kirsten Flatøy bidrar derpå med et eget dikt og tre utvalgte dikt av Runes favorittdikter: Bertolt Brecht.

To lister utgjør en naturlig avslutning på vår hyldest til Rune: For det første en liste som gir det komplette innhold (titler på temanumre, forfattere og titler på artikler) publisert i de 25 numrene som Rune hittil har gitt ut av Vardøger. I den historiske dokumentasjonens interesse inneholder listen sågar en oversikt over planlagte Vardøger-numre som aldri ble fullført! For det andre trykker vi en bibliografi over det Rune selv har skrevet. Denne bibliografien er nok temmelig komplett for Runes akademiske forfatterskap, men nok ikke så komplett når det gjelder hans dagsaktuelle politiske bidrag opp gjennom tidene.

Med dette festskriftet vil medlemmene av Vardøgers redaksjon og redaksjonsråd hylde Rune på 60-årsdagen den 7. april 2000. Vi tror også leserne og ikke minst abonnentene vil stemme i våre gratulasjoner. Vi har ikke fulgt opp det akademiske ritualet med Tabula Gratulatoria, men Vardøgers abonnentlister skal på dagen regnes som et eneste stort slikt Tabula!

Hans Magnus Enzensberger

ARTISTS OF DESTRUCTION

Most manifestoes are boring. For a brief moment, they may create a flurry of excitement, but once their immediate cause is gone, they usually sound shrill and their rhetoric seems overblown to the jaded ear of posterity. As a literary form, the manifesto is a modern invention with origins in the seventeenth century. Mass production started early in the twentieth, when no self-respecting movement could do without one. The genre went into a cycle of inflation and subsequent decline.

The exceptions to the rule are quite rare. A document called *The Unanimous Declaration of the Thirteenth United States of America* has retained much of its original impact, and even Émile Zola's famous letter is still quoted with respect. The most surprising survivor, however, is certainly *The Manifesto of the Communist Party*, a masterpiece written by Messrs. Marx & Engels and published in 1848.

Read today, it is perhaps the most concise and thrilling account of a process which creates havoc in the contemporary world; the inexorable pressure of globalization. Of the four chapters of the *Manifesto*, it is the first (and only the first) which can claim this resonance. Not only do the authors foresee and describe secular developments like urbanisation and the rise of a female working force. They also analyse the crisis mechanism inherent in the capitalist economy with an accuracy unmatched by more recent gurus. They give an account of the vertiginous speed of change to which all modern societies are subject, and they foresee with a precision bordering on clairvoyance the consequences of «infinitely improved communications». They forecast the destruction of traditional basic industries, a catastrophe which has hit many regions and of which we have not yet seen the end. Finally, they see the political implications of a fully globalized economy: the inevitable loss of control on the part of national governments which are reduced to the role of «a committee administering the common business of the bourgeois class» represented today by the multinational corporations.

This is not to say that the authors of the *Manifesto* have proved to be infallible. In fact, their class analysis has turned out to be wide off the mark. The cornerstone of their argument is the claim that «the amount of (industrial) work is increasing». In fact, the opposite is true. The demand for industrial labour has declined in a dramatic way, and the classical working class is dwindling rapidly. A century ago, an enormous part of the working population has been engaged in agriculture; today, 2-3% of the workforce is

producing more food than the 60-80% traditionally occupied in the primary sector. Exactly the same process is now hitting the «proletariat» on which Marx and Engels pinned their revolutionary hope. The concomitant rise of an amorphous and multi-layered middle class has disproved the notion that all intermediate strata are doomed to disappear. Instead, we witness the rapid growth of a new underclass, both on the national and the international scale: millions if not billions of employable people, not even deemed fit for exploitation by the forces of post-modern globalization.

Notwithstanding these flaws, the strength of the *Manifesto* is in its analysis and not in the remedies it offers. Much to the detriment of the Left, New and Old, Marxists have always been hypnotized by the affirmative and utopian side of their founding fathers' work. The disastrous results are by now a matter of record. I have always believed that the strength of Marxism lies in its ruthless *negativity*, its radical criticism of the status quo, and that in this capacity it is still an indispensable tool. As a prophet of «the realm of freedom», Marx shares the fate of many other utopian thinkers. As an artist of demolition, he is unsurpassed. What Walter Benjamin described as «the destructive character» may not be to the liking of people who prefer comfort to reason; but whoever wants to understand the world he lives in cannot do without «l'artiste démolisseur». This is a phrase coined by Baudelaire, who was, like Whitman, a contemporary of Marx and Engels. And these names may suggest another reason for the ongoing fascination of the *Manifesto*. Many parts of it read like great poetry. The grandeur and the misery of the nineteenth century have rarely been expressed with greater force, and while most of the theoretical works of the past, not to mention the strident manifestoes of the avantgarde, are now dead letter, or at best fodder for the academy, the vibrant sentences of Marx and Engels will go on to shock and enlighten the next century.

SKILNADEN MELLOM FOLK OG PØBEL

I

Den 29. april i året 1636 blei det reist sak på tinget i Småland mot ein gammal mann som heitte Ingemar i Öna. Tiltalen gjekk ut på at han hadde «lätit falla någre otilbörlige ordh». Men det Ingemar eigentleg hadde gjort, var å gjenfortelja ei gammal antiføydal bondesegn. Denne segna om hunehæren, som den blir kalla, finst i mange nordiske kjelder, og er også knytta til det tyske bondeopprøret under reformasjonen. I alle variantane fortel segna om ein bonde som blir krenka av styresmaktene. Bonden skaffar seg ei kølle med jernspiker, slår plageånda i hel, mobiliserer til opprør og går mot styresmaktene i heimlandet. Men først når bondehæren når fram «til Roma port», er undertrykkarane slegne og sigeren vunnen. I 1636 risikerte Ingemar i Öna dødsstraff berre for å gjenfortelja denne segna.

Den norske folkelivsgranskaren Svale Solheim har spora segna om hunehæren heilt tilbake til folkevandringstida og til folkenamnet hunane. Opp gjennom hundreåra blei den omforma til eit antiføydalt og antipapistisk kampprogram for bøndene. Hunehæren blei bondehær og frigjøringshær. Både i Sverige og Norge levde segna i munnleg tradisjon heilt fram til andre halvdel av 1880-tallet. Svale Solheim mener at den spela ei rolle for den tidlege arbeidarrørsla i Norden. Forfattarar som Ernst Bloch og E. P. Thompson har tatt utgangspunkt i same tradisjonen og tenkt i liknande banar. Sjølv i dag, mot slutten av nittitalet, kan vi sjå motiv frå segna om hunehæren i zapatistopprøret i Chiapas og andre frigjøringsrørslar i Latinamerika.

II

I flokk og følge har europeiske intellektuelle dei siste par tiåra avsverga marxismen og alt som har med det historiske venstre å gjera og slutta fred med den liberale kapitalismen under meir og mindre postmodernistiske forteikn.

For å få til dette, har det vore naudsynt å erstatta ideen om det gode og byggande «folket» med den irrasjonelle og førrevolusjonære «pøbelen». Medan «folket» uttrykte seg politisk i språket til det borgarlege demokratiet, ytra det Norman Cohn kallar den «kvasiapoklyptiske fantasien» i folkedjupet seg som ei endelaus rekke av bondeopprør, hunehærar, millenarisme og utopisme frå tidleg middelalder fram til nazismen og kommunismen i det 20. århundret.

Tidstypisk nok blei Cohns kaldkrigstraktat frå 1957 (*Jakten på tusenårsriket*) utgitt igjen på norsk i 1999, i uendra utgåve, og blei møtt med jubelrop frå alle hald. Ingen tilvisingar til forfattarar som Bloch, Solheim eller Thompson fekk utfordra denne «vulgaritet som kjenneteiknar alle sosiale grupper som oppfattar seg sjølve som elite, og derfor trur dei kan utelukka alle andre, medan dei i røynda utelukkar seg sjølve frå røynda» (Claudio Magris, *Donau*, 1986).

Når ein på denne måten demoniserer folket under utnamn som pøbel, masse, horde, mobb, vil det seia det samme som ein lukkar det vi kan kalla den utopiske horisonten for politisk endring. Dette er den totalitære lengselen ved den ideologiske situasjonen som blir kalla postmodernisme. Politikken hersar som kjent særleg totalitært med dei som prøver å gøyma den.

III

I *Europeiska missnøjets grunder*, Fjärde brevet (1838-1850) har den svenske atten hundretalsdiktaren Carl Jonas Love Almquist dette å seia om

SKILLNADEN EMALLAN FOLK OCH PÖBEL

«Nei, min vän; alle, som bo i ett land, utgöra vad jag menar med folket.

Alle, som bo i ett land, utgöra dess befolkning; men när man ifrån hela befolkningen avdrager pöbeln, då återstår det, som er folket. ...

Nuväl. Vi hava två slags pöbel, en förklädd och en uppriktig.

Runt omkring oss gå först och främst skaror av förklädd pöbel. Dit höra de, som anse sig förnäme, kalla sig lärde, tro sig frisinnige, utan att vara det. Sådane hava ej ädelmod i själens grund; därför äro de icke rätt förnäme, ej adlige i andlig mening. ... Fernissornas tidevarv är dock slut. Den förklädde pöbeln går att bliva känd; den skall mer och mer avklädas in på bara kroppen.

Den övriga, eller oförklädde pöbeln, är uppriktig. Var och en igenkänner den, barn kunna peka därpå, och den erkänner sig själv. Denna pöbel är ohygglig, ryslig; men den är mindre föraktlig än den förklädda.»

IV

Rune Skarstein veit forskjellen mellom folk og pøbel. Få har standhaftig som han arbeidd for å politisera, ikkje demonisera folkets motstand, utopiens ånd og prinsippets håp. Derfor denne helsinga i dag, til ein som ikkje bøyer seg for den politiske lågkonjunkturen, og dermed heller ikkje er med på å forlenga den i det uendelege.

Olav Fagerlid

OM DET Å VÆRE I SLEKT MED VESTLANDSFAN – EIN VARDØGER-REDAKTØR BLIR TIL

Det blir sagt om dikteren Åsmund Olavson Vinje at hans merkelege avisprosjekt *Dølen* var Vinje og Vinje var *Dølen*. Eit langt stykke på veg gjeld dette også Rune og *Vardøger*. Rett nok har dette prosjektet heilt frå starten vore eit kollektivt tiltak, men det har aldri vore særleg tvil om kven som er den raude tråden i prosjektet. Då Rune såg dagslyset for første gong, stod det kanskje skrive i stjernene at han skulle føde og fostre eit marxistisk tidsskrift. Det stod i alle fall ikkje skrive nokon annan stad.

Rune er født på Børabruket i gardsgrenda Skarstein i Olden inst i Nordfjord. Faren, Einar, var eit politisk menneske, ei framsynt organisatorisk drivkraft. Han fungerte ein lengre periode som ordførar, valt som representant for Bondepartiet. Han viste også stor økonomisk teft for å skape fleire inntektskjelder av gardsdrifta. Epleproduksjonen gledde dei fruktsvultne byborgarane like etter krigen. Tomatane gledde turistane om sommaren. Men ungdommen i gardsgrenda hausta dobbelt glede: arbeidsløn og kosttilskot i form av uforklarleg svinn. Vel, kanskje var det ei som såg også denne sida av produksjonskostnadene. I så fall såg ho gjennom fingrane. Mor til Rune, Ragna, var den som langt på veg sto for den praktiske drifta av garden frå dag til dag. Utan dette seige arbeidsjernet hadde ikkje gardsdrifta hengt saman.

Gjennom femti- og sekstitalet vart bygda sugd inn i ein komprimert moderniseringsprosess som reint teknologisk sveiv i spiral rundt to tyngdepunkt: elektrifisering og forbrenningsmotoren. Tohjulstraktoren og etterkvart dei firehjulsdrevne «transportarane» fann seg fort til rette i brattlende. Innomhus var overgangen frå vedovn til elektrisk komfyr, frå vaskebrett til vaske-maskin, frå meir eller mindre tradisjonell konservering av mat til kjøleskap og fryseboks fullført i løpet av 10 til 15 år.

I dag må ein abonnere på minst eit datablad for at ein med truverdige tyngde kan uttale seg om «effektene av dagens teknologiske revolusjon». Ei slik argumentativ kraft kan nok trengast. Det merkelege er at vi i dag ser IT-utstyr overalt bortsett frå i produktivitetstala. Akkurat denne samanhengen mellom teknologisk endring og velstandsvekst var langt lettare å finne ut av på femti- og sekstitalet. Folk flest snakka mykje om «Utviklinga» på same måten som dei elles snakka om veret. Det gjorde dei ikkje berre fordi dei las om «den raske Utviklinga» i avisene eller hørde om ho i radio. «Utviklinga» vart heller ikkje spesielt knyta til teknologiske modernitetsikonar slik IT-teknologien er det i dag. «Utviklinga» vart dels oppfatta å være samfunns-

messig generell. Men samtidig var den nær og konkret som kombinerte effektar av modne teknologiar eller teknologiske prinsipp som på kort tid slo inn i lokalsamfunnet. I alle fall fekk omgrepet produktivkraft ei nokså handfast form.

På femtitalet kom ein av dei første tohjulstraktorane i Olden til Børabruket. Traktoren, eit tungt svin med to store hjul og tilhengar med kardangdrift, bar snart namnet «Irus» som sjølvsagt også var fabrikknamnet. Kyndig samtale mellom konfirmantane skifte fort frå eksteriørvurdering av fjordhest til sakkunnige utsegner om hestekrefter og strategiske motordata. I trygg avstand frå vakse overoppsyn vart «Irus» sett på prøve. Ikkje alle eksperimenta hadde ei like god jordbruksfagleg grunngeving. I seine kveldar og i hendene på framstegshungrig ungdom ga «Irus» meistringsglede og underhaldning. Dermed vart «Irus» kunnskapsteknologi så god som nokon i meininga katalysator for tileigning av ny kunnskap og nye ferdigheiter. Rett nok var ikkje dette kunnskap av samme sort og prestisje som den underhaldnings- og informasjonstraumen som veltar ut av dagens informasjons- og kommunikasjonsteknologi. Vi får tru at denne informasjons- og underhaldningsstraumen leiar oss inn i det svært omtalte kunnskapssamfunnet for der ser det ut til at vi både kan kle og mette mennesket berre med teikn og taste-trykk. Alt no kan vi sjå at det der ikkje vil skorte på mediaskapt grautkoking.

Med fasiten i handa veit vi at «Irus» i sitt vraltande velde og på sitt klossete vis symboliserte innfallsporten til ei sosial og økonomisk omkalfatring av vestlandsbygda. Gamle «Irus» var eit av dei første teikna på den endelege utskiftinga av eit gammalt kunnskaps- og haldningsregime. Dei gamle var snare å gripe til ljàen for å frisere grastustane i vegskråningar og rundt stein og stubbar. Dei spådde svolt og elende for den nye generasjonen traktorbønder som sløsa med ressursane og elles ikkje gjorde noko som helst med mindre det kunne gjerast frå traktorsetet. Denne klaga over ungdomeleg sløvsinn er gammalt nytt. Det som er verdt å merke seg, er at om ungdomen verkeleg tok seg på tak og hørde på besteforeldra, forsto dei mindre og mindre av meiningsinnhaldet i det som vart sagt. I løpet av ein generasjon visna 40-50% av det gamle ordforrådet knytt til dei eldre driftsformene med tilhøyrande handlings- og haldningsrepertoar. På svært kort tid vart gamal kunnskap og kontekst til historie og til estetisert museumsliv til glede for dagens menneske som har alt, men saknar «tid», «røter», «det ekte» eller berre litt «nasjonal» eksotikk.

Dette hamskiftet av liv og næring i Indre Nordfjord var sjølvsagt ikkje noko eineståande. Det var berre ein flik av ein større økonomisk og sosial omvandling av Norge etter andre verdskrigen. Det spesielle var kanskje at Indre Nordfjord hadde ein del å ta att – særleg på grunn av sein elektrifisering. For den store gruppa av ungdom frå liknande bakgrunn var det viktigaste innhaldet i dette hamskiftet ein opning av samfunnet for geografisk og sosial mobilitet formidla gjennom eit raskt ekspanderande utdanningssystem.

Her var Rune tidleg ute. På femtitalet var det svært uvanleg at ungdom i bygda søkte seg vidare i skulesystemet. Det hadde fleire grunnar. Det var få alternativ å velja mellom. Dei fleste som tenkte seg vidare til gymnasen, søkte seg til Firda Lands gymnas på Sandane der dei måtte konkurrere med ungdom frå heile fylket. Kom ein gjennom dette nålauget, var det i tillegg eit spørsmål om økonomi for å finansiere utdanninga. Dessutan var det heller ikkje nokon allmenn tradisjon for å velje ein slik utdanningsbasert karriereveg. Vi skal likevel ikkje overdrive dette. Alt før krigen vart det sagt med eit typisk vestlandsflir at Nordfjord først og fremst var kjend for å eksportere tomtønner og lærarar. Det er i alle fall teikn til at Nordfjord inntil andre verdskrigen hadde eksportert sin kvote og vel så det av «Vestlandslæraren».

I dag er grunnskulen det første trinnet i ein utdanningsstige. Den 7-årige folkeskulen som Rune levde seg gjennom, var alt anna enn retta mot dei endringane som låg i lufta utanfor skulestova. Innafor dei solide veggane var verksemda heller himmelvend mot dei evige verdiane inkludert dei som var samfunns- og nasjonsbyggande. Om ikkje anna ga pugging av salmevers og Luthers katekisme med forklaring sitt bidrag til avkristninga av dei som alt halla den vegen. Elles osa skulestova av innøvd plikttruskar og protestantisk ånd. Dette var dessutan noko ein fekk rikeleg av som lekse heimafrå. For gardsungane, og det var dei fleste, var rettferdig deling av laurdagsgodteriet og anna forbruk ikkje noko stort problem. Den praktiske definisjonen av rettferd vart innøvd gjennom fordelinga av (barne-)arbeid heime. Prøvde ein å lure seg unna, hadde ein om ikkje anna eldre søsken som villig tukta syndaren. Av instinkt kjenner eg enno plikthunden gneldre i meg kvar gong Rune (med god grunn) refsar oss andre i Vardøggerredaksjonen for sviktande arbeidsmoral.

Sosialiseringa var vel elles prega av ein nokså egalitær vestlandsnormal. Eksistensen av denne normalen spegla relativt små sosiale avstandar i bygda. Etter dagens standard var levkåra litt magre, men det vart ikkje opplevd slik. Diktaren Tor Jonsson var innom bygda like etter krigen (1949). Der rakk han å bli kjend med og fascinert av ein eldre bonde og tradisjonsberar. Bonden var av vekst liten som ein tufteskall, men dei høge fjella stengde likevel ikkje for utsynet hans. Det er ikkje så merkeleg at dette var alt Tor Jonsson fekk med seg etter ei kort innsmet i bygda. Hadde han vakse opp der, hadde han sjølv sagt fått med seg meir i sekken. Men det ville ha vore ein sensasjon om han også hadde fått med seg sitt raseri mot sosiale skilje og oppstylta bondearistokratisk kultur. Denne brenneveden til eiga diktning sank han i heimbygda aust for vasskillet. Hans eigenmelding frå ei austnorsk bygd, blir i mangt stad festa av sunnmøringen Ivar Aasen si ironisering over den austnorske storbonden som han teiknar som ein anglifisert aristokratkonstruksjon. Aasen si raljering osar av vestlandsk nivelleringsarkasme. Kongen i «Det norske folkeeventyret» er eit nasjonalikon, men han er heilt sikkert ikkje

vestlending. Er det intellektuelt tak i vestlendingen, er han som regel meir i slekt med trollet på Karl Johan: vestlandsfan.

Vestlandsfan er ektefødd avkom av ein kulturell og politisk straum som har hatt nokså mykje å seie for nasjonsbygging og utdjuping av det norske demokratiet. I alle fall på den nordlege del av Vestlandet sprang denne strau- men ut av historiske kjelder avisa Morgenbladet i 1868 gav attesten: «raabarkede Gaardbrugere» og «halvstuderet røvervesen» (dvs lærerstanden). Legg vi til avhaldssak, målsak og indremisjon, er Nils Kjærs draumesyn av vestlandsfan på veg til Stortinget komplett. I følgje Mao skal det være ein god ting å bli bannsett av sine fiendar – her av ein reaksjonær åndsaristokrat. Men kanskje ikkje alltid. Etter at Kjær bråvakna av sitt draumesyn og fortalde om det, er vestlandsfan blitt ei stivna maske for dobbeltmoral og lummer bedehusluft. Er det så enkelt, kan det seiast mykje vondt om fenomenet. Det meste er då også sagt. Men ei rot kan ha fleire renningar.

Å vekse opp i Indre Nordfjord like etter krigen tydde i ein eller annan for- stand å ta stilling til det religiøse. Det er ikkje det same som at bygda var særleg plaga av «indremisjonshegemoni». Det mest intense religiøse livet var som regel flekkvis konsentrert til enkelte gardsgreender og familiar. I Skarstein-grenda der Rune voks opp, var ikkje ungdomen kjend for å slite kyrkje- og bedehustrappa. Det er likevel ikkje hovudsaka. Poenget er at ein instinktivt visste at skalaen for radikalt ungdommeleg oppgjer inkluderte opprør mot Moses og Profetane; ja, kanskje først og fremst det. I den forstand vart «kritikk av religionen vilkåret for all kritikk» (Marx). Men dersom ein var intellektuell ambisiøs og/eller nysgjerrig, kravde slik kritikk intellektuelt verktoy og følgeleg leiting etter begrepsapparat som ga fundament for kritikken. Denne modningsprosessen var nokså open, men likevel farga av den grunnleggjande sosialiseringa i vestlandsbygda: leiting etter prinsipp og meining. Ein naturleg plass å leite for yngel av «raabarkede Gaardbrugere» utan klassisk danning var naturvitskapane. Desse kunnskapsformene gav lovnad om trygt fundert kunnskap og einskap i forklåringsprinsippa. Det var dessutan kunnskaps- og tankeformer som hadde vist sin verknad gjennom dyremedisinsk kunnskap, avlsforedling, endra driftsformer og ny teknologi som letta kvardagsslitet.

Ungdomskulturen var ikkje oppfunnen enno – i alle fall ikkje i denne delen av landet. Komen til gymnas- og hybellivet på Sandane som 15-16 åring, sjokkfridd frå heim og heimbygd, galt det om å bli vaksen i ei brå- vending. Over natta var det mykje «barnetro» som skulle opp til kritisk vurdering og revisjon. Då eg sjølv kom til Sandane som førstereisgut, var Rune i ferd med å fullføre siste året på landsgymnaset. Eg besøkte han ofte. Han budde i eit eldre hus nær skulen saman med to-tre andre skulekameratar. Vinters tid fungerte hyblane som ein praktisk kombinasjon av bustad og kjøleskap. Ein av kameratane som var velsigna med det største rommet, bygde seg eit lite telt for å skjerme seg mot hybelvinteren. Der sat han som

Diogenes i tønna og sådde åndsradikalisme i grovillig jord. Ein del av inspirasjonen henta han nok frå Darwin.

Det første møtet med Darwins *Artenes opprinnelse* vart eit intellektuelt jordskjelv. Heldigvis var ikkje Darwin pensum. Det gjorde teksten endå meir pirrande. Men sjølv ikkje pensumnaget kunne ta livet av Garborgs *Bondestudentar* som intellektuell matauk. Denne teksten er eit litterært minne om eit passert sosialt, kulturelt og økonomisk traume som braut ned ein Fram og bøygde ein Daniel Braut inn i ynkeleg sosial tilpassing. Men for mange intellektuelle oppkomlingar vart teksten også noko anna. Den ga ein og annan «bondestudent» under sterkt intellektuelt modningspress modellar for autoritetstvil og autoritetsopprør. Men denne tvilen og opprøret knytte seg først og fremst til livssyn og kva som gav livsmeining enn til sosiale motsetningar. Det siste ga ikkje vestlandsbygda erfaringsgrunnlag for.

At det gror marxistiske intellektuelle av ei slik jord, kan sjå ut som eit mirakel, men er det neppe – i alle fall har det hendt før. Vi kan gjere eit dristig sprang til midten av attenhundretalet. Då vart den agiterande og skrivande autoritetsstormaren Olaus Fjørtoft født i bonde- og fiskarsamfunnet Haram på Sunnmøre. Denne bonde- og lensmannssoenen var truleg den første som ga ein sakleg presentasjon for norske lesarar av Marx og grunnlaget for Internasjonalen. Fjørtoft svalt eller svelte seg i hel i Kristiania berre 31 år gamal. Men før dette rakk han å markere seg så sterkt i samfunnsdebatten i denne urbane avkroken at han stod modell for minst tre figurar i norsk litteratur. Den mest kjende er Fram i Garborgs *Bondestudentar*. Denne boka var ein sentral tekst i norskpensumet ved Firda Lands gymnas den tid Rune var der i slutten av 1950-åra. Vi skal ikkje sjå bort frå at han til liks med andre medelevar før han, kjende seg att i den eine eller den andre av figurane i Garborgs tekst. Men ut over dette er tråden mellom lensmannssoenen frå Sunnmøre og bonde- og ordførarsonen frå inst i Norfjord heller tynn. Ein føregangsmann som ligg langt nærare, er klokkarsonen, sosialisten og ateisten frå Lindås, Torolv Solheim, som med sitt eige tidsskriftprosjekt *Fossegrimen*, var ei openbar inspirasjonskjelde for etableringa av *Vardøger*.

Slik eg hugsar det, var ikkje Rune politisk aktiv den tid han var på Firda Gymnas – langt mindre det vi seinare kalla venstreorientert. Då eg sjølv kom til NTH i Trondheim hausten 1966, var situasjonen ein anna. Sjølv om eg knapt nok hadde møtt Rune på 5-6 år, var eg ikkje overraska over skiftet. Han var då heller ikkje så omsnudd og nyomvend at han ikkje kjende seg sjølv igjen. Eg hadde i alle fall ikkje problem med å kjenne han att. I samband med sivilingeniørstudiet hadde han bak seg eit år i (Vest-)Tyskland. Dette hadde openbart vore ei rik erfaring. Med sin språkgivnad hadde han lært både å snakke og skrive tysk svært bra, og han vart etter kvart godt kjend med Hans Magnus Enzensberger. På den tida var Enzensberger fortsatt redaktør av tidsskriftet *Kursbuch* som han sjølv hadde starta midt på sekstitalet.

Enzensberger var ein tysk intellektuell som Rune såg opp til med god grunn. Ideen til den tofarga framsida på *Vardøger* stammar frå *Kursbuch*.

Det første året eg var i Trondheim vart Rune redaktør av studentavisa *Under Dusken*, og han drog meg straks med i Sos.stud. Dette var ein svært aktivt politisk verkstad som held til i ein «kjellarhybel» i Studentersamfunnet. Her møtte eg for første gong Einar Jetne, Arnulf Kolstad og Bernt M. Førre som alle på ulik vis seinare deltok i etableringa av *Vardøger*. Dei neste ti åra vart ei svært hektisk politisk tid på venstresida som også ga rom for mykje strid mellom ulike sekter og siste dagars heilage. Frå vestlandsbygda var eg velsigna med eit religionssosiologisk gyroskop som eg trur murra i meg kvar gong politisk frelse og omvending stod på dagsordenen. Eg kan ikkje minnst at det murra når eg var innom Sos.stud-hybelen. Rett nok mangla det ikkje på doktrinære bukkesprang og djupdykk i klassiske skrifter, men det var samtidig rikeleg med humor, til og med sjølvironi. Dessutan ropte verda utanfor den politiske kjellarhybelen etter meir eller mindre anarkistiske initiativ og deltaking: kampen om talerstolen i Samfunnet skulle vinnast, eit progressivt styre i Studentersamfunnet skulle lirkast på plass, Trondheimspolitikarane sine planar om å asfaltere ned (i dag attraktive) bustadområde skulle stansast, men ikkje minst: motstand mot USAs voldtukt av Vietnam skulle kjempast inn på den politiske dagsordenen saman med aksjonen for politisk militærnekting.

I denne politiske hurlumheien treivst Rune. Han spelte på fleire strenger, men han likte seg nok best i rolla som ein analyserande intellektuell. Dette var ei rolle han openbart hadde eit politisk medvete forhold til. Så lenge i ettertid er det lett å romantisere, men på dette punktet er det mogleg å støtte seg til *Vardøger* som kjeldeskrift. *Vardøger* nummer 1 (desember 1969) ber rammetittelen: *Intellektarbeiderne – Universitetet – Kapitalismen*. Omgrepet intellektarbeidar er henta frå artikkelen til Paul A. Baran: «Den intellektuelles oppgave». Det er slett ikkje tilfeldig at denne artikkelen står heilt fremst i det første nummeret av *Vardøger*. Baran sin vesle artikkel er ei klassisk perle publisert i det amerikanske tidsskriftet *Monthly Review* i 1961. I denne artikkelen drøfter Baran ulike karaktertrekk som skiljer ein intellektarbeidar frå ein intellektuell. Framveksten av det Baran kallar intellektarbeidarar, knyter han til vitskapleggjeringa av produksjonen og til byråkratisering og profesjonalisering av offentlege og private institusjonar.

«(...) intellektarbeideren [er] typisk den trofaste tjener, agenten, funksjonæren og systemets talsmann. Det er karakteristisk for ham at han tar det eksisterende samfunnssystemet som gitt, og at han bare setter spørsmålstegn ved de herskende tilstander som befinner seg innefor det begrensede området han i øyeblikket er opptatt av. Og det han er opptatt av i øyeblikket, er bestemt av den jobben han holder på med. Er han f.eks. ikke fornøyd med kostnadsnivået i fabrikken han eier, driver eller er ansatt i, vil han kanskje prøve å senke kostnadene. Han kan f.eks. få i oppdrag å

reklamere for en ny såpe eller en ny politisk kandidat, og han vil utføre sitt oppdrag omhyggelig og vitenskapelig». (*Vardøger*, nr 1, s. 2.)

Som ferdig sivilingeniør frå bygningsingeniøravdelinga ved NTH visste Rune at han var svært godt skikka til å rekruttere denne raskt veksande armeen av intellektarbeidarar. Men han likte det ikkje. Likevel kunne det ha vore verre. I sin eigen artikkel i same nummer av *Vardøger* feller han følgjande dom:

«I løpet av de siste førti årene er sosiologi, statsvitenskap og sosialøkonomi blitt utviklet til nærmest rene manipulasjonsteknikker til støtte for det etablerte systemet. Systemimannen til disse fagene er nærmest fullkommen: Organiseringen av kapitalismen frembringer en rekke motsetninger, og for hver enkelt tilfelle blir det ansatt en «forsker»: En undersøker ungdomskriminaliteten, en annen rasismen, en tredje slummen, en fjerde konjunktorene, en sjette strukturproblemene, en syvende boligproblemet, osv. (...) sosialforskerne får sitt oppdrag ovenfra, fra de herskende i samfunnet» (*Vardøger*, nr 1, s. 106.)

Her manglar berre nummeret på loftsetasjen der oppdragsgjevarane bur. Kanskje ville Rune ha skrive dette litt annleis i dag – det ville vore merkeleg elles. Eg trur likevel ikkje at han hadde vridd mykje på hovedpoenget. Det har tolt tidas tann. For sjølv om den generelle oppdragsgjevaren («herskende klasse, kapitalismen») er vrien å artsbestemme på ein måte som heng godt saman, aular systemet endå meir enn før av flittige og nyttige intellektarbeidarar. Ei slik rolle har aldri passa Rune.

Då Rune hadde fullført sivilingeniørstudiet i 1967, fekk han jobb som vitenskapleg assistent ved Institutt for sosialøkonomi på NTH. Nokre år seinare fullførte han ein doktorgrad der han gjekk til kritisk frontalangrep på den herskande lærebygningen i sosialøkonomi. Dette var ikkje det ein til vanleg kallar eit lurt karrieretrekk. Dette minner om eit anna viktig poeng som Paul Baran tek opp i sin vesle artikkel:

«En intellektuell vil ... i egentlig forstand være en *samfunnskritiker* (...). Han blir således samfunnets samvittighet og talsmann for de progressive krefter som i hvilken som helst periode av historien, måtte eksistere i samfunnet. Og som sådan blir han uunngåelig betraktet som en «urostifter», en «bråkmaker» og en «plage» av den herskende klassen som prøver å opprettholde status quo, såvel som av intellektarbeiderne som i sitt arbeide i beste fall vil anklage den intellektuelle for å være utopisk eller metafysisk eller i verste fall å være nedbrytende og opprørsk.» (*Vardøger*, nr 1, s. 8.)

Ei slik rolle krev både rygggrad og så pass sterk hud at ho toler risp av ei og anna klo. Verken det eine eller det andre får ein gratis. I så fall har Rune hatt for vane å betale kontant. Eg har høyrte han kalle seg både sosialist og marxist, men aldri intellektuell. Av dette skjønar eg at han nettopp i denne rolla strekker seg etter det gjævaste.

Lars Mjøset

ET BARN AV GULLALDEREN

Rune Skarstein er født i 1940. Han vokste opp i den perioden de økonomiske historikerne kaller gullalderen – en gullalder for den vestlige kapitalismen, men *også* en gullalder for de brede massene, preget av kraftig forbedrede levekår. I Norge ble denne perioden en gullalder for sosialdemokratiet. Trass i borgerlig regjering 1965-71 var prioriteringene og holdningene til samfunnsutviklingen preget av sosialdemokratiet.

Gullalderens siste år – første halvdel av 1970-tallet – brakte også en gullalder for norsk radikal og marxistisk samfunnsvitenskap. Ikke siden Mot Dag perioden har man sett en slik blomstring av interesse for Marx' historiske materialisme og politiske økonomi.¹ *Denne* gullalderen var Rune med på å skape, både gjennom sitt faglige forfatterskap og som ildsjel i *Vardøger*.

Denne artikkelen setter Runes bidrag til den norske Marx-inspirerte politiske økonomien inn i en bredere kontekst. Men ingen hyldest til Rune om den ikke også er kritisk. Jeg vil forsøke å drøfte et ømt punkt som preger hele hans generasjon av venstreintellektuelle. De er alle, som Rune, den norske sosialdemokratiske gullalderens barn, men det virker som de alle har problemer med å forstå det sosialdemokratiske Norge. Framstillingen får også et visst trekk av personlig tilbakeblikk siden 70-tallet var min egen studietid.²

Fra ingeniør til politisk økonom

Staten ga Rune utdanning gjennom 1950-tallet, og i begynnelsen av 1960-tallet begynte han som student ved NTH. Han hadde stipend under Deutscher Akademischer Austauschdienst ved den Tekniske høyskolen i Karlsruhe 1963-64. Muligvis fikk Rune sin første eksponering overfor gryende europeisk venstre-radikalisme her. Rune ble bygningsingeniør ved NTH i 1966, med hovedfag i geoteknikk, og støttefag i statikk.

Geoteknikeren – sønn av et bondeektepar – oppviste altså sosial mobilitet via en opprustet utdanningssektor rett inn i de høyt utdannede mellomlagene. Han kunne blitt ingeniør i kraftsektoren. Han kunne reist tilbake til sin barndoms Vestlandet og jobbet i tilknytning til et hvilket som helst lokalt elektrisitetsverk, i en kommunalt organisert sektor av stor betydning for en regionalt lokalisert produksjon av den sentrale innsatsfaktor til den kraftkrevende industrienklaven, en avgjørende komponent i det 20. århundres norske industristruktur.

Men Runes faglige interesser skiftet i retning økonomi i takt med at studentopprøret modnet i den vestlige verden. Riktignok jobbet Rune som vitenskapelig assistent ved Institutt for geoteknikk ved NTH 1967-68. Men det norske forskningsrådet (NAVF) verdsatte en god søknad og Rune gikk inn som forskningsstipendiat ved Økonomisk institutt på NTH 1968-72. På denne tiden begynte Rune å utgi *Vardøger*. Han fortsatte som vitenskapelig assistent ved samme institutt 1972-74, og til tross for at dette var tidspunktet for den første store mobiliseringen mot norsk EU-medlemskap, fikk han ferdigstillet sin dr. ing. avhandling *Forsøk på en kritikk av den nyklassiske teorien om verdi og kapital*, 1974 – og sine første økonomiske artikler.³ Pr. 1974 var seks nummer av *Vardøger* kommet ut.

Rune ble slik et av den norske velferdsstatens mange velutdannede barn som i løpet av 60-tallet utviklet en sterk kritikk av det samfunnet som hadde gitt dem velstand og utdanning. Runes første større artikkel i *Vardøger* er typisk. Universitetet vurderes funksjonelt i forhold til den organiserte kapitalisme: «stadig større intellektuelle ressurser må mobiliseres for repressive formål», utdanningssystemet og dets prestasjonsprinsipp utlegges som en «fascistoid ideologi», og samfunnsvitenskapene blir «sosialteknikk».⁴

Men denne funksjonelle sammenhengen er ikke total. Studentene er i en overgangssituasjon, de er ennå ikke lenket fast til «den kapitalistiske produksjons- og konsumprosessen», kanskje vil et mindretall utvikle seg til «aktive, bevisste, militante revolusjonære». Disse vil ikke drive interessekamp som er en kopi av arbeiderbevegelsens kamp! Det var en viktig erkjennelse hos Rune på denne tiden: politiseringen måtte, skrev han, snarere føres videre «til en kamp om bruken av vitenskapen», som må brukes «som et middel til frigjøring, et middel til kamp mot systemet».

Utdanningssatsingen tidlig på 1960-tallet hadde visstnok sammenheng med den kalde krigen. Sputniksjokket på slutten av 50-tallet hadde overbevist de vestallierte om at man måtte satse sterkere på å utdanne flinke hjerner til de teknologiske yrkene – bare slik hadde USSR klart å få en romkapsel opp før amerikanerne. Men det var ikke teknokratfagene som eksploderte, snarere samfunnsvitenskapene så som sosiologi. Selv ikke det traustere faget sosialøkonomi – hvis forhold til den sosialdemokratiske staten var mer intimt enn de andre samfunnsfagene – gikk fri for en fagkritisk bølge inspirert av marxistisk politisk økonomi. Det paradoksale resultatet av utdanningsrevolusjonen var at en USA-kritisk radikal marxisme oppnådde noe nær hegemoni innen visse generasjoner av vordende samfunnsforskere: Dette gjaldt over hele den vestlige verden. Norske radikale samfunnsforskere leste også bidrag fra svenske, danske, tyske (ikke minst) og engelskskrivende meningsfeller. Men bølgen var ingen støtte til den motsatte siden i den kalde krigen, for disse retningene var like USSR-kritiske.⁵

Rune er et spesielt slående eksempel: før den store radikaliseringsbølgen hadde han sågar kvalifisert seg i tråd med teknokratenes forventninger. Han

var allerede ingeniør. Men alle teknokratiske rester skallet av da han i etterkant videreutdannet seg i økonomi.

Fire forskjellige marxister

I 1976 kom Runes doktoravhandling ut i en revidert bokversjon på Pax. Dette var Runes bidrag til den norske studentopprørs-marxismen. Runes bok var ledd i en større strøm av Marx-inspirerte bidrag i norsk samfunnsforskning, skrifter der MEW – og særlig MEW bd. 23-25 – var selvsagte referanser, spredt utover fotnotene som norske flagg i et 17. mai-tog.⁶ La oss først se på noen andre bidrag til denne strømmen, fra folk omtrentlig på Runes alder.

Jon Elster var sentral i miljøet omkring Pax forlag og tidsskriftet *Kontrast*. Han gjorde en uvurderlig innsats med utgivelsen av Pax filosofibibliotek og Marx' *Verker i utvalg*.⁷ Av like stor betydning – særlig for de som studerte i Oslo – var hans mange stensilutgivelser som gjennomdrøftet og syntetiserte bunker på bunker med internasjonalt toneangivende faglitteratur innen filosofi, metode, historie og samfunnsvitenskap. Parallelt og dels overlappende med dette utga han en lang rekke Pax-bøker. Her skal bare tre nevnes:

Om kapitalen (1969) presenterte de vesentlige formaliseringene som var foretatt av Marx' økonomiske system fram til slutten av 1960-tallet: Elster benytter seg av en Smith/Marx/von Neumann-modell inspirert av John Hicks og M. Morishima og anbefaler Sraffas bok *Production of Commodities by Means of Commodities* som en kobling av Marx, Ricardo og lineær programmering, der man ser på økonomien ikke som et system av verdier, men som et system av varer.⁸ Dette var grunnverket i nyricardianismen som skulle komme til å få stor betydning i den norske debatten.

Nytt perspektiv på økonomisk historie (1971) gjennomgikk en rekke vesentlige debatter i økonomisk historie. Boken samler to av Elsters virksomheter: «et mangeårig eksegetisk arbeid med Marx, og parallelt med dette et forsøk på å trekke opp noen linjer i generell systemteori, med særlig henblikk på samfunnsvitenskapene».⁹ Vi finner her Elsters første forsøk på å etablere en typologi over forklaringstyper. Som student i Paris under Raymond Aron hadde Elster lært seg å stille den historiske sosiologiens perspektiv opp mot de synkront orienterte strukturalistene, og fra den brede sosialøkonomiske tradisjon, samt fra Marx' praksis-baserte filosofi, hentet han aktør-orienteringen. Disse inspirasjonene samlet seg i en presis avvisning av strukturalistenes bruk av språkvitenskapen som forbilde for all samfunnsvitenskap, «særlig i historiske analyser forekommer det meg innlysende at forklaringen må skje *gjennom* aktørenes intensjoner, ved å påvise de presise mekanismer som gjør at disse intensjonene kan vende seg mot aktørene selv og få andre resultater enn de tilsiktede. Av denne grunn – og dette bare som en formulering til videre utarbeidelse – er det absolutte skille mellom

forstående og forklarende metoder i samfunnsvitenskapene et lite interessant dilemma: med utgangspunkt i forståelsen av den enkelte handling kan vi få innsikt i hvordan de kollektive handlinger kan anta en tinglig form, som er like lite intensjonal som de fenomener naturvitenskapene undersøker.»¹⁰

Seks år senere hadde Elster rendyrket aktørorienteringen og hans interesse for «generell systemteori» var kjølnet. Han hadde sluttet seg til programmet om at alle handlinger skulle analyseres ut fra et økonomisk forbilde. *Om utbytting* (1977) markerer Elsters entusiasme for en kombinasjon av analytisk filosofi og nyklassisk økonomisk modellering. Her arbeider han ut fra sin «mangeårig(e) tro på at et marxistisk grunnsyn og en rikholdig verktøykasse av modeller og matematiske teknikker gir en uovertruffent kombinasjon».¹¹ Boken har kapitler om kapitalkontroversen og om anvendelse av spillteoretiske modeller. Samme år publiserte Elster for første gang sin vitenskapsteoretisk baserte kritikk av funksjonalismen, en kritikk som ble rettet både mot marxistisk statsteori og mot strukturfunksjonalistisk sosiologi.¹² Året etter (1978) kom Elsters første bok på engelsk, fulgt av hans gjennombrudd i USA og mangfoldige karriere, blant annet som frontfigur for en gruppe «analytiske marxister» som kombinerte anglo-amerikansk analytisk filosofi, «state of the art» nyklassisk matematisk økonomi og spillteori med drøfting av grunnlagsproblemer i marxisme og samfunnsvitenskap generelt. Gruppen ble internt kalt «No bullshit»-gruppen, og omfattet toneangivende og slett ikke alltid samstemte marxister som G. A. Cohen, Erik O. Wright, John Roemer og Robert Brenner.

Siden den tid har Elster brukt mye akademisk energi på å finne ut at den analytiske filosofiens privilegerte (naturvitenskapelig inspirerte) forklaringsmodell (covering law modellen) som regel ikke fungerer i samfunnsvitenskapen, at det er sterke begrensninger på hva spillteoriens rasjonalitetsmodeller kan forklare og at gode forklaringer i samfunnsvitenskap og historie som regel forklarer via mekanismer, hvis vitenskapsteoretiske status er uklar. Slik sett uttrykker Elster en ulykkelig bevissthet, han vil holde på strikte og eksakte modeller, men innser at de samfunnsforskerne og historikerne som virkelig får til å forklare noe, som regel får dette til på tross av slike modeller. Elsters omfattende introduksjoner, hans forelesninger og Marx-utgivelser var en sentral forutsetning for oppblomstringen av en radikal politisk økonomi i Norge. Men i 1970-tallets intenst politiserende klima ble hans etterfølgere innen den politiske økonomien også hans sterkeste kritikere: de ville ikke ha noe av det de anså som en tvilsom allianse med «positivister» og «borgerlige» sosialøkonomer. La oss nevne to kritikere som – i likhet med Rune – var adskillig mer uforsonlige overfor disse sosialøkonomiske tradisjonene.

Trond Johannesen utga *Søkelys på sosialøkonomien* i 1972, som vesentlig var et oppgjør med Oslo-skolen i sosialøkonomien. Han studerte på den tiden sosialøkonomi, men endte med å ta eksamen i antropologi, og hadde med et slikt utgangspunkt ikke mulighet til å følge opp sin kritikk. Over en lang

periode valgte han en virksomhet der kombinasjonen av sosialøkonomi og sosialantropologi virkelig var uovertruffen: han ble spesialist på og drev handel med orientalske tepper.¹³ På 90-tallet gjorde han comeback som samfunnsforsker i den merkelig fargerike business- og byråkrati-orienterte tenketanken som kaller seg *Europaprogrammet*.

Adskillig tyngre faglig ballast hadde Jørgen Sandemose. Som Elster utdannet Sandemose seg som filosof. Som Elster oppviser han en enorm kapasitet i eksegese av klassiske tekster. Men fra dette felles utgangspunktet kan man vanskelig tenke seg en mer forskjellig utvikling. Elsters arbeid med *Das Kapital* brakte ham via kapitalkontroversen og nyricardianismen over i likevektsmodellenes verden, og inspirasjonen fra Hegels *Phänomenologie des Geistes* tok han med seg inn i spillteoriens interaksjonsmodeller. Sandemose derimot kombinerte Marx- og Hegel-eksegese med en politiserende og kunnskaps sosiologisk avvisning av alle retninger som våget å forkuldre de fundamentale sannheter han mente å finne i Marx' lære om verdi, merverdi og transformasjon fra verdier til pris. Ikke Hegels fenomenologi, men Hegels *logikk* var den adekvate metodiske refleksjon for dem som ville skue inn i den absolutte kunnskap om kapitalens bevegelseslover.¹⁴ Med et marxistisk utgangspunkt kunne man blottlegge dilemmaene i «den borgerlige økonomien» etter modell fra Marx' egen behandling av sine fagfeller i fotnotene til *Kapitalen* og gjennom de mange notatene i *Theorien über den Mehrwert*.

Vordende filosofer og samfunnsforskere fulgte Sandemoses seminarer ved Filosofisk Institutt i Oslo på 1970-tallet. Tilnærmingen passet for politisk radikaliserede filologer. Mens Elster vandret fra Marx-filologien over i samfunnsforskningens brede kunnskapsfelter, lå det som en lovnad hos Sandemose at politisk korrekte posisjoner ville falle på plass om man med støtte i Hegels logikk kunne lese *Kapitalen* grundig nok. Man beundret hans eksemplar av Hegels logikk, de to hvite Suhrkamp-bindene hadde etter et ubestemt antall gjennomlesninger antatt en skittenmørk farge og hver side var overskriblet med notater.

Det såkalte transformasjonsproblemet var kommet opp i forbindelse med nyricardianernes bidrag til kapitalkontroversen. Dette er ikke stedet å gå i detaljer om denne diskusjonen. Sandemoses bidrag til norsk marxistisk politisk økonomisk diskusjon var en påstand om at man gjennom Marx-eksegese lett kunne bekrefte logikken i Marx' egen takling av problemet, og på denne bakgrunn avsløre det politisk reaksjonære ved alle andre tolkninger. At verdi-pris-forvandlingen lenge hadde vært det mest angrepne punkt i Marx' *Kapitalen*, setter Sandemose i samband med at den «danner sentret for den marxistiske lære om klassekampen». Og når nyricardianismens grunnlegger Piero Sraffa på et punkt ønsket å åpne for at profitttraten også kunne være bestemt av renten i finanssfæren, skriver Sandemose: «Dette er det best tenkelige eksempel på hvordan faglig skarpsindighet (Sraffa er en ypperlig

vitenskapsmann) må vike plass for den mest primitive tenkemåte så snart erkjennelsen av klasseforholdenes egentlige karakter ellers ville vært det logiske resultat». ¹⁵

Sraffas smale forfatterskap var den grunnleggende inspirasjonen for de engelske økonomene som gjennomførte en suksessrik immanent kritikk av det nyklassiske kapitalbegrepet. Men den nyricardianske løsningen reiste også problemer for Marx' arbeidsverditeori. Den nyricardianske kritikken hadde ingen kunnskapskritiske konsekvenser, den utleverte ikke motstanderen som apologet for det bestående, den viste bare til interne motsetninger i den nyklassiske kapitalteorien. Således konkluderte Sandemose med at den nyricardianske teorien faktisk var den mest tidsmessige ideologien for kapitalismen: den «representerer en ideologisk overbygning som i vår epoke langt bedre enn den senile nyklassikeren er tilpasset kapitalens behov». ¹⁶

Sraffas antydning av at profittrentens størrelse også kan være bestemt «utenfra» i forhold til selve den kapitalistiske produksjonen (der utbyttingen finner sted), kobler Sandemose til keynesianismens rolle i etterkrigstiden. Dens program, sier han, «utnevner de eiendomsløse til eiendomsbesittere, fagforeningene til kampehæter og staten til dens protektor». ¹⁷ Siden kapitalismens *egentlige* utvikling var preget av stadig mer dramatiske krisetendenser, måtte det ideologiske grep om arbeiderklassen bli stadig sterkere. Med en slik samtidsdiagnose – så og si ristet direkte ut av MEW bd. 23-25 – ble Sandemose den ledende teoretiker i KUL (Kommunistisk Universitetslag), den ultimate smågruppe i 1970-tallets norske universitetsliv. ¹⁸ Den sterke sammenfletningen – korporatismen – mellom økonomi og politikk i etterkrigstiden vitnet for dem om at kapitalismen måtte bli fascistisk for å overleve. ¹⁹ Ulikt Elster eller Johannesen brakte Sandemose slik sin politiske økonomi fram til en analyse (men akk, så rigid) av utviklingstendenser i det norske samfunnet.

Det fantes altså en autoritativ marxistisk analyse, tilgjengelig for den som inntar proletariatets klassestandpunkt. All vitenskap, all tenkning som stred mot denne målestokken, var apologi for det bestående samfunnssystemet. Modellen var Marx' behandling av «vulgærøkonomene». Den marxistiske politiske økonomien slik den ble formulert av Marx i annen halvdel av 1800-tallet hadde status som en eneste nøkkel til forståelsen av det kapitalistiske samfunnets bevegelseslover i enhver epoke.

Alle sentrale tema i den politiske debatten ble analysert gjennom direkte overføring av Marx' analyse. Den norske bondestanden ble derved analysert med referanse til Marx' teori om grunnrenten – MEW, bd. 25! ²⁰ Dette var kjernen i en heftig debatt mellom AKP og KUL midt på 1970-tallet. Mens AKP for såvidt sto i en romantisk norsk tradisjon der man la vekt på båndene mellom bonde- og arbeiderbevegelsen, fikk man hos Sandemose – i et ras av MEW-sitater og logisk skarpskårne utlegninger av absolutt rente og differensialrente hos Marx – en forsikring om at bondeklassen var objektivt reaksjo-

nær, selv om det var greitt nok å få bøndene til subjektivt sett å identifisere seg med arbeiderklassens interesser.

Sandemoses politisk-økonomiske hovedverk, *Ricardo, Marx og Sraffa* kom ut i mai 1976, omtrent samtidig med Runes *Sosialøkonomiens elendighet*. Høsten 1976 holdt Sandemose sitt siste semesterlange Marx-seminar ved Universitetet i Oslo. For hvert nytt møte syntes man nærmere transformasjonsproblemets løsning, men på et punkt mener jeg det spredte seg en taus resignasjon – kanskje var det med denne løsningen som med Becketts Godot.²¹ Etter dette fortsatte Sandemose å undervise filosofi på deltid, men fulgte også sin politiske overbevisning, gikk ut i industrien og ble klubbformann på Norgas i Oslo. KUL hadde opprettet samarbeid med en gammelkommunistisk fraksjon – Kommunistisk Arbeiderforbund – og dette samarbeidet fulgte smågruppens generelle livssyklus: fragmentering og oppløsning.²²

Sandemose har fortsatt å publisere som filosof, med fokus på Kant og nykantianismen. Også hans oppgjør med nyricardianismen hadde et filosofisk bakteppe: Sraffa hadde i Cambridge stått filosofen Wittgenstein nær. I Sandemoses filosofihistorie er Kant og Hegel store borgerlige filosofer, å likne med Smith og Ricardo, som Marx bedømte som store borgerlige økonomer. Men den analytiske filosofien er en parallell til nyklassikernes teori om rasjonelle valg og både Wittgenstein og Habermas – som begge grunnleggende har inspirert moderne samfunnsteori og -forskning – anses som parallelle til nyricardiansk økonomi, «tilpasset kapitalens behov». Sandemoses polemiske orientering har slik vært klar: Ingen overraskelse at Jon Elster får gjennomgå for å bedømme Marx med den analytiske filosofiens redskaper, men også de som forsøker å tolke Kant med wittgensteinianske briller møtes med harsk kritikk.²³ Sandemose driver klassekamp i det daglige og hans virksomhet i filosofien framstår som en direkte fortsettelse av samme kamp i grunnlagsproblemenes verden.

Sandemoses arbeid i KUL gir oss paradokset i 70-tallets studentradikalismen i rendyrket form: den ble båret fram av dypt intellektuelt orienterte studenter med sikker finansiering fra Statens lånekasse for utdanning, rustet med en samtidsdiagnose som på filologisk vis leses ut av 100 år gamle skifter, og en politisk identifikasjon med en arbeiderklasse som – med unntak for noen få enkeltpersoner – ikke var den reelt eksisterende norske. Riktignok var det uro og press i norsk arbeidsliv på den tiden, men dette førte til reformer og justeringer. Den inntektspolitikken som KULerne stemplet som gryende facisme ga snarere enorme uttelling for norske fagforeningsmedlemmer. Dette var Kleppepakkens tid, med reallønnsgevinster, forskutterte oljepenger og overtramp i inntektspolitikken, dels basert på sosialdemokratiets behov for kompensasjon for nederlaget i EU-striden i 1972.²⁴ Brorparten av den norske arbeiderklassen identifiserte seg med den norske nasjonen, hvis legitimitet var styrket av velferdsstaten. Både AKP og KUL hadde noen

koblinger i arbeidslivet og dyrket dem for det de var verdt. Men som en bevegelse var 60- og 70-tallsradikalismen basert på de nye mellomlagene. Sandemoses tiltrekningskraft lå i filosofien og evnen til dyptborende Marx-eksegese, heller enn i hans politikk.

Han som holdt fast på den politiske økonomien

Hvordan kan vi plassere Runes eget arbeid i dette bildet? Ulikt Elster var det aldri for Rune snakk om å ta opp en dialog med nyklassisk økonomi. Ulikt Sandemose verdsatte Rune den nyricardianske kritikken av nyklassikerne positivt.²⁵ Riktignok framhever Rune at *Sosialøkonomiens elendighet* konsentrerer seg om kritikken av den nyklassiske økonomiens aksiomatiske grunnlag, at dette ikke er tilstrekkelig, og at han senere akter å gå videre og vise hvordan teoriens inkonsistenser har «er et forvrengt, ideologisk uttrykk» for sin «materielle basis», som er de kapitalistiske produksjonsforholdene.²⁶ En slik kunnskaps sosiologisk reduksjonisme er i flukt med 70-tallets radikale tidsånd, som vi har sett. Det taler til Runes fordel at han ikke gikk videre med dette. Rune har senere anvendt venstrekeynesianske modeller i sine mer fag-økonomiske arbeider.²⁷ Runes bakgrunn var ikke i filosofi, som ingeniør og sosialøkonom var det aldri aktuelt å gå over i «filosofisk klassekamp» av Sandemoses type. Og gitt sin faglige bakgrunn hadde Rune, ulikt Trond Johannesen, nok tyngde til å jobbe innenfor utviklingsforskning og sosial-økonomi. Johannesen forlot den politiske økonomien til fordel for orientalske tepper, så en berøring med utviklingsproblemer i den tredje verden fikk han også, men Rune grep muligheten til å trekke på marxismens potensiale for tverrfaglighet og arbeidet empirisk og historisk med økonomiske utviklingsproblemer.

Sammenlikner vi de fire politiske økonomer vi nettopp har presentert, er det Runes store fortjeneste at han har holdt fast ved en politisk økonomisk linje og samtidig har forblitt innenfor økonomifaget. Rune har riktignok måttet tåle at det sosialøkonomiske brorskap av nyklassikere har parert hans kritikk ved å unnlate å gi ham den høyeste akademiske status. Dette ville han lett fått om han hadde endt opp i et av de andre, teoretisk mer pluralistiske samfunnsfagene eller i historie, men da ville nyklassikerne fått et for lett liv i Norge.

I 1974 flyttet Rune til Bergen og ble forsker ved DERAP (Prosjektet for utviklingsøkonomikk), Christian Michelsens institutt. Han ble utviklingsforsker, og hans publikasjonsliste inneholder en lang rekke arbeider om Tanzanias utviklingsproblemer. Forskningen var finansiert av den norske bistandsadministrasjonen. I etterkrigstiden var Norge blitt rikt nok til å forsøke seg på godhjertet bistandsarbeid, og i den forbindelse også å betale samfunnsforskere for å utrede andre lands utviklingsproblemer.

Parallelt med sin utviklingsøkonomiske forskning har Rune på 1980- og 1990-tallet bidratt med analyser av verdenskapitalismens utvikling i bred økonomisk-historisk forstand. Hans to hovedarbeider her er «Noen utviklingstendenser i den kapitalistiske verdensøkonomien etter 1945», og *Periferikapitalisme?*²⁸ Rune har også tatt for seg skjæringspunktet mellom i-land/u-land-problematikken, nemlig spørsmålet om industrialisering av periferien, og spesielt studiet av de østasiatiske NIC-landene.

Runes analyser av verdensøkonomien er den mest vellykkede videreføring vi i Norge har sett av studentopprørets marxistiske inspirasjon. 70-tallet var preget av ideologikritisk undersøkelse av det rådende nyklassiske forbildet innen økonomien. Mot slutten av tiåret – som vi har sett – gikk Elster over til å undersøke dette forbildets muligheter og begrensninger i samfunnsvitenskap generelt, mens Sandmose gikk over i filosofisk klassekamp. Rune derimot innser etterhvert at den nyklassiske økonomiens problem ikke primært er at den er borgerlig ideologi, dens problem er snarere at den er platonisk, erfaringsimmun og allergisk mot tverrfaglighet.²⁹ Rune benytter anvendt empirisk økonomi og økonomisk historie, statistikk fra internasjonale institusjoner og den norske staten. Han viser til heller «borgerlige» historikere som Walter Hoffmann eller Paul Bairoch enn til trendy venstreradikalere som Frank og Wallerstein. Han gir i praksis blaffen i transformasjonsproblemet, og produserer en historisk periodiserende analyse av utviklingslinjene fram til dagens situasjon i verdensøkonomien.

Det var i denne perioden jeg selv knyttet kontakt med Rune. Ti år tidligere hadde jeg som gymnasiast i Oslo kjøpt *Vardøgers* første nummer. På slutten av 70-tallet deltok jeg i Nordisk Sommeruniversitets studiekrets «Krisen i økonomisk teori og politikk». NSU har alltid fungert som en tumleplass for de til enhver tid rådende hovedretninger blant yngre akademikere, og på 70-tallet dominerte nymarxismen, like sikkert som post-strukturalismen dominerte på 90-tallet. Gjennom hele 70-tallet og langt inn på 80-tallet hadde NSU en studiekrets som drev med politisk økonomi.³⁰

NSU-kretsen koblet sammen miljøer i mange nordiske universitetsbyer og hadde en ambisjon om å bidra til den politisk-økonomiske realanalysen av Norge.³¹ Vår utvikling var parallell til Runes, og vi delte alle hans kritikk av den nyklassiske økonomien. NSU-kretsen avholdt et seminar i Bergen midt i juni 1979, der kretsdeltakere fra Oslo, Bergen og Trondheim diskuterte både norsk utvikling og spørsmålet om industrialisering i periferien. Jeg sto for referatet av Runes innlegg og ser at jeg verdsatte hans åpning mot det nasjonalt konkrete: «Innlederen presiserte sitt standpunkt som følger: Det er nødvendig å innse at Marx' optimisme når det gjaldt spørsmålet om industrialisering i periferien må kritiseres. [...] Ut fra disse avklaringene er det imidlertid klart at termen 'u-land' dekker over en rekke forskjellige økonomisk-politiske situasjoner (det samme gjelder termen 'periferi'). Det var enighet om at en oppklarende videreføring av debatten bare kunne skje ved

mer konkret å klassifisere forskjellige typer periferi-land.»³² Her var det en åpning for at også Marx må revideres i visse henseende, og at land er spesifikke enheter. Referansen til klassifisering var et hint om sammenlikning.

Noen nærmere gjennomgang av Runes arbeider om verdensøkonomiens utvikling skal ikke gis her. Jeg kunne ønske meg at Rune koblet dem sammen og ga dem ut i bokform. Det ville være en verdig, konstruktivt empirisk oppfølger til *Sosialøkonomiens elendighet*.

Tredve år med Vardøger

Denne empiriske orienteringen har også vært Vardøgers styrke. La oss se på Vardøger-utgivelsene i historisk fugleperspektiv: *Vardøger* 1 (1969) gir for det meste dokumentasjon av studentopprøret, men inneholder også Runes første empiriske bidrag, som også har avsnitt om kapitalismens utvikling i Norge i etterkrigstiden. *Vardøger* 2 og 3 (1970) har en overvekt av klassiske tekster, det er tydelig at studentbevegelsen på den tiden fordypet seg i Marx og andre skrifter fra den marxistiske tradisjonen. Det første virkelig empirisk orienterte nummeret er *Vardøger* 4 (1971), suksessnummeret om EEC (som kom i flere opplag), ble fulgt opp av senere tilsvarende numre (to denne gangen, som bare kom i et opplag hver) 20 (1992) og 22 (1994) om EF. Her plasserte Vardøger-redaksjonen tunge empiriske bidrag inn i de to norske EU-kampene. De tre numrene består (med bare et unntak i 1971) av egenproduserte artikler av norske forfattere, og perlene er utvilsomt Runes bidrag: to artikler, til sammen over 50 sider, i 1971 – Runes første bidrag til analysen av den vestlige verdensøkonomien – og analysen av trekantforholdet Europa/USA/Japan i 1994.

To utgivelser på 1970-tallet, *Vardøger* 5 (1972) og 8 (1976) tar opp debatten om den andre siden i den kalde krigen, primært om den russiske revolusjon og utviklingen i Sovjet. Dette var «kulturproblemer» som preget interne diskusjoner på den norske venstresiden i 70-årene. Artikkene var vesentlig oversatt fra internasjonal debatt med unntak av store artikler av Olav Fagerlid (1972) og Arne Overrein (1976). Rune bidro ikke her. I 1974 hadde tidsskriftet flyttet med Rune til Bergen, og *Vardøger* 6 (1974) dokumenterer den hissige debatten på venstresiden. Helt ulikt Sandemoses avvisning av ml-bevegelsen gjennom Marx-eksegese får vi her en konkret analyse basert på erfaringer med arbeid innen bevegelsen, sågar med statistikk om deltakelse i bevegelsens 1. mai-tog. Utgivelsen markerte Vardøger-redaksjonens inntog på venstresiden i SV, og matches 22 år senere av kritikken av høyredreiningen i SV, *Vardøger* 23 (1996).

To andre numre tar også opp kulturproblemer som preget den mer aktuelle debatten på venstresiden. *Vardøger* 7 (1976) inneholder flere norske originalbidrag om det tverrfaglige forholdet mellom psykologiprofesjonen,

psykoanalysen og marxistisk samfunnsvitenskap og læringsteori. *Vardøger* 10 (1979) er et historisk spesialnummer skrevet av filosofer/historikere i Bergen om fascismens gjennombrudd i Tyskland 1928-33. At *Vardøger* brakte slike dyptpløyende analyser viser at man var solid forsikret mot den reduksjonistiske anvendelse av fascisme-merkelappen som preget Sandemoses og KULs politiske retorikk. Rune bidro ikke med egne artikler i noen av disse heftene.

For studentradikalere som gikk inn i SV var de økologisk orienterte gruppe en politisk utfordring. *Vardøger* har gitt ut to numre om miljøproblemer og miljøbevegelse. Halvparten av 9 (1977) var et politisk oppgjør, mens dette aspektet var mer dempet i 21 (1992), som heller konsentrerte seg om miljøproblemer som konsekvenser av industriell næringsutvikling. Det reflekterer at miljøproblemer – nå ansett som globale – var blitt viktigere på den politiske dagsorden. Men Rune satte allerede i sitt bidrag i nr. 9 (han bidro ikke i nr. 21) miljøproblemer inn i en stor internasjonal sammenheng: over nesten 80 sider analyserer han empirisk de kapitalistiske i-landenes avhengighet av råvarer fra u-landene og avviser den tidens «grønne revolusjon» som en løsning på u-landenes sultproblem.

På 80-tallet blir *Vardøgers* stil mer distansert enn på 70-tallet. Dette reflekterer livsløpsfaktorer (70-tallets radikale studenter var nå blitt forskere), men også et mindre dogmatisk politisk klima. *Vardøger* forsøkte på 80-tallet å reflektere over 70-tallets radikale «kulturproblemer». Markeringen av Marx' 100 års dødsår i 14 (1984) var forsåvidt typisk. Dessuten inneholder 16 (1985) artikler med en analytisk distanse til venstrebevegelsens 70-tallslitteratur. En gruppe numre tar for seg sosialdemokratiet: «ved veis ende», 11 (1981), «avvikling av et skjebnefellesskap», 18 (1988). 15 (1984) om arbeidsforholdene kan også regnes inn her, det inneholder mest egenprodusert stoff om Norge.

Men høydepunktene er numrene om den internasjonale utviklingen med vekt på verdensøkonomien: 12 (1982) om den internasjonale økonomiske krisen, 13 (1982) om Europa som atomslagmark, altså om global sikkerhetspolitisk strategi (forøvrig tilbake til et klassisk tema fra SF-tiden), 17 (1986) om finanskriser og maktpolitikk, 19 (1990) om pengefondet og verdensbanken, og 24 (1998) om globalisering. I alle disse numrene er Runes store artikler bærende: analysene av strukturforandringer i verdensøkonomien 1945-75 og om den aktuelle krisen opptar 60 sider i nr. 12, han skriver om NATOs dobbeltvedtak og de nye euro-amerikanske forholdene i nr. 13, om u-landenes gjeldskrise og det internasjonale finanssystemet i nr. 17, om IMF's kondisjonalitetspolitikk overfor u-landene i nr. 19, og om globaliseringens politiske økonomi (over 40 sider) i nr. 24. I tillegg kommer hans analyse av EUs indre marked i nr. 20, allerede nevnt over.

Mer informerte bidrag til samtidshistorien – bidrag som kobler engasjement og analytisk stringens – er ikke skrevet på den norske venstresiden etter studentopprøret. Men ingen av disse bidragene handlet om Norge.

Analysen av Norge

Et trekk deler Rune med Sandemose. Han deler en tidstypisk tanke fra 70-talls-radikalismen: overbevisningen om at den marxistiske politiske økonomien gir en privilegert tilgang til kunnskap om en grunnleggende økonomisk dynamikk. Denne dynamikken, mente man, la sterke begrensninger på mulighetene til å styre et moderne kapitalistisk samfunn. Dette var kjernen i venstresidens kritikk av sosialdemokratiet. 68er-generasjonen av norske radikale skilte seg fra den tidligere SF-tradisjonen ved å vende blikket hjemover: vel var det atomvåpenkappløp, vel var det elendighet i den tredje verden, men vi har kapitalisme her også!

Sosialdemokratene var som den godhjertede amerikaneren i Brechts dikt «Herberget», den mannen som står på hjørnet mellom 26. gate og Broadway i New York og samler inn penger så noen husløse får tak over hodet for natten:

Noen mennesker har nå plass på herberget
Vinden blir holdt borte fra dem en hel natt.
Snøen som skulle falt på dem, faller på gaten.
Men dette forandrer ikke verden.
Dette forbedrer ikke forholdene mellom menneskene.
Dette forkorter ikke utbyttingens tidsalder.³³

Opp mot sosialdemokratenes trauste og skrittvis arbeid for å sikre en blandingsøkonomi med både velferd for massene og et omstillingsdyktig privat næringsliv, stilte man en politisk moral som er kjent fra Brechts teaterstykker. Den som prøver å være god innenfor en slik samfunnsstruktur ender opp med personlighetsspaltning: den gode kvinnen Shen Te må komme tilbake forkledd som sin (fiktive) harde fetter Shui Ta for å rydde opp når forretningene går dårlig (*Det gode mennesket fra Sezuan*), den finske godseieren Herr Puntila (*Herr Puntila og knekten Matti*) er god mot sine undersåtter så lenge han er full, men periodevis må han bli edru for å hindre økonomisk kollaps. Denne moralen definerer plotet i de fleste av Brechts modne teaterstykker.

Holdningen kommer klart til uttrykk i Runes første store artikkel i *Vardøger* 1 (1969): «Skulle likevel en statsbyråkrat finne på å motarbeide de herskende kapitalinteressene, så ville det vise seg at statsapparatets spillerom er mikroskopisk. Statens økonomiske inngrep er dypest sett av passiv, ikke aktiv karakter. Den offentlige sektoren er så å si et appendiks til den private.»³⁴ Rune antyder et gjennombrudd for monopolkapitalen, også i

Norge, en mer organisert kapitalisme, preget av sosialpartnerskap, og stadig mer sentralstyring.³⁵ Her finnes utlegninger om utbredelsen av avbetalingsgjeld uten at dette kobles til utviklingen av massekonsumet i etterkrigstiden, snarere utleveres det som ågerrente, som sterkere utbytting av massene. Rune spår omfattende teknologisk og strukturell arbeidsløshet i «nær framtid», men bortsett fra 2.3 prosent i 1975, holdt arbeidsløsheten seg under 2 prosent helt fram til 1981/2. Rune lister opp mange offentlige tiltak som er funksjonelle i forhold til kapitalakkumulasjonen, men går ikke inn på den nylig vedtatte folketrygden, som tross ga de brede massene betydelig større sosial sikkerhet enn tidligere.

Men bortsett fra denne programmatisk artikkelen, skrev ikke Rune mye mer om Norge i Vardøgers første tiår.³⁶ Men midt på 70-tallet kom det vitterlig økonomisk tilbakeslag, den vestlige kapitalismens gullalder var slutt. Rune publiserte en og annen mindre kommentar til hvordan dette slo inn i Norge.³⁷ Men først da NSU-kretsen anmodet Rune om å presisere sin prinsipielle økonomikritikk i en konkret analyse av den norske utvikling, kom et større bidrag.³⁸

Den norske motkonjunkturpolitikken hadde destabilisert økonomien. I perioden 1977-79 fikk man devaluering, prisstopp, synkende reallønn, omfordeling i disfavør av lønnstakerne, direkte inngrep for omstrukturering av produksjonen, de første glimt av den nyliberale dreiningen som for alvor skulle komme på 1980-tallet. Runes tittel er typisk: «Innstrammingspolitikken – bare en begynnelse». Nå kommer sosialdemokratiet i skikkelse av den onde fetter Shui Ta, en edru Puntila. Nå er spillerommet «og dermed den politiske muligheten for kapitalistiske reformer (...) drastisk redusert.» Rune avviser alle ideer om en krisefri kapitalisme og den tese at arbeiderklassens «revolusjonspotensial» er «ødelagt for all fremtid». Vi vet at krise er innebygget i det kapitalistiske systemet, men venstresiden er ambivalent og insisterer på at krisen kan overvinnes ved økonomisk politikk. Da står man i følge Rune i fare for å redusere krisen til «feilaktig politikk».

Men etter å ha oppsummert ugunstige makroøkonomiske tall for aktuell norsk utvikling, går Rune fort over til å betrakte den norske krisen som uttrykk for mer generelle tendenser. I den vestlige verdensøkonomien er de nasjonale tilbakeslagene nå synkronisert, overakkumulasjon av kapital «gir seg utslag i fallende profittrente i alle kapitalistiske industriland», de «gunstige akkumulasjonsbetingelsene» i etterkrigstiden var «oppbrukt» på begynnelsen av 1970-tallet, man fikk første almene tilbakeslag med synkende verdenshandel første gang siden 1945. «Den kapitalistiske krisa er det mest pregnante uttrykk for at kapitalens akkumulasjonsbehov og arbeiderklassens livsbehov er uforenlige». Kapitalakkumulasjonen skal nå reddes ved hjelp av økt arbeidsløshet, reduksjon av reallønn og økt arbeidsintensitet.

Virkningene av krisen behandles med referanse til situasjonen i den vestlige verden som sådan: «Innstrammingspolitikken vil kort og godt skape

en vulkan av tildels nye sosiale og politiske motsetninger. (...) De kapitalistiske økonomiene vil bevege seg mot tiltakende stagnasjon gjennom en bølge av stadig kortere oppsving og mer langvarige innstrammingsperioder». Teknologisk endring ses bare i forhold til muligheter for å restrukturere og automatisere produksjonen: Stat og kommune vil også «søke å redusere lønnsbudsjettet ved innføring av automasjon». Dette er skrevet midt i den tiårsperioden da sysselsettingen (vesentlig kvinner) i norsk kommunal sektor vokste enormt. Området for kompromisspolitikk er snevret inn: «Det finnes ingen 'kriseløsning' både for kapitalen og arbeiderklassen. Kapitalens akkumulasjonskrise er tvert imot ikke løst før arbeiderklassen – og arbeiderbevegelsen – har lidd et nytt stort nederlag». Konklusjonen er at alternativet blir stadig klarere: «sosialisme eller barbari». Mens Runes analyser av verdensøkonomiens utvikling har lite musealt over seg, er det fristende å si at hvis Rune noen gang var museumsvokter så var det i disse analysen av Norge! Rune bærer her med seg mange av 70-tallsmarxismens svakheter.

I sitt neste bidrag har han summet seg litt og studerer de historiske forutsetninger for den norske kapitalismen. Bidraget går tilbake på et foredrag i Italia. Vi kan gjette på at det var respons på interesse fra italienske marxister/keynesianere som så den nordiske modellen som mulig forbilde for en tredje vei mellom liberalkapitalisme og østblokk sosialisme. Som betingelser for sosialdemokratiets hegemoni under den lange oppsvingsfasen 1945-75 nevner Rune det generelle kapitalistiske oppsvinget, klassealliansen arbeidere/småbønder/fiskere, klassekompromisset sosialdemokrati/borgerskap, samt det nære forholdet mellom fagvegelse og sosialdemokratisk parti. Men når han kommer til den aktuelle situasjonen, blir den norske utviklingen glatt innordnet under den vestlige utviklingen: «today, all these preconditions are fading away». ³⁹ Særtrekkene ved sosialdemokratiet i den fasen da det kunne være rundhåndet som en god Shen Te er uten betydning: Rune påpeker at den norske økonomien er så sterkt integrert i verdensøkonomien via internasjonal handel, multinasjonale selskaper og internasjonal finans at det knapt er nødvendig å se på spesielle nasjonale betingelser. Krisens generelle årsaker ligger ikke på det nasjonale plan. Bare et særtrekk er for åpenbart til at Rune avviser det, således påpeker han at uten oljen ville det vært alvorlig krise i Norge. At dette er en påstand som ikke er godt fundert kommer vi tilbake til.

Noen år senere, i 1986, kom Runes første artikkel om Norge i *Vardøger*, på mer enn 15 år. Dette var også første gang Norge ble gjenstand for en *hel* artikkel. Nå er oljen naturlig nok kommet i sentrum, og det blir på et vis enklere for Rune å få grep om analysen: ensidige råvareøkonomier kjenner han fra utviklingsstudiene, og han etterspører politisk-økonomiske koblinger som leder til teser om Norges internasjonale påvirkning av oljeprisen. ⁴⁰ Heller ikke her var de spesifikke trekkene ved norsk kapitalisme tema.

I neste bidrag fra 1990 er Rune medforfatter, med tre av de andre fra Oslo-kretsen (undertegnede inkludert) som møttes i Bergen tilbake i 1979.

Artikkelen var svar på en invitasjon fra *New Left Review* – Englands *Vardøger* – og reflekterte således den engelske venstresidens stigende interesse for sosialdemokratiske alternativer.⁴¹ Når denne artikkelen skiller seg en del fra Runes øvrige skrivelser om norsk kapitalisme er det fordi den hovedsaklig reflekterer den tilnærming som skissen i den avsluttende delen av denne artikkelen.

Runes hittil siste bidrag handler også om oljestaten Norge. Det ser nå ut til at Norge har klart seg bra fram til 1994, for til da ble det brukt oljeinntekter i finansieringen av offentlige utgifter. Men så etablerer politikerne et oljefond. De vil avverge «overoppheting», politikerne forbyr seg å bruke offentlige midler på oppvekst, helsevesen, eldreomsorg. Dette er en irrasjonell sparepolitikk, for egentlig kunne man ruste opp helsevesenet fra oljefondet, uten oppheting! Her ser vi et typisk trekk ved 70-talls marxismens forvandling på 80- og 90-tallet: på et punkt gikk man fra å benekte velferdsstaten til å kritisere kapitalismen for å undergrave den! Norge anklages for å være et foregangsland for nedbygging av offentlig sektor, og solidaritetsalternativet av 1992 anses som tiårets største folkebedrag.⁴²

Hovedbudskapet er igjen: Norge var særegent, men nå bryter de almene kriseskapende mekanismene igjennom. Men er det slik man skal bedrive politisk-økonomisk analyse av Norge?

Om politisk-økonomisk analyse av Norge og Norden

La oss gå tilbake til de NSU-kretsdeltakerne fra Oslo som møtte Rune i Bergen for å drive realanalyse. Tidlig på 1980-tallet var NSU truet av de bevilgende myndigheter og alle deltakere ble oppfordret til å søke egne midler for å drive studiene videre. Selv om NSU fikk beholde midlene, endte økonomikretsen opp med noen forskningsrådsbevilgninger, og gjennomførte først et prosjekt om inntektspolitikk i Norden, deretter en større komparativ analyse av endringene i økonomisk politikk, inklusive historiske sammenlikninger av de nordiske landenes politisk-økonomiske utvikling.⁴³

De fleste som deltok var økonomer, som delte Runes kritikk av den nyklassiske økonomien. Men sosiologi var det faget der det var lettest å finne rom for politisk økonomi. Som hovedfagsstudent i sosiologi hadde jeg kastet meg inn i et teoretisk prosjekt som var i flukt med 70-tallets klasse-reduksjonistiske kunnskapssosiologi. Jeg ville avsløre den borgerlige sosiologien. Weber hadde erklært seg som klassebevisst borger. Det ville sikkert være fruktbart fra et marxistisk perspektiv å vise de motsetninger han kom opp i. Men utfallet var uventet.⁴⁴ Jeg fant en forsker som sammenliknet sivilisasjoner, land, perioder, og som analyserte tverrfaglig langs et mangfold av dimensjoner. Hans metoderefleksjon var knyttet til denne sammenliknede virksomheten og var fullt på høyde med viktige synspunkter i etterkrigstidens anglo-amerikanske diskusjon i vitenskapsteori. I forlengelsen av Webers

arbeid lå den institusjonelle økonomien, et spennende tverrfaglig felt mellom økonomi, økonomisk historie og de andre samfunnsvitenskapene. Marx kunne passes inn i denne tradisjonen, sammen med andre pionerer som Veblen og Schumpeter.⁴⁵

Dette var nok et eksempel på hvordan 70-talls-marxismens kunnskaps-sosiologi mistet taket. Kunnskapens klassekarakter var i høyden et element i et mer komplekst bilde, der vitenskapens relative autonomi som profesjon og håndverk også måtte tas med i betraktningen. I empiriske analyser var det aldri snakk om å benekte at økonomiske forhold har grunnleggende betydning, men det gjaldt å analysere disse i et bredere institusjonelt perspektiv der andre samfunnsområder virker inn på måter som umuliggjør økonomisk reduksjonisme. De grener av den vestlige 70-tallsmarxismen som viste seg i stand til å bidra konstruktivt til samfunnsvitenskapen også på 80- og 90-tallet, hadde et betydelig innslag av slik institusjonalisme i seg. I sosiologiske termer representerer dette at weberiansk innslag hos de vestlige nymarxistene. Dette gjaldt Perry Andersons historiske bidrag innen engelsk sosiologi, og den franske reguleringskolen, framfor alt Robert Boyers arbeider.⁴⁶

Den boken NSU-prosjektet resulterte i, *Norden dagen derpå*, var også uttrykk for en slik dreining. Den er et 80-tallsprodukt. Alle som deltok i prosjektet hadde 70-tallets studentradikale marxisme som sitt utgangspunkt, så la oss se nærmere hvordan prosjektet likevel var et brudd.

Prosjektet studerte hvordan de små kapitalistiske og nasjonalstatlige økonomiene i Norden hadde klart seg gjennom etterkrigstiden og i krisefasen mellom 1975 og 1985. Noen av problemene i krisefasen kunne forklares av ytre press, og her var Runes arbeider om strukturendringer i verdensøkonomien en sentral referanse. Men vi spesifiserte denne analysen med en mer institusjonell analyse av dynamikken i etterkrigstidens kapitalisme. Denne betegnet vi med reguleringskolen som *fordisme*, altså preget av koblingen mellom masseproduksjon og massekonsum. Men vi tilpasset denne analysen til studiet av små land. Disse var ensidig spesialisert, de var avhengige av helt bestemte hovedeksportsektorer, men overtok alle masseproduksjonskapitalismens konsumnormer.

Vi foretok også andre nyanseringer av den eksterne konteksten: verdenskapitalismen – «globaliseringen» er termen i dag – uttrykker ikke bare monoman utbyttingshunger, men også teknologisk endring. Produktivkreftene utvikles av kapitalismen, men har også en egedynamikk, noe som forøvrig også illustreres i de siste tiårenes gjennombrudd for «nettet», som opprinnelig var en militær innovasjon. Når det gjaldt de nordiske landenes politiske økonomi gikk vi også mer direkte inn i akkumulasjonens mekanismer, både hovedeksportsektorenes forhold til ressursbase (økonomisk geografi, osv) og teknologisk endring (inspirert av schumpeterianske modeller for nøkkelfaktorer i den tekno-økonomiske endringen).⁴⁷ Det ytre presset har dessuten

også en geopolitisk komponent, og det er ikke noe en-til-en forhold økonomi og geopolitikk, selv om USA er hovedpolen for begge i etterkrigstiden.

Når det gjaldt utviklingen innad i de små nordiske landene, var det mindre å lære av Rune. Dette fordi han – som vist over – påsto at almene mekanismer homogeniserer tidligere særtrekk, og da blir sammenliknende studier mindre interessant. Vi la vekt på et nasjonalt fokusert utviklings-teoretisk perspektiv, inspirert av Senghaas' viktige grep: sammenlikningen mellom dagens tredje verden og 1800-tallets «europiske periferi». Et slikt perspektiv anvender Rune i større grad i sine studier av Tanzania enn i sine studier av Norge. Det er bare når han studerer faser i verdensøkonomien og agrare klasseforhold i den tredje verden at sammenlikninger spiller en viss rolle hos ham.

70-talls-marxistene hadde – som vi har vist – en tilbøyelighet til å anta at det var meget snevre grenser for statens muligheter for å styre økonomisk ustabilitet ut fra målsetninger om å sikre massenes velferd. Denne problemstillingen sto sentralt i *Norden dagen derpå*. Vel studerte vi den nyliberale økonomiske politikken gjennomslag i Norden og kartla hvordan hele det politiske spektrum forskyves mot høyre. Men i vårt sammenliknende perspektiv kunne vi ikke se noen homogenisering. Sammenlikningen har to aspekter: For det første viser sammenlikningen mellom de nordiske land og andre OECD-land at dersom de styrende myndigheter må komme tilbake som den onde fetter, så er det markert forskjellige fettere som kommer tilbake! Kontrasten mellom anglo-amerikansk nyliberal strategi og nordiske nyliberale strategier er markert. Ut fra studiet av Norden må vi avvise Runes påstand om at Norge bare gjør det bra på grunn av oljen. Ikke bare Norge, men også Finland og Sverige (uten olje) gjorde det bedre enn mange andre europeiske land på 1980-tallet. At Finland og Sverige ikke var krisefrie fikk vi se på 1990-tallet, men da stabiliserte det seg i Danmark. Aldri så mye Brechts marxistiske morallære minner oss om at kapitalismen er en kraft som ikke er til å spøke med, den nyliberalisme vi har er nordisk! Akkurat som Shen Te var kinesisk og Puntala finsk – eller Brecht tysk!

Rune og andre som vil holde sterkere fast på arven fra 70-tallet kan innvende mot denne analysen at elimineringen av de distinkte nordiske sosialdemokratiske trekkene tok lenger tid enn man trodde. Men *nå* er det i ferd med å skje. Ikke minst problemene i Sverige, og den betydelige omstruktureringen av velferdsstaten som der finner sted, kan tas til inntekt for en slik analyse. Men til tross for disse endringene er det mye som tyder på at de nordiske velferdsstatene fortsetter å skille seg ut. Utviklingen drives fram av uintenderte konsekvenser, av endringer i klasse- og yrkesstruktur, nye samkvemsformer i en situasjon preget av uanet høy levestandard, av nye sosiale anvendelser av radikale innovasjoner (så som mikrobrikkene i vår tid). Før Norden er homogenisert med resten av verden så er nye konstellasjoner oppstått som resultat av disse endringene.

Vi må forstå vårt lands skjebne i den moderne kapitalismen i lys av endringene på mange slike dimensjoner. Her må vi følge opp den Weber-inspirerte revisjonen av Marx, slik at ikke marxistenes politiske økonomi ender opp med å gi det økonomiske subsystemet en like selvstendig status som nyklassikernes «marked» har. Dette bør vi også huske på i en situasjon der begrepet «globalisering» er blitt både næringslivretorikk, regjeringsbekymring og paradebegrep hos postmoderne ironikere.

Vi fant at utviklingen i Norden fra 70-tallet ikke kunne reduseres til en felles vestlig-kapitalistisk dynamikk. Det ytre presset virket inn på en gruppe nordiske økonomer som hadde distinkte særtrekk, både økonomisk-geografisk og politisk-institusjonelt sett. Den økonomiske krisen og responsen på den blir et resultat av samspillet mellom slike ytre og indre faktorer. Når det gjelder den politiske utviklingen bygget vi opp en analyse av skiftende skillelinjer som var mer i flukt med Rokkans analyser⁴⁸ av det politisk-institusjonelle systemet enn med Runes rene klassekampmodell. Vi koblet dette reguleringskolens begrep om fordismen som en massekonsumfase av kapitalismen, noe som definitivt virket integrerende på arbeiderklassen.

For den politisk-institusjonelle utviklingen har klassekamp åpenbart hatt stor betydning, men da som basis for et klassekompromiss med røtter på 1930-tallet, et kompromiss som leder fram til velferdsstaten. Dette historiske skjemaet var utviklet av radikale sosialdemokrater: Så snart arbeiderbevegelsen har bidratt til kampen for fulle politiske rettigheter bygget bevegelsen styrke innen det parlamentariske systemet. Når den får regjeringsmakt dempes den direkte konfrontasjonen på grunnplanet (streiker, osv) ned og man arbeider for sosiale rettigheter (velferdsstat) ved hjelp av det parlamentariske systemet. I Sverige på 60- og 70-tallet ville sosialdemokratene sågar gå videre og utfordre kapitalens kontroll over investeringene (lønnstakerfonds), men på dette punkt gikk de radikale sosialdemokratene på et nederlag.

En rekke amerikansk-engelske samfunnsforskere var opptatt av denne visjonen om en tredje vei til demokratisk sosialisme.⁴⁹ En annen gruppe ikke-nordiske samfunnsforskere var mer opptatt av korporatismens muligheter i små land.⁵⁰ Som nordiske samfunnsforskere var vi tiltrukket av den komparative substansen og den analytiske styrken i disse arbeidene, men vi var skeptiske til den idealiseringen av Norden (og særlig Sverige) som disse utlendingene henfaldt til. Vi var i så måte mer opptatt av politikens uintenderte konsekvenser og av at det kapitalistiske økonomiske systemet i disse blandingsøkonomiene tross alt satte grenser, selv om de ikke var så bastante som 70-talls-marxistene hevdet. Næringslivets profittthunger er en betydningsfull drivkraft, men det samme er de motkreftene som ligger i statens legitimeringsbehov og den dertil hørende utbyggingen av velferdsstaten. Utover på 70-tallet må vi inkludere uintenderte konsekvenser av

offentlig utbyggig av velferdstat (utdanning, helse, pensjon) i vårt begrep om indre press. Studentbevegelsen – jfr. Runes egne uttalelser i 1969 – var et klart eksempel på en slik uintendert konsekvens. Også protestbevegelser spiller en stor rolle. Næringslivet har dessuten fraksjoner og nettverk. Indre press kan også oppstå i forbindelse med interesser knyttet til Norges geo-økonomisk posisjon (f. eks. fiskerisektoren, nordområdene).

Vår kanskje aller viktigste erfaring var at vi – takket være forskergruppens nordiske sammensetning – snart lærte oss sjarmen ved virkelig grundig komparativ analyse – «tjukke sammenlikninger»!⁵¹ Vi vant etterhvert den erfaring som har ledet vitenskapsteoretisk reflekterte samfunnsforskere til å konkludere at samfunnsforskningen ikke gjør framskritt gjennom generaliseringer, men gjennom å diskutere stadig finere distinksjoner.

Dermed løser vi opp det bastante postulatet om snevre genser for krisestyring. Vi finner ikke minst at et historisk produkt som velferdsstaten ikke er rent funksjonelt og lar seg heller ikke avvikle over natten. Hensikten var jo å undersøke grensene som settes for økonomisk politikk og hvorvidt den politiske intervensjonismen var på tilbaketog. Det er spillerom innenfor reformismen og for politikken. Det er skiftende ytre press, så dette er ingen voluntarisme, men presset virker mindre deterministisk enn hva 70-talls-marxistene hevdet. Utfordringen for venstresiden i dag er å påvirke sosialdemokratiet til å gi strukturendringene en form som ikke gir sterkt økende ulikhet og som reproducerer oppslutningen om venstresiden. De spenningene som allerede er merkbare i forhold til velferdsstaten vil få avgjørende betydning. Fokus på velferdsstaten er viktig også fordi at om venstresiden går i seg selv, så vet de at de mobiliserer mer blant offentlig sektor, kunnskaps-samfunnets offentlig ansatte akademikere, og blant kvinner, særlig de mange som jobber i velferdsstaten

Runes analyse av *Norge* er preget av noen svakheter som er meget typiske for den klassiske generasjonen av studentradikalere fra slutten av 1960-tallet. Det var vanskelig å akseptere Norge som en velferdsstat, en velferdsstat skapt av sosialdemokratiet, ofte i samspill med den borgerlige siden. Tross alle sine svakheter og planleggingsdilemmaer gir velferdsstaten en sikkerhet og en utjevnet levestandard som er uten historisk sidestykke. Forfatteren Dag Solstad er således typisk for hele sin generasjon når han etter å ha skrevet AKP-parti-tro frelsesromaner av typen *Arild Asnes*, gjør en ironisk vending i det han lar ml'eren gymnaslærer Pedersen spasere på vannet (et hint om hele 70-talls-radikalismens snev av religiøs fanatisme!) og hele veien spekulerer over hvordan det kan ha seg at sosialdemokratiet står så sterkt i Norge.

Vårt prosjekt om Norden startet som en realanalyse basert på å oversette makroøkonomisk statistikk til marxistiske begreper, men ender opp med å hevde at formidlingen økonomi/politikk er mer komplisert enn hva 70-talls-radikalerne trodde. Men vårt problem er – kanskje – at vår opprinnelige ambisjon om å kunne si noe om alternativer vannes ut? Her har vi Rune til å

lære oss om det ytre press og til å minne oss på at vi ikke skal glemme det kritiske perspektivet. Vi har insistert på at det finnes mange varianter av onde fettere, hvorav noen er verre enn andre, men vi tror ikke på en kapitalistisk verden der Shen Te kan gå rundt å være god for alltid.

NOTER

- 1) Se Hallvard Tjelmeland, «Marxismen og dei venstreintellektuelle i norsk arbeidarrørsle 1930-1968», *Vardøger*, 14, 1984.
- 2) Framstillingen kan også ses som en revisjon av min «Noen marxistiske studier i Norge», *Häftan för Kritiska Studier*, 10:3, 1977, som imidlertid gir mye mer omfattende litteraturhenvisninger enn herværende artikkel.
- 3) Se publikasjonslisten i dette nummer av *Vardøger*.
- 4) Rune Skarstein, «Kapitalismen og universitetet», *Vardøger* 1, 1969, s. 127, s. 105-107, for det følgende, s. 130.
- 5) Jfr. *Vardøger* 5 (1972), og *Vardøger* 8 (1976), Hans Ebbing, Trond Spurkeland, Knut Ågotnes, red., *Stalinismen – en marxistisk kritikk*, Oslo 1974.
- 6) MEW står for *Marx-Engels Werke*, bd. 23-25 var *Kapitalens* bind 1-3.
- 7) Politisk sett tok han tidlig det standpunkt at reformismen ikke kunne avvises: «Når man, og med rette, forkaster alle jernlover og prediksjoner i historien, bør konsekvensen være at begrepet 'ansvar' igjen innføres i politikken.» Jon Elster, «Til de dristige», i Elster, *Essays om Hegel og Marx*, Oslo 1969, s. 115. Dermed var han allerede her på kant med 70-tallets studentopprørsmarxister.
- 8) Jon Elster, *Om Kapitalen*, Oslo 1969, s. 148 f.
- 9) Jon Elster, *Nytt perspektiv på økonomisk historie*, Oslo 1971, s. 7.
- 10) Elster, *Nytt perspektiv på økonomisk historie*, p. 134.
- 11) Jon Elster, *Om utbytting*, Oslo 1977, s. 7.
- 12) Jon Elster, «Statens rolle i marxistisk teori», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 18, 1977.
- 13) Trond Johannessen, *Søkelys på sosialøkonomien*, Oslo 1972, Trond Johannessen, *Orientaliske tepper*, Oslo 1999.
- 14) For å gi et inntrykk av stilen, jfr. hans filosofiske magisteravhandling Jørgen Sandemose, *Kapitalbegrep – Begrepsbegrep*, stensil, Oslo 1973, s. 210: «Arbeideren produserer det økonomiske anarki av tilfeldigheter og konjunkturer simpelthen ved å produsere disse tilfeldigheters selve *Begrep: kapitalforholdet og seg selv. Skillet mellom Mulighet og Virkelighet er selve de empiriske tilfeldigheters kvalitet*. Tilfeldigheten er absolutt og dermed det samme *Begrep* som den absolutte nødvendighet. Tilfeldighetens *begrep* er i dets umiddelbare framtredeelse den hypotetiske sats; som absolutt nødvendighet, som den absolutte identitet uten Annenværens Mulighet framtrer dette *Begrep* som en kategorisk dom.»
- 15) Jfr. Jørgen Sandemose, «Transformasjonsproblem og verditeori», i Jon Elster, red., *Marx i dag*, Oslo 1973, s. 76, Jørgen Sandemose, *Ricardo, Marx og Sraffa*, Oslo 1976, s. 362.
- 16) Sandemose, *Ricardo, Marx og Sraffa*, s. 198 og videre kap. 6.

- 17) Sandemose, *Ricardo, Marx og Sraffa*, s. 364. Han bygger her på Antonio Negri, *Zyklus und Krise bei Marx*, Reinbeck 1973.
- 18) Andre sentrale intellektuelle i KUL var filosofen Thomas Krogh, som holdt seg til filosofien, og historikeren Harald Berntsen, som skrev om historisk materialisme. – Som medlem av amatørband på Oslos rhythm & blues-scene på 80-tallet støtte jeg nå og da på Harald Berntsen, som alltid passet på å påpeke at Mjøset var en bedre saksofonist enn samfunnsforsker, og herværende artikkel vil for ham bekrefte denne bedømmelsen.
- 19) Førsteutkastet til *Ricardo, Marx og Sraffa* hadde tittelen *Kritikk av den korporative økonomi*. Bare i et tidlig nummer kan man i *Vardøger* (2/1970) finne noe som minner om en så rigid analyse, i en historisk analyse av Einar Jetne, «Statsmakt og klassesamfunn i Norge».
- 20) Jfr. ikke minst Jørgen Sandemose, «Grunnrenten i den lille grunneiendommen», i *KUL 5 år*, Oslo 1975.
- 21) Sandemoses seneste arbeide i filologisk marxistisk politisk økonomi er «Overganger. En studie av Das Kapital», *Kurasje*, 15/16, mars 1977.
- 22) Jfr. Hans Ebbings kritikk av KULs og KAs analyser i *Vardøger*, 6/1974, s. 119-127. – Sandemose fulgte altså ved Norgas i fotsporene til KULs hovedkontakt i fagbevegelsen, KAs Kjell Hovden. Jfr. forøvrig «Intervju med klubbformann Kjell Hovden om streiken ved Norgas», *Vardøger*, 3/1970, s. 154-162.
- 23) Jfr. Jørgen Sandemose, «Apens anatomi – dokumentation av ett charlataneri», *Häftan för Kritiska Studier*, 21:1, 1988, en kritikk av Elsters, *Making sense of Marx*, 1985. Debatten omkring Kant har gått i *Agora*, nr. 2, 3-4/1997, nr. 1, 3-4/1998, nr. 1-2/1999.
- 24) Det var på denne tid Frontteatret ga ut «Visa om pris og lønnsstoppen» på lpen *Slutt opp kamerat! Av teksten husker jeg: «Nå har prisene steget i måneder og år/og lønna har ikke fulgt med/vi arbeidsfolk trodde på bedre kår/men så etterhvert fikk vi se/at prisene steig bare værre enn før/Tor Aspengren tok det med godt humør/men vi blei forbanna og sa:/Nå må det bli slutt på alt prisspreik/som ikke en sjel kan forstå/nå må det bli reine linjer/Til kamp mot dyrtida nå!»* – Jeg har alltid ment at det tøffeste ved denne innspillingen er Brynjulf Blix' funky komp på Fender Rhodes el-piano – nok en dokumentasjon av at studentopprørerne tok opp amerikanske kulturformer.
- 25) Sandemose, *Ricardo, Marx og Sraffa*, s. 372, siterer Runes påstand om at nyricardianerne «har slått inn på en vei som i sin konsekvens leder rett over i den marxistiske økonomien». Sandemoses kommentar er tidstypisk: «Noen forklaring av denne mildt sagt oppsiktsvekkende påstanden finnes ikke hos Skarstein og kan da heller ikke finnes.» Han runder av med å bemerke at Runes påstander må avskrives som «nonsense» etter Marx' målestokk.
- 26) Skarstein, *Sosialøkonomiens elendighet*, Oslo 1976, s. 16.
- 27) Rune Skarstein, *Development Theory*, Oslo/Oxford 1997, Rune Skarstein & Amit Bhaduri, red., *Economic Development and Agricultural Productivity*, Cheltenham 1997.
- 28) Rune Skarstein, *Periferikapitalisme? – En studie av kapitalistisk utvikling og underutvikling*, DERAP Working paper Nr. A 251, CMI, Bergen 1981; Rune Skarstein, *Noen utviklingstendenser i den kapitalistiske verdensøkonomien etter 1945*, DERAP Working paper Nr. A 143, CMI, Bergen 1979, revidert versjon senere publisert i *Vardøger* 12 (1982). – Ved CMI var Stein Rokkan på 70-tallet den toneangivende samfunnsforskeren. Rokkan var en utrettelig entusiast på

vegne av komparativ forskning i politisk og sosial utvikling, uten særlig bekymring for teoretiske og politiske uoverensstemmelser. Rune husker at Rokkan høsten 1975 introduserte ham til de engelske nymarxistiske-weberianske historiske utviklingsstudiene, spesielt Perry Andersons arbeider var viktige. «På lunsjene fortalte Rokkan meg om innholdet i både *Passages from Antiquity to Feudalism* og *Lineages of the Absolutist State*. Det var inngående bokomtaler som viste at han hadde lest dem grundig» (personlig meddelelse). Likevel var nok Robert Brenners klasseperspektiv på overgangen fra føydalisme til kapitalisme ennå viktigere for Runes analyse i *Periferikapitalisme*.

- 29) Referanse til popperianeren Hans Alberts kritikk av den nyklassiske «modellplatonismen» dukker opp allerede tidlig i Skarstein, *Sosialøkonomiens elendighet*, s. 15. Jfr. også anvendelsen av et profesjonaliseringsperspektiv på sosialøkonomien i Rune Skarstein, «Profesjonaliseringen av sosialøkonomien: Noen konsekvenser for teoriproduksjonen», *Sosialøkonomen*, 8/1980.
- 30) En av deltakerne den gangen, Ådne Cappelen, erindrer at vi utenfor seminarlokalet kom opp i diskusjon med en gruppe filosofiske kapitallogikere som mente at det vi holdt på ikke var annet enn det Marx ville kalt «Darstellung», framstilling snarere enn forskning. Slike diskusjoner kunne man komme opp i på gata på 70-tallet!
- 31) Programmet om realanalyse var et forsøk på å bygge bro fra de marxistiske grunnkategorier til studiet av samtidige nasjonale varianter av kapitalismen. En ortodoks formulering av programmet ble gitt av gruppen omkring tidsskriftet *Prokla* («Probleme des Klassenkampf») i Berlin (Elmar Altvater, o.a.), videreformidlet i Norden blant annet av det danske tidsskriftet *Kurasje*. Et mindre ortodokst, mer institusjonalistisk og sammenliknende program fant vi snart i den franske reguleringskolen, se Lars Mjøset, «Regulation and the institutionalist tradition», i Lars Mjøset/Jan Bohlin, *Introduksjon til reguleringskolen*, NSUs skriftserie, nr. 21, Aalborg 1985. En mer ortodoks versjon har i den senere tid kommet fram i Robert Brenners arbeider, men i likhet med Rune og i kontrast til Berlin-skolen bruker Brenner den internasjonale nasjonalregnskapstatistikken uten ambisjoner om mer kronglete oversettelse til arbeidsverditeori à la Marx. Se Brenners artikkel i dette nummer av *Vardøger*.
- 32) *Økonomisk krise og muligheter for krisepolitikk*, NSUs Skriftserie, Nr. 1, 1979, s. 43 f.
- 33) Bertolt Brecht, *100 dikt*, gjendiktet av Georg Johannesen, Oslo 1968, s. 38.
- 34) Skarstein, «Kapitalismen og universitetet», s. 120, og for det neste, s. 124-5.
- 35) Skarstein, «Kapitalismen og universitetet», s. 116 ff.
- 36) Kanskje er Runes artikkel i *Vardøger* 4 (1971) et unntak, siden han her kort (s. 68-70) sammenlikner storborgerskapet i Norge og i EEC. Videre gis en analyse (s. 97-106) av arbeiderklassen i Norge. Nummeret viser hvordan EF-saken ble en katalysator som stimulerte interessen for analyse av eget land.
- 37) Rune Skarstein, «Mot en ny depresjon? Noen perspektiver på kapitalismen», *Ny Tid*, Nr. 5, 1. årg., 12. og 19. september 1975.
- 38) Rune Skarstein, «Innstrammingspolitikken – bare en begynnelse», *Nordisk Forum*, 14:1, 1979. Redaktør var på denne tiden Arnulf Kolstad, undertegnede var temareduktør for heftet. Alle sitater i det følgende fra denne artikkelen, s. 9-21.

- 39) Rune Skarstein, «Facts and policies of developed countries: Some social democratic experiences from Norway», *Metroeconomica*, Vol 34, Fasc. 1-3, 1982, s. 205.
- 40) Rune Skarstein, «OPEC-schizofreni?», *Vardøger*, 17 (1986).
- 41) Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset & Rune Skarstein, «The Decline of Social Democratic State Capitalism in Norway», *New Left Review*, 181, May/June 1990, pp. 60-94.
- 42) Rune Skarstein, «Den norske oljestaten i den globaliserte økonomien», *Vardøger*, 24, s. 178.
- 43) Jfr. *Inntektspolitikk i Norden*, *Nordisk Forum*, 28, Vol. 15, Nr. 4, København 1980, Lars Mjøset, red. *Norden dagen derpå*, Oslo 1986.
- 44) Lars Mjøset, *Rasjonalitetens dimensjoner i Max Weber's lære om økonomi og samfunn*, publisert som *Arbeidsnotat fra Instituttet for Sosiologi, Universitetet i Oslo*, Nr. 138, Oslo 1980.
- 45) Den kanskje viktigste skandinaviske oppfølger til disse var svensken Johan Åkerman, jfr. Lars Mjøset, «Johan Åkermans distinksjon – kalkyle og kausal-analyse. Om framveksten av et grunnleggende begrepspar i den institusjonelle økonomien», *Sosiologi i dag*, 4/1988. Rune Skarstein, «Economic model-time and historical time», i Jan Bohlin, et. al., red., *Samhällsvetenskap, Ekonomi, Historia*, Göteborg 1989 skylder også mye til Åkerman.
- 46) Jfr. n. 28 over om Anderson. Bidrag fra Perry Anderson ble publisert i *Vardøger* 18 (1988), og reguleringskolen var represenert i *Vardøger* 17 (1986), artikkelen av Aglietta, et. al. Den som nå for tiden best holder reguleringskolens institusjonalisme i hevd er utvilsomt Boyer, se f. eks. R. Hollingsworth & R. Boyer, eds., *Contemporary Capitalism*, Cambridge 1997, kap. 1, 2 and 14.
- 47) Dieter Senghaas, *Von Europa lernen*, Frankfurt a. M. 1982.
- 48) Dermed er det også mulig med en myk overgang til 90-tallets store tema – som veltet fram med slutten av den kalde krigen – om nasjonalisme og nasjonsbygging. Dette var temaer Rokkan allerede hadde beskjeftiget seg grundig med på 1970-tallet og med en metodologisk tilnærming som var adskillig mer avansert enn den poststrukturalistiske feiring av teksten og retorikken som preger 90-tallet. Det er forøvrig nok typisk at det ikke er utgitt noe *Vardøger*-nummer om nasjonalisme, dette ble den neste generasjonens 'kulturproblem'. Spesielt klart ser man dette ved sammenlikning med Kul-gruppens diagnose: den fascismen de varslet på 70-tallet fikk man lite av. I stedet kom nyliberalismen. I den grad man i kjølvannet av denne også får større innslag av høyre-radikal mobilisering, så henger det sammen med innvandring, rasisme, nasjonalisme – forhold som 70-talls radikalerne var uforberedt på, som først for alvor gjorde seg gjeldende på 80-tallet og særlig etter murens fall, altså på 90-tallet.
- 49) John D. Stephens, *The transition from capitalism to socialism*, London 1978, Gøsta Esping Andersen, *Politics against markets*, Princeton 1985. Perspektivet dukket opp i flere *Vardøger*-artikler på 1980-tallet, jfr. også Runes analyse i «Facts and policies of developed countries» (1982), se note 39 ovenfor.
- 50) Peter Katzenstein, *Small states in world markets*, Ithaca 1984.
- 51) Jfr. Lars Mjøset, «Stein Rokkan's thick comparisons», utgis i *Acta Sociologica*, 4/2000.

DEN INTELLEKTUELLE SITT ANSVAR

Intervju ved Guri Kulås*

Med det nye Globaliseringsnummeret har Vardøger eksistert i snart 30 år. Bladet såg dagens lys i 1970 og nyskapningen i bladheimen skapte mange politiske tumultar for redaksjonsmedlemmane.

– Namnet var klart lenge før både bladet og redaksjonen, fortel Rune Skarstein, som var initiativtakar til og ga ut det fyrste nummeret av tidsskriftet. – Men sjølve prosjektet var – og er framleis – eit bidrag til å skriva om eit område som var udekt i Noreg.

– *Kontrast* var på slutten av 60-talet blitt eit reint kulturtidsskrift, så det fanst eit behov for supplement i så måte, samstundes som eg var motstandar av «sitat-dogmatismen» i SUF, seier Skarstein. Han vart medlem av SF i 1964, men gjekk ut av partiet saman med dei andre som marsjerte frå landsmøtet i 1969.

Han hadde ikkje vore medlem av det nye SUF (ml) lenge før han til liks med resten av Vardøger-redaksjonen vart ekskludert frå organisasjonen for ikkje å ha fylgt den demokratiske sentralismen. Den konkrete grunnen var at utgjevinga av Vardøger ikkje var ein gjennomdrøfta strategi frå organisasjonen – slik individualisme skulle ein ikkje ha noko av i rekkene.

– Frå 1969 til -73 var eg berre medlem av Folkebevegelsen mot EF, seier Skarstein tørt.

Studentopprøret

Sjølve innhaldet i det fyrste nummeret var det ikkje så stor usemje om, eller kritikk mot. Skarstein oppsummerer det som eit kritisk blick på universiteta i eit historisk perspektiv. Det kunne også presentera ein gjennomgang av studentopprøra i Frankrike, Tyskland og USA, mellom anna frå skribentar som Herbert Marcuse og Hans Magnus Enzensberger, med oppfordringar til studentane om å kjempa om det ideologiske hegemoniet på universiteta. Dei to samfunnsdebattantane og filosofane er ikkje dei einaste sentrale, internasjonale kommentatorane som Vardøger har kunna presentert for eit norsk publikum heilt frå starten av. Det fyrste nummeret trykte også ein viktig artikkel av Paul Baran, ein av grunnleggjarane av *Monthly Review*, kalla «The Commitment of the Intellectuals». Barans koping mellom det å vera intellektuell med eit aktivt samfunnsengasjement, i motsetnad til å vera ein rein intellekt-arbeidar, har vore ein viktig pilar i Vardøgers profil.

Monthly Review var klart ein av inspirasjonskjeldene til Vardøger, men bladbudnen vart henta frå eit engelsk tidsskrift, som seinare viste seg å vera ein CIA-front. – Men dei kravde oss aldri for plagiering, ler Skarstein.

Tidsskriftet har til saman kome ut med 24 nummer, noko som i praksis gjer det til ei årbok. Metodisk har Vardøger alltid heldt på å vera empirisk og dagsaktuelt, basert i politiske analysar.

– Vi har sett på samanhengar mellom samfunn og økonomi, stat og institusjonar versus økonomiske system. I dette skjeringspunktet har også dei sosiale og kulturelle sidene komne fram. Det er banda mellom stat, sosiale tilhøve og kultur som har vore aksene i Vardøger si redaksjonelle line.

Ei line som har plukka opp og reflektert fleire, viktige politiske og samfunnsmessige skifte i Noreg. Det har mellom anna vorte gjeve ut fleire nummer om staten og sosialdemokratiet og arbeidarklassen og staten. Det har kome to EF/EU-nummer, eit nummer om psykiatri, eit om økologi og eit om litteratur. Fleire av nummera har hamna på pensumlistene ved universiteta og vorte brukte i undervisninga i den vidaregåande skulen.

Politisk økonomi sel

Vardøger vitnar også om at det finst eit sakn og eit udekt behov blant folk når det gjeld litteratur om økonomi, for det er nettopp utgåvene om politisk økonomi som har selt best. Mellom anna nummeret om IMF og Verdsbanken (Nr. 19), som også Norges Bank sikra seg 20 eksemplar av.

Vardøger har i tillegg vore eit permanent, aktivt innlegg i debatten om venstresida i norsk politikk. Nummeret om ml-rørsla (Nr. 6) skapte mykje oppstyr. Redaksjonen vart skulda for å springa dei borgarlege sitt ærend, men på høgresida vart det heile sett på som ein intern «venstre-krangel». Ei anna viktig utgåve var nummeret som var via ein brei kritikk av Sovjet (Nr. 5). Dette var den fyrste Sovjet-kritikken som vart reist på venstresida i Noreg.

Sosialisme-ordskifta

– Drøftinga av samfunna i Sovjet, Aust-Europa og Kina var viktige innerter i egne rekker, som ei analyse som konkluderte med at dette ikkje var sosialistiske samfunn. Men dei førte også til eit ordskifte om kva kapitalisme er, og det var *dette* folk var usamde om.

– Kva kapitalisme er, empirisk undersøkt, er vel det vi har arbeidd aller mest med. Kapitalismekritikken er heilt avgjerande for organisering av motstand mot han – på dette punktet er vi framleis leninistar, slår Rune Skarstein fast.

Vardøgerredaksjonen, som forutan tilsig av ei handfull folk har vore eit svært stabilt redaksjonskollektiv, har møtt både motstand og ignorans i store delar av den partipolitiske venstresida for sitt kritiske prosjekt. Samstundes har dei også vore ein del av dei ulike politiske konjunkturane og konfliktane i venstre-partia.

– I AKP (ml) vart vi sett på som høgreviisjonistar og i SV stengde NKP-fløya lenge for sosialisme-kritikken, men seinare har vi i SV alltid blitt sett på

som «intellektuelle» – og med det har folk meint «fjernt frå røynda». Men Skarstein og med-redaksjonsmedlem og partifelle Hans Ebbing tar også kraftig til motmæle mot kritikken.

Profetisk om SV

Ei av dei Vardøgerutgåvene som har skapt mest rabalder, var det førre nummeret, «SV på sotteseng?», som kom for to år sidan.

– I dag må vi kunne seia å ha vore profetiske i våre analysar, seier Skarstein, – det som blir sagt om SV der, blir berre meir og meir sant for kvar veke som går, men det er då også eit sterkt splitta parti vi snakkar om her.

Skarstein og Ebbing meiner det er umogeleg å nå igjennom med eit internt ordskite som dette i SV.

– Det er mest komisk når vi blir skulda i SV for å vera «verdsfjerne» intellektuelle, for vi er jo empirikarar i ein grad som dei same kritikarane ikkje er det. Den forma for anti-intellektualisme og trivialisering som SV-leiinga står for er ein av dei alvorlegaste sidene ved forfallet i partiet. Ikkje minst står det i enorm kontrast til korleis det var i SF, sjå berre i gamle nummer av Orientering, oppfordrar dei.

Noko av grunnen til dette forfallet, ifølgje dei to, ligg i at SV ikkje har ein materialistisk basis i politisk økonomi.

Leiande SV-arar i dag veit ikkje kva kapitalisme er, difor kan dei heller ikkje seia noko om kva sosialisme er, hevdar Ebbing.

Opposisjon

– Om ein skal peika på positive tendensar til opposisjon når det gjeld den ideologiske kampen i dag, så har Arbeidarpartiet mista noko av idéhegemoniet i fagrørsla. Landsmøtet i Kommuneforbundet no sist var lovande, både når det gjeld vedtaka om globalisering, men det er også positivt at Jan Davidsen har forstått at privatiseringa i offentleg sektor også vil råka privat sektor. Dette er med å opna viktige kamparenaer.

– Antiintellektualismen som vi finn på universiteta, i høve slik Vardøger definerte det å vera intellektuell frå starten av, er nytt. Eg ser vel fagrørsla som den viktigaste arenaen for ideologisk kamp i dag i tillegg til aviser som Klassekampen og Dagsavisen, men også vekeaviser som Morgenbladet og Dag og Tid, seier Skarstein.

– Når det gjeld miljøkampen, så har jo mange miljøpolitikarar vorte globaliseringsentusiastar. Eit tiltak som Erik Damman sitt Forum for systemdebatt er jo godt tenkt, men det er jo 25 år for seint.

Men Hans Ebbing legg likevel vekt på at det er bra med fora som fungerer innanfor dei borgarlege miljøa og som løyser opp frontane og får fram meir reelle problemstillingar.

– Noko av det mest negative både i den norske politikken og i kampen mot globaliseringa i dag, er likevel om Sentrumsregjeringa sluker så mange kamelar i EU-saker at det vil bli «ja» i ei ny folkerøysting om medlemskapsspørsmålet, avsluttar dei to Vardøgerveteranane.

NOTER

- * Først publisert i *Klassekampen*, lørdag 7. november 1998, s. 17. Gjengitt med tillatelse.

Robert Brenner

VERDENSØKONOMIEN VED ÅRTUSENSKIFTET – I RETNING OPPSVING ELLER KRISE?¹

FRA 1998 TIL 2000: FRA KRISE TIL OPPSVING?

Sommeren 1998 virket det som problemene tårnet seg opp i verdensøkonomien. Det så ut til at den østasiatiske krisen kunne dra med seg ikke bare Russland, Brasil og andre land i den tredje verden, men også Japan ned i dragsuget. Den truet til og med den amerikanske økonomien.

I USA falt de ledende aksjeindeksene med 20 prosent mellom juli og september 1998. I oktober var det vanskelig å få kreditt, en likviditetskrise syntes nær forestående. På dette tidspunktet grep den amerikanske sentralbanken – Federal Reserve – inn. Sentralbanksjefen Alan Greenspan administrerte en redningsaksjon for høyrisikofondet Long Term Credit Management. Aksjonen, sa man, var nødvendig grunnet faren for et verdensomspennende økonomisk sammenbrudd. Videre senket den amerikanske sentralbanken renten tre ganger på rad. Dette var et klart signal til aksjemarkedene om at sentralbanken ikke aktet å bidra til at aksjeprisene sank mer, at man snarere ønsket at de skulle stige igjen.

Etter dette har nittitallets amerikanske økonomiske ekspansjon – som faktisk var ganske svak fram til 1996 – fortsatt med økende tempo. Det ser ut til at den nå trekker resten av verden med seg. Vi må således spørre hva verdensøkonomiens sanne ansikt er: kommer dagens oppsving til å fortsette, eller vil verdensøkonomien rammes av nedgang som leder ut i dyp krise? Bak dette ligger et mer grunnleggende spørsmål: Er verdensøkonomien i dag endelig ved slutten av den lange nedgangsperioden den har vært inne i siden tidlig på 1970-tallet? Er man på terskelen av en ny lang oppsvingsperiode som kan sammenliknes med den man opplevde fra slutten av 40-tallet til begynnelsen av 70-tallet?

Skal vi besvare disse spørsmålene, må vi starte med dynamikken i den lange nedgangsperioden. Jeg skal derfor raskt skissere min forståelse av hvordan denne nedgangsfasen startet og hvilke utviklingsfaser den har gjennomgått.² På dette grunnlaget vil jeg karakterisere den nåværende konjunkturen. Jeg legger da vekt på arven fra 1980-tallet, utviklingslinjer på 1990-tallet og på aktuelle utviklingstrekk.

HVORDAN FORSTÅ DEN LANGE NEDGANGSFASEN: FRA DET LANGE OPPSVINGET TIL VEDVARENDE STAGNASJON

Det er enighet om at etterkrigsøkonomien kan inndeles i to hovedfaser (Tabell 1): Gjennom den lange oppgangsperioden fra slutten av 1940-tallet og fram til tidlig på 1970-tallet hadde alle de utviklede kapitalistiske økonomiene (bortsett fra USA og England) rekordhøy vekst i investeringsrater, produksjon, produktivitet og lønninger, og samtidig lav arbeidsløshet og bare meget korte og milde tilbakeslag. Men i den lange nedgangsperioden som fulgte falt investeringsveksten kraftig, med det resultat at produktivitetsveksten avtok, mens veksten i lønningene flatet nesten helt ut (i noen tilfelle sank de sågar), samtidig som arbeidsløsheten steg til et nivå man bortsett fra i USA ikke hadde sett siden 1930-tallet. Nedgangsfasen var preget av en serie av alvorlige tilbakeslag og finanskriser.

Tabell 1. Sammenlikning av etterkrigsoppsvinget med den lange nedgangen

Industrien

	Netto profittrate		Output (produksjon)		Netto kapital-beholdning		Brutto kapital-beholdning		Arbeidsproduktivitet		Reallønn	
	1950-1970	1970-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993
US	25.35	14.5	4.3	1.9	3.8	2.25	-	-	3.0	2.4	2.6	0.5
Ger	23.1	10.9	5.1	0.9	5.7	0.9	6.4	1.7	4.8	1.7	5.7	2.4
Jap	40.4	20.4	14.1	5.0	14.5	5.0	14.7	5.0	10.2	5.1	6.1	2.7
G-7	26.2	15.7	5.5	2.1	-	-	4.8	3.7	3.9	3.1	-	-

Det private næringslivet

	Netto profittrate		Output (produksjon)		Netto kapital-beholdning		Brutto kapital-beholdning		Arbeidsproduktivitet		Reallønn		Arbeidsløshet	
	1950-1970	1970-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993
US	12.9	9.9	4.2	2.6	3.8	3.0	-	-	2.7	1.1	2.7	0.2	4.2	6.7
Ger	23.2	13.8	4.5	2.2	6.0	2.6	5.1	3.0	4.6	2.2	5.7	1.9	2.3	5.7
Jap	21.6	17.2	9.1	4.1	-	-	9.35	7.1	5.6	3.1	6.3	2.7	1.6	2.1
G-7	17.6	13.3	4.5	2.2	-	-	4.5	4.3	3.6	1.3	-	-	3.1	6.2

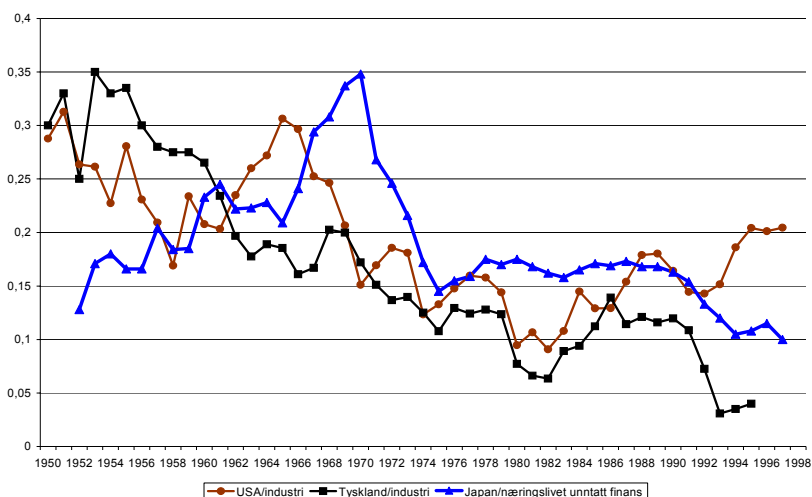
Merknader: 1. Tallene angir gjennomsnittlig årlig endring, unntatt nettoprofit og arbeidsløshet, som er gjennomsnitt. 2. Netto profittrate for G-7-landene går til 1990; netto kapitalbeholdning for Tyskland dekker 1955-1993; (tabellen for industrien:) Japans netto profittrater og netto kapitalbeholdning dekker 1955-1991.

Kilder: OECD, *National Accounts, 1960-1997*, volume II, Detailed Tables; OECD, *Flows and Stocks of Fixed Capital*, diverse utgaver; P. Armstrong, A. Glyn, og J. Harrison, *Capitalism Since 1945*, London 1984/Oxford 1991, data appendiks, og P. Armstrong, A. Glyn, og J. Harrison, *Accumulation, Profits, State Spending: Data for Advanced Capitalist Countries 1952-1983*, Oxford Institute of Economics and Statistics, July 1986 (oppdatert av A. Glyn).

Langvarig krise i lønnsomheten

Lønnsomhetens utvikling er det rette utgangspunktet for å forstå den lange nedgangsperioden. I alle de utviklede kapitalistiske økonomiene var nettopp vedvarende høye profittreter selve nøkkelen til det lange oppsvinget. Dette muliggjorde og motiverte den raske veksten i investeringene. Den lange nedgangen ble utløst av et skarpt fall i lønnsomheten – særlig i industri-sektoren – fra midten av 1960-tallet og fram til tidlig på 1970-tallet. Grunnen til at nedgangen ble så langvarig var at profittraten i de ledende kapitalistiske økonomiene – USA, Tyskland og Japan – ikke tok seg opp igjen (Figur 1). Det gjorde heller ikke profittraten regnet for G-7-landene totalt (Figur 2). I et nøtteskall: kronisk lav lønnsomhet var grunnlaget for vedvarende svak vekst i investeringene og dermed langsom kapitalakkumulasjon på globalt nivå. Dette var hovedkilden til de vanskeligheter som har preget den lange nedgangen.

Figur 1. Netto profittreter i amerikansk, tysk og japansk industri (ikke-finansielle foretak)

Kilder: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (BEA), *National Income and Product Accounts (NIPA)*: Gross Product by Industry (electronic data files); Fixed Tangible Wealth in the U.S. 1925-1997 (electronic data files); OECD, *National Accounts 1960-1997*, Volume 2, Detailed Tables (OECD CD), OECD, *Flows and Stocks of Fixed Capital* (various issues)

La oss se nærmere på hvordan dette fallet i profittraten kan forklares. Jeg må her formulere meg meget generelt og skjematisk. Utgangspunktet må være den kapitalistiske produksjonens anarki, og særlig presset på de kapitalistiske

foretakene som utkjemper en permanent konkurransekamp der kutting av kostnader er en betingelse for å overleve. Resultatet er kapitalakkumulasjon og innovasjon, hvilket nettopp er grunnlaget for kapitalismens historisk uovertrufne evne til å utvikle produktivkraftene. Men siden disse tendensene opptrer på uplanlagt og konkurransepreget vis, er de samtidig – vil jeg hevde – kilden til kapitalismens periodiske kriser og stagnasjonstendenser. Individuelle kapitalister har ingen interesse av, og er i alle tilfelle ikke i stand til, å forholde seg til den aggregerte virkning av egne handlinger – framfor alt til det at kostnadskutt har en ødeleggende innvirkning på lønnsomheten av eksisterende kapitalistiske aktiviteter. Når kapitalistene reduserer kostnader oppstår derfor som regel store problemer, fordi dette samtidig forelder den faste kapitalen som deres konkurrenter tidligere bygget opp, hvorved disse blir ute av stand til å innkassere den etablerte profitttraten. Fabrikker og produksjonsutstyr som ved investeringstidspunktet representerte den mest avanserte teknikken må være i drift over lange perioder for å tjene inn igjen det de har kostet og gi tilstrekkelig avkastning. Slike eldre årganger av kapital viser seg nå ute av stand til til å gi avkastning til det nye, lavere prisnivået som har etablert seg på grunn av «for tidlig» innføring av ny, ennå mer produktiv fast kapital. Vi står her overfor overflødige investeringer – overinvestering, om man vil – i bestemte industrisektorer, priser som viser seg for lave gitt kostnadene, og manglende evne til å oppnå den tidligere lønnsomheten.

Ujevn utvikling: fra det lange oppsvinget til den lange nedgangen

La oss bli mer konkrete, og la oss, for å gjøre det kort, koble sammen framstillingens begrepsmessige og historiske aspekter. Jeg vil hevde at framveksten – fra og med midten av 1960-tallet – av vedvarende overkapasitet og overproduksjon *i et systemomfattende omfang*, særlig innenfor *den internasjonale industrisektoren*, er nøkkelen til det fallet i profitttraten som utløste den lange nedgangen, og også til det faktum at avkastningen langt inn på 1990-tallet ikke tok seg opp igjen. Overkapasitet og overproduksjon innen industrien var et resultat av en ujevn utviklingsprosess som besto i konkurrerende interaksjon mellom på den ene siden USA med sine tidlig utviklede, teknologisk avanserte, men bare svakt voksende og relativt trege kapitalblokker, og på den andre siden de senere utviklede, raskt-voksende, dynamiske kapitalblokkene i Japan, Europa, og (senere) Øst-Asia. Denne ujevne utviklingen var en sentral betingelse både for det lange oppsvinget og den lange nedgangen.

Det lange oppsvinget – Oppsvinget etter 2. verdenskrig oppviste en dynamikk uten sidestykke historisk sett. Grunnlaget for dette var det forspranget – både teknologisk og sosio-økonomisk – som særlig USA hadde bygget seg opp gjennom første halvdel av århundret. Foretakene i de industri-

landene som var blitt liggende etter – særlig Tyskland og Japan, men også Frankrike, Italia og andre – kunne dra nytte av enorme potensielle fordeler dersom de begynte å hente inn dette forspranget, samtidig som de var underlagt de ledende landenes militære og finansielle hegemoni. Innhenting gjorde det mulig å fastholde høye profitttrater. Dette ble grunnlaget for rekordhøy kapitalakkumulasjon og vekst. Også andre faktorer bidro til høye profitttrater og sterk internasjonal konkurransevne for opphenterlandene: I årene like etter krigen ble militante arbeideraksjoner enten undertrykt eller avskåret. Landene kunne trekke store mengder reservearbeidskraft ut av de relativt tilbaketilleggende jordbrukssektorene, og dermed holde lønnsveksten lav sammenliknet med produktivitetsveksten. På det teknologiske området benyttet de billig men avansert amerikansk teknologi: etterhvert tok de igjen det amerikanske nivået, og i noen tilfelle – særlig gjennom «learning by doing» ved store nyinvesteringer – var de faktisk så innovative at de fikk et forsprang. De unngikk de tunge uproduktive militærutgiftene som USA påtok seg for å holde den vestlige verden fri for kommunismen. Sist, men ikke minst la de vekt på eksport-orientert, nasjonalt basert industri. Disse industriene hadde nære bånd til banker som støttet dem. De hadde også bånd til regjeringene, som blant annet bidro med en viss grad av beskyttelse, subsidier og billig valuta. Resultatet var at de enorme produktivitetsgevinstene som ble oppnådd for det meste kom de innenlandske økonomiene til gode. Kontrasten til hovedtrendene i den relativt trege, hegemoniske amerikanske økonomien var slående! Typisk for USA i denne epoken var internasjonalisering gjennom at landets dynamiske multinasjonale selskaper og banker ekspanderte utenfor landets grenser, mens den amerikanske staten påtok seg massive uproduktive militærutgifter for å sikre den vestlige verden mot kommunismen.

Den uvanlig raske veksten i verdenshandel og global arbeidsdeling de første 25 årene etter krigen ga altså muligheter for de teknologiske etterløperne, de sent-startende og hegemonisk dominerte økonomiene – særlig Japan og Tyskland – til å ekspandere i et hittil usett tempo. De dro virkelig nytte av situasjonen. De tyske og japanske økonomiene utviklet seg så gunstig også fordi de ble knutepunkter i dynamiske, regionalt baserte blokkdannelse i henholdsvis Vest-Europa og Øst-Asia. De forsynte sine naboer med høyeffektive kapitalgoder og utgjorde samtidig store og raskt voksende markeder for naboenes produkter (selv om Japan var sterkt proteksjonistisk når det gjaldt import av industriprodukter). De helt ekstraordinære eksportvekstrater som drev fram både Japans og Tysklands økonomier, var fundamentalt sett basert på de evner tyske og japanske produsenter viste til å vriste stadig større markedsandeler fra amerikanske og engelske produsenter, og ganske spesielt deres evner til å penetrere det enorme amerikanske markedet.

Selv om USAs økonomi ble svekket relativt sett, er det et faktum at etterkrigstidens ulike utvikling slett ikke var noe nullsumspill. Den var nemlig også av avgjørende betydning for USAs økonomiske vitalitet. Industriprodusenter lokalisert i USA var avhengige av sine kunders evne til å akkumulere reserver, og dette var selvsagt avhengig av den eksportevnen deres rivaler kunne oppvise. På den annen side var de over en lang periode ikke særlig sterkt rammet av den skjerpede internasjonale konkurransen. Grunnen var at de startet ut med et kraftig teknologisk forsprang og at de lenge fastholdt sin dominans over det store amerikanske indre markedet, til tross for at de måtte gi fra seg store biter av sine oversjøiske markeder til utenlandske produsenter.³ Dessuten ekspanderte de amerikanske multinasjonale selskapene og bankene i utlandet, og dette var bare mulig takket være den fornyede økonomiske dynamikken i de sentstartende, hegemonisk dominerte opphenterøkonomiene. Derfor kan utøvelsen av amerikansk hegemoni, som åpenbart var basert på amerikanske økonomiske og politiske interesser, grunnleggende sett tolkes som et uttrykk også for de økonomiske interessene til de amerikanske produsentenes rivaler. Oppsvingsfasen var således faktisk preget av relativt høy grad av internasjonalt samarbeid.

Begynnende overkapasitet og overproduksjon – den amerikanske industri-sektoren 1965-1973 – Men bare i en kort periode var denne ulike utviklingen gjennom handelsvekst og fordypet internasjonal arbeidsdeling udelt gunstig i sine økonomiske virkninger. Fra slutten av 1950-tallet, da valutakonvertibiliteten ble gjeninnført og handelshindringene bygget ned, fikk man et nytt sprang i handelsveksten, og da var virkningene motstridende. På den ene siden fikk vest-europeiske og japanske produsenter såpass kraftige handelsgevinster at de i annen halvdel av 1960-tallet kunne nyte godt av den raskeste handelsekspansjonen i hele etterkrigstiden. På den andre siden førte nettopp denne enorme handelsveksten til at nye produsenter var i stand til å dekke sterkt økende andeler av verdensmarkedet. Disse nye produsentene hadde startet med hjemmemarkedsorientert produksjon av varer som var relativt identiske med de varene som de ledende, tidlige utviklede, hegemoniske økonomiene – spesielt USA – allerede produserte. Det var således ikke overraskende at varene de eksporterte var tendensielt overflødige, ikke komplementære til allerede eksisterende produkter, de utfordret altså de ledende økonomienes markeder og bidro til framveksten av overkapasitet og overproduksjon.

Mellom 1965 og 1973 var særlig japanske, men også tyske og andre vest-europeiske industriprodusenter i stand til å kombinere relativt avanserte teknikker og relativt lave lønninger, hvorved de kraftig reduserte kostnadene sammenliknet med amerikanske produsenter. Dermed økte de dramatisk sine andeler av verdensmarkedet og tvang igjennom relativt lave priser. Takket være sine relativt reduserte kostnader, var de samtidig i stand til å fastholde sitt tidligere avkastningsnivå. Følgelig var deres amerikanske konkurrenter i

en situasjon preget av svakt voksende priser for sine produkter samtidig som kostnadene ikke kunne justeres siden deres faste kapital besto av teknologier som plutselig hadde vist seg utdatert. Disse kapitalistene måtte kassere deler av sin produksjonskapasitet. De klarte ikke lenger å oppnå den gamle, gjennomsnittlige profittraten, ikke engang på den sirkulerende kapitalen isolert sett, dvs. ikke engang på nye investeringer i arbeidskraft, råvarer og innsatsvarer som var nødvendige for å drive den faste kapitalen (fabrikker og utstyr). Andre kunne ikke annet enn å godta drastisk reduserte profittreter på sin faste kapital, siden de var ute av stand til å øke prisen så høyt over kostnadene som før.

Presset fra denne strømmen av lavprisede japanske og tyske varer inn i verdensmarkedet, gjorde det klart at de amerikanske industriprodusentene hadde overinvestert. De var altså ute av stand til å oppnå den gamle, etablerte avkastningen på sine investeringer i fast kapital siden tilbudet overskred etterspørselen i disse industrisektorene. Resultatet var overkapasitet og overproduksjon i hele systemet. Dette manifesterte seg i synkende avkastningsrate på industriens kapitalbeholdning i systemet som helhet. Fra 1965 til 1973 måtte den amerikanske industrisektoren tåle et fall i denne raten på over 40 prosent. Samtidig klarte de øvrige ledende industrialiserte økonomiene (i Vest-Europa og Japan) å opprettholde sine profittreter, i det minste fram til 1969-70. Resultatet var at profittraten i G7-økonomienes industrisektorer aggregert sett falt med om lag 25 prosent. Denne indikatoren kan tas som en grov indikator på tilstanden i den internasjonale industrisektoren som helhet.

Krisen sprer seg gjennom sammenbruddet i det internasjonale pengesystemet – Det var ikke lenge de japanske, tyske og øvrige vesteuropeiske økonomiene klarte å holde seg immune mot den systemomfattende avkastningssvikten. Enorme underskudd på den amerikanske driftsbalansen (og korresponderende japanske og tyske overskudd på handels- og driftsbalanser) bygget seg opp som naturlige konsekvenser av svekket amerikansk konkurransevne og synkende avkastning sent på 1960- og tidlig på 1970-tallet. Samtidig vokste USAs underskudd på betalingsbalansen enormt, både på grunn av økende utenlandsinvesteringer og raskt økende militærutgifter i forbindelse med Vietnam-krigen. Det oppsto et enormt press i retning av dollardevaluering, hvilket skapte krise i verdens pengesystem. Mellom 1971 og 1973 fikk vi sammenbruddet i fastkurssystemet som hadde vært basert på Bretton Woods-avtalen. Dollaren ble kraftig devaluert, mens mark og yen revaluerte tilsvarende. Dermed ble japanske og tyske industriprodusenter hemmet av drastisk økte kostnader i forhold til sine amerikanske rivaler og slik tvunget til å bære en mye større andel enn tidligere av det fallet i samlet avkastning som hadde rammet G7-økonomienes industrisektorer. Men selv om de amerikanske produsentene ble godt hjulpet av dollarens fall, var de ute av stand til å få avkastningen opp igjen til det nivået de var vant til fra den store oppgangen. Dette vitner om hvilket kvelertak overkapasiteten og over-

produksjonen nå hadde på verdens industriproduksjon. Framveksten av slik overkapasitet og overproduksjon gjorde at prisene på verdens industriproduksjon slett ikke vokste i takt med produktreal lønn og kapitalkostnader: Resultatet var fallende profittandeler og output/kapital-rater, slik at profitt-ratene falt (Tabell 2).

Tabell 2 Sammenlikning av priser, kostnader og profittrater i og utenfor industrien, USA, 1965-1973

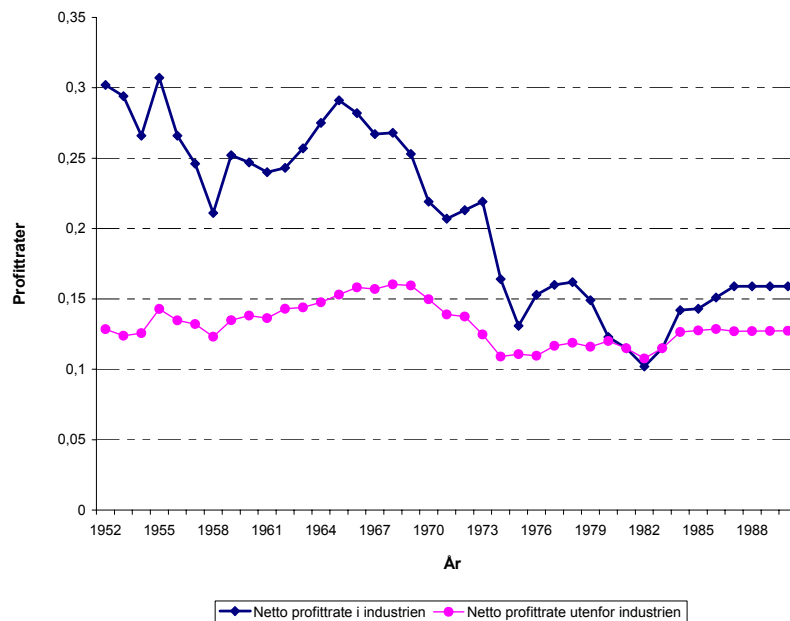
	NPR	NPSH	RW	PW	LPY	NW	UCL	P	NY/ Pri	Y/NK NK	Y/NK real	nk pri
<i>Justert i forhold til indirekte skatter pålagt næringslivet</i>												
Mfgr	-5.5	-2.7	1.9	4.0	3.3	6.4	3.05	2.3	-3.2	-0.4		5.2
Nmfgr	-3.0	-2.0	2.7	2.8	2.35	7.2	4.7	4.25	-1.1	0.0		5.6
<i>Ikke justert i forhold til indirekte skatter pålagt næringslivet</i>												
Mfgr	-6.0	-2.8	1.9	4.2	3.3	6.4	3.05	2.1	-3.4	-0.4		5.2
Nmfgr	-1.7	-0.7	2.7	2.7	2.35	7.2	4.7	4.4	-1.0	0.0		5.6

Forkortelser: NPR – Netto profittrate, NPSH – Netto profittandel, RW – Reallønn, PW – Produktlønn, LPY – Arbeidsproduktivitet, NW – Nettolønn, ULC – Arbeidskostnader pr. produsert enhet, P Pri – Produktpri, NY/NK – Output-capital rate, Y/NK real – Real output-capital rate, nk pri – kapitalbeholdningspris.

Kilder: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (BEA), *National Income and Product Accounts* (NIPA), Gross Product by Industry (electronic data files); Fixed Tangible Wealth in the U.S. 1925-1997 (electronic data files).

Mer intens internasjonal konkurranse var en grunnleggende faktor bak framveksten av den overkapasitet og overproduksjon som tvang profitt-ratene ned, både i USA og generelt i de ledende kapitalistiske industriland. En indikasjon på dette er at nedgangen i avkastningen var sterkt konsentrert i industri-sektoren, som for det meste produserte varer som omsettes internasjonalt. Industrien er således sårbar for internasjonal konkurranse. Avkastningen i sektorer utenfor selve industrien – altså innen annen vareproduksjon og tjenesteytelse – ble derimot bare i liten grad svekket (Figur 2).⁴ Her var produktene for det meste slike som ikke inngår i internasjonal handel og som derfor er lite påvirket av internasjonal konkurranse. Forskjellen kan registreres *på tross av at kostnadene vokste mye raskere utenfor industrien enn i industrien i den perioden da avkastningen falt*. At avkastningen utenfor industrien knapt falt, samtidig som raskt stigende priser holdt tritt med raskt stigende kostnader, avkrefter forøvrig den utbredte tolkning at den svekkede avkastningen skyldes arbeiderbevegelsens økende makt (og økende press på kostnadene) i denne perioden.

Figur 2. Avkastning i og utenfor industrien. G-7-landene.

Kilde: Armstrong et. Al., «Accumulation, Profits, State Spending: Data for Advanced Capitalist Countries 1952-1983,» Oxford Institute of Economics of Statistics, July 1986 (updated by A. Glyn to 1990); J. Armstrong et al, *Capitalism Since 1945*, Oxford, 1991, data appendix.

Avslutningsvis må vi understreke at profittraten for det private næringslivet som helhet, falt. Dette var en konsekvens av at profittraten falt i industrien, et fall som hang sammen med at man bare var i stand til å oppnå relativt små prisøkninger i den internasjonale industrien. Hadde kapitalistene utenfor industrien vært i stand til å innkassere alle de gevinstene som fulgte av den svekkede veksten i industriprisene, ville de oppnådd en økning i avkastningen stor nok til å kompensere for den reduksjon i avkastningen som industrien var rammet av. I så fall ville økningen i profittraten utenfor industrien ha kompensert for fallet i industriens profittreter, og man ville ikke fått noe fall i den aggregerte profittraten for det private næringslivet som sådan. Men gitt sammensetningen av industriproduksjonen, særlig den avgjørende betydning som konsumgoder har, var det ingen overraskelse at også arbeiderne fikk del i disse gevinstene. Arbeidsgivere utenfor industrien var ikke ytterligere presset til å redusere veksten i nominallønningene. I en situasjon med langsom vekst i prisene på industriprodukter fikk de nemlig ikke særlig reduksjon i avkastningen selv om arbeiderne deres fikk økte reallønner. Resultatet var at profittraten innen det private næringslivet falt

med om lag 30 prosent i USA mellom 1965 og 1973, og med om lag 25 prosent i G-7-landene som helhet.

Fra avkastningskrise til langvarig stagnasjonsfase

Fra og med oljekrisen i 1973 førte fallet i avkastning gjennom hele den utviklede kapitalistiske verden til den verste nedgangen siden 1930-tallet. Dette var imidlertid bare begynnelsen på det som skulle vise seg å bli en svært langvarig nedgang. Ikke før en gang på 1990-tallet tok avkastningen seg opp igjen, verken i USA, Tyskland eller Japan, og heller ikke for G-7-økonomiene som helhet. Man fikk altså en langvarig økonomisk stagnasjonsfase, da de svekkede profittrentene førte til redusert vekst i investeringene, hvilket igjen reduserte veksten i produktivitet og lønninger og ga økende arbeidsløshet.

Tabell 3. Reallønnsvekst i økonomien som helhet

	1960	1973	1979	1990
	-73	-79	-90	-98
USA (kompensasjon per time)	2.8	0.3	0.4	0.3
Japan (kompensasjon per ansatt)	7.7	2.8	1.6	0.5
Tyskland (kompensasjon per ansatt)	5.4	2.5	1.0	0.9

Kilde: «Statistical Annex», European Economy, no. 64, 1997.

Dermed står vi overfor det sentrale spørsmålet: hvordan forklarer vi de vedvarende lavere profittrentene? Man kan – som jeg har gjort – forklare det innledende fallet i lønnsomhet ut fra overproduksjon og overkapasitet. En helt annen sak er å forklare hvorfor man ikke på lang tid fikk noe oppsving! Hvorfor varte overkapasiteten og overproduksjonen ved, slik at det lave nivået på profittrentene holdt seg langt inn på 1990-tallet, ja helt fram til i dag? Vår rimeligste forventning er jo at overkapasitet og overproduksjon vil motvirkes ved at foretak som er rammet av fallende avkastning innenfor sin egen industrisektor legger om og investerer i andre industrisektorer som gir høyere avkastning. Spørsmålet er desto mer presserende siden vi vet at helt fra starten av denne perioden har arbeidsgiverne, støttet av regjeringer over hele den kapitalistiske verden, og med umiddelbar og stigende suksess, satt i verk et stadig mer dyptgående angrep på arbeidernes organisasjoner og på deres levestandard. De har skåret lønnsveksten og sosialutgiftene (Tabell 3 og 4) kraftig ned for derved å dempe det presset kostnadsveksten utøver på profittrenten. Hvilke mottendenser forhindret en smidigere og raskere tilpasning?

Tabell 4. Veksten i reale sosiale utgifter

	1960-75	1975-80	1980-85
USA	6.5	2.0	2.7
Tyskland	4.8	2.0	0.7
Japan	8.5	8.2	3.2
G-7	7.6	4.2	2.6

Merknad: Prosentvis årlig endring.

Kilder: OECD, *Social Expenditure*, 1960-89, Paris 1985, s. 28; OECD, *The Future of Social Protection*, Paris 1988, s. 11.

For det første hadde de dominerende amerikanske, tyske og japanske industrielle storforetakene bedre muligheter til å fastholde og forbedre avkastningen gjennom å øke konkurranseevnen innenfor sine egne industrisektorer (f. eks. bilindustri, stålindustri, osv.) enn gjennom å investere i andre sektorer. De disponerte store mengder nedbetalt kapital som de så å si kunne bruke «gratis». Resultatet var at de, *i det minste i en viss periode*, kunne innkassere høyere profitttrater på nye investeringer i sirkulerende kapital (arbeidskraft, råmaterialer, bearbejdede innsatsvarer) innen sin egen industrisektor enn de kunne få ved nyinvesteringer i andre sektorer. Selv om de måtte tåle redusert avkastning på kapitalen sin når den ble regnet som en helhet, betalte det seg likevel for dem å bli ved sin lest. Dessuten hadde disse storforetakene godt etablerte koblinger til leverandører og kunder, koblinger som hadde eksistert over lang tid og som man ikke lett, ikke uten store kostnader, kunne gjenskape innenfor andre industrisektorer. Aller viktigst var det antakelig at de over mange år hadde lagt ned store anstrengelser i å utvikle spesialisert teknisk kunnskap som bare kunne anvendes i produksjon innenfor akkurat deres industrisektoren. Til tross for overkapasitet og overproduksjon, syntes utsiktene til god fortjeneste bedre om de holdt seg i egen sektor og unnlot å skifte over til nye sektorer. I løpet av 1970-tallet og sågar senere var det altså slik at amerikanske, tyske og japanske foretak fortsatt satset på å kjempe seg fram innen egen sektor, heller enn å skifte til andre. Stort sett ga de ikke opp sine posisjoner dersom de ikke ble tvunget til det. Resultatet var at for få foretak valgte å gå ut av industrisektorer de lenge hadde vært etablert i.

For det andre fortsatte den ujevne utviklingsprosessen, på tross av redusert avkastning innenfor disse industrisektorene i hele verdensøkonomien. En gruppe produsenter med lave kostnader, særlig lokalisert i Øst-Asia, fant det lønnsomt å etablere seg i disse sektorene, akkurat slik deres forgjengere i Japan hadde gjort under tilsvarende omstendigheter. Det var derfor for mange som gikk inn i disse sektorene, og dermed økte overkapasiteten og overproduksjonen ytterligere.

For det tredje bidro den keynesianske politikken som slo igjennom i nesten alle avanserte industriland på 1970-tallet faktisk til å videreføre overkapasiteten og overproduksjonen i industrien. Dette var med på å blokkere et nytt oppsving i lønnsomheten. En politikk som økte etterspørselen, fastholdt underskudd på de offentlige budsjettene og delte ut billig kreditt bidro til å holde liv i flere konkurstruede industriprodusenter med høye kostnader og lav lønnsomhet enn hva som ellers ville vært tilfelle. Disse fastholdt posisjoner som ellers ville vært inntatt av produsenter med lavere kostnader og høyere avkastning. Men gitt deres små overskudd, kunne slike svekkede foretak knapt foreta særlig store investeringer eller ekspansjon. Tvert om, ved hver keynesiansk generert økning i aggregert etterspørsel ble foretakene – på grunn av den lave profitten – i stadig mindre grad enn tidligere i stand til å øke tilbudet sitt så mye som tidligere da profittene var høyere. Således fikk man «mindre igjen for penge», og resultatet var at de økende offentlige underskuddene på 1970-tallet ikke så mye økte produksjonen som de økte inflasjonen.

Keynesianismen var utvilsomt nødvendig for fortsatt ekspansjon i verdensøkonomien, men regjeringens fastholdelse av slik politikk forlenget også stagnasjonen. På 70-tallet, da underskuddsbudsjetteringen ble støttet av billig kreditt, førte den til økt inflasjon. På 80-tallet, da underskuddsbudsjettering ble gjeninnført for å motvirke den stramme kredittpolitikken vil Volcker og Thatcher, forhindret den et sammenbrudd. Gjennom å fastholde en viss stabilitet i en 20-års periode preget av redusert lønnsomhet, svakere investeringsvekst og et økende antall konkurstruede foretak, sørget den for å forhindre den depresjonens bitre medisin som historisk alltid har redet grunnen for nye oppsving ved å eliminere store mengder av høykost/-lavprofitt produksjonsmidler. Nettopp ved å gjøre det, svekket keynesianismen også – i langsiktig perspektiv – systemets potensielle dynamikk.

BAKGRUNNEN FOR DAGENS KONJUNKTUR

Bakgrunnen for dagens situasjon må søkes i utviklingen av tre fundamentale langsiktige og nært sammenhengende trender. Alle tre ble utløst omkring 1965-73 av det systemomfattende fallet i avkastningen, og av det faktum at man over lang tid ikke fikk avkastningen opp igjen. Til grunn for dette lå framveksten av vedvarende overkapasitet og overproduksjon i den internasjonale industrien. Alle de tre trendene har fortsatt å gjøre seg gjeldende helt fram til i dag.

Redusert vekst i samlet etterspørsel. Den første trenden var at den reduserte avkastningen – parallellt med en systemomfattende reduksjon i investeringstakten – ga opphav til en stadig mer kompromissløs innstrammingspolitikk over hele verden. Denne politikken hadde til hensikt å kutte kostnader og slik gjenreise avkastningen. Dette førte til stadig sterkere

restriksjoner på veksten i lønninger og sosiale utgifter (Tabell 3 og 4), og til skrittvis nedbygging av etterspørselsstimulerende økonomisk politikk. Resultatet var at den svekkede veksten i samlet innenlandsk etterspørsel – investerings-, konsument- og offentlig – forsterket det opprinnelige problemet med industriell overkapasitet og overproduksjon. Dette skjedde i to henseende. Det tvang fram – som kompensasjon for den svakere veksten i hjemmemarkedet – stadig sterkere eksportorientering fra alle sider i verdensøkonomien. For det andre hemmet det – ved å dempe ned diskresjonære statsutgifter og ved å øke risikoen ved å investere – reallokering av kapital fra overtegnede produksjonsaktiviteter til helt nye produksjonslinjer.

«Globalisering». Redusert lønnsomhet dempet veksten i aggregert etterspørsel, industrien var preget av overkapitalisering og overproduksjon, realrenten ble historisk sett liggende meget høyt fra starten av 80-tallet – alt dette vitnet om hvor vanskelig det var blitt å gjøre lønnsomme investeringer i realøkonomien. Dette førte til en serie radikale, gjensidig avhengige skift – sammenliknet med den lange oppsvingsfasen – i måten den internasjonale økonomien fungerte på. Dette har gitt opphav til den noe misvisende termen «globalisering». Man gikk fra en relativt høy grad av internasjonalt samarbeid til *mer intens internasjonal konflikt*, fra relativt stram kontroll med finanssektoren til *framveksten av en helt frisluppet finanssektor*, og fra en historisk unik grad av statskontroll i fredstid til *fordypet økonomisk liberalisering*.

I en situasjon der konkurransen mellom foretakene ble mer intens og økonomiske gevinster i økende grad bare oppsto i nullsumspill, ga regjeringene i økende grad bistand til nasjonalt baserte foretak. Man beskyttet hjemmemarkedet og sikret adgang til eksportmarkeder: metodene spente fra ren proteksjonisme og valutamanipulasjon til utspill som bare kan kalles imperialistiske forsøk på å åpne opp tidligere meget beskyttende økonomier. Ikke bare foretakene, men selv statene bak dem, kom i konflikt med hverandre.

Det ble stadig vanskeligere å tjene penger i realøkonomien, særlig etter at kredittpolitikken ble strammet til på slutten av 70-tallet. I denne situasjonen vendte kapitalistene seg i stigende grad mot utlån og spekulasjon. Dette skift var i stor grad forberedt av regjeringenes respons over hele den utviklede kapitalistiske verden. Dette skiftet ga imidlertid ikke positive resultater for økonomien som helhet, og de gevinstene som aktørene i finansmarkedet vant på det gikk for det meste tilbake på at regjeringene ble tvunget til å gripe inn med omfattende assistanse. Men skiftet bidro til en klar forverring av tendensen til økende internasjonal ustabilitet.

Balansen mellom klassene skiftet definitivt i retning kapitalen, særlig i det kapitalakkumulasjonen bremset opp og økonomien stagnerte. I tråd med denne utviklingen endret statens rolle seg: fra å bygge et sikkerhetsnett til å sikre arbeidets fleksibilitet, fra å begrense finansaktørens spillerom til å

forestå finansiell deregulering og avvikling av kapitalkontroll, og fra subsidiering av etterspørselen for å øke sysselsettingen til å begrense kreditten for å øke arbeidsløsheten!

Amerikansk økonomisk oppsving. Man fikk en spesifikk amerikansk respons på svikten i industriell avkastning. Med støtte av den amerikanske regjeringen førte amerikanske foretak en stadig kraftigere motoffensiv for å gjenvinne industriell konkurranseevne på bekostning av både arbeidere og utenlandske rivaler. Samtidig la de stor vekt på å fastholde og konsoliderte sin dominans i internasjonale finanstjenester. Innen industrien gikk offensiven særlig ut på at lønnsveksten ble skrudd helt ned gjennom en 20-års periode. Samtidig opplevde man et sekulært fall i dollarens verdi, tiltakende utslagning av høykostnads/lavprofitt produksjonsmidler, og endelig, et begynnende oppsving i industriell avkastning og investeringer. Innen den finansielle sektoren ble offensiven støttet av regjeringens vedvarende forsøk på å sikre nivået på avkastningen i denne sektoren. Det spørsmål vi må stille oss ved begynnelsen av et nytt århundre er således hvorvidt den amerikanske økonomien – som har opplevet markerte oppsving i investeringenes lønnsomhet både i industri og finans i første halvdel av 90-tallet – mange kan holde vedlike det oppsving som til slutt kom i gang gjennom annen halvdel av 90-tallet, og dessuten om et slikt vedvarende amerikansk oppsving vil trekke resten av verdensøkonomien med seg.

Mislykket keynesianisme og internasjonal industri i uføre 1973-1979

Nixon-administrasjonen opphevet dollarens gull-konvertibilitet, gikk over til flytende valutakurs og grep til ultraekspansiv pengepolitikk i den hensikt å stimulere økonomien og å redusere dollarens verdi. Dette var vendepunktet i det grunnleggende skift som nå fant sted: det relativt tette internasjonale samarbeid som til da hadde preget etterkrigstiden ble avløst av mer intens internasjonal økonomisk konflikt. Ennå før dette, fra starten av 60-tallet, hadde USA stadig mer aggressivt forsøkt å fastholde dollarens nøkkelrolle ved å kreve at allierte og konkurrenter skulle selge gull for å støtte dollaren og holde på dollarreserver for å unngå opptøring av USAs gullbeholdning – selv i en situasjon der USA selv førte en ekspansiv makropolitikk mens betalingsunderskuddet vokste og landets konkurranseevne sank. Men USAs allierte og konkurrenter var fanget i et dilemma: de mislikte at USA benyttet seg av Bretton Woods-systemet til å fastholde økende underskudd og en overvurdert valutakurs. Men de hadde samtidig grunn til å frykte det eneste alternativet – nemlig at dollaren ikke lenger var overvurdert, for dette førte til en uunngåelig svekkelse av deres egen industrielle konkurranseevne og en nedskrivning av verdien på deres store dollarbeholdninger.

Etter at Nixon i 1971 slo en strek over USAs plikt til å konvertere dollar i gull, var det ikke lenger nødvendig for den amerikanske administrasjonen å

føre en kontraktiv økonomisk politikk for å rette opp betalingsbalansen. Dermed kunne USA føre ekspansiv keynesiansk politikk i den hensikt å stimulere innenlandsk vekst, stimulere industriens konkurransevne ved å devaluere dollaren, og redusere verdien av «dollaroverhenget», nemlig de enorme dollarreservene som var akkumulert på utenlandske regjeringers og enkeltpersoners hender. Gjennom 70-tallet fortsatte presidentene Ford og Carter denne politikken som økte etterspørselen gjennom stadig økende budsjettunderskudd, og som – siden den stimulerte inflasjonen – gjorde realrenten negativ samtidig som den ytterligere reduserte dollarens verdi.

En slik situasjon preget av synkende absolutte og relative kostnader var gunstig for amerikanske industriprodusenter. De gikk således i gang med å investere seg ut av krisen. Investeringsveksten økte faktisk til over nivået fra 1960-tallet, samtidig som utbetaling av overskudd fra profitten ble redusert og lån til investeringer økte. (Samtidig fikk man en sterk økning av utlendingers direkte investeringer i USA.) Denne opptrapping av kapitalakkumulasjonen gjorde amerikanske industrikapitalister relativt godt i stand til å holde produktivitetsveksten oppe gjennom de to oljekrisene. Dette hadde positive effekter på deres eksportevne og i siste hånd på deres profitttrater. Men trass i denne grunnleggende forbedring i deres relative kostnadsposisjon internasjonalt sett, klarte de amerikanske industriprodusentene på 1970-tallet ikke å øke verken profitttraten eller sin andel av verdenseksporten. Grunnen var at deres utenlandske motparter slett ikke var villige til høflig bare å gi fritt spillerom til sine amerikanske rivaler.

De utenlandske konkurrentene, særlig de japanske og tyske, hadde støtte fra både regjeringer og finansinstitusjoner. De var således i stand til å bære redusert avkastning og dermed fastholde, eller sågar øke, sine andeler av verdens eksportmarkeder. Den japanske industrien satte i verk en oppsiktsvekkende og total restrukturering, organisert i samarbeid mellom staten, bankene og de andre medlemmene av de store industrikonglomeratene (keiretsu). Dermed fikk man lite eller ingen reduksjon i internasjonal overkapasitet og overproduksjon. Resultatet pr. 1978-79 var at avkastningen falt ennå et stykke, til et nivå under det allerede lave 1973-nivået. Dette gjaldt for G-7-økonomienes industri totalt (Figur 2), og også regnet enkeltvis for den amerikanske, tyske og japanske industrien (Figur 1). Denne situasjonen kunne potensielt ha skapt krise, ja sågar depresjon. (Det faktum at avkastningen *utenfor industrisektoren*, som nesten ikke hadde falt mellom 1965 og 1973 (Tabell 2), nå faktisk til en viss grad økte til tross for at man her hadde vært utsatt for minst like høye kostnadsøkninger som i industrien, er nok et bevis på at den svekkede avkastningen har sine røtter i overkapasitet og overproduksjon.)

Ved slutten av 1970-tallet var den internasjonale industrien kommet opp i noe nær et totalt uføre. Det samme gjaldt de keynesianske etterspørsels-subsidiene som var gitt for å støtte industrien. Amerikansk makropolitikk var

preget av rekordhøye budsjettunderskudd, ekstremt imøtekommende pengepolitikk og «kjærlig likegyldighet» i forhold til valutakursen. Dette hadde skapt ikke bare galopperende inflasjon, men også rekordhøye underskudd på driftsbalansen, noe som i 1977-78 ga opphav til en dollarpanikk som truet med å undergrave den amerikanske valutaens posisjon som internasjonal reservevaluta. Dette åpnet for en grunnleggende perspektivendring. Det var nesten ikke til å tro, men USA var nå nødt til å forplikte seg til å gjennomføre et «stabiliseringsprogram». Dette ga opphav til noe nær en revolusjon. Regjeringene i de utviklede kapitalistiske landene grep nå til stam, monetaristisk kredittpolitikk, og til såkalte tilbudsside-tiltak for dermed ytterligere å kutte kostnadene. Siden man nå hadde avviklet de gjeldsbaserte etterspørselssubsidiene som hadde sørget for at verdensøkonomien vokste videre til tross for industriell overkapasitet og overproduksjon, syntes et nytt dypt tilbakeslag uunngåelig.

Dypere internasjonal stagnasjon og den amerikanske økonomiske gjenreisningen 1979-1995

Økende realrente, synkende vekst i aggregert etterspørsel og vendingen til finans – På slutten av 1970-tallet, under Volcker og Carter, satte man i USA i gang en ekstrem monetaristisk innstrammingspolitikk. Hensikten var å øke arbeidsløsheten og dermed få lønnsveksten ned. Men politikken skulle også bøte på den eksisterende situasjonen med overkapasitet og overproduksjon. Ideen var selvsagt å rive grunnen vekk under det store segmentet av høykostnad/lavprofitt foretak som de keynesianske underskuddene hadde holdt liv i, og dermed å gjenopprette lønnsomheten. Men iverksettelsen av en slik ren monetarisme lot seg overhodet ikke kombinere med hensynet til om enn bare et minimum økonomisk stabilitet. Kredittkontraksjon og dollarrevaluering detonerte den latinamerikanske gjeldsbomben sommeren 1982. I denne ustabile situasjonen var flere av verdens ledende banker på randen av sammenbrudd. Dette kunne utløst en krise med utgangspunkt i den amerikanske økonomien. Nå måtte man gripe tilbake til keynesianismen: gigantiske militærutgifter og skattelettelser måtte til for å motvirke den monetaristiske kreditttørkens herjinger. Men i en situasjon preget av rekordhøye budsjettunderskudd kombinert med stram kreditt, manifesterte politikken manglende evne til å overvinne det underliggende problemet med overkapasitet og overproduksjon seg i et realrentenivå som aldri hadde vært høyere.

Særlig fordi lønnsomheten ennå ikke hadde tatt seg opp, tjente det rekordhøye rentenivået til å forverre stagnasjonen i investeringene: vekstraten for kapitalbeholdningen falt overalt, og særlig kraftig falt den i de amerikanske og tyske industrisektorene. I mellomtiden førte den svakere produksjonsveksten til at arbeidsløsheten økte, noe som, i kombinasjon med skjerpede

arbeidsgiverangrep mot arbeiderne, førte til en ytterligere reduksjon i lønnsveksten. Kombinasjonen av synkende investeringstakt, økende offentlige utgifter og reallønnsvekst kunne bare dempe veksten i aggregert etterspørsel ytterligere. Det gamle problemet om overkapasitet og overproduksjon ble dermed bare ennå vanskeligere å løse.

I en slik situasjon, preget av mindre avkastning på eksisterende investeringer på grunn av overkapasitet og overproduksjon, svakere etterspørselsvekst og realrenter høyere enn noen sinne, virket det usannynlig at nye etableringer av fabrikker og utstyr ville gi rimelig avkastning. Som et resultat av dette, fikk man et markert skift i verdensøkonomien – og særlig i USA – i retning av finanssektoren. Dette ga ikke bare finanssektoren en større andel av nasjonalproduktet, men kom også til uttrykk i en rekke investeringer i avansert utstyr innenfor finans, eiendomsmekling og forsikring. Men da situasjonen var preget av stagnasjon i den produktive realøkonomien, var finansiell aktivitet ikke i utgangspunktet noe særlig lovende felt, og det var ennå mindre sannsynlig at et slikt skift ville lede veien ut av den lange nedgangskonjunkturen. Det har riktignok vært spektakulært gode resultater i de tilfelle der staten kom inn i med direkte støtte til finanssektoren. Eksempler er finanssektorens lån til den amerikanske regjeringen til skyhøye renter, forskjellige privatiseringsprosjekter verden over, og den statsstøttede oppgangen i aksjeprisene på 1980-tallet. Men i de tilfelle man forsøkte å etablere selvstendig finansiell aktivitet, tok den nesten alltid en spekulativ, og som regel katastrofal form. Tenk bare på lånene til den tredje verden og til amerikanske oljeprodusenter, sparebankenes eiendomspekulasjoner, den store gjeldsfinansierte oppkjøps- og fusjonsbølgen – alt dette endte i alvorlige kriser – og i vanærende, men lukrative redningsaksjoner fra regjeringens side.

På slutten av 1980-tallet var profittraten fortsatt ikke tilbake på nivået fra 1973 (og det nivået var i seg selv mye lavere enn nivået under det lange oppsvinget), verken i USA, i Tyskland, i Japan eller i G-7 aggregert sett. I mellomtiden økte foretakens gjeldssetting og bankenes finansielle situasjon ble stadig mer skrøpelig. Tilbakeslaget som kom tidlig på 1990-tallet – med utgangspunkt i USA – viste seg således å bli alvorligere og mer langvarig enn man hadde forventet.

I kjølvannet av 1990-1-nedgangen sto den internasjonale økonomien overfor et dilemma. En ny runde amerikanske underskudd syntes nødvendig for å skape et nytt syklisk oppsving både i USA og internasjonalt. Økende amerikansk subsidiering av etterspørselen hadde tross alt hjulpet verdensøkonomien ut av hver eneste krise siden 1970. Men gitt den enorme mengden av gjeld som hadde tårnet seg opp gjennom 1980-tallet, truet en ny runde lån med å utløse et ødeleggende finanskrakk lenge før noe nytt syklisk oppsving var kommet i gang. Clinton-administrasjonen, som fikk råd i finansielle spørsmål av den nye økonomiske tsaren, Robert Rubin, tidligere adm. dir.

hos Goldman Sachs, skiftet således i 1993 resolutt over til å arbeide for balanse i budsjettet.

USAs overgang til finanspolitisk innstrammingspolitikk var av fundamental betydning. Man eliminerte nemlig nå det som fram til da hadde vært den viktigste mottendensen til den motsetningsfylte trenden som startet med overgangen til monetarisme på slutten av 1980-tallet: man eliminerte Reagan og Buschs eksperiment med militær keynesiansme for de rike. Gjennom mesteparten av 1980-tallet hadde de utviklede kapitalistiske statene utenfor USA i tiltakende grad lagt restriksjoner på lønnsveksten og hadde dempet veksten i de offentlige utgiftene i den hensikt å redusere kostnader og øke avkastningen. I det også USA nå gikk over til å forsøke å balansere statsbudsjettet fikk man en avgjørende reduksjon i veksten av aggregert etterspørsel for hele verdensøkonomien. Det internasjonale systemets ballast var kastet over bord. Presset av den synkende veksten i innenlandsk kjøpekraft, måtte produsentene overalt øke sin eksportorientering kraftig (Tabell 5). Dermed ble den internasjonale konkurransen ytterligere skjerpet. Dette førte til en viss forværring av den internasjonale industrielle overkapasiteten og overproduksjonen. Det etablerte også de grunnleggende betingelsene for den globale finanskrisen som startet i Øst-Asia i 1997. For G-7-økonomiene som sådan (eller hele OECD til sammen) var 1990-tallets økonomiske resultater ennå værre enn 1980-tallets, som i seg selv hadde vært værre enn 1970-tallets, for ikke å nevne 1960-tallets. I denne konteksten var det praktisk talt bare den amerikanske økonomien alene som til slutt var i stand til å ta seg opp igjen, noe den gjorde fra 1996.

Tabell 5. Eksporten skyter fart mens produksjonen stagnerer

	1960-73	1973-79	1979-90	1990-97
OECD real eksport (varer)	9.1	5.7	4.9	6.7
OECD real BDP	4.9	2.8	2.6	2.4
Eksport/produksjon-rate	1.85	2.0	1.9	2.8

Merknad: Årlig prosentvis endring.

Kilde: OECD, *Economic Outlook*, no. 64, pp. A4 and A43, Tables 1 and 39.

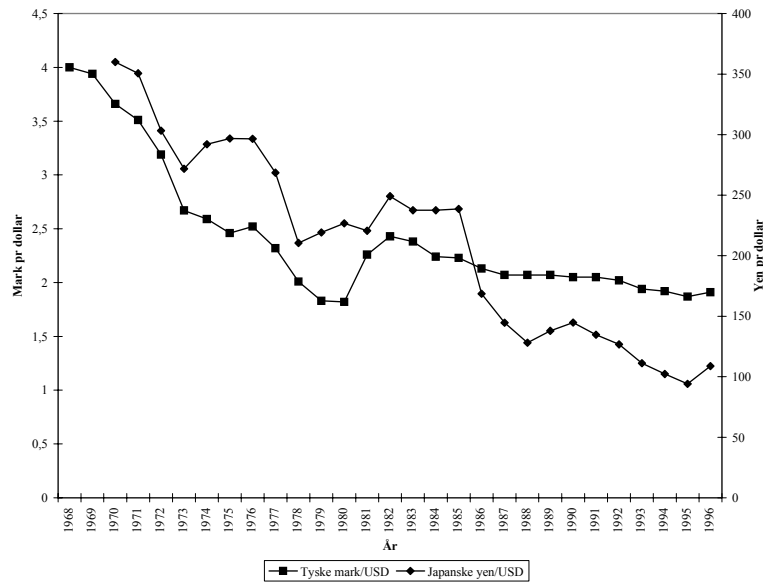
Revitalisering av den amerikanske økonomien mens nedgangen i verdensøkonomien fortsetter – Mens verdensøkonomien stagnerte fikk man en viss reversering av den ujevne utviklingsprosessen som til da hadde preget verdensøkonomiens utvikling. Grunnlaget for dette var den sanering og fornyelse som fant sted i den amerikanske industrien. Resultatet var en – i det minste en delvis – endring av forholdet mellom USA og på den ene siden Tyskland, på den andre siden Japan. Dette vekket håp om at man på lenger sikt kanskje fantes en vei ut av verdensøkonomiens lange nedgangsperiode.

Restruktureringen av industrien startet med den dype sykliske krisen i 1979-82, da mengder av produksjonsmidler ble eliminert gjennom konkurser og kassering. Krisen i industrien ble dypere på grunn av ekstraordinært høy rente og den derav følgende kraftige dollarrevalueringen. Et umiddelbart resultat var at produktivitetsveksten tok seg kraftig opp. Et annet var imidlertid helt uholdbare underskudd på USAs driftsbalanse, noe som reflekterte at den høye dollaren kraftig reduserte industriens konkurransevne. Amerikanske industriforetak tapte markedsandeler som aldri før, og de finansierte massiv lobbyvirksomhet for å få dollaren ned. Resultatet var en abrupt, epokegjørende endring av politikken.

Plaza-avtalen i september 1985 der Japan, Tyskland og USA ble enige om å koordinere sine strategier for å få den overvurderte dollaren ned, markerte denne vendingen: den innledet en tiårs periode med mer eller mindre kontinuerlig devaluering – mellom 40 og 60 prosent – av dollaren i forhold til yen og mark (Figur 3). Fra dette tidspunktet ble den inflasjons-indekserte kompensasjonen til lønnstakerne ikke økt en eneste gang på ti år. Produktivitetsveksten i industrien tok seg samtidig sakte men sikkert opp. Kombinasjonen av dollardevaluering, lønnsstopp og industriell sanering – og de økende industriinvesteringene som til slutt fulgte – førte til en overraskende endring i den måten amerikansk industri fungerte på: tendensen var at eksporten nå ble en sentral drivkraft. Denne endringen hadde startet da dollarverdien sank kraftig mellom 1971 og 1978, men var midlertidig blitt avbrutt av de høye rentene og den revaluerte dollaren 1979 til 1985. Mellom 1985 og 1997 vokste USAs eksport mer enn 40 prosent raskere enn den hadde vokst mellom 1950 og 1970. Gradvis begynte eksporten å drive industrisektoren – og dermed hele økonomien – framover.

Mønstret var meget forskjellig utenfor industrisektoren. Der ble man vitne til en eksplosiv utvikling av lavproduktive jobber innen tjenesteyting, da gjennomsnittlig årlig produktivitetsvekst utenfor industrien i de to tiårene etter 1975 falt til det suverent laveste nivå noen gang i det 20. århundre. Denne trenden var i stor grad drevet fram av stagnasjonen, ja sågar av reduksjonen i reallønn, noe som stimulerte til substitusjon av arbeid for kapital. Mellom 1979 og 1995 falt reallønnen for de lavest lønnede 60 prosent av arbeidsstyrken med gjennomsnittlig ti prosent. Bare gjennom å presse ned lønningene på denne måten var det mulig å fastholde profittraten utenfor industrien.

Figur 3. Dollarkursen i forhold til yen og dollar, 1968-96

Kilde: «International Comparisons of Manufacturing Productivity and Unit Labor Cost Trends, 1998», U.S. Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, NEWS, 27 August 1999, Table 11.

Tendensen til revitalisering av den amerikanske industriproduksjonen, den omkringliggende lavtlønnsøkonomien, samt den stadig sterkere interessen for finansielle operasjoner – alle disse tendensene ble bekreftet og fordypet da Clinton og Rubin tok over i 1993. Administrasjonen gikk inn for budsjettbalanse, så den vanlige makroøkonomiske stimulansen uteble. (Parallelt fikk man liknende innstrammingspolitikk i Europa i forbindelse med forberedelsene til pengeunionen.) Dette var en epokegjørende vending. Fram til dette tidspunktet hadde USAs budsjettunderskudd siden 1970 trukket ikke bare den amerikanske økonomien, men også hele verdensøkonomien ut av hvert eneste tilbakeslag. Men fra nå av ga USA avkall på å spille denne sin etablerte rolle. Den amerikanske makroøkonomiske stimulansen via budsjettunderskudd forsvant nesten fullstendig, og verdensøkonomien var overlatt til å utvikle seg på egen hånd.

Samtidig kom den amerikanske økonomien bare langsomt ut av krisen som rådet tidlig på 90-tallet. Situasjonen ble betegnet som «jobless recovery», gjenreisning uten jobbskaping. Men USAs transformerte økonomi fikk nettopp det den trengte: langsom økning i BNP, koblet med stadig svakere inflasjon, og, framfor alt, ingen lønnsvekst. Den nye økonomien var

nettopp preget av en stor tjenesteytende sektor med meget lav produktivitetsvekst, en inflasjonssensitiv finanssektor av stadig mer sentral betydning, og en industrisektor utsatt for konstant tøff internasjonal konkurranse.

Utenfor industrisektoren vokste avkastningen langsomt men jevnt, for selv om produktivitetsveksten fortsatt var rekordlav, vokste lønningene ennå langsommere i perioden 1985-95. Forøvrig hadde profitttraten i alle fall sunket lite i disse sektorene. Men i industrien fikk man avgjørende endringer. Siden 1985 hadde industrien kontinuerlig redusert sine relative kostnader (i internasjonal sammenlikning). Fram til ca. 1994 hadde dette skjedd uten særlig hjelp av investeringsveksten, det avgjørende hadde snarere vært saneringen av lavprofitt/høykostnads produksjonsmidler, omfattende dollardevaluering i forhold til yen og mark, og, selvsagt, fortsatt lokk på lønnsveksten. *Dette resultatet var av avgjørende betydning.*

Pr. 1995 hadde lønnsomheten i industrien økt kraftig. Selv om den ikke hadde nådd det tidligere toppnivået, så var den – for første gang siden den lange nedgangen begynte – klart høyere enn 1973-nivået, som igjen lå 40 prosent under toppnivået fra 1965 (se Figur 1). Profitttraten for hele næringslivet var derfor endelig tilbake i nærheten av det tidligere toppnivået, hvilket hadde enorme konsekvenser for økonomien som helhet. Fra 1993-4 skjøt derfor investeringsveksten fart og slo over i boom: ikke bare fikk man høy kapitalakkumulasjonsrate, men også en spektakulær økning i utgifter til datamaskiner og programvare, en økning på omlag 20 prosent pr. år. I 1999 sto datamaskiner og programvare for mer enn 35 prosent av de samlede investeringene, opp fra 27 prosent i 1990. Fra omtrent det tidspunkt da investeringene skjøt fart, og ganske sikkert som en konsekvens, aksellererte også veksten i industriens arbeidsproduktivitet. Fra 1994 til 2000 har den vokst like fort som i noen annen periode av tilsvarende varighet i etterkrigstiden. Den har vokst ikke mindre enn 50 prosent raskere enn gjennomsnittsveksten under den lange oppgangen fra 1950 til 1973. Gjennom siste halvdel av 90-tallet synes denne veksten i industriens produktivitet i stor grad å ha forårsaket den markerte, men ennå slett ikke spektakulære, forbedring i produktivitetsvekst for industrien som helhet.⁵

Sist men ikke minst ga eksplosjonen i aksjemarkedene midt på 1990-tallet ytterligere stimulans – via formueseffekten – til det generelle oppsvinget som var under utvikling. Økonomien som helhet var nå i posisjon til å gå inn i den type dynamisk utvikling som hadde uteblitt helt siden starten av 70-tallet.

Fra amerikansk oppsving til tysk og japansk krise 1990-1995 – Medaljen – det amerikanske oppsvinget i første halvdel av 1990-tallet, hvis opphav lå midt på 80-tallet – hadde likevel en bakside: internasjonal nedgang, tiltakende ustabilitet og langvarig økonomisk stagnasjon. Den makroøkonomiske innstramningen i USA, kombinert med innstramning i et Europa på vei mot monetær union, førte generelt til svekket BNP-vekst, og dermed også lavere vekst i innenlandsk etterspørsel overalt. I alle landene førte dette

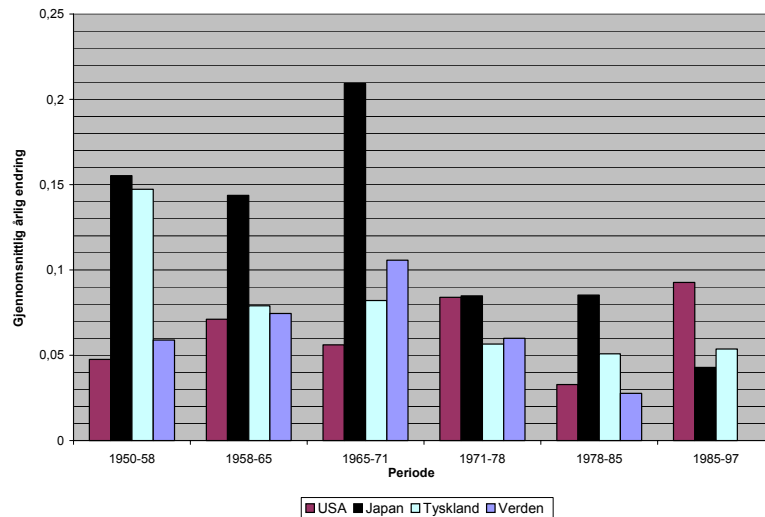
igjen til ytterligere eksportorientering. Kampen om verdens eksportmarkeder ble et nullsumspill, for det ble ført innstrammingspolitikk overalt, og USAs kraftig forbedrede internasjonale konkurransevne øvet et nådeløst press på industrieksportører over hele verden og således på verdensøkonomien som helhet.

De tyske og japanske økonomiene opplevde således dyptgående problemer fra tiden omkring Plaza-avtalen, og særlig etter 1990. Selv før 1985 hadde høy amerikansk realrente undergravet innenlandske investeringer i Tyskland og Japan, siden kapital ble trukket over i amerikanske plasseringer, særlig amerikanske statsobligasjoner. I tiåret etter 1985 økte japanske og tyske reallønninger målt i forhold til amerikanske lønninger. Men av mye større betydning var de enorme økningene i verdien av yen og mark relativt til dollaren. Dette skapte krise for de to landenes industrisektor. Denne Akilleshæl hadde preget begge økonomiene gjennom hele etterkrigstiden: tendensen til at verdien av valutaen ble presset opp som følge av deres sterke eksportavhengighet. I Tyskland ble dynamikken i eksporten holdt ved like av finans- og pengepolitikk som grunnet veksten i innenlandsk etterspørsel og holdt inflasjonen nede. Men det var ikke til å unngå at dette førte til relativt høy rente og økende handelsoverskudd, og begge faktorer virket til å presse kursen på D-mark oppover. I Japan ble dynamikken i eksporten holdt ved like av industrieliter med sterke forpliktelser til å kjøpe sine innsatsvarer innenfor sitt eget industrikonglomerat, samt av en viss grad av implisitt proteksjonisme. Holder man importveksten nede på denne måten blir kronisk voksende handelsoverskudd ikke til å unngå, og yenen oppvurderes. Særlig da veksten i de amerikanske markedene bremses opp, var krise resultatet så lenge ingen av landene var i stand til å bryte med det vekstmønsteret de var vant til.

I 1986 var Japan på kanten av en alvorlig nedgang på grunn av eksportmarkedenes plutselige kollaps forårsaket av Plazaavtalen og den eksplosive yenrevalueringen (Figur 4). Den japanske bobla var en konsekvens av den japanske regjeringens forsøk på respons. Man antok nemlig at kraftig reduksjon i renten ville øke verdien av de japanske industriprodusentenes aksje- og eiendomsposter, og samtidig gjøre det billigere å låne. Men den japanske investeringsoppgangen som fulgte var ikke sterk nok til å motvirke den kostnadsøkningen som fulgte av yens revaluering. Samtidig ble Japanske foretak og banker stadig mer sårbare på grunn av den sterke gjeldsveksten.

I Tyskland fikk man en mildere variant av samme utvikling. Regjeringen la opp til en tiltakende slakking av tøylene i makropolitikken, særlig i den perioden da store subsidier gikk med til å kompensere virkningene av gjenforeningen i de tidligere østtyske områdene.

Figur 4. Varer og tjenester – eksportvekst i reale termer, 1950-1997

Kilder: IMF Data Archives; *European Economy*, no. 66, 1998, «Statistical Annex», Table 37; A. Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris, 1995, Table I-4.

Men snart måtte man både i Tyskland og Japan sette iverk tiltak for å få oppsvinget under kontroll: rentenivået ble drevet oppover ved begynnelsen av 1990-tallet. Dette førte til en ny fase med revaluering av begge valutaer. USA var til liten nytte i denne situasjonen, siden den amerikanske regjeringen ikke var villig til å spille sin vanlige rolle, nemlig å bidra til finanspolitisk stimulering for å hjelpe verdensøkonomien ut av nedgangen. Resultatet var at lønnsomheten både i tysk og japansk industri kom ned på et lavmål i første halvdel av 1990-tallet. Dette ga de alvorligste tilbakeslag man har hatt i begge land i etterkrigstiden. Mot slutten av 1995, da yenen – som hadde vært på 360 i 1971 – hadde nådd 80 relativt til dollaren i kjølvannet av Mexicokrisen og en fullstendig stagnasjon i japansk eksport, var den japanske økonomien på randen av sammenbrudd.

FRA INTERNASJONAL KRISE TIL GLOBALT OPPSVING – 1995-2000?

Våren 1995 hadde yenen økt til 80 i forhold til dollaren. Japans økonomi var tydelig nok i alvorlige vanskeligheter. G-3-landene ble enige om koordinerte tiltak for å øke dollarens verdi. Yenen falt omtrent umiddelbart, det samme

gjorde den tyske mark, og i 1995-96 var den tyske og den japanske økonomien på god vei ut av krisen. Men prosessen stanset ikke der.

Dollardevalueringen fra 1985 og framover hadde detonert en langsom kjedereaksjon. I kjølvannet av denne, og i en verdensøkonomisk kontekst tyngt av overkapasitet og overproduksjon, måtte den ene økonomien etter den andre se sine industrisektorer underminert av økende valutakurser. Dollarfallet rammet selvsagt økonomiene i Japan og Tyskland først. Men da den «omvendte Plaza-avtalen» i 1995 utløste yen-devaluering, var det uunngåelig at de øvrige østasiatiske økonomiene, hvis valuer var knyttet med en fast kurs til dollaren, ble hardt rammet. Den krisen som blusset opp i Øst-Asia skulle snart slå tilbake mot Japan og sågar ramme USA hardt.

Øst-Asia hadde vært den eneste region i verdensøkonomien preget av virkelig dynamisk ekspansjon gjennom perioden 1985-1995. Denne østasiatiske boomen var drevet fram av en rekke faktorer: For det første forsøkte japanske industrikapitalister i denne perioden å takle sine konkurranse- og avkastningsproblemer gjennom en omfattende reorientering mot Øst-Asia. Dette ga seg utslag i massive japanske direkteinvesteringer i området. Dermed økte de også sin egen eksport av kapital og halvfabrikata til regionen, og dette banet særlig veien for økende penetrasjon av det amerikanske markedet. For det andre hadde de østasiatiske økonomiene funnet en måte å tiltrekke seg frittflytende vestlige banklån og portfoliokapital på, og således subsidiere sin egen vekst. De avregulerte finansmarkedene sine, og åpnet slik for relativt uforstyrrede pengestrømmer inn og ut av landet. Ved å forplikte seg til en fast kurs i forhold til dollaren skapte de valutastabilitet, en viktig faktor om man vil tiltrekke seg utenlandsinvesteringer. Resultatet var enorme kortsiktige kapitalstrømmer. Disse ble et betydelig tilskudd til den allerede voldsomme veksten i global likviditet disse årene. Denne likviditetsveksten var utløst tidlig på 1990-tallet av den amerikanske Federal Reserves kraftige reduksjon av den kortsiktige renten for å motvirke krise og finansiell ustabilitet. Den fikk, kort deretter, et ytterligere tilskudd gjennom den japanske regjeringens forsøk på å løse sine problemer gjennom ekspansiv finanspolitikk. Investeringer i regionen var desto mer attraktivt etter ti års fall i dollarverdien – og dermed verdien av de fleste av områdets valutaer – relativt til yen. Resultatet var at hele regionen ble trukket opp i et massivt oppsving, stimulert til noe nær fullstendig opppheting av spekulative finansbevegelser som forsterket den allerede eksisterende regionale og internasjonale industrielle overkapasiteten og som, i senere stadier, førte til bobler i aksje-, eiendoms- og boligmarkedene.

Da yenen falt kraftig på høstparten 1995, i etterkant av den kinesiske valutaens devaluering i 1994, sto det plutselig et spørsmålstegn ved den superraske veksten som man hadde vent seg til å ta som en selvfølge. Det er absolutt rimelig å spørre hva som ville ha skjedd dersom de østasiatiske økonomiene hadde motstått fristelsen ved billig kortsiktig kreditt og

simpelthen droppet sin faste dollarkurs. Men fristet som de var av det som så ut til å være en evigvarende strøm av korte lån, fikk den tanken aldri noen oppslutning noe sted, og den internasjonale finanskrisen i 1997 ble et faktum.

Den almene reaksjonen på skjerpet konkurranse og synkende etterspørsel over det meste av Øst- og Sørøst-Asia var å skyte ennå flere penger inn i nye fabrikker og utstyr. Dette kan høres paradoksalt ut, men siden det var umulig på kort varsel å tjene noe på å foreta en reorientering i retning av hjemmemarkedet, hadde områdets industrikapitalister knapt noe annet valg enn å prøve å øke sin eksportkonkurranseevne gjennom stadig større nyinvesteringer, selv om man slik risikerte å forværre overkapasiteten. Det var således uunngåelig at praktisk talt alle disse økonomiene plutselig måtte tåle kraftig redusert eksportvekst, problemer med driftsbalansen og synkende profitttrater. De fikk smake mer intens konkurranse både fra japanere og kinesere, ikke bare i andre markeder, men også i Japan. Veksten i salg utenlands for regionen som helhet (Japan unntatt) falt fra 20 prosent i 1995 til 4-5 prosent i 1996-7. Riktignok varte de lokale bygge- og aksjeboomene ved en stund, drevet fram av at valutaene ble revaluert i forhold til dollaren. Men da det ble klart at vekstutsiktene var betydelig redusert og da bedriftene begynte å føle finansieringsproblemer på kroppen, tørket strømmen av utenlandske midler inn. Dermed fikk man spekulative angrep på de lokale valutaene, noe som tvang fram omfattende konkurrerende devalueringer over hele regionen.

Vestlige og japanske banker hadde øst penger inn i regionen og finansiert både industriell overproduksjon og innenlandske byggeboomer. I den nye situasjonen reagerte de lynraskt på forventningene om panikk i pengemarkedene. De begynte å trekke ut den for det meste kortsiktige kapitalen de hadde plassert der. Øst-Asia var kastet inn i den velkjente dominoeffekten som kjennetegner enhver tiltakende gjeldskrise, samme type nedadgående spiral som preger panikk i aksjemarkeder. Hver enkelt utenlandsk kreditor fryktet at de andre ville trekke tilbake sine penger, og forsøkte selv å komme seg ut så fort som mulig. Resultatet var en selvpoppfyllende prosess hvorved all utenlandsk kreditt i hele regionen simpelthen fordampet. Produsentene hadde vært vant til å oppfylle sine forpliktelser ved å ta opp nye lån, men dette var nå umulig. Situasjonen ble ytterligere forværret av at de asiatiske låntakerne måtte betale tilbake lånene med valutaer som var kraftig devaluert, og fordi forholdet mellom gjeld og egenkapital (debt/equity-raten) var generelt høyt i hele regionen.

Ved denne korsveien grep IMF inn, rettleidet av det amerikanske finansdepartementet. IMF kunne ha forsøkt å få de internasjonale bankene til å bli formelt enige om koordinert aksjon der de fortsatte å la penger strømme til Asia for på den måten å motvirke en finanspanikk der alle trekker kreditten sin tilbake. Å la pengene fortsette å strømme er tross alt den normale kur mot likviditetskrise. Det grunnleggende problemet for Asias foretak var tross alt

at det ikke var tilstrekkelig internasjonal etterspørsel etter varene deres. Problemet var ikke at produksjonen var ineffektiv eller at de var avhengige av statlig underskuddsbudgettering (noe slikt eksisterte ikke). Men IMF's bekymring var akkurat den samme som under den tidligere gjeldskrisen i Latin-Amerika. Det var at amerikanske, europeiske og japanske banker skulle få igjen alle sine penger og at regionens økonomier skulle åpnes opp og liberaliseres. IMF krevde derfor, akkurat som Hoover under Wall Street krakket i 1929, at det skulle strammes inn på kreditten og at finanspolitikken skulle holdes stram. Dette forværret den økonomiske krisen, og dermed gjeldskrisen radikalt. Resultatet var ødeleggende depresjon.

Japan hadde forsøkt å takle problemene med redusert konkurranseevne i forhold til global overkapasitet gjennom reorientering av handel, direkteinvesteringer og finansielle overføringer til Asia. Særlig som reaksjon på den kontinuerlige oppskrivningen av yenen og nedskrivningen av de andre østasiatiske valutaene, hadde japanske foretak etter 1985 (og ennå mer etter 1990) foretatt en bølge av direkte utenlandsinvesteringer i området. De hadde relokalisert betydelige andeler av sine enklere arbeidsoppgaver til fabrikker i Thailand, Malaysia og Filippinene, og deres leverandørnettverk hadde fulgt med. De fikk dermed ad omveier bedre tilgang ikke bare til det viktige amerikanske markedet, de tjente også grovt på et spektakulært oppsving i de østasiatiske hjemmemarkedene. Samtidig sikret deres japanske fabrikker voksende markeder for sine kapitalgoder og halvfabrikata, som ble importert til det øvrige Øst-Asia, inkludert deres egne datterselskaper. Sist, men ikke minst, førte det tiltakende østasiatiske oppsvinget til at japanske banker sto overfor en tilsynelatende endeløs etterspørsel etter kreditt. Men alle disse bestrebelsene ble undergravet av de motsigelser som ga seg utslag i global industriell overkapasitet og overproduksjon. Da Japan, ved hjelp av USA og Tyskland, devaluerte yenen for å komme seg ut av sin krise, utløste landet den østasiatiske krisen, og blokkerte således den utvikling som kunne gitt ny japansk oppgang. Da regionens markeder skrumpet inn og valutaene kollapset, var Japans vekstmotor igjen defekt.

Den amerikanske økonomien, som hadde gjennomgått en svak syklisk oppgang midt på 1990-tallet, gikk i 1996 inn i et kraftig oppsving. Som nevnt hadde dette sammenheng med økende avkastning i industrien, godt støttet av aksellerende industrieksport. Dette fikk fart i industriinvesteringene. Men oppgangen var i økende grad drevet fram av enorm vekst i det innenlandske konsumet, en vekst som i stor grad stammet fra den «formueseffekten» som var skapt av en vekst i aksjekursene uten historisk sidestykke. Store kapitalgevinster, sterkt reduserte sparerater og spektakulær vekst i privat gjeld både for foretak og privatpersoner – alt bygget på økende aksjekurser – ga stadig mer penger på konsumentenes konti, og den innenlandske handelen vokste vilt. Pr. 1997 så det ut til at den tiltakende amerikanske oppgangen, som fortsatt var sterkt eksportavhengig (men med økende støtte fra konsum

basert på oppgangen i aksjemarkedet), endelig kunne trekke i gang en oppadstigende spiral i den globale veksten. Det så altså ut til at USA altså kunne trekke verden ut av stagnasjonen, skape et voksende marked for egne produkter, osv.

Likefullt kom USAs industrielle konkurransevne igjen i en stadig mer utsatt posisjon da marken og særlig yenen ble kraftig devaluert, mens dollaren steg igjen fra høsten 1995. Da Asia-krisen brøt ut ble ikke amerikanske produsenter bare utfordret av sterkere konkurranse fra sine hovedrivaler i Japan, Tyskland og resten av Vest-Europa, de så også sine østasiatiske eksportmarkeder skrumpe inn og ble presset av bølger av billig østasiatisk eksport. Gjennom 1998 falt den amerikanske eksportveksten, den avgjørende motoren bak oppsvinget, nesten til null, og den amerikanske industrisektoren var truet. Det var ikke til å unngå at profittraten i industrien falt merkbart, med godt over 10 prosent i løpet av 1998. Dette fallet i inntjening slo ut i et skarpt fall i det amerikanske aksjemarkedet midt i 1998. Dermed var selve det amerikanske oppsvinget truet, for dette kunne undergave det oppskrudde konsumet. Siden USA var blitt til den ytterste garantist for konsumet – *the world's consumer of last resort* – var det fare for at et tilbakeslag i USA ville trekke resten av verdensøkonomien – som allerede var rammet av krise utenfor Europa – ut i en virkelig depresjon.

Fra slutten av juli til slutten av september, da store deler av den tredje verden ble trukket ut i krise, falt det amerikanske aksjemarkedet med 20 prosent. Pr. oktober var likviditetskrisen i ferd med å slå ut i full blomst. Det var på dette tidspunkt – som tidligere nevnt – at sentralbanksjefen Alan Greenspan måtte tre inn, organisere redningsaksjonen for det spekulative Long Term Credit Management fondet, og, som er vel kjent, øke renten tre ganger på rad. Dette var et vendepunkt, for det var et klart signal til aksjemarkedet om at staten ikke ville tillate noe sammenbrudd. USAs Federal Reserve så nå på økende aksjekurser som en måte å gjøre økonomien mer dynamisk på. De stimulerte nemlig konsumet, som på den måten dannet grunnlaget for internasjonal økonomisk stabilitet. Aksjeprisene føk i været, og det amerikanske økonomiske oppsvinget fikk fortsette.

Likevel var det på dette tidspunkt et faktum at industrisektoren, og særlig industrieksporten, ikke lenger var drivkraften i den amerikanske økonomien, noe den hadde vært helt fram til 1997. Dette ser vi klart i tallene for industriens profittrente og for veksten i industrieksporten. Ingen av disse tok seg opp igjen i 1999 etter dype fall i 1998. Det pågående oppsvinget var nesten fullstendig avhengig av den eksplosive etterspørselsveksten, som i seg selv var drevet fram av en gjeldsvekst i husholdningene så eksplosiv at den ikke liknet noe man tidligere hadde sett. Dette grunnet igjen i – og stimulerte i sin tur – aksellererende aksjepriser. Den gjeldsdrevne veksten i amerikansk konsum har suget import inn i landet i fenomenal fart, mens stagnasjonen i de fleste andre deler av verdensøkonomien har begrenset den amerikanske

eksportveksten. Det uunngåelige resultatet har vært nye rekordunderskudd på handels- og driftsbalanser, og dette har holdt veksten i verdensøkonomien oppe. Det har også lagt grunnlaget for et nytt oppsving både i Øst-Asia og Europa. Resultatet var altså at USAs sentralbank har muliggjort en ny form for kunstig etterspørselsstimulering gjennom *private* underskudd, både hos foretakene og hos konsumentene. Dette har erstattet de gamle keynesianske offentlige underskuddene. Men det er bare boomen i aksjemarkedet, som igjen holder liv i konsumboomen, som står i veien for en ny nedtur. Og kanskje står det værre til.

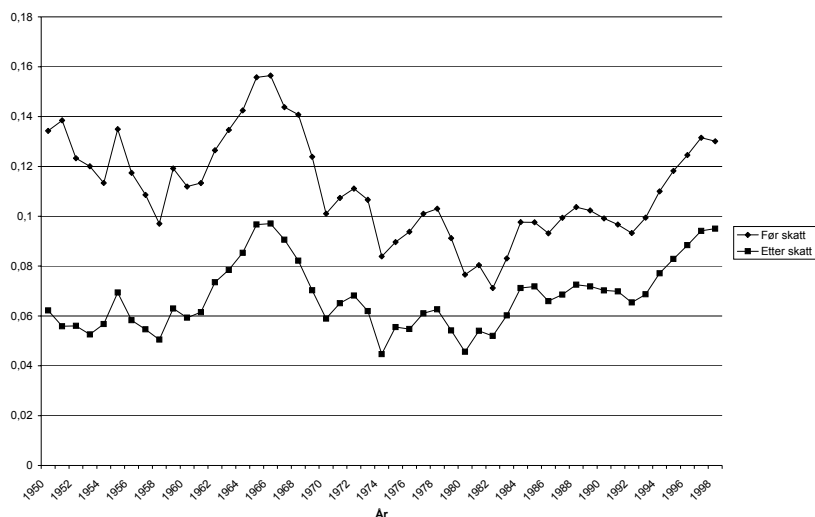
KAN OPPGANGEN FORTSETTE?

Det er ingen tvil om at det nåværende oppsvinget i USA har røtter i reelle forhold. Framfor alt har profitttraten i industrisektoren kommet opp igjen etter en lang nedtur, den er nå tilbake til nivået fra slutten av 60-tallet. Selv om dette var langt under etterkrigstoppen, så har det trukket profitttraten for det private næringslivet som sådan opp like i nærheten av nivået under det store etterkrigsoppsvinget. Beregner man profitttraten etter beskatning for alle private foretak er den faktisk på samme nivå som 1955-56, takket være de rundhåndede skattelettelsene sent på 70-tallet og på 80-tallet (Figur 5). Den økte profitttraten har gitt betydelig økning i investeringene fra omkring 1993. Dette er antakelig det mest ugjendrivelige tegn på kraften i det oppsvinget vi for tiden er inne i. Det er også hevet over tvil at den langsomme ekspansjonen tidlig på 90-tallet gikk over i virkelig kraftig vekst omkring 1996. I de følgende fire årene har alle de viktigste makroøkonomiske indikatorene økt raskt, mens arbeidsløsheten har falt til laveste nivå på 30 år. Det kanskje aller mest betydningsfulle er at industriens produktivtetsvekst har tatt seg kraftig opp.

I denne situasjonen, da de amerikanske elitene velter seg i selvros, må vi ikke glemme dette oppsvingets sanne dimensjoner. I et utbrudd av noe som vanskelig kan kalles annet enn ren propaganda, har sentralbanksjefen Alan Greenspan brautende påstått at man på 90-tallet «trygt kan si at vi i USA nå er vitne til den mest overbevisende demonstrasjon av hvilken produktiv kapasitet som ligger i frie mennesker som opererer i frie markeder.» Men det er et åpenbart faktum at USAs økonomiske resultater på 90-tallet ikke på langt nær er sammenliknbare med resultatene i etterkrigstidens første tre tiår. Selv den påstått epokegjørende økonomiske suksessen over *fire år* mellom 1995 og 1999 kan ikke matche det etterkrigsoppsvinget som gikk over *23 år* mellom 1950 og 1973. Det gjelder hva enten man sammenlikner gjennomsnittlig årlig BNP-vekst (4 prosent mot 4.2 prosent), eller arbeidsløsheten (4.7 mot 4.2 prosent). Vi må her selvsagt huske at USAs økonomiske resultater 1950-73 ikke på noen måte var i nærheten av de Vest-Europa og Japan opplevde. Likevel kan det ikke benektes at 1990-tallets

økonomiske opptur representerer en forbedring i forhold til 1980-tallets utvikling. Det er en imponerende boom vi nå er inne i. Vil den fortsette?

Figur 5. Amerikanske bedrifters netto profittrente før og etter skatt

Kilde: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (BEA), *National Income and Product Accounts*, Table 1.16.

I lys av vår argumentasjon avhenger svaret på dette spørsmålet grunnleggende sett av hvorvidt man endelig har fått bukt med den systemomfattende overkapasiteten og overproduksjonen i industrisektoren. Har de dype tilbakeslagene og krisene på 90-tallet – i Tyskland og Japan i første halvdel av 90-tallet, så i Asia og i andre regioner fra 1997 – forårsaket tilstrekkelig utslagning i de industrisektorene der tilbudet har vært for stort? Har de eliminerte overflødige produksjonsmidlene blitt erstattet av nye komplementære produksjonsmidler, og har disse blitt basis for et nytt oppsving, ja sågar for et langt oppsving? Tilsynelatende har de siste årenes amerikanske investeringsboom åpnet for en tilsynelatende dramatisk reallokering av ressurser til nye, framvoksende høyteknologiske aktiviteter, så det er også spørsmål om dette vil bidra til et slikt oppsving? Det er for tidlig å svare på dette i dag, ikke minst på grunn av de uunngåelige forsinkelsene i produksjonen av dagsaktuell statistikk. Men det er grunner til å tvile. Framfor alt vet vi at den japanske økonomien ennå ikke er ute av nedgangen, den er nok en gang rammet av en kraftig yen-revaluering. Den tyske økonomien, som er like avhengig av industrieksport som den japanske, er riktig nok ikke rammet av tilsvarende tilbakeslag, men den har bare langsomt hentet seg opp igjen etter nedgangen i 1998-99. Sågar i USA har man vare så vidt vært i stand til å

øke eksporten i 1998 og 1999, men dette kommer uten tvil til å endre seg dersom det nåværende internasjonale oppsvinget fortsetter og tiltar.

I følge en survey som *Economist* foretok tidlig i 1999, har «enorme overinvesteringer, særlig i Asia, ført til at verden renner over av overskuddskapasitet i mikrobrikker, stål, biler, tekstiler og kjemikalier (...). Bilindustrien anses eksempelvis allerede å ha en overkapasitet på minst 30 prosent i verdensmålestokk, likevel åpner man fortsatt nye fabrikker i Asia». *Economist* hevder videre, ganske parallelt til de argumenter som er gitt i denne artikkelen, at «det knapt er sannsynlig at noe av denne overskuddskapasitet lett kan avvikles, fordi foretak som er i likviditetskrise er tilbøyelig til å la fabrikkene gå for full maskin: selv om de går med tap skaper de tross alt inntekter. Den verdensomspennende markedsmetningen presser ubarmhjertig prisene nedover. Devalueringer gjør det ikke av med overproduksjonen, de bare skyver problemet over på andre.» Konklusjonen er at den gapet mellom global industriell kapasitet og anvendelsen av denne kapasiteten nå er på høyeste nivå siden 1930-tallet.⁶

USAs sentralbank (the Fed) og finansdepartementet (the Treasury) har ønsket å stimulere den amerikanske industriveksten grundig nok til at verdensøkonomien gjennom å øke sin eksport til USA kunne komme seg ut av 1997-98-krisen, og mer generelt ut av internasjonal overkapasitet og overproduksjon. Som vi har påpekt, forsøker man å gjøre dette ved å la aksjekursene fly i været. Dette skal så utløse både en konsum- og en investeringsboom, siden størrelsen på aksjebeholdningene til både konsumenter og foretak er blåst så kraftig opp at de har desto bedre muligheter til å finansiere sine mange aktiviteter. Federel Reserve-sjefen regner med at de økte aksjeprisene via «formueseffekten» har økt BNP med omtrent en prosent per år over de siste fire årene. Siden den gjennomsnittlige årsveksten i innenlandsk konsum i denne perioden har ligget et helt prosentpoeng over BNP, har importen utenfra økt med ekstraordinære 20 prosent i årsgjennomsnitt. Dette har vært et avgjørende bidrag til å få den økonomiske veksten på verdensplan i gang igjen. Samtidig har investeringene økt, hvilket har gitt raskere produktivtetsvekst. Investeringsveksten har gitt en økning i foretakenes avkastning, og slik skapt forventninger om selv bærende investeringsvekst. USAs myndigheter håper at USAs konsumetterspørsel vil skyve igang et virkelig oppsving i verdensøkonomien, hvorved USAs eksport vil øke, slik at investeringsetterspørselen i USA vil fri den amerikanske økonomien fra avhengigheten av økende konsum. Men denne eksplosive veksten har biprodukter. Disse kan på flere vis skape en ubalanse så alvorlig at veksten muligvis undergraves.

Det aller viktigste biproduktet er at aksjeboomen er i ferd med å bli en eskalerende boble, der økende aksjeverdier frister aktørene til å gjeldsfinansiere ytterligere aksjekjøp slik at aksjeverdiene går ytterligere i været. Vi har tidligere nevnt Alan Greenspans inngrep i kredittmarkedene da den inter-

nasjonale krisen truet med å rive USAs økonomi med seg høsten 1998. Investorene har notert seg at dette bare var siste ledd i en rekke av redningsoperasjoner overfor finansinstitusjoner og foretak. I oktober 1987 grep Greenspan inn for å motvirke sammenbruddet i aksjemarkedene, og i 1990-91 reddet han – i kjølvannet av kaoset etter de mange oppkjøps- og sammenslåingsraidene – konkurstruede banker og forgjeldede bedrifter ved å bringe realrenten ned på null. Investorene har også merket seg at USAs finansdepartement gjorde alt de kunne for å redde de internasjonale bankene da den latinamerikanske gjeldskrisen herjet i 1982. De amerikanske investorene unnlot således ikke å ta risiken på store tap i forbindelse med den meksikanske gjeldskrisen i 1994-5, mens de internasjonale bankene likeledes satte seg i en svært utsatt posisjon i forkant av Asia-krisen i 1997-8. Aktørene har således konkludert med at Greenspan ganske enkelt ikke vil la aksjekursene falle særlig langt ned, dette desto mer fordi de innser hvordan det nåværende økonomiske oppsvinget er blitt fullstendig avhengig av konsumveksten og det oppblåste aksjemarkedet. Siden de antar at risikoen ved å satse på aksjer er kraftig redusert – at Federal Reserve vil gripe inn hvis aksjekursene for raskt skulle falle for langt – så fortsetter de å kaste seg inn i markedet med «irrasjonell overstadighet», selv om de ser at aksjeverdiene har mistet enhver kontakt med de enkelte bedriftenes overskudd, den faktoren som egentlig ligger til grunn for disse verdiene. Mellom 1982 og 1998 vokste Standard & Poors brede indeks for de 500 største foretakenes aksjekurser tre ganger raskere enn disse foretakenes fortjeneste. Mellom 1990 og 1998 var veksttakten i denne indeksen fem ganger så høy som veksten i fortjenesten, slik at hele 80 prosent av veksten i indeksen kunne tilskrives veksten i forholdet mellom pris og inntjening (p/e-raten), som nå er oppe på 35:1, et nivå uten historisk sidestykke.

Aldri har individer og foretak påtatt seg en så enorm gjeldsbyrde for å finansiere konsum og aksjekjøp. Det er vel kjent at den personlige sparingen, som allerede var lav i internasjonal sammenlikning og dessuten fallende på 80-tallet, falt fra 6 til 0 prosent i løpet av 90-tallet. Bakgrunnen for dette rekordhøye lånenivået er som nevnt at folk låner på basis av en aksjeportefølje hvis verdi har økt voldsomt. Gjennom de siste årene har både personlig gjeld og konsumentgjeld (som andel av BNP) vært på det høyeste nivå noen gang.

Foretakene har ikke vært noe bedre, de har satt seg like mye i gjeld som individuelle aktører. De har tatt opp tråden fra 80-tallets oppkjøps- og sammenslåingshysteri, og deres eneste motiv har vært å kjøpe aksjer. Noe av grunnlaget for disse aksjekjøpene er at praksisen med oppkjøp og sammenslåinger har tatt seg opp igjen. Men aksjeboomen er også et uttrykk for industriledernes egeninteresse i å drive foretakets aksjekurs i været gjennom egne (gjeldsfinansierte) innkjøp av foretakets aksjer. Disse lederne mottar nemlig en god del av sine inntekter som opsjoner på aksjekjøp, ikke som

dividende (del av bedriftens overskudd). I 1998 lånte ikke-finansielle foretak totalt 343 milliarder USD, og av denne totalen brukte de 80 milliarder til å finansiere utgifter til fabrikker og utstyr, utgifter som det ikke var mulig å dekke fra tilbakeholdt utbytte. Resten, den utrolige sum av 267 milliarder USD, brukte de til å kjøpe tilbake egne aksjer.⁷ Merker man seg at denne summen utgjør omtrent 30-40 prosent av de totale aksjekjøpene (netto) i 1998, så skjønner man hvilken sentral rolle de store foretakene har spilt når aksjekursene er drevet opp. Finansinstitusjoner, og særlig banker, har også økt sin gjeld kraftig for å komme inn på markedet for lån til aksjekjøp. Tilførselen av penger har således vokst kraftig, og Federal Reserve har latt dette skje, den har altså ført en akkomoderende pengepolitikk. Kort sagt, eksplosjonen i aksjekursene er helt av sporet i forhold til et hvilket som helst rimelig anslag på den inntjening som denne eksplosjonen skulle grunne seg i. Aksjeprisene hvilke nå på en enorm gjeldspyramide. Gitt denne opphopningen av gjeld er det alvorlig fare for at om prisene på et tidspunkt bare synker litt, så oppstår det en snøballeffekt og investorene tvinges til å begynne å selge. Dersom dette ønsket om å selge griper om seg, vil det temme den eksplosjonsartede vekst i amerikansk konsum, og dermed true med å skru av den motoren som driver verdensøkonomien.

Det er riktig at en merkbar andel av gjelden man har skaffet seg i USA er lånt inn fra investorer utenfor USA. I 1999 var USAs driftsbalanse (som andel av BNP) 4 prosent. Den tidligere rekorden fra Ronald Reagans tid var slått. Det utilsiktede resultat var at utenlandske investorer hjalp til med å finansiere den amerikanske konsumboomen, som igjen stimulerte deres egne økonomier. Men det er slett ikke klart hvor lenge de kommer til å fortsette med dette. Gjennom krisen 1997-99 flommet penger inn for å søke trygghet i USA. Også det faktum at regjeringene både i Japan og Europa har holdt renten meget lav for å dra økonomiene ut av stagnasjon og tilbakeslag har bidratt til å trekke penger til USA. De amerikanske aksjemarkedenes ekstraordinære suksess er en ytterligere faktor bak denne amerikanske tiltrekningskraften overfor utenlandske penger. Men i den grad verdensøkonomien nå faktisk vokser, dels på grunn av amerikansk stimulans, så er det vanskelig å se hvordan man kan unngå renteøkninger utenfor USA igjen. Dette vil enten vil kreve at amerikanske myndigheter øker sitt rentenivå, eller det vil tvinge dollaren nedover, noe som også vil presse rentene oppover. I begge tilfelle er det vanskelig å se hvordan man kan unngå at kostnadene ved å låne øker. Men hvis renten øker kraftig, hvilket altså virker sannsynlig, så vil det være en alvorlig trussel mot dagens oppskrudde aksjemarked, og dermed mot forbruksveksten, og dermed mot det amerikanske oppsvinget – og dermed mot oppsving i verdensøkonomien.

I siste instans satser de amerikanske beslutningstakerne på at det konsumbaserte oppsvinget skal skape et nytt fundament for den amerikanske økonomien, noe som vil motvirke enhver tendens til omfattende fall i aksjekursene.

I så fall vil ekspansjonen i den internasjonale økonomien fortsette. Deres favorittscenario går ut på at amerikansk konsum stimulerer til eksportlede oppsving over hele verden. Dette vil gi amerikanske produsenter muligheten til på ny å oppleve like kraftig eksportvekst som de hadde i 1997. På denne basis vil de innkassere ytterligere økning i profittatene, investeringsveksten og produktivitsveksten. Dette vil gi dem et bedre fundament for det høye nivået på aksjekursene. (Aksjekursene kan i så fall bli istand til å tåle en «korreksjon», men i så fall må man i forkant ha hindret et sammenbrudd i disse kursene). Dette krever at den forventede økningen i internasjonal eksport vil finne sted, i klassisk stil etter Adam Smiths modell, gjennom gjensidig selvforsterkende vekst via spesialisering og handelsgevinster. Men dette siste krever at de produkter hver region sender ut på verdensmarkedet i det store og hele er komplementære, de kan altså ikke i noen videre grad være konkurrerende og overflødige. Men en slik form for handelssamkvem har aldri vist seg å føre til langsiktig stabilisering. Det som må overvinnes er med andre ord den systemomfattende overkapasitet og overproduksjon som er selve grunnlaget for stagnasjonen og krisene. Om dette nå har skjedd eller ikke er fortsatt det avgjørende spørsmålet.

Oversatt av Lars Mjøset

NOTER

- 1) Dette er en revidert versjon av et innlegg på konferansen om «Labour in the global economy» ved Manchester universitetet høsten 1999.
- 2) Dette er nærmere drøftet i Robert Brenner, *The Economics of Global Turbulence, A Special Report on the World Economy, 1950-98*, spesialnummer av *New Left Review*, No. 229, May/June 1998. En ny, revidert bokutgave med samme tittel utkommer på Verso i London mot slutten av 2000.
- 3) Fordi den amerikanske økonomien var så mye større enn rivalenes, kunne konkurrentenes erobring av eksportmarkeder fra amerikanske produsenter og selv en meget begrenset penetrasjon av det amerikanske markedet ha positiv effekt på deres innenlandsøkonomi, samtidig som den negative effekten på amerikanske produsenter var minimal.
- 4) I denne drøftingen brukes det engelske termene *manufacturing* kontra *non-manufacturing*. Det første indikerer industri i snever forstand, mens *non-manufacturing* indikerer bergverk, energi-produksjon, bygg og anlegg, varehandel, transport, finans, mm. (jordbruk er ikke inkludert), altså «annen vareproduksjon og tjenesteytelse». I oversettelsen brukes følgende kortere merkelapper: *manufacturing* – industri, *non-manufacturing* – «utenfor industrien». – (O.a.)
- 5) Man skal merke seg at styrken på økningen i produktivitsvekst ennå er ganske usikker. Data er vanskelige å tolke fordi den amerikanske regjeringen nylig har gjort omfattende endringer i metoder og definisjoner ved innsamling av data om produktivitet. Min analyse preges av en viss tiltro til regjeringens reviderte data ved å hevde at det har vært en betydelig forbedring gjennom de seneste 5 eller 6

år. Dette synspunkt bygger i stor grad på min overbevisning om at den kraftige økningen i investeringsveksten i kjølvannet av bedret avkastning faktisk har båret frukter. Men dette må i stor grad anses som et ennå uavklart problemfelt.

- 6) «Could it happen again?», *The Economist*, February 1999.
- 7) Aksjeopsjoner består i en rett til å kjøpe aksjer til en bestemt pris ved et avtalt senere tidspunkt. Dersom aksjen i mellomtiden øker i verdi får holderen av aksjeopsjonen en ekstragevinst. (O.a.)

Kristen Nordhaug

USA, JAPAN OG FINANSKRISA I ASIA

I 1990-årene gjorde en rekke land i Øst-Asia seg avhengige av store tilførsler av utenlandsk kapital i form av porteføljeinvesteringer og kortsiktige lån. Finanskrisa i 1997 demonstrerte problemene ved denne strategien. De tre hardest rammede landene Indonesia, Thailand og Sør-Korea hadde alle begrensede utenlandske valutareserver i forhold til utestående forefallende lån. De var derfor avhengige av de utenlandske kreditorenes tillit for å fornye disse lånene. Denne tilliten fordunstet sommeren og høsten 1997. De utenlandske investorene krevde inn lån og solgte unna lokale valutaer og verdipapirer i stor skala. Regjeringene i de tre landene måtte så gå den tunge veien til IMF.

Det fantes også østasiatiske land med store valutareserver og relativt liten utenlandsgjeld, først og fremst Japan, men også Hongkong (til juli 1997 britisk koloni, deretter «spesiell administrativ region» under Kina med stor grad av indre selvstyre), Singapore, Taiwan og Kina. Mens krisa spredte seg høsten 1997 ble det drøftet om disse landene skulle finansiere et regionalt «Asiatisk Valutafond» (AMF). Fondets skulle ha som oppgave å stabilisere valutaene til medlemslandene. USA brukte sin politiske innflytelse for å forhindre initiativet som ble skrinlagt november 1997.

USA intervenerte for å styrke IMF's makt til å kreve vidtgående reformer i de kriserammede landene. I denne artikkelen argumenterer jeg for at det også var maktpåliggende for USA å opprettholde et system der en betydelig andel av Øst-Asias valutareserver ble investert i amerikanske verdipapirer, særlig statsobligasjoner. Mer generelt forsøker jeg å knytte utbruddet og forløpet av Asia-krisa til utviklingen av spesielle handels- og finansrelasjoner mellom USA, Japan og Øst-Asia fra 1980-årene og framover.

Forbindelsen Reaganomics–japansk merkantilisme

Etter Bretton Woods-systemets sammenbrudd tidlig i 1970-årene har verdensøkonomien vært preget av ustabilitet med skiftende internasjonale valutakurser og rentenivå. Avviklingen av fastkursen gull-dollar var et uttrykk for USAs svekkede realøkonomi. Men samtidig åpnet dette for å bruke den flytende dollaren som et våpen i den skjerpede internasjonale økonomiske konkurransen. Gjennom 1970-årene førte USA en løs pengepolitikk med avtagende dollarkurs for å styrke konkurranseevnen overfor rivaler som Vest-Tyskland og Japan. Denne politikken ble endret sommeren 1979 da USAs sentralbank brått hevet diskontorenten for å redusere den voksende inflasjonen og styrke tilliten til dollaren. Høyrentepolitikken tidlig i

1980-årene tiltrakk store oversjøiske dollarbeholdninger som ble investert i USA og kursen på dollar begynte å stige.

Under Reagan-administrasjonen (1981-89) eksploderte USAs betalings- og budsjettunderskudd. USAs eksport stagnerte som følge av svak produktivitetsvekst og høy dollarkurs, mens generøse skattereduksjoner for de bedrestilte fremmet en innenlandsk konsumboom med raskt økende import. Disse skattereduksjonene sammen med høye militærutgifter blåste også opp USAs budsjettunderskudd. USA kunne i større grad enn andre land leve med underskudd på betalingsbalansen. Landet var i beskjeden grad tvunget til å tjene inn utenlandsk valuta for å betale for import og utenlandske investeringer, siden disse transaksjonene i stor grad foregikk i dollar. Seddelpressa garanterte for USAs betalingsevne.

Et høyt rentenivå tiltrakk betydelige utenlandske dollarbeholdninger til USA. En stor andel av denne utenlandske kapitalen gikk til å dekke USAs voksende statsgjeld. Som følge av dollarens posisjon i internasjonale transaksjoner hadde utenlandske sentralbanker og private finansaktører en tilskyndelse til å holde store dollarbeholdninger og investere disse i sikre og lett innløselige amerikanske statsobligasjoner. Finansdepartementet i USA kunne dermed finansiere store deler av USAs statsgjeld gjennom salg av statsobligasjoner til utenlandske investorer. Internasjonale transaksjoner i statsobligasjoner styrket samtidig Wall Streets rolle som sentrum innen internasjonal finans. En stor andel av de utenlandske investeringene kom fra Japan.

Japans kredittsystem i etterkrigstida ble utformet for å kanalisere knappe kapitalressurser til produktive investeringer i industri og tilknyttet virksomhet. Aksjemarkedene var lite utviklet, kapitalen kom fra husholdningers sparing i banker. Disse innskuddene ble lånt videre til japansk næringsliv, spesielt de store japanske selskapskonglomeratene (*keiretsu*). Gjennom skattefordeler ble selskapene oppmuntret til å ta opp store lån i forhold til sin egenkapital. Risikoen forbundet med selskapenes høye gjeldsgrad ble forsøkt redusert gjennom «risikososialisering» i form av statlige garantier samt samarbeid og kryssende eierskap mellom selskaper og banker. En rekke statlige banker ledet av sentralbanken kontrollerte kreditttilførselen til Japans større banker og selskaper. Sentralbanken var i sin tur underordnet Finansdepartementet. Staten brukte sin kontroll over kreditten til en sterk styring av landets industriutvikling og eksport, mens det gradvis ble utviklet tette korporative nettverk mellom stat og næringsliv. De japanske selskapene «subsidierte» sine eksportframstøt med høye priser på beskyttede hjemmemarkeder.¹

Japans vekst- og investeringsrater avtok i 1970-årene. Landet hadde da innhentet de vestlige OECD-landene og begynte å tjene stadig større overskudd på betalingsbalansen. Valutareservene økte, og bankene flommet over av spareinnskudd. Japan ble et kapitaloverskuddsland i 1980-årene og

investerte mye av dette overskuddet i USA, spesielt i langsiktige amerikanske statsobligasjoner. De sentrale investorene var japanske livsforsikringselskaper.²

De japanske investeringene i amerikanske statsobligasjoner ble fremmet av den høye dollarkursen fram til 1985. Den sterke dollaren påførte USA raskt voksende handelsunderskudd som forstyrret balansen i internasjonal handel. I september 1985 møttes finansministre og sentralbankdirektører fra G5-landene (USA, Japan, Vest-Tyskland, Frankrike, Storbritannia) på Plaza Hotell i New York for å få ned dollaren til et mer konkurransedyktig nivå.³ Den påfølgende samordnede intervensjonen av sentralbankene i G5-landene førte til et kraftig dollarkursfall. Dollaren fortsatte å falle fram til 1987.

Devalueringen av dollaren førte til en reduksjon av USAs handelsunderskudd med europeiske land, men handelsunderskuddet med Japan fortsatte å øke i perioden 1985-87. I tillegg vokste USAs handelsunderskudd med de østasiatiske «fire tigre», Taiwan, Sør-Korea, Singapore og Hongkong enda raskere enn handelsunderskuddet med Japan. USAs totale handelsunderskudd fortsatte dermed å øke med en stadig større østasiatisk andel, og de svake amerikanske handelshallene presset dollaren videre ned. Dette rammet japanske investeringer i dollarbaserte verdipapirer.

I oktober 1987 dumpet japanske investorer store mengder amerikanske statsobligasjoner og aksjer. New York-børsen kollapset «Den svarte mandagen», 19. oktober 1987. Børsen i Tokyo hadde fulgt med i dragsuget hvis det ikke hadde vært for at dens datamaskinsystem automatisk avbrøt handel i verdipapirer som falt mer enn 15% i løpet av en dag. Dette ga Japans Finansdepartement tid til å organisere en bergingskampanje der de fire største japanske investeringsselskapene gikk inn og kjøpte store mengder amerikanske verdipapirer. Dette drev opp kursen på disse verdipapirene og reddet aksjemarkedene i New York, Tokyo og resten av verden.⁴

Japans boble: oppblåsing og kollaps

Sentralbanken i Japan senket diskontorenten fra 5,0 prosent i januar 1986 til 2,5 prosent i februar 1987. Renta ble holdt på dette lave nivået fram til mai 1989. Denne lavrentepolitikken var en respons på problemene som den sterke yenen etter Plaza-avtalen påførte japanske eksportører. En løs pengepolitikk skulle drive i gang en investeringsboom for å blåse opp prisene på verdipapirer og eiendom som de japanske selskapene brukte som sikkerhet for å ta opp banklån. Dette skulle generere investeringsfond til japansk industri for å styrke konkurranseevnen med en varig høy yen-kurs. Dette resulterte i en enorm investering i produktiv kapasitet som bedret Japans internasjonale konkurranseevne på slutten av 1980-tallet. Myndighetene ville også bruke veksten i personlig inntekt fra finansboomen til å omstille japansk industri til en sterkere grad av hjemmemarkedsorientering med basis i økt personlig

konsum og boligbygging.⁵ Men dette forsøket på å utvikle en ny etterspørselsledet japansk modell slo feil da myndighetene mistet kontrollen over finansbobla.

Den løse japanske pengepolitikken ble forlenget av «Den svarte mandagen» i oktober 1987. Et lavt innenlandsk rentenivå skulle «dytte» japansk kapital ut til amerikanske markeder og øke etterspørselen etter dollar for å heve dollarkursen i forhold til yenen.⁶ Dette gikk sammen med viktige endringer i det japanske kredittsystemet. Japanske selskaper ble i større grad egenfinansiert gjennom utstedelse av aksjer. Store deler av den nye aksjekapitalen ble brukt til finansinvesteringer uten forbindelse med selskapenes kjerneaktiviteter. I mens måtte bankene omstille seg fra finansiering av store til små og mellomstore selskaper, og ikke minst finansiering av eiendomspekulasjon.⁷ Spekulasjon drev prisene på verdipapirer og fast eiendom langt høyere opp enn Finansdepartementet opprinnelig hadde planlagt.

De japanske myndighetene forsøkte så å kjøle ned den overopphetede økonomien ved å sette opp renta i flere etapper fra desember 1989 til august 1990. Dette falt sammen med en reform av banksektoren i Japan for å oppfylle kravene til bankers egenkapital i forhold til utlån i samsvar med den såkalte «Basel-avtalen». Bankene måtte realisere sin «skjulte egenkapital» for å innfri disse kravene. Denne skjulte kapitalen besto av verdipapirer og eiendom som var registrert til priser langt under reell markedsverdi. I tillegg måtte bankene utstede nye aksjer. Salgene som nå fulgte presset ned prisene på verdipapirer og fast eiendom. Bankene måtte derfor utstede nye aksjer og selge ytterligere av sin «skjulte kapital» for å innfri kravene til egenkapital. I september 1990 var Japans finanssystem kommet inn i en ond sirkel med salg og stadig fallende verdier for aksjer og fast eiendom.⁸

Eiendomsprisene fortsatte å falle gjennom resten av 1990-årene og sikkerheten til de japanske bankenes utlån ble dermed stadig mindre verdt. Liberale regnskapsstandarder åpnet for at bankene kunne refinansiere lånerne som reelt var insolvente. Håpet var at prisene på aksjer og eiendom igjen skulle stige slik at kredittsystemet kunne komme på fote. Japan gikk inn i en langvarig latent krise med økonomisk stagnasjon der omfanget av reelt ubetjente lån stadig økte.

De japanske investorene solgte unna sine amerikanske investeringer i stort omfang for å innfri sine lån hjemme i Japan. Med dette falt den japanske etterspørselen av langsiktige amerikanske statsobligasjoner. Dette presset opp det amerikanske rentenivået. George Bush måtte slite med en mindre økonomisk stagnasjon som følge av den høye renta.⁹

Den etterfølgende Clinton-administrasjonen (1993-) prøvde å løse disse problemene ved å redusere USAs budsjettunderskudd og bedre handelsbalansen. Handelsbalansen med Japan skulle bedres ved å presse ned dollarkursen i forhold til yenen. Et fall i dollaren i forhold til yenen var også en naturlig følge av at de japanske investorene solgte unna sine amerikanske

investeringer og vekslet store mengder dollar over til yen. Kursen endret seg fra 125 yen for en dollar i januar 1993 til 79/80 i mars/april 1995.¹⁰ Dermed måtte japanske eksportører nok en gang slite med en sterk yen.

Fra 1992 begynte Japan igjen å føre en løs pengepolitikk for å stimulere den japanske økonomien uten at situasjonen bedret seg. Den kraftige økningen i yen-kursen i perioden 1993-95 forverret situasjonen ytterligere. I 1995 gikk en stripe av mellomstore japanske finansinstitusjoner konkurs, mens ubetjent gjeld anslått til 1.2 trillioner dollar truet hele det japanske banksystemet.¹¹

Denne gangen var det USAs tur til å berge Japan ut fra opplyst egeninteresse. Et sammenbrudd i Japan med påfølgende japanske panikksalg av amerikanske statsobligasjoner ville ha presset opp den amerikanske renta og stoppet USAs økonomiske oppgang. Fra våren 1995 samarbeidet finansdepartementene og sentralbankene i USA og Japan for å forhindre dette. Sentralbanken i USA garanterte for en kreditt på 500 milliarder dollar som skulle sette japanske myndigheter i stand til å kjøpe opp amerikanske statsobligasjoner i tilfelle en krise i Japan utløste panikksalg. Videre ble det avtalt at japanske myndigheter skulle senke rentenivået og pøse inn store mengder penger i det japanske banksystemet. Følgelig ble Japans diskontorente senket til 1.00 prosent i april 1995, og til 0.50 prosent i august 1995. Disse tiltakene skulle stimulere aksjemarkedet, svekke yenen og la bankene profitere ved å bruke billige penger til å kjøpe japanske statsobligasjoner. En avtagende yen skulle også hjelpe Japan til å eksportere seg ut av krisa.

Sentralbanken i Japan støttet aktivt opp om dollaren gjennom store kjøp av amerikansk valuta og statsobligasjoner. Den fallende yen-kursen og avvikling av begrensninger på utenlandske investeringer for de japanske bankene fremmet så en ny bølge av kjøp av amerikanske statsobligasjoner som i sin tur forsterket fallet i yenen.¹² Fra april 1995 til mai 1997 falt yenen nesten 40 prosent i forhold til dollaren fra 80 til 127 yen for en dollar. I 1996 lot den japanske økonomien til å være trygg.

Regionaliseringen av Japans produksjon og finans

Styrkingen av yenen etter Plaza-avtalen i 1985 forverret situasjonen for japanske eksportører. Fra 1986 ble også de nordøstasiatiske landene Sør-Korea og Taiwan presset av USA til å revaluere sine valutaer.¹³ Imens hadde de sørøstasiatiske landene Thailand, Malaysia og Indonesia styrket sin konkurransevne gjennom devalueringer og begynte i stigende grad å tiltrekke utenlandske investorer. Kina fulgte etter i 1990-årene. Produsenter i Japan så vel som Taiwan og Sør-Korea begynte nå å allokere industriell produksjon i stor skala til Sør-øst-Asia og de sørlige kystregioner av Kina. Japanske direkte investeringer i Sør-Korea, Taiwan, Singapore, Hongkong, Indonesia, Kina, Thailand, Malaysia, Indonesia og Filippinene ble nesten

firedoblet fra i overkant av 600 millioner dollar pr. år 1981-86 til 2.370 millioner dollar i 1987.¹⁴

En ny bølge av direkte japanske utenlandsinvesteringer i regionen fulgte i 1990-årene, fremmet av en sterk yen og en løs pengepolitikk. Japans årlige direkte investeringer i bearbeidende industri i «Asia» (fortrinnsvis Øst-Asia) ble nærmere tredoblet fra 2,9 milliarder 8.1 milliarder dollar i tidsrommet 1991-95. Det skjedde en betydelig endring i strukturen i Japans utenriks-handel. USAs andel av Japans eksport falt fra 40,2 prosent i 1985 til 28,9 prosent i 1995, mens eksportandelen til Asia økte fra 18.8 til 43.6 prosent i samme tidsrom.¹⁵

De japanske investeringene stimulerte også handel innad i regionen. Høy yen-kurs tvang datterselskapene i regionen til å redusere kjøp av deler og komponenter fra Japan til fordel for lokale subkontraktører. De japanske selskapene oppmuntret også handel mellom regionale datterselskaper i deler og komponenter. Datterselskapene og en rekke lokalt eide selskaper fortsatte imidlertid å være avhengig av avanserte innsatsfaktorer og teknologi som var kontrollert av hovedkvarterene i Japan. Dessuten beholdt selskapene i Japan normalt produksjonen for hjemmemarkedet. Dette begrenset eksporten av ferdigvarer fra Øst-Asia til Japan, samtidig som regionen var avhengig av importerte avanserte japanske innsatsfaktorer i stadig større omfang.¹⁶ Resultatet var ubalansert handel mellom Japan og det øvrige Øst-Asia og en påfølgende avhengighet for Øst-Asia av å ha et eksportoverskudd med vestlige OECD-land, spesielt USA.

Den nye arbeidsdelingen med Øst-Asia fungerte motsyklisk for Japans økonomi siden de regionale valutaene i stor grad var knyttet til dollaren. Regionens konkurransevne ble styrket når dollarkursen var lav i forhold til yenen. Dette styrket samtidig japansk eksport av strategiske kapitalvarer til Øst-Asia, samt japansk eide selskap i regionen. Ringvirkningene fra øst-asiatisk eksport kompenserte i noen grad for de problemer en sterk yen påførte Japans egen eksport til USA og andre vestlige OECD-land. Dette var situasjonen i perioden 1993-95. Omvendt ville styrkingen av dollaren overfor yenen i perioden 1995-97 fremme Japansk eksport utenfor Øst-Asia og svekke det øvrige Øst-Asias eksport. I neste omgang ville dette redusere Japans eksport til Øst-Asia og ramme japansk eide selskap i regionen.¹⁷ I tillegg fløt det store finansstrømmer fra Japan til Øst-Asia i 1990-årene med den følge at Japans kredittinstitusjoner i økende grad var avhengige av stabilitet og økonomisk vekst i regionen.

Japans løse pengepolitikk skapte en overskuddslikviditet som «lekket ut» til Øst-Asia. Japanske banker lånte store beløp til regionen og den lave japanske renta tiltrakk også utenlandske investorer som tok opp lån i Japan og lånte videre til nabolandene. Samtidig hadde de fleste østasiatiske land (med viktige unntak som Kina og Taiwan) liberalisert sine kapitalkonti for å tiltrekke lån og porteføljeinvesteringer tidlig i 1990-årene. Netto innflyt av

privat kapital til Sør-Korea, Indonesia, Malaysia, Thailand og Filippinene økte fra 40,5 milliarder dollar i 1994 til 93,0 milliarder i 1996.¹⁸

Regionale sentralbanker forsøkte å «sterilisere» den inflasjonsdrivende virkningen av kapitaltilførselen ved å selge statsobligasjoner for å absorbere den økende pengemengden. Disse salgene av statsobligasjoner presset imidlertid opp det hjemlige rentenivået. Sammen med reduksjonen av det japanske rentenivået og kursfallet for yenen fra midten av 1995 økte dette differensen mellom innenlandsk og internasjonalt rentenivå, og fremmet ytterligere utenlandske lån og investeringer.¹⁹

Asia-syken: medisin og kvakksalveri

Øst-Asias utenlandsgjeld steg kraftig utover i 1990-årene. Lånene var i stor grad kortsiktige (ett års innløsningstid eller mindre), mens de ble brukt til langsiktige investeringer. Dessuten var lånene ofte ikke forsikret mot kurs-svingninger. Veksten i utenlandsgjeld notert i dollar gjorde det derfor vanskelig å få til en «myk landing» ved å gi opp bindingen til den sterke dollaren etter 1995 og devaluere. I Indonesia, Thailand og Sør-Korea oversteg omfanget av kortsiktig gjeld landenes valutareserver, og valuta-reservenes andel av kortsiktig gjeld hadde stadig falt i perioden 1994-97.²⁰ Dermed var de tre landene avhengige av tilliten blant de utenlandske investorene.

Snøballen begynte å rulle i mai 1997 da den japanske sentralbanken antydte at den overveide å heve renta for å styrke yenen. Dette ble aldri gjennomført, men utenlandske investorer som hadde tjent på rentemarginene mellom Japan og Øst-Asia reagerte med å selge unna sørøstasiatisk valuta. I midten av mai begynte hedge-fond å spekulere mot Thailands baht, og myndighetene i Thailand og Singapore samarbeidet om å forsvare bahten. I mai og juni gikk en rekke større thailandske finansinstitusjoner konkurs. Thailand lot bahten flyte 2. juli og kursen falt kraftig.²¹

Etter at baht-krisa hadde brutt ut «oppdaget» investorene at en rekke av landene i Øst-Asia hadde store mengder forefallende gjeld og begrensede valutareserver. Hedge-fond spekulerte mot regionale valutaer og verdipapirer, mens sikkerhetssøkende utenlandske investorer flyktet fra regionen. Kreditorer nektet å fornye forefallende lån og kursene på valutaer og verdipapirer ble presset ned. I 1996 hadde det vært en *netto tilstrømning* av privat kapital på 93,0 milliarder dollar til Sør-Korea, Indonesia, Malaysia, Thailand og Filippinene. I 1997 var det en *netto utflyt* på 12 milliarder dollar.²² Landene ble nå hardt rammet av onde sirkler av kapitalflukt som presset ned aksje- og valutakurser, påfølgende økt utenlandsgjeld samt innkreving av forefallende gjeld etterfulgt av kollaps av hjemlige kreditt- og finanssystemer. Thailand, Indonesia og Sør-Korea måtte gå den tunge veien til IMF for å få store krisekreditter og forplikte seg til omfattende økonomiske

reformer som motytelse. Thailand sluttet en avtale med IMF 5. august, Indonesia fulgte 31. oktober og Sør-Korea 4. desember.

Premisset for IMF's stabiliseringsprogrammer for de tre landene var at krisa hadde grunnlag i feilslåtte institusjoner og økonomisk politikk og at det derfor var nødvendig med omfattende reformer. IMF krevde handels- og investeringsliberalisering, endringer i forholdet mellom stat, næringsliv og kredittinstitusjoner samt nedlegging av forgjeldede kredittinstitusjoner. Dette økte panikken blant investorene. Det mest alvorlige tilfellet var Indonesia der seksten private banker ble nedlagt høsten 1997 etter krav fra IMF uten noen garanti for innskudd over 20 millioner rupiah (omtrent 5.000 dollar på den tid). Dette førte til en spredning av krisa ved at paniske innskyttere trakk innskuddene sine ut av banker som i utgangspunktet var solvente.²³

IMF krevde videre offentlige innstramning og høy rente for å stabilisere valutaene. Dette viste seg å være feilslått. Krav om budsjettbalanse som landene ikke klarte å innfri svekket investorenes tillit. Et høyt rentenivå kan ha hatt samme effekt siden det med stor sannsynlighet ville øke de innenlandske gjeldsproblemene.²⁴

IMF forsøkte å opptre som en siste garantist for finanssystemet (analogt til sentralbankens spesielle posisjon i nasjonale økonomier) heller enn som en megler i reforhandlinger av gjelden, slik organisasjonen hadde gjort under Latin-Amerikas gjeldskrise i 1980-årene. Men IMF var ingen skikkelig garantist. Fondene fra IMF ble delt opp i mindre andeler som skulle distribueres over den samlede programperioden, avhengig av landenes økonomiske reformer. Andelene var for små i forhold til forefallende gjeld til å berolige markedene, og distribusjonen ble forsinket av sene og kompliserte forhandlinger.²⁵

IMF hadde Clinton-administrasjonen i ryggen. Denne støttet aktivt opp om multilaterale organisasjoner som IMF, OECD, WTO og APEC for å fremme internasjonal finansiell liberalisering uten innblanding fra Kongressen. I Øst-Asia var det misnøye med USAs opptreden høsten 1997. Bergingsfondet for Thailand i august 1997 var finansiert av IMF, Verdensbanken, Asiabanken og land i regionen, USA deltok ikke med egne fond. Det ble hevdet i regionen at USAs passive rolle hadde forsterket krisa.²⁶ Frustrasjon over USA og IMF sammen med japanske politiske ambisjoner skapte grobunn for et regionalt initiativ. I august 1997 foreslo ASEAN-landene et permanent regionalt valutafond (AMF) finansiert av de østasiatiske landene, men initiativet kom reelt fra Finansdepartementet i Japan. AMF skulle opprettholde monetær stabilitet på regionalt nivå. Det skulle ha en samlet finansiering på rundt 100 milliarder dollar med Japan som viktigste bidragsyter.²⁷

I tillegg til Japan ville Kina, Taiwan, Hong Kong og Singapore være viktige bidragsytere. Disse landene hadde store overskudd på betalingsbalansen og betydelige reserver av utenlandsk valuta. Som Japan hadde de

investert store deler av dette overskuddet i amerikanske statsobligasjoner, særlig i 1990-årene. Deres samlede nettokjøp i perioden 1990-97 var på 107 milliarder dollar, nesten like mye som Japans kjøp for 116 milliarder dollar i samme periode. Sentralbankene i disse landene var storkjøpere av amerikanske statsobligasjoner. Høsten 1997 hadde Sentralbanken i Hongkong 60 milliarder dollar av sine valutareserver i amerikanske verdipapirer, hovedsakelig statsobligasjoner, mens Japans sentralbank holdt amerikanske statsobligasjoner til en samlet verdi av 170 milliarder dollar.²⁸

Tokyo hadde en sterk interesse av å stabilisere regionens finansielle systemer. I 1996 hadde japanske banker 265 milliarder dollar i utestående lån til Øst-Asia, deriblant 84 milliarder til Thailand, Indonesia og Sør-Korea.²⁹ I tillegg signaliserte AMF-forslaget en ny japansk vilje til å ta på seg regionalt lederskap, kanskje var det også et skritt i retning av en østasiatisk «yensone». AMF var ment som et forsvarsverk for «den asiatiske modellen» mot IMF. Initiativtakeren var Eisuke Sakakibara, Japans mektige Visefinansminister for internasjonale forhold. Han hadde tidligere vært fortaler for en «asiatisk utviklingsmodell» som han hevdet var mer gunstig for utviklingsland enn den økonomisk liberale angloamerikanske modellen som Verdensbanken og IMF representerte. AMF skulle være mer fleksibel enn IMF og bistå med raske krisekreditter uten stramme krav om reformer.³⁰

Japan lanserte AMF-ideen for vestlige land under et G7-møte i Hongkong i september 1997. EU-landene og IMF kritiserte umiddelbart forslaget. Under det påfølgende årsmøtet for IMF og Verdensbanken i Hongkong i september/oktober gikk også USAs visefinansminister, Lawrence Summers, hardt ut mot tiltaket. Argumentet mot AMF var at to rivaliserende valutafond ville føre til «moralsk hasard» ved at land kunne få tilgang til krisehjelp uten å måtte gjennomføre økonomiske reformer.³¹

Et AMF ville ha gått på tvers av amerikanske interesser av liberalisering av handel og finans i regionen. USAs avhengighet av østasiatiske kjøp av statsobligasjoner kan ha vært like viktig. Regionale sentralbankene måtte sannsynligvis ha solgt betydelige mengder amerikanske statsobligasjoner for å finansiere dette kostbare tiltaket med påfølgende amerikanske rentehevinger og økonomisk stagnasjon.³²

USA tilbød nå å ta på seg et større ansvar for bergingsoperasjonene mot at AMF-planene ble oppgitt. Japan trakk sin støtte til AMF og de øvrige landene i regionen fulgte etter. AMF-forslaget ble skrinlagt i november 1997. APEC's møte i Vancouver 23-24. november støttet opp under IMF's lederskap i bergingsoperasjonene. Kort etter meldte Tokyo at Japans bidrag til det regionale bergingsfondet «bare» ville bli 20 milliarder dollar.³³

Kostnadene ved å blokkere AMF-initiativet var sannsynligvis høye. «Smitteeffekten» fra finanskrisa i Thailand kunne ha blitt betydelig redusert hvis AMF-avtalen hadde vært på plass i september/oktober 1997. Kjennskapen til et fond på 100 milliarder dollar som var klar til å utstedes på kort

varsel kunne ha beroliget investorene på et tidspunkt da regionale valutaer med unntak av bahten fortsatt var forholdsvis stabile.³⁴

Ny kurs i Sør-Korea

USA hadde særlig stor innflytelse på IMF's avtale med Sør-Korea 4. desember 1997. Her ble det forlangt at Sør-Korea skulle liberalisere handel og utenlandsinvesteringer, gjennomføre reformer av selskaper og finansinstitusjoner, fjerne statlig innblanding i kredittinstitusjoners långivning, skjære ned på offentlige arbeidsprogrammer og svekke oppsigelsesvernet i landets arbeidslovgivning.³⁵ Det ble hevdet at IMF's regionalkontor hadde vært villig til å gi forholdsvis lempelige vilkår overfor Sør-Korea, men at USAs Finansdepartement gikk i mot dette med støtte fra IMF's direktør, Michel Camdessus.³⁶

Stabiliseringsprogrammet for Sør-Korea slo raskt feil. Lånene var for små og ble utstedt for langsomt i forhold til forefallende gjeld. IMF og USAs Finansdepartement insisterte imidlertid på at Sør-Korea først måtte gjennomføre reformer i samsvar med tidsplanen i avtalen av 4. desember før en ny andel av krisekreditten ville bli frigitt i januar 1998.

Trusselen om en japansk krise førte til kursendring. Utover i desember var Sør-Koreas won og aksjer igjen på rask vei nedover. 12. desember varslet koreanske myndigheter at de overveide å innstille tilbakebetalingen av gjeld inntil videre. Krisen i Sør-Korea falt sammen med en ny runde i Japans bankkrise og Japans banker hadde store lån til Sør-Korea. Wall Street fryktet nå et finansielt sammenbrudd i Japan, og la press på USAs Finansdepartement for at det skulle endre sin posisjon. 15. desember meddelte IMF at organisasjonen overveide en rask overførsel av flere lån til Sør-Korea. En andel på 3,5 milliarder dollar ble overført 18. desember fulgt av et lån fra Verdensbanken på 3 milliarder dollar 23. desember. Den nye politikken ble formalisert i en ny avtale mellom IMF og Sør-Korea 24. desember.³⁷

Imens hadde USAs Finansdepartement begynt å legge press på amerikanske banker for å få dem til å fornye Sør-Koreas kortsiktige gjeld. I neste omgang ble de sentrale kreditorbankene i Europa og Japan mobilisert gjennom de effektive nettverkene til internasjonal finanskapital. Etter en serie av kompliserte forhandlinger mellom bankene og den koreanske regjeringen ble det 23. januar oppnådd enighet om å utvide forfallsperioden for gjelden til 13 større internasjonale banker som sammen holdt 30-40 prosent av Sør-Koreas samlede utestående kortsiktige gjeld.³⁸ Avtalen ble senere utvidet til å omfatte mindre utenlandske kreditorer.

I 1998 skiftet IMF fokus med sterkere vektlegging av å konvertere fra kortsiktig til langsiktig gjeld. Organisasjonen oppga kravene om nedlegging av finansinstitusjoner og budsjettoverskudd. Dette åpnet for en langsom oppgang i Sør-Korea og Thailand, selv om de fortsatt sto under press for å

gjennomføre omfattende institusjonelle reformer og opprettholde et høyt rentenivå.³⁹ Omstruktureringen av Indonesias utenlandsgjeld ble hemmet av en desentralisert gjeldsstruktur. Stadige konflikter mellom IMF og Suharto samt usikkerhet omkring Suhartos helse og spørsmålet om hans etterfølger reduserte tilliten blant investorene til et lavmål.

Men sett fra verdensøkonomiens olympiske høyder var Indonesias problemer mindre viktige enn den internasjonale spredningen av krisa sommeren og høsten 1998 til Japan, Brasil og Russland samt problemene til det amerikanske hedge-fondet «Long Term Capital Management». Etter en turbulent sommer og høst 1998 klarte USAs sentralbankdirektør Alan Greenspan å gjenopprette tilliten i verdens finansmarkeder ved hjelp av tre fortløpende reduksjoner i USAs rente i oktober.

Oppsummering

Fra 1980-årene tjente Japan store handelsoverskudd med USA. Samtidig styrket japanske investorer den amerikanske økonomien gjennom investeringer i USA, spesielt i amerikanske statsobligasjoner. USAs handelsunderskudd med Japan ble stabilisert fra slutten av 1980-årene, mens underskuddet med det øvrige Øst-Asia vokste. Den østasiatiske eksportoffensiven var i stor grad drevet med japanske direkte investeringer og nøkkelteknologi. Denne regionaliseringen av den japanske produksjonen kom som en forsvarsreaksjon på den høye yen-kursen i store deler av perioden 1985-95. Utover i 1990-årene investerte også flere andre østasiatiske land i amerikanske statsobligasjoner i stort omfang.

I 1990-årene slet det japanske finanssystemet med en latent krise som ved enkelte anledninger (1995, 1997) var nære ved å bryte ut. En krise i Japan kunne ha utløst et salg av store mengder amerikanske statsobligasjoner og stoppet oppgangen i USA. Derfor ble det et viktig anliggende for USA å holde Japan på rett kjørl. Tiltakene som ble satt i verk for å redde det japanske finanssystemet i 1995 bidro til å fremme overinvesteringer og stagnerende eksport i Øst-Asia. Med sin løse pengepolitikk fungerte Japan direkte eller indirekte som kilde til store deler av den finanskapitalen som gikk til Øst-Asia i form av lån og porteføljeinvesteringer, mens fallet til yenen i forhold til dollaren samtidig svekket konkurranseevnen til regionale valutaer.

Etter utbruddet av finanskrisa i 1997 støttet USA opp om IMF mot et regionalt valutafond, dels for å avverge et større regionalt salg av amerikanske statsobligasjoner for å finansiere dette fondet, dels for å bruke IMF som brekkstang for å «åpne Asia» og tilpasse regionale finanssystemer til anglo-amerikanske standarder. IMF førte en ineffektiv politikk med uthalte forhandlinger, krav om vidtgående institusjonelle reformer og innstrammingspolitikk, hvorav noen krav sannsynligvis svekket tilliten til de forgjeldete landene ytterligere blant de internasjonale investorene. Først når USAs

finanskapital begynte å frykte at Sør-Koreas krise skulle forsterke den japanske bankkrise og dermed også ramme USA ble IMF's og USA's politikk mer fruktbar med reforhandling av gjeld, og mildere krav til innstramning og reform.

Handlekraften til amerikanske myndigheter ble ytterligere demonstrert høsten 1998 da en krise i verdensøkonomien truet. Sentralbanken i USA klarte da å berolige de internasjonale markedene gjennom rentereduksjoner. Det er imidlertid usikkert om den amerikanske sentralbanksjefen Alan Greenspan eller hans etterfølgere kan gjenta dette mesterstykket neste gang verdensøkonomien står ved et veiskille.

Grenser for USA's monetære hegemoni?

I 1997 hadde USA et handelsunderskudd på 104.7 milliarder dollar. I løpet av de ni første månedene av 1999 var underskuddet allerede på 191.6 milliarder dollar. Denne sterke økningen skyldes i stor grad at kriserammede land i Øst-Asia og Latin-Amerika reduserte importen fra USA. Dette rekordunderskuddet på handelsbalansen gikk sammen med avtakende utenlandske kjøp av amerikanske statsobligasjoner. I løpet av de første ni månedene av 1999 var det et netto utenlandsk salg av amerikanske statsobligasjoner på 1,3 milliarder dollar.⁴⁰

Sentralbanker rundt omkring i verden har vært villige til å holde store deler av sine valutareserver i dollar som følge av dollarens rolle som verdensvaluta. Med lanseringen av euroen i 1999 kan dette være i ferd med å endres. Dollaren står nå overfor en valuta som representerer en økonomi av samme omfang som den selv, og denne økonomien har sågar en positiv utenriksbalanse. Hvis euroen blir et stabilt alternativ kan sentralbanker og internasjonale økonomiske aktører være mindre villige til å holde store reserver og gjennomføre sine transaksjoner i dollar, noe som også vil føre til nedgang i utenlandske kjøp av amerikanske statsobligasjoner.⁴¹

Amerikanske myndigheter kan være tvunget til å opprettholde et høyt rentenivå for å bevare dollarens status. Dette kan redusere den amerikanske sentralbankens muligheter til å senke renta for å stimulere verdensøkonomien i en krisesituasjon, slik den gjorde høsten 1998. USA's bidrag til å opprettholde den internasjonale etterspørselen kan også begrenses av hensyn til betalingsbalansen.⁴² Redusert amerikansk import ville i sær ha alvorlige konsekvenser for Øst-Asia. USA vil da miste sin motsykliske rolle i en verdensøkonomi som i stigende grad er blitt medsyklisk.

Situasjonen er imidlertid åpen. Euroens framtid er fortsatt usikker. Fra juli til september 1999 var det et utenlandsk nettokjøp av amerikanske statsobligasjoner på 12,6 milliarder dollar. Kanskje var salget av amerikanske statsobligasjoner de første månedene av 1999 bare en kortvarig respons på

euroen uten varig virkning. Den nåværende oppgangen i Øst-Asia kan også føre til økt import fra USA slik at handelsunderskuddet faller.

Det er opp til de internasjonale investorene å felle den endelige dommen, som vanlig. Maktposisjonen til disse investorene skyldes i stor grad USAs liberaliseringsframstøt for å befordre internasjonal kapitalmobilitet. Samtidig utgjør USAs økonomi og politikk et forsvarsverk mot en større verdensomspennende finanskriser skapt av fri kapitalmobilitet. Linedanserferdighetene til Greenspan og hans kolleger i USAs sentralbank og finansdepartement er imponerende der de balanserer med verdensøkonomien uten sikkerhetsnett. Men hvorfor fikk de lov til å ta med seg verdensøkonomien opp på linen i første omgang?

NOTER

- 1) Chalmers Johnson, *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*, Stanford Cal. 1982, s. 203-6, 236-7; R. Taggart Murphy, *The Weight of the Yen: How Denial Imperils America's Future and Ruins an Alliance*, New York/London 1996, s. 90-107.
- 2) Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 129-34, s. 144-5.
- 3) «Announcement of the Ministers of Finance and the Central Bank Governors of France, Germany, Japan, the United Kingdom, and the United States», i Yoichi Funabashi, *Managing the Dollar: From the Plaza to the Louvre*, 2. utgave, Washington D.C. 1989, s. 261-266.
- 4) Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 194, 226-7.
- 5) Robert Brenner, «Uneven development and the long downturn: The advanced capitalist economies from boom to stagnation, 1950-1998», *New Left Review*, Nr. 229, 1998, s. 215-6; Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 199, 204, 217; Bevaqua, «Whither the Japanese model? The Asian economic crisis and the continuation of Cold War politics in the Pacific Rim», *Review of International Political Economy*, 5:3, 1998, s. 412.
- 6) For supplerende forklaringer på hvorfor Japan fortsatte å føre en løs pengepolitikk 1987-89 se Funabashi, *Managing the Dollar*, s. 61; Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 185-7; Ron Bevaqua, «Whither the Japanese model», s. 413.
- 7) D. H. Whittaker & Y Kurosawa, «Japan's crisis: evolution and implications», *Cambridge Journal of Economics*, 22:6, 1998, s. 763.
- 8) Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 242-4; Whittaker & Kurosawa, «Japan's crisis», s. 763.
- 9) Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 272.
- 10) Murphy, *The Weight of the Yen*, s. 286-7.
- 11) William Engdahl, «Bank of Japan tries a 'backdoor bailout'», *Executive Intelligence Review*, 22. Sept. 1997, s. 4-5.
- 12) Klaus Engelen, «How Bill Clinton really won», *The European*, 14-20 Nov. 1996; William Engdahl, «Bank of Japan tries a 'backdoor bailout'», s. 5.
- 13) C. H. Kwan, *Economic Interdependence in the Asia-Pacific Region: Towards a yen bloc*, London 1994, s. 14, s. 33.

- 14) T. J. Pempel, «Transpacific Torii: Japan and the Emerging Asian Regionalism», in Peter J. Katzenstein & Takashi Shiraishi, red., *Network Power: Japan and Asia*, Ithaca 1997, s. 60.
- 15) Beregnet ut fra *OECD Economic Surveys. Japan 1995*, s. 154, tabell K; *OECD Economic Surveys. Japan 1996*, s. 19, tabell 3, s. 229, tabell 1.
- 16) Mitchell Bernard & John Ravenhill, «Beyond Product Cycles and Flying Geese: Regionalisation, Hierarchy, and the Industrialisation of East Asia», *World Politics*, 47:2, 1995; Walter Hatch & Kozo Yamamura, *Asia in Japan's Embrace: Building a Regional Production Alliance*, Cambridge 1996, kap. 1-2.
- 17) Brenner, «Uneven development and the long downturn», s. 226.
- 18) Steven Radelet & Jeffrey D. Sachs, «The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects», *Brooking Papers on Economic Activity*, Nr. 1, 1998 [online] – URL: <http://www.cid.harvard.edu/publicat.htm>, tabell 1.
- 19) Paul Krugman, *The Return of Depression Economics*, Harmondsworth 1999, s. 86.
- 20) Radelet & Sachs, «The East Asian Financial Crisis», tabell 3.
- 21) Jonathan Fuerbringer, «How Asian Currencies Tumbled So Quickly», *New York Times*, 10 Dec., 1997; Nouriel Roubini, «Chronology of the Asian Currency Crisis and its Global Contagion», 1997 [online] – URL: <http://www.stern.nyu.edu/~nroubini/asia/AsiaChronology1.html>, indeks «Early May», «May 14-15», «May 23», «June 27», «July 2».
- 22) Radelet & Sachs, «The East Asian Financial Crisis», tabell 1.
- 23) Radelet & Sachs, «The East Asian Financial Crisis», s. 34.
- 24) Radelet & Sachs, «The East Asian Financial Crisis», s. 35-6.
- 25) Radelet & Sachs, «The East Asian Financial Crisis», s. 37.
- 26) Michael Vatikiotis, «Pacific Divide», *Far Eastern Economic Review*, 6.11.97, s. 14-16.
- 27) Anthony Rowley, «The Battle of Hong Kong», *Capital Trends*, 2:13, 1997 [online] – URL: <http://www.gwjapan.com/ftp/pub/nrca/ctv2n13b.html>; Eric Altback, «The Asian Monetary Fund Proposal: A Case Study of Japanese Regional Leadership», *Japan Economic Institute Report*, 47A, 19.12.97, s. 1.
- 28) Tallene for 1990-97 er beregnet ut fra *U.S. Treasury Bulletin*, diverse numre. Tallene for sentralbankenes beholdning av amerikanske statsobligasjoner er fra William Engdahl, «Japan's crisis threatens global financial crash», *Executive Intelligence Review*, 28. Nov. 1997, s. 5 og Peter Gowan, *The Global Gamble*, London 1999, s. 52.
- 29) Altback, «The Asian Monetary Fund Proposal», s. 5.
- 30) Richard Higgot, «The Asian Economic crisis: A Study in the Politics of Resentment», *New Political Economy*, 3:3, 1998, s. 341; Altback, «The Asian Monetary Fund Proposal», s. 6.
- 31) Nouriel Roubini, «Chronology of the Asian Currency Crisis», 1997, indeks «November 19».
- 32) Higgot, «The Asian Economic crisis», s. 345-6; Chalmers Johnson, «Economic crisis in East Asia: the clash of capitalisms», *Cambridge Journal of Economics*, 22:6, s. 658.
- 33) Anthony Rowley, «Asian Fund, R.I.P.», *Capital Trends*, 2:14, 1997 [online] – URL: <http://www.gwjapan.com/ftp/pub/nrca/ctv2n14g.html>. Myndighetene i

Japan kan ha vært tvilrådige angående AMF-tiltaket som truet den økonomiske og sikkerhetspolitiske alliansen med USA. Ron Bevacqua påstår sågar at japanske myndigheter regnet med at AMF-initiativet ville torpederes av USA. Hensikten var å presse USA til å ta et større finansielt ansvar for krisa. Se Bevacqua, «Whither the Japanese model?», s. 422-3. Støtten til tiltaket fra viktige aktører i regionen kan også ha vært beskjeden. En kilde hevder at Japans rival for regionalt hegemoni, Kina, stilltiende støttet IMF's linje. Se James Morgan, «Rescue fund for Asian countries established», *BBC News*, Far East, 19.11.97.

- 34) David Felix, «IMF: Still Bungling in Asia», *Journal of Commerce*, 09.07.98.
- 35) IMF, «Republic of Korea IMF Stand-By Arrangement, December 5, 1997» [online] – URL: <http://www.imf.org/external/country/KOR/index.htm>; Robert Wade & Frank Venoroso, «The Asian Crisis: The High Debt Model Versus the Wall Street–Treasury–IMF Complex», *New Left Review*, Nr. 228, 1998, s. 11-12; John A. Mathews, «Fashioning a new Korean model out of the crisis: the rebuilding of institutional capabilities», *Cambridge Journal of Economics*, 22:6, 1998, s. 752; Gowan, *The Global Gamble*, s. 111.
- 36) Gowan, *The Global Gamble*, s. 109.
- 37) Gowan, *The Global Gamble*, s. 112-13; «Korea Letter of Intent, December 24» [online] – URL: <http://www.imf.org/external/country/KOR/index.html>.
- 38) «Korea stares into the abyss», *Euromoney*, March 1998.
- 39) Radelet & Sachs, «The East Asian Financial Crisis», s. 32; Sali Tripathi, «Rev Up Spending», *Far Eastern Economic Review*, 29.10.98.
- 40) *Treasury Bulletin*, December 1999, Tabell CM-V.3.
- 41) Lester Thurow, «The Dollar's Day of Reckoning», *The Nation*, 11.01.99 [online] – URL: <http://www.thenation.com/>
- 42) Thurow, «The Dollar's Day of Reckoning».

Jan Otto Andersson

UTOPIN OM DEN EKONOMISKA JÄMTLIGHETEN

Från den gyllene tidsåldern till jordskredet

Den generation Rune Skarstein och jag företräder har upplevt en tid när man verkligen trodde på möjligheterna av en större ekonomisk jämlikhet. Fram till 1970-talet såg det också ut som om de politiska krafterna skulle kunna åstadkomma en inkomstutjämnning både nationellt och globalt.

Mellan 1966 och 1976 genomfördes den kraftigaste inkomstutjämnningen i Finlands historia. Landet omvandlades genom en ambitiös och solidarisk inkomstpolitik till ett av de mest egalitära länderna i världen. «It is as if Finnish society decided that its income distribution was unacceptable, set about changing it with the help of cautious policy interventions, succeeded in doing that in about ten years, and then settled down to a new and acceptable distribution», skrev den norske samhällsforskaren Stein Ringen.¹

I USA drev Lyndon B Johnson igenom «The Great Society» för att en gång för alla eliminera fattigdomen. Man förde också på allvar fram tanken på en ovillkorlig grundinkomst. Demokraternas presidentkandidat McGovern ville ha en ordentlig «demogrant», medan Nixon tyckte att man kunde gå in för en något mindre ambitiös «negativ inkomstskatt».

I de internationella organisationerna drog man upp riktlinjerna för «det första utvecklingsdecenniet». UNCTAD bildades för att ge u-länderna en mer rättvis tillgång till världens resurser och marknader. I april 1974 antog FN:s generalförsamling deklarationen om en ny ekonomisk världsordning. I den framhävdes varje lands rätt att suveränt välja ekonomiskt system, att kontrollera sina naturtillgångar och att sätta upp villkoren för de transnationella företagens verksamhet. Många inom vänstern såg med skepsis på dessa program och deklarationer, men det berodde på att vi föreställde oss att det var möjligt att driva en ännu radikalare omvandling av världsekonomin.

Med hjälp av Angus Maddisons omfattade översikt över världsekonomin 1820-1992 är det möjligt att få en bild av framstegen i världen mellan 1950 och 1973. Överallt växte inkomsten per capita snabbt, och den växte ofta snabbare i fattiga delar av världen. Jag har sammanställt Tabell 1 för att belysa utvecklingen under denna «gyllene tidsålder».²

I de fattiga regionerna Sydeuropa, Östeuropa och Asien ökade levnadsstandarderna kraftigt. Latinamerika, som hade en relativt hög inkomst 1950, och Afrika växte långsammast, men för Afrikas del föreställde man sig att det berodde på att avkolonialiseringen låg så nära i tiden. På 1970-talet fanns det

alltså en god empirisk grund för att tro på en utjämning av inkomstnivåerna i världen.

Tabell 1. BNP per capita (i 1990 dollar)

	1950	1973	1973/1950
«Western Offshoots»	9573	13828	1,71
Västeuropa	5513	11694	2,12
Latinamerika	3478	5017	1,44
Sydeuropa	2259	6770	3,00
Östeuropa	2235	5289	2,37
Afrika	893	1332	1,49
Asien	863	2442	2,83

Denna empiriska grund har emellertid förvandlats i sin motsats under den period som följde på «den gyllene tidsåldern». Eric Hobsbawm har kallat denna långa krisfas för «the Landslide» - jordskredet. Under «jordskredet» krossades illusionerna om en ny ekonomisk världsordning som skulle garantera en växande jämlikhet inom och mellan nationerna.³

I en kort artikel skriven med anledning av att det kommunistiska manifestet fyllde 150 år återgav Harry Magdoff följande tabell.⁴

Tabell 2. Andelar av världsinkomsten 1965-1990

	1965	1970	1980	1990
Fattigaste 20%	2,3	2,2	1,7	1,4
Andra 20%	2,9	2,8	2,2	1,8
Tredje 20%	4,2	3,9	3,5	2,1
Fjärde 20%	21,2	21,3	18,3	11,3
Rikaste 20%	69,5	70,0	75,4	83,4

De rikare har blivit rikare och de fattiga ofta fattigare. 60 procent av världens befolkning har bara 5 procent av världsinkomsterna. Den rikaste femtedelen hade över 83 procent och den rikaste tiondedelen hela 56 procent av alla inkomster. Det är också betecknande att den tredje kvintilen hade en mindre andel av världsinkomsten 1990 än den fattigaste kvintilen hade 1970. Särskilt dramatisk är försämringen för den fjärde kvintilen efter 1980. Då hade ännu inte kriserna i Östeuropa och Östasien slagit igenom. Om vi beaktar dem är läget i världen säkerligen värre idag än för tio år sedan.

Angus Maddisons beräkningar för utvecklingen från 1973 till 1992 visar att inkomsten per capita stagnerade i Östeuropa, Latinamerika och Afrika. I Asien fortsatte visserligen levnadsstandarderna att växa snabbare än i Västeuropa och dess «offshoots» (USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland),

men också i Asien var det de rikare länderna – Japan, Sydkorea och Taiwan jämte Kina – som dragit ifrån, medan de fattigare – Bangladesh, Indien, Pakistan, Burma och Filippinerna – fallit tillbaka relativt sett.

Under «jordskredets tidsålder» drabbades också de rika länderna av växande arbetslöshet och vidgade ekonomiska klyftor. I boken «Created Unequal» mäter James K. Galbraith ojämlikheten i USA från 1920 till 1992.⁵ Den minsta ojämlikheten rådde i slutet av 1960-talet, men sedan dess har den vuxit så att den 1992 var den högsta sedan krisåren under 1930-talet – och högre än på 1920-talet. Löneojämlikheten tycks också ha ökat i andra länder – Kanada, Frankrike, Italien och Britannien – men det som utmärkt de väst-europeiska länderna är framför allt den växande arbetslösheten och utslagningen från arbetsmarknaden.

I Finland bibehölls den jämna inkomstfördelningen ännu under 1980-talet. Tillväxten var stabil och arbetslösheten minskade stegvis. Under 1990-1994 drabbades landet av sin svåraste fredstida kris sedan 1860-talet. Under själva krisen sjönk allas inkomster så att skillnaderna inte ökade märkbart, men uppsvinget efter krisen har rivit upp snabbt växande inkomstskillnader. Om man delar upp hushållen i deciler och mäter den reala inkomsten per konsumtionsenhet får man följande resultat:

Tabell 3. Förändringarna av decilernas genomsnittsinkomster i Finland mellan olika år:

Deciler	1994-95	1995-96	1996-97	1990-97
1	1,0	-2,6	1,0	-4,1
2	1,2	-1,2	2,1	-3,7
3	1,7	-0,7	2,7	-4,8
4	1,6	-0,3	3,0	-5,2
5	1,7	0,4	3,3	-5,3
6	2,1	1,2	3,4	-4,9
7	2,5	1,7	3,4	-4,3
8	3,2	1,9	3,5	-3,4
9	2,5	2,8	2,6	-2,1
10	4,8	3,8	7,2	12,1
Samtliga	2,6	1,4	4,4	-0,5

När dessa siffror publicerades inför riksdagsvalet 1999 drabbade det framför allt socialdemokraterna, som ju hade burit huvudansvaret för regeringspolitiken sedan 1995. Varför stödet för det andra stora regeringspartiet, det borgerliga Samlingspartiet, hade fortsatt att växa blev däremot lättare att förstå. Samlingspartiets väljare har uppenbarligen gynnats mest av den utveckling som «regnbågsregeringen» stått som garant för.

Data av olika slag för de senaste decennierna pekar så gott som entydigt i samma riktning. Är det möjligt att en hel historisk epok präglas av en tendens till större ojämlikhet såväl nationellt som globalt? Var den utjämning vi tyckte oss se före «jordskredet» bara en tillfällig avvikelse från en kapitalistisk lagbundenhet? Vad finns kvar av vänsterns utopier om en större ekonomisk jämlikhet?

«Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag»

De som, i likhet med Rune och mig, upplevde marxismens renässans och som studerade «Kapitalet» kommer givetvis att tänka på Marx' suggestiva beskrivning av hur ackumulationen av kapital leder till en allt större rikedom för ett fåtal och ett ökande elände för allt flera.

Det tjugotredje kapitlet i Kapitalet bär den pretentiösa rubriken «Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag». I det behandlas förhållandet mellan kapitalets värdeökning och ökningen av den relativa överbefolkningen. Många har i detta kapitel läst in en utarmningsteori – en teori om växande elände och fattigdom. På 1960- och 1970-talen lade vi som fångslades av Marx' tankegångar en stor möda på att förklara att Marx' egentligen inte stod för en teori om utarmning, åtminstone inte i en absolut mening.

Låt oss en gång till läsa de centrala avsnitt i vilka Marx formulerade «den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag».

«Industrins reservarmé eller den relativa överbefolkningen växer med den samhälleliga rikedom, med det fungerande kapitalets storlek och tillväxt, alltså även med proletariats absoluta storlek och dess arbetes produktivkraft. Den disponibla arbetskraften utvecklas av samma orsaker som kapitalets expansionskraft. Ju snabbare rikedomsutvecklingen pågår, desto talrikare är också den överbefolkning, vars elände står i omvänd proportion till dess arbetsbörda. Ju talrikare detta Lazarusskikt av arbetarklassen och industrins reservarmé är, desto större är också den officiella, av myndigheterna erkända fattigdomen. *Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta, allmänna lag.* Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter, vilkas analys inte hör hit.

På grund av det samhälleliga arbetets ständigt växande produktivitet bearbetas en oavbrutet växande mängd produktionsmedel med hjälp av en ständigt avtagande mängd arbetskraft. I det kapitalistiska samhället, där arbetaren inte använder arbetsmedlen utan tvärtom arbetsmedlen använder arbetaren, medför denna lag, att ju större arbetets produktivitet är, desto hårdare är arbetarnas inbördes konkurrens om produktionsmedlen och desto osäkrare är också grundvalen för deras tillvaro: försäljning av egen arbetskraft för ökning av främmande rikedom eller

ökning av kapital. Snabbare tillväxt av produktionsmedel och av arbetets produktivitet än av den produktiva befolkningen får alltså i det kapitalistiska samhället det omvända uttrycket, att arbetarbefolkningen alltid tillväxer fortare än kapitalets exploateringsbehov.

Alla medel, som ökar produktionen, slår om till medel, som behärskar och exploaterar producenten. De stympar arbetaren och förvandlar honom till en specialmänniska, nedvärderar honom till en maskindel, gör arbetet till en plåga och berövar det allt innehåll, avlägsnar honom från arbetsprocessens intellektuella värden, samtidigt som vetenskapen blir en del av själva processen, en självständig kraft däri. Arbetarens arbetsbetingelser fördärvas, han tvingas att underkasta sig arbetsprocessens småaktiga och förhatliga despoti, hela hans livstid förvandlas till arbetstid, och hans hustru och barn kastas under kapitalets Jaggernautsvagn. Men alla metoder att producera mervärde är samtidigt metoder att ackumulera, och varje utvidgning av ackumulationen blir omvänt ett medel att utveckla dessa metoder. Därav följer, att i samma utsträckning som kapitalets ackumulation påskyndas, måste arbetarnas villkor ständigt försämrats, antingen arbetslönen är hög eller låg. Den lag, som ständigt upprätthåller jämvikten mellan den relativa överbefolkningen eller industrins reservarmé och ackumulationens omfång och kraft, smider slutligen arbetaren fastare vid kapitalet, än Hefaistos förmådde smida fast Prometheus vid klippan. Den medför en ackumulation av elände, som motsvarar ackumulationen av kapital. Ackumulationen av rikedom vid den ena polen betyder alltså ackumulation av elände, arbetsböroda, slaveri, okunnighet, brutalisering och moralisk degradering vid motpolen, dvs för den klass, som gör kapital av sin egen produkt.»⁶

Även om det inte går att ta miste på grundidén hos Marx, kan man inte ens med god vilja säga att hans formuleringar av «den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag» är begreppsligt klara och obestridliga. Mycken exegetisk möda har lagts ner på att förtydliga tankegången och att kombinera den med Marx' kristeori sådan den framställs i Kapitalets tredje band.

I mitt eget exemplar av Kapitalet har jag i marginalen antecknat «Globalt är detta mer än uppenbart». Så måste jag alltså ha tolkat avsnittet som nyfrälst marxist. Det visar att jag inte var övertygad om att lagen också gällde nationellt. Som så många andra hade jag nog svårigheter att förena texten med verkligheten i de rika industriländerna. Jag borde kanske också ha varit mera försiktig beträffande de globala tendenserna. Idag är det väl uppenbart att en tydlig polarisering pågår, men var det uppenbart också 1970?

Men om lagen skall tolkas globalt snarare än nationellt, så krävs det en ny exeges. Det var utvecklingen i Storbritannien med Irland som inspirerade Marx att formulera lagen, inte kapitalismen som globalt fenomen. Den häftiga debatten om utarmningstesens innehåll och relevans mellan Bernstein, Luxemburg och Kautsky fördes också i nationella termer. Den

debatten ledde ju till att man kom att se lagen som något som gällde i kapitalismens barndom, men under förhållanden med utvecklad storindustri och starka fackföreningar kunde möjligen de relativa skillnaderna växa – knappast det absoluta armodet.

En global tolkning av teorin är naturlig av två skäl. För det första är det ju fråga om en *allmän* lag för *den* kapitalistiska ackumulationen. Om lagen gäller skall det väl i första hand vara globalt, för den kapitalistiska världsekonomin i sin helhet. Nationellt och lokalt kan ju «mångahanda omständigheter» – t ex en stark nationell solidaritet eller en begränsning av inflyttningen från fattigare länder – spela en avgörande roll. Man kunde rentav använda «lagen» för att förstå varför Marx misstog sig så grundligt ifråga om arbetarnas förhållande till fosterlandet.

För det andra verkar det som om «lagen» bättre skulle kunna vara förenlig med empiriska observationer på den globala nivån. Maddisons beräkningar visar att skillnaderna i inkomst mellan de stora regionerna tenderat att växa från 1820 till idag. Undantagen är Latinamerika från 1880 till 1920 och Asien, Öst- och Sydeuropa efter det andra världskriget. Enligt Thirlwall finns det ingen studie som visar att Ginikoefficienten för hela världen någonsin skulle ha blivit lägre. I Human Development Report för 1996 kontrasteras de ekonomiska framgångarna för vissa länder mot den katastrofala utvecklingen i andra.⁷ Under 15 år sjönk levnadsstandarden för 1.6 miljarder människor.

Data på nationell nivå stöder endast tillfälligt och selektivt teserna om utarming och polarisering. I ett översiktsarbete av Lal och Myint finns det flera exempel på växande inkomstskillnader inom ett land, men motsatsen – i synnerhet från 1960-talet – är minst lika vanlig.⁸

Periferin som buffert

I Oxford University Press' kontor i Bombay kunde jag billigt inhandla en bok med den lovande titeln «Accumulation and Stability Under Capitalism». Den var skriven av Prabhat Patnaik, marxistisk nationalekonom verksam vid Jawaharlal Nehru universitetet. Även om Patnaik själv inte presenterar sitt arbete som en modern tolkning av den marxiska polariseringsteorin, läste jag ändå boken som en nyckel till de allt större inkomstskillnaderna i världskapitalismen. Hans tolkning verkade att vara grundligare genomförd än både den teori om ojämnt utbyte, som jag arbetade med på 1970-talet, och Andre Gunder Franks ursprungliga teori om metropoler och satelliter i den kapitalistiska världsekonomin, som jag har försökt omtolka med hjälp av de marxiska begreppen formell och reell underordning av arbetet under kapitalet.⁹

Patnaik ser världskapitalismen som en dualekonomi. (Redan detta borde passa Rune som ju uttalat sin böjelse för dualismteorier bl a i boken «Development Theory».)¹⁰ Å ena sidan har vi en relativt krisfri och

demokratisk del av världen, i vilken kapitalismens problem i huvudsak tycks vara lösta. Den «naturliga arbetslöshetsgrad» som är nödvändig för att hindra en accelererande inflation är inte så hög att den politiska stabiliteten skulle hotas. Å andra sidan har vi en periferi, med ett kolossalt överskott av arbetskraft och med brist på politisk stabilitet och demokrati.

Det är inte omedelbart uppenbart att de två delarna av den duala världsekonomin utgör *ett* system. Oftast uppfattas kapitalism som det system som dominerar i de framgångsrika länderna, men som ännu inte har slagit igenom i de eftersatta delarna av världen. Eftersom ekonomierna fungerar väl i kärnländerna förefaller det som om detta vore en inbyggd egenskap hos kapitalismen. Då det i den omgivande periferin råder misär, arbetslöshet och social oro, verkar det som om detta berodde på bristande utvecklingen av just kapitalismen. För vem kan förneka att de kapitalistiska kärnländerna fungerar relativt väl?

«Its ideological triumph consists in the illusion that it creates, including among its victims, that its success at the core is replicable everywhere.»¹¹

Patnaik börjar med att visa att en hög sysselsättning och snabb ackumulering inte är förenliga med prisstabilitet i en sluten kapitalistisk ekonomi med organiserade aktörer – «conglomerate agents» som han kallar dem.¹² Kapitalism med storföretag och organiserade arbetare är därför ett instabilt ekonomiskt system, och om man kan föreställa sig en stabilitet så är det vid höga arbetslöshetsnivåer. Att det trots allt är möjligt i en del av världen förena stabilitet och en hög sysselsättning beror på att en annan del fungerar som buffert. Utom att periferin tillhandahåller externa marknader för kärnländernas produkter håller den det inflationära trycket nere. Detta sker tack vare existensen av en väldig arbetskraftsreserv, som inte kan driva igenom sina krav i fråga om löneutvecklingen.

«[I]t can draw upon these labour reserves at will, and yet they are physically distanced from the main theatre of operations. It is as if the reserve army of labour, which, in Marx's theoretical schema, fulfilled the same role of keeping down wage claims and providing a source for potential recruitment of labour power to keep the accumulation going, was physically kept distant from the active army at the core of the system.»¹³

Reservarmén av arbetskraft i periferiländerna absorberar kristendenserna i systemet genom att erhålla en residual inkomst – det som blir över när världens kapitalister och arbetarna i centrumländerna lagt beslag på sina andelar. Den mekanism genom vilket detta sker är prisbildningen på världsmarknaden, isynnerhet utvecklingen av *terms of trade* mellan centrumindustrivaror och periferins råvaror.

«[A]ny parametric shift which raises either the *ex ante*-wage share in the metropolis or the *ex ante* claims for surplus value (such as the need for higher shares of innovation or sales-promoting expenditure) gets resolved through a lowering of the real wages relative to productivity of the

unorganised workers via an adverse terms-of-trade shift against the commodities which they produce. This together with shifts in consumer demand away from these commodities in the metropolis is the cause of uneven development on a global scale.»¹⁴

Jag skall inte närmare gå in på uppbyggnaden av Patnaiks modell. Inte heller skall jag ta upp hans diskussion av närbesläktade ansatser (Prebisch, Lewis, Emmanuel).¹⁵ Utgångspunkten, att kapitalismen redan från början har varit imperialistisk och att kolonialismen därför bör ses som imperialismens första fas, är helt riktig. Idag verkar imperialismen ha nått en sådan omfattning och ideologisk hegemoni att den på sätt och vis osynliggjorts. Globaliseringen uppfattas som ett nytt dramatiskt fenomen, trots att kapitalismen som världssystem är månghundraårig.

Utvecklingen av *terms of trade* är en väldig inkomstomfördelare globalt. Hur man skall mäta utvecklingen av bytesförhållandena mellan kärn- och periferiländer är givetvis problematiskt, men även om man inskränker sig till att jämföra enbart priserna, utan att beakta olikheterna i produktivitetsutvecklingen, går det att visa på en sekulär försämring för råvarupriserna. Under detta sekel har råvarornas köpkraft minskat med drygt en halv procent per år.¹⁶ Under 1980- och 1990-talen har försämringen varit särskilt tydlig. Man behöver bara följa med prisindexen i *The Economist* för att slås av de snabba råvaruprisfallen. Från mars 1998 till mars 1999 har livsmedelspriserna i dollar sjunkit med 21 procent, metallerna med 17 procent och oljan med 10 procent. I ett specialnummer av *The Economist* som publicerades i anledning av millenieskiftet (January 1st 1000/December 31st 1999) finns en figur med tidningens råvaruprisindex i reala termer för tiden 1845 till 1999. Det sjunker under denna period från 100 till 20.¹⁷

De ständigt återkommande kriserna, devalveringarna och de av struktur- och anpassningsprogrammen framtvungade exportsatsningarna i tredje världens länder ser till att metropolerna kan hålla en stabil prisnivå. Under flera år har man i USA fruktat en stigande inflation eftersom arbetslösheten fallit under den nivå som tidigare ansetts vara den «naturliga», men även där har inflationen hållits på en låg nivå.

Utopin om ekonomisk jämlikhet

Om Marx har rätt beträffande kapitalismens tendens att ackumulera rikedom å den ena sidan och fattigdom å den andra, *om* denna tendens kommer till uttryck på det sätt som Patnaik beskriver, och *om* imperialismen har uppnått en så gott som fullständig hegemoni, vad kan i så fall vänstern idag göra? Den kan ju inte gärna ge upp de politiska och sociala framsteg, som den tillkämpat sig i kärnländerna, bara i hopp om att minska inkomstklyftorna mellan länderna. Följden skulle ju bli växande klyftor och större social oro i alla länder, inte bara i periferin.

Å andra sidan går det ju inte heller att falla in i Malthus reaktionära resonemang. Han ville ju skydda de förmögnas ställning, eftersom endast de kunde bära upp öar av civilisation i en värld, i vilken befolkningsökningen ständigt tvingade majoriteten att leva nära existensminimum. Inte kan vänstern medvetet upprätthålla mekanismerna i Patnaiks modell i syfte att trygga sysselsättningen och demokratin i centrumländerna.

En möjlighet är att förneka eller blunda för riktigheten av Marx' och Patnaiks kapitalismanalys. Man kan kanske peka på utvecklingen under den gyllene tidsåldern, som ju ändå gav nästan alla nationer en höjd levnadsstandard. Kan man inte på något sätt styra världskapitalismen, så att vi får ett nytt långt uppsving, som kanske gynnar de eftersatta mer än de privilegierade? I varje fall gäller det att bekämpa de deflationära kristendenser som uppkommer när inkomstklyftorna vidgas och en allt större del av kapitalet antar likvida och spekulativa skepnader.

Inte heller för vänstern i periferin verkar den avlänkning från världskapitalismen som de radikala beroendeteoretikerna förespråkade att vara en tilltalande väg. Imperialismens hegemoni är sådan, att de som går in för en avlänkning, knappast kan klara uppgiften utan att göra ont värre. Efter Sovjetunionens sammanbrott har det blivit ekonomiskt och politiskt ännu mer otänkbart att radikalt försöka bryta med världskapitalismen. Nordkoreas och Kubas exempel, som när det begav sig verkade inspirerande på många, är idag ägnade att diskreditera alla förslag till nationell självtillit.

Betyder detta slutet på utopin om en ekonomisk jämlikhet? Betyder det att de idéer som var bärande för den republikanska «första vänstern» och för den socialistiska «andra vänstern» är förlegade?

För den «första vänstern» var det självklart att bekämpa sådana privilegier som gav upphov till ekonomiska vinster för ett fåtal på folkmajoritetens bekostnad. Ett sådant privilegium var kontrollen över stora jordegendomar. För Thomas Paine var allas rätt till jord ett rättvisekrav, som, om det inte kunde förverkligas, borde kompenseras genom att en andel av nationalförmögenhetens avkastning tilldelades alla dem som saknade tillräcklig egendom. För Hegel var det nödvändigt att besitta en viss privat förmögenhet för att kunna vara en fri och jämställd medborgare. Av detta drog han den radikala slutsatsen att *alla* borde ha rätt till privategendom. För den första vänstern var perspektivet emellertid inskränkt till den «civiliserade» delen av världen.

Den socialistiska «andra vänstern» – som såg utvecklingen gå mot allt större produktionsenheter och ett allt mindre utrymme för den enskilda producenten – ville församhälleliga egendomen för att uppnå en ekonomisk jämlikhet. Den socialistiskt förvaltade staten eller de i kooperativ förenade producenterna skulle så planmässigt som möjligt upphäva alla former av ekonomiskt utnyttjande och skapa välstånd för alla. Den andra vänstern var i

huvudsak antiimperialistisk och bidrog till den frigörelseprocess som kulminerade i kravet på en ny ekonomisk världsordning.

I praktiken kom såväl den första som den andra vänsterns program att förverkligas i välfärdsstatens form, med rätt till utbildning, sjukvård och en viss social och ekonomisk trygghet. Men som en av den andra vänsterns främsta företrädare, Gunnar Myrdal, kraftfullt hävdade, är den harmoni som präglar de utvecklade demokratiska länderna en «skapad harmoni», som inte går ut över de nationella gränserna. Jag kan inte låta bli att citera ett centralt stycke i Myrdals bok «Världsekonomin» från 1956:

«Kärnpunkten i hela det resonemang som förts i denna bok är, att en vederläggning av det marxistiska utvecklingsschemat också i fråga om de internationella relationerna skulle förutsätta en utomordentligt starkt ökad solidaritet mellan nationerna. *Idén om välfärdsstaten, som vi nu håller på att förverkliga i alla de avancerade länderna, skulle behöva vidgas till idén om en 'välfärdsvärld'.* Detta är sannolikt det enda alternativet till att låta Marx' profetia slå in i den oerhört mycket viktigare internationella sfären, under det han har befunnits ha orätt i den nationella sfären.»¹⁸

Myrdal såg stora svårigheter att realisera en tillräcklig internationell solidaritet, men han trodde att det i varje fall var tänkbart att genomföra samma «skapade harmoni» på internationell nivå som den redan hade genomdrivit i vissa avancerade länder. Även om han uppfattade att de rika och välorganiserade länderna just genom sin «skapade harmoni» kom att få viktiga konkurrensfördelar i förhållande till de fattiga, kunde han inte tänka sig att harmonin i de rika länderna skapades på bekostnad av harmonin i de fattiga. Även om det var svårt kunde de fattiga länderna – med de rikas hjälp – imitera de rika. Han kunde därmed hålla fast vid utopin om en ekonomisk jämlikhet. Om vi däremot tror att Marx och Patnaik har rätt blir detta fasthållande betydligt svårare.

Om den kapitalistiska världsekonomin inte är förenlig med ens rimliga krav på ekonomisk jämlikhet och om en ny «tredje vänster» vill hålla fast vid målet om en ekonomisk utjämning, måste man finna lösningar som bryter med kapitalismens ackumulationslogik. Man måste skissera en sådan utvecklingsmodell som kan förena demokrati och ekonomisk stabilitet, med en genuin internationell solidaritet. Jag skall avsluta denna essä med att kort behandla förutsättningarna för ett alternativt utvecklingsätt.¹⁹

I de rika länderna innebär kapitalistisk tillväxt inte längre en höjning av välbefinnandet. Det högsta subjektiva välbefinnandet i USA registrerades i slutet av 1950-talet.²⁰ Det index för hållbar ekonomisk utveckling – ISEW – som presenterades av Daly och Cobb i boken «For the Common Good» visar att det hållbara välståndet började sjunka i USA på 1970-talet.²¹ Senare har det gjorts liknande beräkningar för flera länder och ofta har man funnit samma tendens till en kulmination någon gång under 1970-talet. Det gäller åtminstone för Britannien, Nederländerna, Sverige och Österrike.²²

När inte ens kapitalistisk tillväxt förmår höja livskvaliteten i kärnländerna borde det finnas en politisk potential för ett alternativ. Denna potential borde vara ännu mer betydande eftersom det finns en risk för en kapitalistisk finanskris som skulle kunna radera betydande delar av välfärdsstaten. Effektiviteten av de buffertmekanismer som Patnaik analyserar kan ju också av olika skäl börja fungera allt sämre.

För den tredje vänstern har frågan om ekologisk hållbarhet och jämlikhet mellan generationerna kommit att inta en central plats. Det finns, som Daly har framhållit, gränser för den ekonomiska verksamhetens omfattning, vilka inte respekteras av en spontan kapitalistisk tillväxtdynamik.

«The market ... functions only within the economic subsystem, where it does only one thing: it solves the allocation problem by providing the necessary information and incentive. ... What it does not do is to solve the problem of optimal scale and of optimal distribution. The market's inability to solve the problem of just distribution is widely recognized, but its similar inability to solve the problem of optimal or even sustainable scale is not as widely appreciated.»²³

Alternativet måste innehålla nya former av demokratisk kontroll över ekonomin. Annars går det inte att lösa vare sig fördelnings- eller skalproblematiken. Som bl a betonats av den franska regleringsteorins nestor Michel Aglietta finns det en potentiell bas för en sådan kontroll i de snabbt växande pensionsfonderna.²⁴ Genom att demokratisera kontrollen över dessa fonder kunde balansen mellan spararnas och arbetarnas intressen koordineras. Härtill kommer den växande betydelsen av det mänskliga och det sociala kapitalet i en ekonomi, som är baserad på kunskap, utbildning, tillit och kommunikationsförmåga. Det borde inte vara omöjligt att stärka såväl demokratin inom företagen som det demokratiska ägandet. Även för den tredje vänstern är frågan om egendomsfördelningen central.

Geoffrey M. Hodgson tänker sig att det kapitalistiska företaget och isynnerhet det kapitalistiska lönekontraktet genomgår en radikal omvandling till följd av att arbetsgivaren allt mer blir beroende av arbetstagarens kunskap, initiativ och ansvarskänsla. Han föreställer sig att en ekonomi som är baserad på inläring – inte på teknologier som *ersätter* yrkesskicklighet – kan förändra förhållandet mellan kapital och arbete. Den av Marx skisserade historiska sekvensen i vilken arbetet först formellt underordnas kapitalet för att därefter småningom underordnas också reellt omkastas. Med den nya informationsteknologin kan den reala underordningen av arbetet under kapitalet undergrävas, trots att den formella underordningen fortsätter.

«The basic formalities of employment law and the employment contract remain. But actual or possible control of the manner of work by the employer becomes increasingly difficult and counterproductive. ... Eventually, the degree of control of the work process by the employer becomes closer to a contract for services, rather than an employment contract. ... It signals,

according to Marx's own definition, the end of the capitalist system. In turn formal subsumption is ended as well.»²⁵

I Hodgsons mest optimistiska scenario förvandlas de maskin och kunskapsintensiva kapitalistiska företagen till arbetarstyrda «knowco-ops» – kunskapsbaserade kooperativ.

Men kunskapskapitalets växande betydelse skapar också nya tendenser till ökad ojämlikhet. Om de bästa söker sig till de bästa för att konkurrera med andra team på världsmarknaden inskränks de ekonomiska möjligheterna för alla dem som inte ryms med i ett vinnande team. Informationssamhället skapar lätt en «fraktal ojämlikhet» på grund av att det uppkommer stora inkomstskillnader inom samma bransch. De nationella och fackliga solidariteterna undergrävs.

Fraktal ojämlikhet kan inte övervinnas bara genom skolning. Hur mycket alla än tränar kommer det ändå alltid att finnas team som är klart bättre än andra, och det är endast de bästa som räknas på världsmarknaden. De (lite) sämre spelarna får nöja sig med att spela som underbetalda entusiaster för en lokal publik. Om de – mot marknadskrafternas vilja – kräver att få löner som någotsånär motsvarar de bättre spelarnas, är ingen villig att betala. Därför krävs det nya sätt att omfördela inkomsterna och garantera en utbredd ekonomisk trygghet.

Det enklaste sättet att fördela inkomsterna jämnare utan växande byråkrati och behovsprövning är att införa en generell medborgarinkomst. I kombination med en subjektiv rätt till en liten medborgarlön för verksamheter som är samhälleligt värdefulla, trots att de inte är kommersiellt livskraftiga, skulle en medborgarinkomst kunna ligga till grund för nya livsmönster, som upphäver människornas direkta beroende av att kunna sälja sin arbetskraft till kapitalet. En viktig del av kapitalets logik skulle på det sättet mildras.

En avgörande förutsättning för att minska beroendet av kapitalets ackumulationslogik är också att jakten på positionella nyttigheter dämpas. Ingen har bättre än Fred Hirsch förmått visa på de inbyggda begränsningarna i en kapitalistisk marknadsekonomi.²⁶ Med växande inkomster stärks kampen för att tillfredsställa de positionella behoven, något som ökar kostnaderna men inte den sammanlagda behovstillfredställelsen. Boken «Social Limits to Growth» är en oundgänglig startpunkt för den som vill förvandla ekonomin till en källa för välbefinnade i stället för ett ekorrhjul, som pressar oss till allt större ansträngningar för att upprätthålla ens de gamla positionerna.

«[T]he limited demand for things with augmentable supply and the unlimited demand for those whose supply is limited have created a great number of peculiarities and problems in our society, which become easier to understand, deal with, and live with, after reading this book», skriver Tibor Scitovsky i förordet till ett nytryck av Hirsch' bok. Betoningen av de positionella behoven – båda i relationerna mellan människor och mellan nationer – ger

den kapitalistiska ackumulationslogiken en legitimitet som endast en grundläggande mentalitetsförändring kan bryta.

Om man i kärnländerna förmår bygga upp ett utvecklingssätt, som i allt mindre grad baserar sig på kapitalets ackumulationslogik, ger det utrymme för periferiländerna att utveckla sina egna alternativ. Om man kan upprätthålla social harmoni och demokrati, utan att använda periferin som en buffert, borde det vara möjligt även för de fattigaste länderna att först skapa en ekonomisk och social jämlikhet och sedan använda denna «skapade harmoni» för att bygga upp en ekonomi med en egen dynamik. Att det inte ens idag är helt uteslutet visas av några länder (Kina, Taiwan, Sydkorea och Costa Rica) och delstater (Kerala i Indien) vilka uppnått imponerande resultat i fråga om mänsklig utveckling.²⁷ I Kina har dock inkomstklyftorna börjat växa och i Kerala är det svårt att finna arbetsplatser åt alla dem som fått en god utbildning.

Då problemen förknippade med ekonomisk, social och ekologisk hållbarhet i allt högre grad antar globala proportioner måste svaren också allt oftare bli internationella. Istället för att i de olika länderna försöka bryta med världskapitalismen borde vänstern på nytt ta upp kraven på en ny ekonomisk världsordning. I denna nya ordning borde det internationella samfundet skaffa sig rätten att beskatta och styra de transnationella verksamheterna. Skatter på transporter, valutaväxlingar, transnationella företag, världshavens resurser, miljöfarliga utsläpp osv skulle kunna ge både de resurser som krävs för att lindra fattigdomen och styrmedel för att bromsa upp de mekanismer som fördjupar inkomstskillnaderna i världen.

Framtidsförhoppningarna från 1960- och 1970-talen, som betydde så mycket för både Rune och mig, kanske trots allt inte behöver begravas. Uppgiften har försvårats med den växande medvetenheten om de ekologiska gränserna, med globaliseringen av de kapitalistiska jätteföretagen, med sammanbrottet för det planekonomiska alternativet och med oförmågan för periferin att upprätthålla en utveckling baserad på självtillit. Men uppgiftens angelägenhet har blivit ännu större och vår kunskap om hur mekanismerna fungerar har ökat. Vi har tolkat verkligheten på nytt, kanske kan vi också på nytt förändra den.

NOTER

- 1) Stein Ringen, «The welfare state, distribution policies, and poverty. Analysis of measures and policies to combat poverty», i *Report from Multidisciplinary Research Conference on Poverty and Distribution*, November 16-17, 1992. Statistisk sentralbyrå, Oslo 1992, s. 17.
- 2) Angus Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris 1995.

- 3) Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London 1994.
- 4) Harry Magdoff, «A Note on the Communist Manifesto», *Monthly Review*, May 1998.
- 5) James K. Galbraith, *Created Unequal. The Crisis in American Pay*, New York 1998.
- 6) Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, Lund 1969, s. 569-570.
- 7) UNDP, *Human Development Report 1996*, Oxford 1996.
- 8) Deepak Lal & H. Myint, *The political Economy of Poverty, Equity, and Growth*, Oxford 1998.
- 9) Jfr. Jan Otto Andersson, «Andre Gunder Frank — Om kapitalistisk underutveckling 20 år senare», i Olle Anckar (red), *En ekonomisk historia. Festskrift tillägnad Heimer Björkqvist*, Ekonomisk-statvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi 1990.
- 10) Rune Skarstein, *Development Theory*, Oxford 1997.
- 11) Prabat Patnaik, *Accumulation and Stability under Capitalism*, Oxford 1997, s.182.
- 12) Ibid., s. 4-6.
- 13) Ibid., s. 181.
- 14) Ibid., s. 162.
- 15) Jan Otto Andersson, *The Theory of Unequal Exchange*, Åbo Akademi 1976.
- 16) A. P. Thirlwall, *Growth and Development*, 6th edition, London 1999, s. 442.
- 17) *The Economist*, December 31st, 1999, s. 147.
- 18) Gunnar Myrdal, *Världsekonomi*, Stockholm 1956, s.422.
- 19) Jan Otto Andersson, «Fundamental Values for a Third Left», *New Left Review*, 216, March-April 1996.
- 20) World Database on Happiness. www.eur.nl/fsw/research/happiness/index.htm
- 21) Herman E. Daly & John Cobb, *For the Common Good*, Boston 1989.
- 22) Se Friends of the Earths internet-sida «Measuring Progress».
- 23) Herman E. Daly, *Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development*, Boston 1996, s. 50.
- 24) Michel Aglietta, «Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change», *New Left Review*, 232, Nov.-Dec. 1998.
- 25) Geoffrey M. Hodgson, *Economics and Utopia. Why the learning society is not the end of history*, London 1999, s. 219.
- 26) Fred Hirsch, *Social Limits to Growth*, London 1995.
- 27) Jean Drèze & Amartya Sen, (eds), *Indian development. Selected Regional Perspectives*, Oxford 1996.

Georgios Stamatīs

ON THE AUTOMATION OF PRODUCTION

Some, even leftists, believe that the automation of production will in the long term have as a consequence the continuous reduction and eventually the elimination of the living labour employed and therefore of the number of wage-earners subject to capital, i.e. of the proletariat,¹ as well as of surplus value and profit and that we shall thus pass not in a violently and abruptly revolutionary way but gradually and peacefully into the realm of socialism and communism. This is precisely what Adam Schaff advocates in his recently published paper «Was gibt uns heute der Marxismus» (= What does Marxism give us today?).²

But what is automation of production? Before we can answer this question, we must first describe the system of production of the economy, certain production processes of which can be automated. So, we shall consider an economy³ with three production processes, processes 1, 2 and 3.⁴ Process 1 produces the quantity X_1 of commodity 1, process 2 the quantity X_2 of commodity 2 and process 3 the quantity X_3 of commodity 3. For the production of one unit of commodity 1, an average of l_1 units of living labour are used in production process 1. For the production of one unit of commodity 2, an average of l_2 units of living labour are used in production process 2. And lastly, for the production of one unit of commodity 3, an average of l_3 units of living labour are used in production process 3. Thus, production process 1 uses l_1X_1 units of living labour for the production of X_1 units of commodity 1 which it produces, production process 2 uses l_2X_2 units of living labour for the production of X_2 units of commodity 2 which it produces and, lastly, production process 3 uses l_3X_3 units of labour power for the production of X_3 units of commodity 3 which it produces. Therefore the three production processes together, i.e. the economy in its entirety, use the total quantity of living labour L ,

$$L=l_1X_1+l_2X_2+l_3X_3.$$

The total employment of the economy is consequently equal to L . Each of the three production processes uses, to produce what it produces, apart from living labour also certain quantities of commodities 1, 2 and 3 and at all events certain quantities of commodities as machines, energy, raw materials, etc., part of which is fully consumed. We refer to this latter as used up means of production.

So, each of the three – in total – production processes of the economy uses not only living labour, but also (uses and) consumes means of

production, i.e. produced commodities. We assume, that there is at least one commodity, which directly or indirectly enters the production of all the commodities, including its own production. Commodities, which directly or indirectly enter the production of all the commodities, including their own production, are known as basic commodities. Thus, at least one of the three commodities 1, 2 and 3 is a basic commodity.⁵

Assuming that there is only one basic commodity and that it is commodity 3. Commodity 3 directly or indirectly enters into the production of all three commodities, while commodities 1 and 2 do not enter, either directly or indirectly, into the production of all three commodities.

Assuming, as has indeed been the case up to now, that none of the quantities of living labour l_1 , l_2 and l_3 , which are necessary on average for the production of one unit of commodity 1, of commodity 2 and of commodity 3 respectively, are zero quantities, but are all positive: $l_1 > 0, l_2 > 0$ and $l_3 > 0$.

The quantities of commodities X_1 , X_2 and X_3 , which the three production processes together produce, i.e. which the economy produces, constitute the gross product of the economy. Assuming that the used up means of production of all three production processes together, i.e. of the economy overall, consist of M_1 units of commodity 1 and M_2 units of commodity 2 and M_3 units of commodity 3, where M_1 and M_2 may be positive or zero magnitudes, while M_3 is, because commodity 3 is by assumption the only basic commodity, always a positive magnitude.

Consequently the net product of the economy consists of $(X_1 - M_1)$ units of commodity 1 and $(X_2 - M_2)$ units of commodity 2 and $(X_3 - M_3)$ units of commodity 3. We assume that the economy is viable, i.e. that it produces a net product which contains at least one of the produced commodities in a positive quantity and none in negative quantity.⁶

For the purpose of simplifying matters we assume, that $(X_1 - M_1) > 0$, $(X_2 - M_2) > 0$ and $(X_3 - M_3) > 0$, i.e. that the net product of the economy consists of positive quantities of all three produced commodities.

The net product is distributed to workers and capitalists. Workers get from the net product of the economy their real wages, which consist of D_1 units of commodity 1 and D_2 units of commodity 2 and D_3 units of commodity 3, and the capitalists get real profits, i.e. the surplus product, which consists of U_1 units of commodity 1 and U_2 units of commodity 2 and U_3 units of commodity 3, where

$$D_1 + U_1 = X_1 - M_1,$$

$$D_2 + U_2 = X_2 - M_2$$

and

$$D_3 + U_3 = X_3 - M_3.$$

At least one of the magnitudes D_1 , D_2 and D_3 is positive, while the others may be equal to zero. The same also holds for the magnitudes U_1 , U_2 and U_3 .

Thus, the material recompense, which workers get for one hour of labour power which they sell to the capitalists, i.e. the real wage rate, is D_1/L units of commodity 1 and D_2/L units of commodity 2 and D_3/L units of commodity 3.

The material recompense, which they get for L hours of labour power which they sell in total to capitalists, is the aforementioned real wages D_1 and D_2 and D_3 .

For the labour value V of total wages, i.e. for the labour value of total labour power L , we get

$$V = \omega_1 D_1 + \omega_2 D_2 + \omega_3 D_3,$$

where ω_1 , ω_2 and ω_3 is the labour value of one unit of commodity 1, the labour value of one unit of commodity 2 and the labour value of one unit of commodity 3 respectively.

Thus, for the labour value v of the real wage rate, i.e. for the labour value of one unit of labour power, we get

$$v = \omega_1(D_1/L) + \omega_2(D_2/L) + \omega_3(D_3/L) = V/L.$$

For the surplus value S , i.e. for the labour value of the surplus product, we get

$$S = \omega_1 U_1 + \omega_2 U_2 + \omega_3 U_3.$$

According to the above is

$$S + V = L,$$

where L represents not only the total labour power but also the labour value of the net product of the economy.

For the total wages in money W , the total profits in money K and net product Π reckoned in price terms, we get respectively

$$W = \rho_1 D_1 + \rho_2 D_2 + \rho_3 D_3,$$

$$K = \rho_1 U_1 + \rho_2 U_2 + \rho_3 U_3$$

and

$$\Pi = W + K,$$

where ρ_1 , ρ_2 and ρ_3 are the prices of the three commodities.

For the price w of the real wage rate, i.e. for the wage rate in money, we get

$$w = W/L.$$

Thus the workers, working a total of L hours and producing the net product of the economy, work V hours for themselves producing the real wages which they themselves receive and S hours for the capitalists producing the surplus product which the capitalists receive.

Now we can answer the question «what do we mean by automation of production?» We have automation of a production process when that production process does not use any living labour.

Assuming therefore that there are automated production processes. This automation of production processes is however subject to a limitation. It apparently cannot extend to all production processes. For, if it extended to all production processes, then for the production of the total gross product of the economy we would not require any labour, in which case this latter would not be a produced product but a kind of manna from heaven – and this is impossible and inconceivable. Consequently, automation may extend to some and not all production processes of the economy.

It cannot extend to certain production processes. Which are these latter production processes? In the end it is one and one only: the at least one production process which produces at least one basic commodity of the economy. This production process can never be automated. For, if it were automated, then the labour value of the commodity which it produces, i.e. the living and non-living labour necessary for the production of that commodity, would be equal to zero and the said commodity would not be a produced commodity, but a kind of manna from heaven – something which is impossible and inconceivable.

Assuming therefore that all the production processes with the exception of that one, which produces the only basic commodity, are automated. Thus, in our model, production processes 1 and 2 are automated, i.e. all the production processes with the exception of production process 3, which produces the only basic commodity.

What happens now with the total employed quantity of living labour, i.e. with employment L ? Is it reduced, as maintained by Schaff?

Employment L was before⁷ automation $L^{(\pi)}$,

$$L^{(\pi)} = \ell_1^{(\pi)} X_1^{(\pi)} + \ell_2^{(\pi)} X_2^{(\pi)} + \ell_3^{(\pi)} X_3^{(\pi)}$$

where $\ell_1^{(\pi)} > 0$, $\ell_2^{(\pi)} > 0$ and $\ell_3^{(\pi)} > 0$, and it became after automation of production processes 1 and 2, i.e. after the reducing to zero of ℓ_1 and ℓ_2 , $L^{(\mu)}$,⁸

$$L^{(\mu)} = \ell_1^{(\mu)} X_1^{(\mu)} + \ell_2^{(\mu)} X_2^{(\mu)} + \ell_3^{(\mu)} X_3^{(\mu)}$$

And, because $\ell_1^{(\mu)} = 0$, $\ell_2^{(\mu)} = 0$ and $\ell_3^{(\mu)} > 0$, it is

$$L^{(\mu)} = 0 \cdot X_1^{(\mu)} + 0 \cdot X_2^{(\mu)} + \ell_3^{(\mu)} X_3^{(\mu)} = \ell_3^{(\mu)} X_3^{(\mu)}.$$

Was employment after automation reduced, did it remain steady or did it increase? This apparently depends on the course of demand, i.e. on the course of the net product in demand and produced and on the increase of the average physical productivity of labour which is a consequence of automation.

One thing is certain: automation increases the average material productivity of labour, i.e. it reduces the quantity of living labour L , which is necessary for the production of a given net product, which consists of (X_1-M_1) units of commodity 1, (X_2-M_2) units of commodity 2 and (X_3-M_3) units of commodity 3.

The net product in demand and produced however continuously increases. Thus, when the net product increases as a percentage which is less than, the same as or more than the average physical productivity of labour, then the employed quantity of living labour decreases, remains unchanged or increases respectively.

One could therefore maintain that employment depends on both automation, i.e. on the increase in the productivity of labour which is a consequence of automation, as well as on the course of demand. But for a number of reasons this is not the case. For the increase of productivity of labour which is a consequence of automation, i.e. the reducing to zero of l_1 or of l_2 or of l_1 and l_2 , does not differ in the slightest from the increase in productivity which is a consequence of any other technological progress, which technological progress reduces l_1 , l_2 and l_3 without, as in the case of automation, reducing to zero l_1 or l_2 or l_1 and l_2 .

In view of this, one could maintain that employment depends not only on the increase of productivity of labour (irrespective of its causes, normal technological progress or automation) but also on the course of demand. But this is not correct. For, while demand does not depend on the increase of productivity and consequently neither on normal technological progress nor on automation, the increase of productivity and therefore both normal technological progress and automation, depends on demand. In order for capitalists for the purpose of increasing their profits to satisfy demand, which increases more rapidly than the available labour power of the economy, they develop and use non-automated or automated production processes, which increase the productivity of labour.

It emerges from the above that the automation of production in itself does not reduce employment and consequently nor the proletariat. Employment depends chiefly on demand. And, no matter how strange it may sound, also on the demand for commodities, which are produced in automated production processes. If, for example, in our model, after the automation of production processes 1 and 2 demand increases for commodities 1 and 2, which are produced by the automated production processes 1 and 2, then, even though these processes, having been automated, do not use living labour, the aggregate employed quantity of living labour is increased. The reason for this increase in the aggregate employed quantity of living labour is the following: In order for the automated production processes 1 and 2 to satisfy the increased demand for commodities 1 and 2 which they produce, certain additional quantities are needed of commodity 3 as a means of production,

which they seek and get from production process 3. Production process 3 is not however, for the reasons set out above, automated. Consequently, in order for it to produce these additional quantities of commodity 3 which it produces, it must use additional quantities of living labour. Thus, the increase in demand, even for the commodities which are produced in automated production processes, increases aggregate employed living labour. X_1

Thus, in our example, when there is an increase in the quantities $X_1^{(\mu)}$ and $X_2^{(\mu)}$ of commodities 1 and 2 in demand and produced, the production processes of which are already automated and for which $\ell_1^{(\mu)} = 0$ and $\ell_2^{(\mu)} = 0$ consequently holds, there is also an increase in the quantity $X_3^{(\mu)}$ of commodity 3 in demand and produced, the production process of which is not automated and for which $\ell_3^{(\mu)} > 0$ consequently holds, with the result – c.p. – that aggregate employment $L^{(\mu)}$, $L^{(\mu)} = \ell_3^{(\mu)} X_3^{(\mu)}$ increases.

What remains to be seen is whether automation, while reducing employment, i.e. employed aggregate living labour, reduces surplus value. Wage earners subject to capital work, working L hours, V hours for the production of commodities, which they receive as recompense for the sale of L hours of labour power to the capitalists, and S hours for the production of the surplus product, which they produce for the capitalists. That is they perform, working L hours, V hours of «necessary labour» and S hours of «surplus labour» (Marx). How living labour L is shared between «necessary labour» and «surplus labour» depends on the correlation of forces between workers and capitalists, i.e. on the class struggle.

However, we know that the automation of production increases the average physical productivity of labour. Therefore it entails the possibility – for given L – of a reduction of V and an equivalent increase of S. This possibility is a given, when the real wage rate remains steady or increases, but at a percentage rate which is less than that of productivity of labour.

Thus, in the end, the distribution of the produced new value (= of the labour value of the net product) L to value V of labour power L and to surplus value S, which is produced by the expending of this labour power L, depends not only on the increase of productivity of labour which is a consequence of automation (or some other technological progress) but also on the class struggle. But the increase of productivity of labour as a consequence of automation does not in itself reduce the surplus value S, which is produced by the quantity of living labour L, but on the contrary it entails the possibility of – even for an increased real wage rate – an increase in the surplus value S, which is produced by a given quantity of living labour L.

The conclusion of the above analysis is the following: Anyone who invests his hopes for a human, communist society in the automation of production (or in some other form of technological progress) will be

disappointed, not because there can be no automation of production, but because, although it can exist, automation (as all technological progress) does not in itself entail either the reduction of employment and of the proletariat or a reduction of surplus value.

NOTER

- 1) This is how Marx defines in principle the proletariat.
- 2) Adam Schaff, «Was gibt uns heute der Marxismus», *Zeitschrift für Marxistische Erneuerung*, Nr. 25, März 1996, pp. 97-109.
- 3) For the sake of simplification we do not take into consideration state economic activities and the economic relations between this economy and other economies. Also for reasons of simplification, we assume that aggregate employed living labour belongs to the category of wage labour. That is, we leave outside our reckoning not only non-wage labour (the self-employed, etc.) but also wage labour which does not fall under this category (the labour of domestic help, etc.).
- 4) For the sake of simplification we assume that there are only three and not n , $n > 1$, production processes.
- 5) It is impossible for there to be no basic commodity. For, if there were no basic commodity, the economy would split into at least two completely independent segments, i.e. at least two completely independent segments, each of which is supplied absolutely nothing from the other and which therefore would not constitute an economy based on the social division of labour.
- 6) We regard an economy as being viable when it is capable of reproducing itself at a given level in each of the subsequent periods. A 'closed' economy, such as the one given here, i.e. an economy which has no relations with other economies, is clearly not viable, if its net product contains even one commodity in negative quantity. For this latter would mean that such an economy lacks, in order to be able to produce the gross product which we assumed that it produces, exactly as many means of production as the negative quantities of commodities which are contained in its net product. An exception is the case in which the aforesaid 'closed' economy has stocks of those commodities, which are contained in negative quantities in its net product. But even in this case, the said economy would be rendered non-viable as soon as even one of those stocks runs out.
- 7) The only basic commodity in our economy is commodity 3. Assuming ω_3 to be its labour value. For ω_3 by definition $\omega_3 = \ell_3 + \omega_3 + \alpha_{33}$, $\alpha_{33} < 1$ holds, where, because commodity 3 is the only basic commodity, α_{33} is necessarily the quantity of used up means of production comprised of commodity 3 necessary for the production of one unit of commodity 3. Thus, when $l_3 = 0$, then clearly $\omega_3 = 0$.
- 8) The superscript indices ' (π) ' and ' (μ) ' denote magnitudes before and after automation respectively.

Sjur Kasa

SPREDNINGEN AV MILJØSKADELIGE FORBRUKSMØNSTRER I NORDØST-ASIA – NASJONALE OG INTERNASJONALE

Innledning

I denne artikkelen vil jeg ta utgangspunkt i den debatten som kopler forbruksmønstre med miljøbelastninger. Denne debatten har på mange måter sitt utspring på 70-tallet. På denne tiden advarte Roma-klubben mot miljø- og ressurskonsekvensene av en fortsatt økning av forbruket i vestlige land. Samtidig var det en sterk kritisk holdning til vestlige forbruksmønstre blant 70-tallets sosiale bevegelser. Denne kritiske holdningen reflekterte både en generelt kritisk holdning til den vestlige verdens livsstil, og en mer spesifikk kopling av høyt forbruk og miljø-ødeleggelse.

Disse bekymringene ble ført videre i Brundtland-kommisjonens rapport fra 1987. Her finner vi en generelt kritisk holdning til vestlig luksusforbruk. Perspektivet er også globalt og moralsk; for at fattige i den tredje verden skal kunne øke sitt forbruk til et anstendig nivå, må miljøbelastningen fra forbruket i den industrialiserte verden reduseres. Overforbruket i nord skaper alvorlige miljøproblemer og reduserer mulighetene for at utviklingslandene kan komme opp på et akseptabelt velstandsnivå.

På 1990-tallet har man fått flere analyser av miljøvirkningene av forbruksmønstre som bedre presiserer miljøvirkningene av forbruksmønstre. Begrep som «bærekraftig forbruk», «økologisk ryggsekk» og «økologisk fotspor» har blitt introdusert for å analysere de miljømessige konsekvensene av forbruksmønstre – enten ved å analysere miljøbelastning knyttet til enkelte produkter – eller ved å analysere miljøbelastningen knyttet til forbruket hos bestemte sosiale grupper.

De alvorlige miljøproblemene knyttet til vestlig overforbruk og spredningen av vestlige forbruksmønstre reflekteres også i nyere publikasjoner fra tunge økonomiske organisasjoner som Verdensbanken og OECD. OECD viser en særlig bekymring over de mulige miljøvirkningene av den globale spredningen av vestlige forbruksmønstre – man ser for seg de ødeleggende virkningene av framveksten av globale middelklassesamfunn der høyfrekvent bilbruk, høyt energibruk i hjemmene og fråtsing i luksuriøs mat blir allmenne utviklingstrekk.¹

Det er imidlertid, etter mitt syn, to viktige mangler ved denne debatten. For det første tenker man seg i debatten omkring forbruk og miljø ofte forbruksveksten som en generell, unyansert prosess av «vestliggjøring». Den

økonomiske veksten bringer med seg en overgang fra fattigdom til overforbruk. Én viktig konklusjon fra denne artikkelen er imidlertid at det finnes betydelige miljømessige variasjoner mellom utviklingsmønstrene i forskjellige regioner i verden. Økonomisk utvikling blant de mest avanserte landene i Nord- og Sør-Amerika, i særdeleshet USA, har til nå ført med seg forbruksmønstre som er adskillig mer miljø-ødeleggende enn de forbruksmønstrene vi finner blant de mest avanserte landene i Nordøst-Asia; det vil si Sør-Korea, Taiwan og Japan. Vi skal imidlertid se at denne situasjonen er i endring – amerikanske forbruksmønstre finner i økende grad fotfeste også i denne regionen.

For det andre er det slik at forskjellige utviklingstrekk ved forbruksmønstre ofte beskrives godt, men i liten grad forklares. De betraktes som mer eller mindre uforklarte variasjoner i konsekvensene av økonomisk vekst, som kan reduseres til kulturelle eller historisk gitte forskjeller. I denne artikkelen forsøker jeg å antyde noen historiske faktorer som har bidratt til å prege ulike forbruksmønstre i ulike deler av verden. Jeg forsøker også å antyde hva slags sosiale prosesser som i nyere tid har ført til en økning av det jeg velger å kalle amerikaniseringen av forbruksmønstre i Nordøst-Asia. En viktig konklusjon er at I-landenes politikk kan påvirke nasjonale forbruksmønstre og forsterke rikdommens negative miljøvirkninger. Særlig USA kan på grunn av sin store og allsidige makt sies å dominere internasjonal handelspolitikk. Samtidig er landets befolkning eksponent for noen av de mest miljøbelastende forbruksmønstrene i dagens verden. En kartlegging av de forbruksmessige virkningene av USAs handelspolitikk overfor Nordøst-Asia kan dermed bidra til å *forklare* noen av de endringene vi ser i denne regionen ved å vise hvordan handelspolitikken bidrar til å presse de Nordøst-Asiatiske statene i retning av amerikanske forbruksmønstre.

Etter denne innledningen går jeg over til å diskutere forskjellige forsøk på å typologisere forbruksmønstre i forskjellige deler av verden. Her vil jeg først gjennomgå noen beskrivelser av variasjoner i nasjonale forbruksmønstre i forskjellige industrialiserte og såkalte nyindustrialiserte land. Deretter vil jeg vise hvordan disse beskrivelsene kan koples til eksisterende analyser av miljøbelastningen knyttet til forbruket av bestemte varer. Etter dette vil jeg sammenholde disse typologiene med empiriske utviklingsmønstre. Her antyder jeg også noen historiske årsaker til hvorfor disse forbruksmønstrene har blitt som de har blitt, og viser hvilke endringer som nylig har funnet sted. Disse endringene vil jeg avslutningsvis forsøke å forklare. I denne forklaringen vil jeg spesielt legge vekt på USAs makt til å påvirke Nordøst-asiatisk handelspolitikk, og dermed forbruksmønstrene i regionen.

Sosialt og naturgitt sløseri i Amerika, nøysomhet i Øst-Asia

Innenfor den litteraturen som typologiserer globale utviklingsmønstre finnes det flere forsøk på å typologisere forbruksmønstre mellom regioner. Den franske økonomen Alain Lipietz mente i 1987 å kunne finne en viktig distinksjon mellom de nord- og sør-amerikanske industrielle økonomiene på den ene siden og de nordøst-asiatiske industrielle økonomiene på den annen side.²

Brasil, Mexico og Argentina imiterer USAs såkalte «fordistiske» livsstil. I alle disse landene finner vi velstående middelklasser som har et høyt forbruk av biler og andre energikrevende, varige forbruksgoder. I Latin-Amerika bygges imidlertid middelklassens velstand i særlig grad på utbyttingen av en fattig og politisk ekskludert arbeiderklasse; denne avarten eller perversjonen av fordismen kalles da også av Lipietz for *periferifordisme*. For Lipietz er disse forbruksmønstrene uheldige for økonomisk utvikling. Importen av luksusvarer til den rike latin-amerikanske middelklassen eller importen av produksjonsutstyr til produksjon av slike luksusvarer bidrar til å øke utenlandsgjelden og fortrenger investeringer i infrastruktur og forskning. Middelklassens høye forbruk reduserer dessuten samlet sparing og investeringer i økonomien.

Forbruksmønsteret i de østasiatiske nyindustrialiserte landene, med Sør-Korea som hovedeksempelet, er ifølge Lipietz klare kontraster til det latin-amerikanske forbruksmønsteret. Større økonomisk likhet, sterkere eksportorientering og høy sparing setter klare grenser for luksusforbruket, gir plass for produktive investeringer og sløser i mindre grad bort lån fra utlandet. Ifølge Lipietz kombinerer dermed Sør-Korea forbruksmessig moderasjon med en svært dynamisk økonomisk utvikling – dette altså lenge før Asia-krisen.

Utviklingsforskerne Robert Wade og Fernando Fajnzylber kommer i det vesentlige til samme konklusjoner som Lipietz, men de gir en mer detaljert analyse av forbruksmønstre i Amerika og Nordøst-Asia. Wade og Fajnzylber identifiserer to utviklingsmodeller blant nyindustrialiserte land.³ En *Latin-Amerikansk* som imiterer USA, og en *Øst-Asiatisk*, som imiterer Japan. Hva er så de forbruksmessige hovedkomponenter i disse regionale utviklingsmodellene? Jo, i Latin Amerika imiterer man USA ved å ha et høyt generelt forbruk og et forholdsvis lavt spare- og investeringsnivå. Videre også et høyt forbruk av varige konsumgoder, spesielt biler. I tillegg har befolkningen et høyt forbruk av storfekjøtt. Det høye nivået på det private forbruket samt de komparativt høye nivåene av forbruk av det vi for enkelhets skyld kan kalle biff og biler er ifølge både Wade og Fajnzylber negativt for den økonomiske utviklingen. Biler trekker mye import i form av energi. Store andeler av biff i dietten fører til at jordbruk i Latin Amerika krever store arealer og mye energi for å produsere mat for befolkningen. Som vi vet, krever moderne

kvegdrift at kveget fores med store mengder korn. Siden kveget forbrenner mesteparten av dette kornet for å holde kroppsvarmen oppe, får man bare en niendedel av det kornet man gir til kveg igjen form av næring.

Ifølge Fajnzylber og Wade er de landene som representerer den Øst-asiatiske modellen, som igjen imiterer Japan, klare kontraster. Dette gjelder de øst-asiatiske nyindustrialiserte landene generelt, men Sør-Korea får også her, i likhet med hos Lipietz, særlig oppmerksomhet. Høyere sparing, lavere forbruk av varige forbruksgoder og biler samt et høyere forbruk av korn og fisk og et mye lavere kjøttforbruk kjennetegner den øst-asiatiske modellen.

Ifølge Fajnzylber og Wade skaper dette forbruksmønsteret en mer vekstvennlig økonomisk dynamikk enn det latin-amerikanske forbruksmønsteret. Analysene til både Lipietz, Fajnzylber og Wade kan imidlertid også brukes som grunnlag for å forstå miljøvirkningene ved regionale forbruksmønstre, som er et viktig fokus for denne artikkelen.

Forskjeller i forbruk av det vi kaller varige forbruksgoder, spesielt biler, skaper store forskjeller i forbruk av fossile brenslere og dermed også forskjeller i i en rekke lokale, regionale og globale miljøproblemer. Det er nok å nevne utslipp av gasser som er giftige for planter, dyr og mennesker, sur nedbør og den økende trusselen om globale klimaendringer. Den mengden av skader og dødsfall som skyldes bilulykker er det kanskje også meningsfylt å ta med under et litt mer utvidet miljøperspektiv. For å illustrere: I USA, verdens billand nummer en, skades hvert år så mye som 3,5 millioner mennesker i biltrafikken mens flere enn 40.000 dør. Dette tallet har vært økende på 1990-tallet.

Forskjeller i kjøttforbruk skaper også forskjeller i en rekke miljøproblemer. Foring av kveg med korn gir, som jeg allerede har påpekt, et stort svinn av energi. Moderne kornproduksjon krever på sin side store mengder energi i form av bensin til landbruksmaskiner og elektrisk kraft til gjødselproduksjon i tillegg til solens bidrag. Det har vært anslått at ett kilo biff produsert i USA krever energi som tilsvarer ca. 10 liter bensin. Kveghold fører også til substansielle utslipp av klimagassen metan fra kvegets fordøyelsesprosess i tillegg til å føre med seg alvorlige problemer knyttet til jorderosjon i mange områder. Kveg forbruker også mye vann, og bidrar sterkt til å forurense eksisterende grunnvannsreserver i mange områder, slik som det vestlige USA. Spesielt vannforurensning og erosjon har faktisk bidratt til miljømobilisering i vestlige deler av USA. Miljøaktivister og velorganiserte ranchere står steilt mot hverandre i denne konflikten.

Miljøproblemene knyttet til forbruk av biler og biff er velkjente innenfor miljøforskning. Den kjente amerikanske økologen Alan Durning mener privatbilisme og kjøttforbruk skaper de viktigste forbruksrelaterte miljøproblemene i det moderne samfunnet.⁴ Det er med andre ord god dekning i litteraturen for å fokusere spesielt på disse forbruksvarene, selv om andre

varer selvsagt også har betydning. Durning nevner forøvrig også de kontrastene mellom regionale forbruksmønstre som jeg har referert over.

Før jeg går videre vil jeg oppsummere: jeg har referert hvordan et knippe forskere har beskrevet kontraster i private forbruksmønstre mellom industrialiserte land i Nord- og Sør-Amerika på den ene siden og Nordøst-Asia på den andre siden. Jeg har vist hvordan disse kontrastene også kan ha innflytelse på en rekke miljøproblemer både på lokalt, regionalt og globalt nivå. Nå vil jeg undersøke i hvilken grad disse påstandene faktisk stemmer med data som viser utviklingen av forbruk i de nevnte regionene. Jeg vil også knytte noen refleksjoner til årsakene til at de historiske mønstrene har blitt som de har blitt, spesielt med hensyn til kjøttforbruk.

Biff og biler: Amerika og Øst-Asia

Vi skal først kaste et blikk på utviklingen av forbruket av storfekjøtt. Statistiske data fra FAO og det Amerikanske Landbruksdepartementet ser klart ut til å bekrefte påstandene fra Wade og Fajnzylber:

Tabell 1. Forbruk av storfekjøtt pr. capita – Nordøst-Asia og Amerika 1975-1996

	1975	1985	1994	1996
Brazil	19,3	22,4	27,1	30,1
Argentina	83,4	65,8	60,4	54,5
Mexico		20,0	20,6	n.a.
United States	54,8	48,7	43,4	43,5
Sør Korea	2,4	4,2	8,6	10,0
Taiwan		3,2	3,2	3,2
Japan	3,5	6,1	10,7	10,4

Kilder: FAO (Food and Agriculture Organisation), *FAOStat Agricultural Data*. FAO Website 1998: <http://apps.fao.org/lim500/nph-wrap.pl?CBD.NonPrimaryLive-stockAndProduct&Domain=CBD>; USAs Landbruksdepartement (USDA), Understanding Korea's Beef Import System. Website of USDA: <http://ffas.usda.gov/dlp/circular/1996/96%2D11/korea.html> – 1996; USDA (United States Department of Agriculture), What's at stake for beef? Website of USDA (1997): http://ffas.usda.gov/itp/fast_track/5beef.html; USDA, Per Capita Beef and Veal Consumption. Selected Countries. Website of USDA (1997): <http://ffas.usda.gov/dlp/circular/1997/97%2D03/beefpcap.htm>.

Denne tabellen viser at Argentina er lederen (kniver globalt med Uruguay – ikke med i tabellen). Landet har en spesiell historie som kan bidra til å forklare dette. Da kveg ble introdusert på den fruktbare pampasen på 1500-tallet, formerte de seg med enorm fart. Storfekjøtt forsynte immigrantene med rikelig med gratis mat og ble en viktig drivkraft bak oppdyrkingen av nytt land i Argentina. Det er derfor ikke merkelig at kvegdrift ble et

hovedfokus i utviklingen av moderne landbruk i landet, og at denne tabellen viser at argentinske forbrukere har vent seg til et høyt forbruk av storfekjøtt. Tabellen viser også at forbruket av kjøtt har blitt redusert noe etter 1975, blant annet på grunn av den hjemlige økonomiske stagnasjonen, men også på grunn av middelklassens helsebekymringer.

Brasil har historisk sett vært preget av en kontinuerlig utvidelse av dyrket land siden koloniseringen av landet. De nyeste eksemplene på dette er oppdyrkingen av senter-vest-regionen og Amazonas-regionen siden begynnelsen av 1960-tallet. Kveghold har vært sentralt i disse prosessene. Biff utgjør derfor en meget viktig del av brasilianske dietter. Forbruket av biff i Brasil har videre økt med omtrent 50 prosent mellom 1975 og 1996, noe som reflekterer raskt økende hjemlig produksjon og periodisk høy økonomisk vekst og inntektsvekst. (Samme for Mexico som for Brasil; imidlertid også mye sauer i Mexico).

USA er også en økonomi der kveg har vært viktig i ryddingen av nye landområder. Vi kjenner alle til western-filmene, der enorme mengder kveg fungerer som et slags bakteppe for handlingen i mange filmer, og ikke sjelden er fokus for voldsomme konflikter. Kveget har da også særlig grad preget dietten i de vestlige områdene og Texas. De som har sett den berømte filmen «Giganten» vil vel kanskje huske ansiktsuttrykket til Liz Taylor da hun til sin *første frokost* hos den rike og kjekke Texas-rancheren, som spilles av Rock Hudson, blir servert biff med speilegg.

I USA ligger da også kjøttforbruket høyt, selv om det har blitt en del redusert fra 1970-tallet. En aldrende befolkning (som spiser mindre) og helsebekymringer er viktige årsaksfaktorer. Samtidig kan vi tenke oss at stagnerende kjøpekraft i brede lag av befolkningen kan ha spilt en rolle.

Nordøst-Asia er en *bemerkelsesverdig* kontrast. Forbruket av biff er mye lavere i både Japan, Taiwan og Sør-Korea. Historisk sett er disse økonomiene markerte kontraster til de amerikansk «frontier»-økonomiene. Den danske jordbrukshistorikeren Ester Boserup finner i sine arbeider en historisk dynamikk i den øst-asiatiske jordbrukssektoren der mangel på land og overskudd av arbeidskraft har ført til en vellykket intensivering av risdyrking i regionen.⁵ Nødvendigheten av å få mest mulig næring ut av små landarealer har ført til at det regionale kostholdet har blitt dominert av ris.

I Nord- og Sør-Amerika har derimot lav befolkningstetthet, mangel på arbeidskraft og nærmest uttømmelige arealer av nytt jordbruksland såvel som transportproblemer i stor grad favorisert kvegdrift. Det er store fordeler knyttet til kvegdrift når man har rikelig med land, lite arbeidskraft og dårlig utbygde kommunikasjoner. Den britiske miljøhistorikeren Sir Alfred Crosby har i sine arbeider dessuten vist de enorme økologiske fordelene europeisk kveg hadde i forhold til den naturlige faunaen når de ble introdusert til de amerikanske økosystemene under koloniseringen. Historisk har alle disse

faktorene bidratt til et kosthold sterkt dominert av storfekjøtt i Nord- og Sør-Amerika.

Kontrastene mellom Amerika og Nordøst-Asia ville være mer moderate hvis man inkluderte svinekjøtt og kyllingkjøtt i sammenlikningen. Et land som Taiwan, der man nesten ikke spiser biff, er for eksempel en global storforbruker av svinekjøtt. Jeg mener likevel at fokuseringen på storfekjøtt er relevant. Griser og kylling trenger adskillig mindre fôr for å produsere samme mengde kalorier og protein som kveg, og de kan nyttiggjøre seg fôr som ikke kan brukes som føde for mennesker.

Tabellen viser imidlertid også at forbruket av biff har økt kraftig i både Japan og Sør-Korea. Siden 1985 har det nesten skjedd en tredobling av forbruket i Sør-Korea og mer enn en dobling i Japan. I begge land skjedde det en dramatisk reduksjon av forbruket av ris i samme periode. Store forandringer i det øst-asiatiske kostholdet ser med andre ord ut til å være underveis. Selv om Wade og Fajnzylbers beskrivelse av kontraster i kosthold grovt sett ser ut til å stemme med empirien, ser vi altså at de blir noe mindre relevante utover 90-tallet.

Mye av økningen i Nordøst-Asias kjøttforbruk er basert på import. Eksporten av biff fra USA til Japan ble nesten tredoblet i perioden mellom 1985 og 1993. Australia økte også sin eksport til Japan betydelig i denne perioden. Sør-Koreas import av storfekjøtt har også økt dramatisk, til tross for aktiv subsidiering av nasjonal biffproduksjon. Omleggingen av kostholdet i disse landene ser altså ut til i stor grad å være basert på import.

Hvordan passer så Fajnzylbers og Wades beskrivelser av kontrasten mellom Amerika og Øst-Asia på forbruket av biler; den andre komponenten i privat forbruk som jeg har fokusert på som spesielt miljøskadelig? Som tabell 2 viser, ser det ut til å være gode grunner til å betegne Latin-Amerika som en imitator av USA også når det gjelder denne varegruppen. Bilmengden i Latin-Amerika begynte å øke allerede på 1950-tallet.

Tabell 2. Utvikling av biltetthet i Amerika og Nordøst-Asia – 1985-1996

	1985	1991	1996
United States	539,0	563,7	518,0
Brazil	77,0	83,5 *	n.a.
Mexico	65,8 **	87,1	94,6
Argentina	122,5	132,4	n.a.
Japan	229,8	298,1	373,0
South Korea	13,7	63,0	152,0
Taiwan	63,8 **	133,6	193,0

Merknader: Tallene angir personbiler pr. 1000 innbyggere. *1993, tall for 1991 finnes ikke. **1987, tall for 1991 finnes ikke.

Kilde: IRF (International Road Federation), *World Road Statistics*. Geneva: IRF, utgavene for 1990, 1991, 1992, 1997, 1998.

En svært skjev inntektsfordeling som skapte et dynamisk marked blant den nye middelklassen i land som Brasil og Mexico samt en bølge av investeringer fra bilprodusenter i USA førte til en forholdsvis rask økning av bilforbruket. I Taiwan og *spesielt* i Sør-Korea begynte derimot forbruket av privatbiler å øke forholdsvis nylig.

I tillegg til at det på 80-tallet var en nokså klar kontrast mellom Nordøst-Asia og Amerika, ser vi også at det er viktige kontraster innenfor Nordøst-Asia. Mens Taiwan har hatt et nesten «Latin-amerikansk» forbruk av biler siden 1980-tallet, har Sør-Korea ligget svært lavt. Japan, som var et svært rikt land allerede i 1985, lå også relativt lavt.

Vi ser også at det har skjedd store forandringer i forbruket av personbiler. Korea har hatt den mest dramatiske utviklingen. Her har tettheten av privatbiler i befolkningen blitt mer enn tidoblet på 10 år. På Taiwan, som begynte på et høyere nivå, har tettheten av personbiler blitt tredoblet. Mellom 1991 og 1996 gikk Sør-Korea forbi Brasil og Mexico. Det samme skjedde på Taiwan allerede i siste halvdel av 1980-tallet. Sør-Korea og Taiwan var i det globale tetsjiktet når det gjelder nyregistrerte personbiler mellom 1991 og 1995.

Økende bilhold har også ført med seg massive økninger av bensinforbruket. Mellom 1991 og 1996 økte bensinforbruket for privatbiler med 133 prosent i Korea.⁶ Økningen var mer moderat på Taiwan, hvor bensinforbruket økte med 31 prosent mellom 1992 og 1996.⁷

Økende bilhold førte også til at privatbilenes andel av energiforbruket økte kraftig i både Sør-Korea og Taiwan, til tross for at industrien i disse landene vokste svært raskt i disse årene. Igjen finner vi de mest omfattende endringene i Sør-Korea, der biler økte sin andel av det hjemlige energiforbruket med 50 prosent mellom 1985 og 1995.⁸

Vi ser med andre ord et historisk vannskille i forbruksmønstre. Mens Wade og Fajnzylbers idé om en øst-asiatisk modell som kopierer Japan og en latin-amerikansk modell som imiterer USA ser ut til å være i samsvar med virkeligheten fram til utpå 80-tallet, ser utviklingen spesielt på 90-tallet ut til å indikere en økende utbredelse av amerikanske forbruksmønstre i Nordøst-Asia. Denne utviklingen er særlig tydelig i Japan og Sør-Korea, hvor perioden fra slutten av 80-tallet har ført med seg en kraftig økning i forbruket av biff og biler. Hvordan kan denne forandringen forklares?

Nasjonale faktorer

Jeg vil først kaste et blikk på *nasjonale* faktorer som har hatt betydning for denne forandringen. Det er klart at en viktig forklaringsfaktor bak den forandringen vi ser er knyttet til den raske økonomiske veksten i regionen. Kombinasjonen av dramatisk inntektsvekst, spesielt i Sør-Korea, og relativt små inntektsforskjeller, betyr at store grupper av befolkningen samtidig får

råd til å øke sitt forbruk av luksusvarer slik som biler og biff. Vi ser den samme effekten som i Norge under forbruksrevolusjonen på 60-tallet.

Miljøbelastende forbruksvekst har også blitt forsterket av *nasjonal politikk* i flere av de nordøst-asiatiske landene. Her finnes mange eksempler. I Sør-Korea ble forbrukerprisene på bensin redusert med oljeprisfallene på 1980-tallet, og har blitt holdt på et svært lavt nivå inntil nylig, til tross for landets sterke avhengighet av importert olje. Videre er det først nylig at det har blitt lagt større vekt på kollektivtransport i myndighetenes planlegging.⁹

Sør-koreanske myndigheter har også bygget opp et stort subsidieprogram for å beskytte sin egen kjøttproduksjon. Dette programmet har hatt doble negative effekter for miljøet. For det første har subsidiene senket de nasjonale prisene på kjøtt. For det andre har programmet betydd at bøndene i større grad forer kveget med importert kraftfor framfor det tradisjonelle foret, som består av gress kuttet for hånd og avfall fra risproduksjon. Tilsvarende endringer har også skjedd i Japan, der importen av kraftfor for foringen av japansk kveg har økt kraftig.¹⁰

Ytre faktorer – USAs handelspolitikk

I denne artikkelen vil jeg likevel også understreke den betydningen som internasjonal handelspolitikk har for å forklare forandringen av nordøst-asiatiske forbruksmønstre. Jeg vil i særlig grad peke på det handelspolitiske forholdet mellom regionen og USA. Som vi har sett, er USA blant de ledende i verden når det gjelder lite bærekraftige forbruksmønstre. Det eksepsjonelle ved USAs forbruksmønstre har gitt landet viktige handelspolitiske problemer, siden landets produktive apparat også er innstilt på disse forbruksmønstrene. Vi skal se litt på hvilke handelspolitiske spenninger og endringer dette har ført til mellom USA og Nordøst-Asia; en region som i utgangspunktet var nokså ulik USA i sitt forbruksmønster.

Først, en diskusjon av handelsforholdet når det gjelder storfekjøtt. Vi så at forbruket av storfekjøtt i USA faktisk har blitt noe redusert siden sitt høydepunkt på 1970-tallet. En tilsvarende reduksjon av produksjonen av storfekjøtt i USA kunne bidratt til å redusere mange av de store miljøproblemene knyttet til amerikansk kvegoppdrett og jordbruk generelt.¹¹ Men reaksjonen i USA har ikke vært å redusere produksjonen av storfekjøtt. Isteden har landet slått inn på en aggressiv handelspolitikk med sikte på å åpne de øst-asiatiske markedene for eksport av amerikansk biff. For å fortsette å vokse, krevde amerikanske ranchere nye markeder, som det sies i en analyse av amerikansk handelspolitikk i denne perioden.¹²

Både Japan, Taiwan og Sør-Korea har vært utsatt for et sterkt handelspolitisk press for å liberalisere importen av storfekjøtt. USAs handelslovgivning gir presidenten en rekke fullmakter til å rette ensidige handelspolitiske sanksjoner mot stater man mener opprettholder uakseptable handels-

barrierer mot landets eksport, de såkalte 301-klausulene i amerikansk handelslovgivning.¹³

Jordbruksprodukter har vært hovedfokus for amerikanske handelspolitiske sanksjoner mot Japan, Sør-Korea og Taiwan. Disse markedene er svært viktige for USAs eksport av landbruksvarer. Mens Japan topper listen av importører for USA-produserte landbruksvarer, ligger Sør-Korea på fjerdeplass og Taiwan på femteplass.

Eksemplene på handelspolitisk press er mange. I 1988 lyktes USA med å fjerne kvotene på innføring av biff til *Japan* og erstatte disse med en avgift, til tross for sterk japansk motstand. Godt hjulpet av en stadig mer verdifull yen, førte dette til en rask økning av eksporten av amerikansk biff til Japan. Prisene på det japanske markedet sank dramatisk samtidig med at importen ble tredoblet. Denne prisnedgangen er en viktig forklaringsfaktor bak økningen i det japanske kjøttforbruket. Jeg vil også bemerke at disse reformene var gunstige også for ikke-amerikanske biffeksportører, som Australia og New Zealand. Disse ble gratispassasjerer i forhold til USAs handelspolitiske offensiv.

Sør-Korea har også vært utsatt for en svært aggressiv politikk fra USA for å redusere importvernet på kjøtt. Siden 1988 har amerikanske kjøttprodusenter brukt den amerikanske handelslovgivningen til å få flere presidenter til å legge et sterkt handelspolitisk press på Sør-Korea for å redusere importvernet for storfekjøtt. Resultatene har ikke latt vente på seg. På åtte år, mellom 1985 og 1993, ble verdien av USAs eksport av storfekjøtt til Sør-Korea tredvedoblet, og biffprisene på det koreanske markedet sterkt redusert.¹⁴

Hva med transportsektoren? USAs press mot importregimet for privatbiler i Japan og Sør-Korea har vært like sterkt som presset mot importregimet for jordbruksvarer. Her er situasjonen riktignok noe forskjellig fra situasjonen i jordbrukssektoren. Både Japan og Sør-Korea har store nasjonale bilindustrier som har spist seg raskt inn på det amerikanske markedet på 80- og 90-tallet. Både Korea og Japan har store overskudd i bilhandelen med USA, og har begrenset amerikansk import til sine egne markeder.

Selv om det er riktig at det er store handelsbarrierer på disse markedene, er imidlertid ikke den eneste forklaringen av handelsubalansen å finne her. Vi vet at amerikanske bilprodusenter har store problemer med å tilpasse sine biler til de øst-asiatiske markedene og å nå en effektivitet i produksjonen og et kvalitetsnivå på produktene som tilsvarer den standarden som settes av japansk bilindustri.¹⁵ Dette gjelder også på miljøområdet. Det er karakteristisk at da amerikanske bilprodusenter ikke klarte å tilpasse seg nye utslippskrav for biler i Japan på slutten av 1970-tallet, presset USAs myndigheter fram unntak fra miljøkrav for amerikanske biler i flere år.¹⁶

Avgifter som har betydning for miljøet har også hatt en sentral plass i amerikansk press mot Sør-Korea. Sør-Korea skattlegger, på samme måte som

mange EU-land, biler etter størrelsen på deres motorer. Dette øker prisen på biler med store motorer, og reduserer prisen på energi-økonomiske småbiler. I en nylig gjennomgang av skatter og avgifter i den sør-koreanske transportsektoren framhever OECD.¹⁷ denne skatten som miljøvennlig. Problemet her er selvsagt at USA-produserte bilmodeller har langt større motorer enn koreanske modeller.

Man kunne tenkt seg at USAs bilprodusenter kunne respondert på sør-koreanske reguleringer ved å produsere mindre biler med mindre og mer effektive motorer. Dette kunne også gitt USAs bilindustri høyere konkurransevne på det asiatiske markedet generelt, siden asiatiske forbrukere foretrekker mindre biler. Strategien fra bilprodusentene har likevel vært å legge press på sør-koreanske myndigheter for å fjerne den progressive skatten på bilmotorer, og angripe det generelle skattenivået på biler i Sør-Korea. I 1997, da den store Asia-krise brøt inn over Sør-Koreas økonomi, fokuserte USA i tillegg på importvernet som hindrer import av store sportsbiler til Sør-Korea. Alt dette er tiltak som øker forbruket av olje i den sør-koreanske transportsektoren. Tiltakene kan også ytterligere underminere stabiliteten i en allerede kriserammet koreansk økonomi.

Det relativt store handelsunderskuddet mellom USA og Nordøst-Asia, som blant andre den amerikanske økonomen Paul Krugman har vist at i mye større grad skyldes forskjeller i de nasjonale spareratene enn handelsbarrierer, har også fått USA til å legge press på disse landene for *generelt* å heve det nasjonale forbruksnivået.¹⁸ I 1989 gikk for eksempel Taiwan med på å gjennomføre en plan for *generelt* å øke det nasjonale private forbruket for å unngå handelspolitiske sanksjoner fra USA.

USAs respons til handelsunderskuddet med Nordøst-Asia har altså i økende grad vært å slå inn på en aggressiv handelspolitisk strategi. Denne strategien har bidratt til en «amerikanisering» av det i utgangspunktet nokså miljøvennlige nordøst-asiatiske forbruksmønsteret. USAs store makt i det internasjonale systemet har gjort det amerikanske presset svært vanskelig å motstå.

En langt mer miljøvennlig løsning på de handelspolitiske problemene mellom Øst-Asia og USA ville selvsagt vært å forandre amerikanske forbruksmønstre. Mulighetene for slike reformer er godt kjente og utgjør en lang liste. Offentlig transport er svært dårlig utbygd i USA, og har blitt videre underminert på 80- og 90-tallet. Offentlige subsidier til jernbanen reduseres, mens subsidieringen av veitransport fortsetter å være høy. Bensinprisene er lave og vil sannsynligvis ikke øke i nærmeste fremtid. En forandring av disse forholdene ville ikke bare kunne bidra til å forbedre miljøet for amerikanere og verdens befolkning. Reformen ville også kunne redusere importen av japanske og koreanske biler til USA og redusere USAs handelsunderskudd både med regionen og mer generelt. Dette burde være en attraktiv opsjon,

ikke minst etter at introduksjonen av euroen gjør det store handelsunderskuddet til USA til en økende trussel mot landets økonomiske posisjon.

Reduksjonen i forbruket av kjøtt siden 1970-tallet kunne på samme måte blitt utnyttet til å redusere ødeleggelsen av biodiversitet i USA, redusere jordbrukssektorens energiforbruk og redusere jorderosjon og forurensning av grunnvannet. Isteden har altså strategien vært å få japanere og koreanere til å spise mer biff!

Krisen i Øst-Asia har også blitt brukt av USA som et instrument til å oppnå ytterligere åpning av de øst-asiatiske markedene. USAs krav til IMF-lån i regionen har inkludert spesifikke forbud mot tiltak for å beskytte den store sør-koreanske industrien mot krisen, samt å åpne opp alle land som mottar IMF-lån for eksport av jordbruksvarer fra USA. Dette er et eksempel på at USA bruker sin store innflytelse over det internasjonale finansielle systemet til å arbeide for mål som fremmer interessene til spesielle grupper i det amerikanske samfunnet.

Konklusjon

Denne diskusjonen av forbruksmønstre i Amerika og Nordøst-Asia har vist at selv om analyser av nasjonale historiske utviklingstrekk, styrken på den økonomiske veksten og nasjonal politikk er viktige for å forstå den forandringen i retning av mindre miljøvennlige forbruksmønstre i Nordøst-Asia vi har sett de siste tyve årene, er også handelspolitiske forhold av stor betydning. Bredere handelspolitiske forhold mellom stater gis vanligvis liten oppmerksomhet i debatten om bærekraftig forbruk. Jeg har i denne artikkelen vist hvordan USAs handelspolitikk overfor Nordøst-Asia har bidratt til å påvirke nordøstasiatiske forbruksmønstre i en mindre bærekraftig retning.

Teoretisk er dette funnet i samsvar med analysene til den nylig avdøde britiske statsviteren Susan Strange. Hun understreker i flere av sine bidrag at den kombinerte effekten av USAs økonomiske, politiske, finansielle og vitenskapelige kapabiliteter setter landet i en unik stilling med hensyn til mulighetene for å tvinge sine interesser gjennom i struktureringen av det internasjonale systemet.¹⁹ Strange understreker at denne såkalte «strukturelle» makten viser seg på en rekke områder, også på det miljøpolitiske området.

For debatten om bærekraftig forbruk er implikasjonen at det er vanskelig å analysere mulighetene for en overgang i retning av mer bærekraftig forbruk uten å ta hensyn til maktforhold. Mye av den tidligere forskningen på bærekraftig forbruk har, som jeg nevnte innledningsvis, vært fokusert på beskrivelser av virkningen av bestemte forbruksmønstre og utredninger av politiske alternativ. Slike analyser er svært nyttige, men de bidrar i mindre grad til å forklare hvordan globale forbruksmønstre dannes og opprettholdes av bestemte interesser og aktører.

Etter min mening er analyser av makt av avgjørende betydning for å gjøre samfunnsforskere istand til å forklare utviklingen av internasjonale forbruksmønstre og for å skape en bedre forståelse av blokkeringene for miljømessige forbedringer. I denne artikkelen har jeg innskrenket meg til å analysere noen nokså opplagte aspekter ved internasjonale maktforhold som stort sett tar utgangspunkt i bilaterale politiske og økonomiske styrkeforhold som er lette å observere. Dette er spor som lett kan forfølges videre innenfor den tradisjonen der man hittil primært har konsentrert seg om å studere miljøvirkningen av forbruksmønstret til bestemte folkegrupper og vareslag.

Det er imidlertid videre utfordringer i å studere forholdet mellom internasjonale maktforhold og forbruksmønstre. Som påpekt av Steven Lukes og utarbeidet i forholdt til internasjonal politikk av Susan Strange, har makten flere aspekter enn slike åpne konflikter som vi ser i forholdet mellom USA og Øst-Asia. Makt kan for eksempel utøves ved å manipulere den politiske agendaen, og ved å øve innflytelse på kunnskap, normer og verdier. Det siste aspektet, nemlig koplingen av makt med verdier og normer som styrer forbrukernes preferanser, er ikke minst en utfordring til den tradisjonen i moderne sosiologi som har spesialisert seg på å forstå forbruksmønstre i lys av sosiale normer.

NOTER

- 1) OECD (Organisation for Economic Co-Operation and Development), *Sustainable Consumption and Production. Clarifying the Concepts*, Paris 1997.
- 2) A. Lipietz, *Mirages and Miracles. The Crises of Global Fordism*, London 1987.
- 3) Robert Wade, *Governing the Market. Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton 1990, Fernando Fajnzylber, «The United States and Japan as Models of Industrialization», i G. Gereffi & D. L. Wyman, *Manufacturing Miracles. Paths of Industrialization in Latin America and East Asia*, Princeton 1990, s. 323-352.
- 4) A. Durning, *How much is enough? The consumer society and the future of the earth*, London 1992.
- 5) E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth*, London 1965.
- 6) Beregnet på grunnlag av IRF (International Road Federation), *World Road Statistics*, Geneva, 1997-utgaven, s. 149, 1998-utgaven, s. 156.
- 7) IRF, *World Road Statistics*, Geneva 1998, s. 158.
- 8) WRI (World Resources Institute), *World Resources 1998-99*, New York 1988, p. 337, Table 15.3.
- 9) OECD, *Environmental Performance Reviews. Korea*, Paris 1997, N. Eder, *Poisoned Prosperity. Development, Modernization and the Environment in South Korea*, New York, 1996 s. 58.
- 10) E. M. Förster, *Protection or Liberalization? A Policy Analysis of the Korean Beef Sector*, Frankfurt 1994; USDA (United States Department of Agriculture), «Understanding Korea's Beef Import System», Website of USDA, 1996: <http://ffas.usda.gov/dlp/circular/1996/96%2D11/korea.html>

- 11) J. Rifkin, *Beyond Beef. The Rise and Fall of the Cattle Culture*, New York 1992.
- 12) T. O. Bayard & K. A. Elliott, *Reciprocity and Retaliation in U. S. Trade Policy*, Washington D. C. 1994, p. 243.
- 13) Bayard & Elliott, *Reciprocity and Retaliation in U. S. Trade Policy*. Stephen Haggard, *Developing nations and the politics of global integration*, Washington, D.C. 1995.
- 14) Bayard & Elliott, *Reciprocity and Retaliation in U. S. Trade Policy*.
- 15) D. Wallace, *Environmental Policy and Industrial Innovation. Strategies in Europe, the US and Japan*, London 1995.
- 16) Wallace, *Environmental Policy and Industrial Innovation*, s. 144.
- 17) OECD, *Environmental Performance Reviews. Korea*, Paris 1997, s. 152.
- 18) Paul Krugman, *Peddling Prosperity*, New York 1994.
- 19) Susan Strange *States and markets*, London 1994, Susan Strange, «The future of Global Capitalism: Or will divergence persist forever?», i C. Crouch & W. Streek, red., *Political Economy of Modern Capitalism*, London 1997, S. Lukes, *Power. A Radical View*, London and Basingstoke 1974.

Ottar Brox

BYGD OG BY I DET NORSKE KLASSESAMFUNNETS HISTORIE

Kultur og klasse

Vi tenker ved hjelp av kontraster: *By og land*, for eksempel, er motsatte størrelser, som *ild og vann*. Motsetningene illustreres av kontraster i landskaper, økologier og livsformer. Politisk snakker vi om sentrum/periferi-motsetninger, som er viktige i framveksten av maktforhold i Norge: Byene måtte få fordeler i 1814-grunnloven for ikke å drukne og gå under «i et hav av bønder», mens den samme representantfordelingen seinere kanskje har beskyttet det spredtbygde Norge mot maktkonsentrasjonen i sentrum. Metaforisk har vi utnyttet disse kontrastene til mer enn hva de er verdt: Mens bygdesamfunnet i opplysningstida sto for den mørke middelalderens bakstrevenske rester, og kultur og rasjonalitet bodde i byene, så Herders elever, romantikerne, bonden som et ideal og bolverk mot urban dekadanse, slik Knut Hamsun gjorde det. Siste skudd på stammen er dagens «byradikalere», som finner årsakene til manglende fornyelse og kreativitet i det moderne samfunn i bygdesamfunnets politiske og ideologiske innflytelse: Oslofolk lever mentalt på landsbygda, det vil si i før-moderniteten, og *derfor* er vi så lite kreative, og like avhengig av oljeinntektene som bygdefolk er av *sine* naturressurser – som åkeren, skogen og fisken.

Denne typen kontrast-tenking tror jeg har lett for å stå i veien for en empirisk basert forståelse av *sammenhengen* mellom by- og bygdesamfunn. Både i tidligere tider og nå må vi regne med langt større kulturforskjeller (om dette ordet har noen mening) innafor både by- og bygdesamfunn enn mellom tett- og spredtbygde områder. Sentrum-periferiforholdet dreier seg ikke om to kultur- og samfunnsformer i konflikt og konkurranse, slik forholdet kan være mellom for eksempel nomadiske urbefolkninger og åkerdyrkende kolonister. Utviklinga av det norske busettingsmønsteret må først og fremst forstås som konsekvenser av motsetningene mellom samfunnsklasser, og ikke mellom samfunnsformer. Slik har det vært gjennom hele vår historie, med et visst unntak for etnisk definerte motsetninger i Nord-Norge, som vel heller aldri har implisert noen by/bygd-dimensjon. Jeg skal prøve å vise noe av *klasse*-innholdet i det som konvensjonelt lett kan oppfattes som sentrum/periferi-motsetninger i vår nyere historie, og forsøke å belegge en hypotese om at det også for *framtida* er viktig å forstå bygd/by-forholdet i et klasseperspektiv.

Jeg skal prøve å skissere en *aktør*-sentrert klasseanalyse, slik at vi kan få øye på de muligheter og begrensninger som kanaliserer befolkning inn i

klasser og livsformer. Den aktørtypen som jeg gjerne vil holde fast, er *den eiendomsløse ungdommen på jakt etter et fofeste i livet*, en jobb eller et økonomisk grunnlag for etablering av familie. Denne aktørtypen gjør seg lite gjeldende politisk, men den *bestemmer*, med sine valg, hva slags hovedretning samfunnet skal utvikle seg i. Vi snakker nå om samfunnets *vekst-punkt* – for å låne en metafor fra botanikken – den sosiale kategorien som har størst interesse for den som er interessert i *endring*. Slike aktører er det lett å identifisere – såvel i den før-industrielle fase, for 200 år siden, som under industrialismen, i vårt århundre, og som i den post-industrielle fasen som vi er på full fart inn i nå. Det gjelder ikke bare barn av eiendomsløse husmenn og løsarbeidere i den første fasen, proletariatets barn under industrialismen eller unge arbeidsledige i den fasen som vi nå går inn i. Så lenge vi var et bondeland, var yngre barn av vanlige småbønder ofte like eiendomsløse som husmannssønner og løsarbeiderdøtre. Og dagens ungdommer, enten de er arbeidsløse, timelønte arbeidere eller høyskoleutdannet med stor studiegjeld, kan være eiendomsløse selv om foreldrene bor i en nedbetalt enebolig.

Det som gir samfunnet, og særlig klassesystemet *form*, er nettopp hva som skjer med denne aktør-kategorien fra de når puberteten til de – eventuelt – etablerer eget hushold, noe *nota bene* jo ikke alle gjorde i noen av de skisserte fasene. – Hva slags strukturelle begrensninger traff og treffer de på i sitt strev etter å finne en trygg plass i samfunnet?

Den førindustrielle fasen

I denne fasen – som i Norge varte kanskje 100 år lengere enn i de land der industrialismen oppsto – var det for eiendomsløs ungdom bare *ett* alternativ til et marginalt liv som avhengig tyende eller husslave hos eiendomsbesittere. Det var å skaffe seg *jord*, på en eller annen måte. Det kunne være som leilending hos store jordegodseiere, som husmenn hos sjølstendige bønder – eller som bureisere i ubygde områder. Selve klassesystemets *form* var avhengig av den opportunitetsstrukturen som kanaliserte eiendomsløs ungdoms karrierer: Var mulighetene til å etablere uavhengige hushold basert på egen jord sterkt begrenset, som i Sør-Skandinavia's tettbygde jordeiersamfunn, fikk vi store kategorier av tjenere eller «tyende», jordløse landarbeidere og fattigfolk på den absolutte marginalen. Hva slags klassemessig undertrykkelse dette innebar, kan en lese seg til i for eksempel Börje Hansens *Østerlen*.¹ På bakgrunn av en slik forståelse av underklasse-genese skjønner vi lett at et lite attraktivt jordbruksland som Norge – med helt marginale naturlige betingelser for åkerdyrking – måtte få en ekstremt spredt busetting: Bureising i impedimentet – og en kontinuerlig migrasjonsstrøm nordover. På den ene sida var den spredte busettinga en lett innsett konsekvens av klassemessig undertrykkelse. Å «brøyte seg rydning» til skogs, langt fra folk,

eller å sette seg ned ved gode fiskeplasser nordpå var tilgjengelige og *relativt* attraktive alternativer til det eiendomsløse liv i det gamle jordeiersamfunn.

Men på den andre sida innebar selve *muligheten* for bureising – for å ta i bruk marginale områder – en lettelse av det demografiske *trykket* som var selve motoren i underklasse-genesen. Jordbruksproletariatet hadde *exit*-muligheter: Såpass mange forlot eiendomsbesitternes samfunn at undertrykkelsen ikke kunne bli så effektiv som i områder der hele folketilveksten måtte finne plass innafor lukkede systemer der all eiendom var opptatt og fordelt.

Denne tolkinga av vår busettings- og klassehistorie kan en finne støtte for i komparativ litteratur – som hos Tocqueville, Marx og Turner, som forklarer den relative likheten i USA – så lenge den varte – med referanse til *the frontier*. Det kan heller ikke være noen tvil om selve *natur*-forutsetningene i vårt land – med Nord-Norge som en permanent *frontier* gjennom minst 1500 år – må være en viktig faktor bak det som har vært referert til – også i komparativ litteratur – som den norske *likheten*, som vi *gikk inn* i industrialismens fase med. Når jeg her har skrevet «likhet» er det naturligvis unøyaktig – jeg burde vel heller si «relativt liten ulikhet». Det er altså umulig å forstå det norske bygdesamfunns genese uten å forstå den grunnleggende, allmenne dynamikken i utviklinga av klassemotsetninger. Men samtidig er det altså umulig å forstå den spesifikke utforming av det norske klassesamfunnet, med en – i komparativt perspektiv – *relativt* svak overklasse, større muligheter for eiendomsløse til å skaffe seg kontroll over naturressurser og i det hele mindre klasseforskjeller enn i land lenger sør – om en ikke forstår det som foregikk i tusenvis av norske bygder.

Industrialderen

Forutsetningene for *den industrielle revolusjon* gis ulik vekt av forskjellige historiker-skoler, og jeg skal avstå fra å konfrontere dem. Mens noen legger vekt på selve *oppfinnelsene*, og andre på *verdenshandelen*, har de som har vært opptatt av *klasseforhold*, som Maurice Dobb og E.P. Thompson særlig påpekt eierklassens bruk av sitt statlige voldsapparat til å ta fra bygdefolk det alternativ å leve av jorda.² Det var nok ikke så enkelt som at tekstilfabrikantene rekvirerte kronens soldater til å jage folk vekk fra småbrukene sine – for å «skape mobilitet» som det heter nå, det vil si gjøre folk så fattige at de måtte ta til takke med de ekstremt lite attraktive industri-jobbene. Men *effekten* av at jordeierne fant ut at sauer var mer lønnsomme enn leilendinger var den samme: Den britiske arbeiderklassen ble skapt.

Om vi forstår de klassesdannende prosessene i den før-industrielle fasen, forstår vi også at den industrielle revolusjonen ikke kom til Norge: Det var for det første for få konsentrerte fattigfolk i vårt land. Men enda viktigere var det at så mye av denne jorda *ikke kunne brukes til noe annet enn*

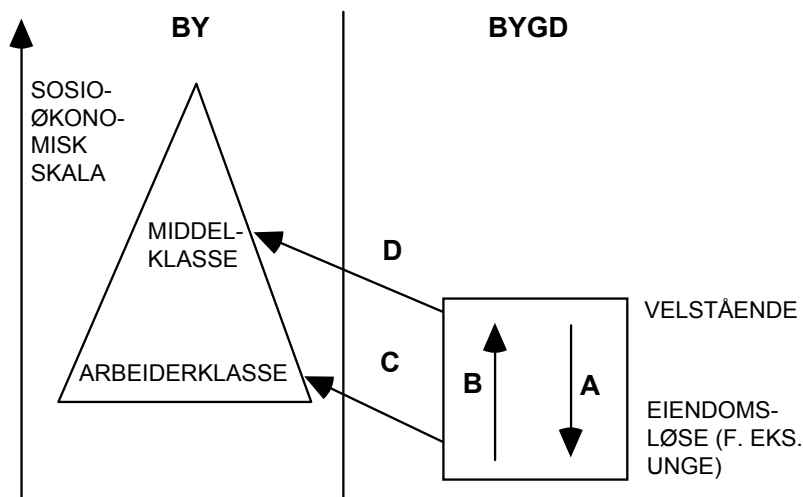
sjølforsyning. Selv da danskekongens favoritter eide hundrevis av gårder, hadde de i store deler av landet ikke den britiske jordeierklassens incentiv til å kvitte seg med leilendinger og bruke jorda til noe annet. Om vi bruker Ricardos grunnrentebegreper, kan vi uttrykke det slik at den marginale norske jorda, som absorberte så mye av folketilveksten, ikke ga mer i grunnrente enn den tradisjonelle landskylda. Det er et uttrykk for at sjølforsyningsjordbruk var den mest lønnsomme jordanvendelsen. Bygdebøkene tyder på at det var «bygslers marked» med hensyn til jordleie i utkant-Norge, noe som også forklarer at godseiersystemet ble så smertefritt avvikla. Enda viktigere var det sjølsagt at de viktigste ressursene – de som kunne bidra med det nødvendige kontanttilskuddet til husholdsøkonomien – var tilgjengelig for fattig og rik gjennom *allemannsretten*. Det ble nok gjort forsøk på ekspropriasjon av allmuens fisk: *Trollfjord-slaget* må vel kunne tolkes som et eksempel på – først anarkistisk eller «luddistisk», senere parlamentarisk – motstand mot slik ekspropriering.³ De «før-industrielle» prosessene bare fortsatte: Mens Storbritannias bygdesamfunn – som de skotske dalene – ble avfolket, vokste Nord-Norge – der det praktisk talt ikke fantes industri – flere ganger raskere befolkningsmessig enn resten av landet. Dette gjelder hele perioden fra Napoleonskrigene til 2. verdenskrig sett under ett. *Nyetablering* av småbruk fortsatte til etter krigen. Da Vaddasgruva ble nedlagt i mellomkrigstida, førte det til masse-etablering av småbruk på Skjervøy fastland. Det er illustrerende for den ekstremt *retarderte* norske industrialiseringsprosessen at tallet på bruksenheter med 1 eller 2 kyr kulminerte så seint som i 1949. Mo i Rana-prosjektet viste at industrireiseing *stimulerte* denne utviklinga: Helge Solli rapporterte at folk brukte anleggsfortjenesten til å ruste opp småbrukene sine og utstyre sjarkene bedre.⁴ Mye tyder også på at alt Gerhardsen-regjeringen gjorde for å begrense industrilønningene, må være med i forklaringen på at så mange etablerte hushold valgte å vedlikeholde og utvikle yrkeskombinasjonen med basis i småbruk, heller enn industrialalternativene, i de første etterkrigsåra.

Vi har hittil referert til *natur* som den viktigste faktoren i de klasse-dannende prosessene: Det var *naturlige* grunner til at så mye av jorda bare kunne brukes til subsistensjordbruk, og de viktigste allmeningsressursene – de nedafor flomålet – kunne av liknende fysiske grunner vanskelig eksproprieres. Med etableringa av den norske staten, og særlig med den allmenne stemmeretten fra omkring århundreskiftet, overtar *politikk* som den viktigste variabelen. Alle de nye velgerne kunne ikke ignoreres. Alt regjeringen foretok seg, måtte bygge på *konsensus*, og det får viktige konsekvenser for forholdet mellom samfunnssklassene: Folk blir bedre istand til å beskytte sine tilpasninger, særlig gjennom Stortinget, men naturligvis også gjennom nærings- og fagorganisering.

Når det gjelder forholdet mellom bygd og by, mellom såkalte bygde- og bynæringer – eller kanskje heller : mellom tradisjonell sjølsysseting og

moderne kapitalisme – i denne fasen kan vi tale om et komplekst «bevegelig ekvilibrium». Som et utgangspunkt kan vi slå fast at industriveksten – for perioden allment – ikke på noen meningsfull måte skjedde «på bekostning av bygdesamfunnet», slik som under den britiske industrielle revolusjon.

Jeg har ofte brukt en enkel figur for å fremstille forholdet mellom bygd og by under den industrielle fasen:

Figuren kan brukes til å synliggjøre viktige sammenhenger og prosesser :

1. Linje A innebærer mobilitet nedover innafor bygdesamfunnet, som når småbrukere mister sine tilvante kontantinntektskilder. Selv om det ble gjort *forsøk* på slik klassisk «mobilitetsfremming» etter britisk mønster, dvs. redusere attraktiviteten ved bygdefolks tilpassing så sterkt at de ville finne proletære by-tilpassinger attraktive – slik jeg har dokumentert det i *Hva skjer i Nord-Norge?* – var dette vanskelig i et konsensusbasert politisk system. Om det lyktes å hindre folk i å utnytte lokale ressurser, måtte de kompenseres på annen måte – for å unngå politisk turbulens – for eksempel gjennom subsidiert boligbygging i bygdene eller økte overføringer gjennom kommunene.

2. I *ettetid* burde det være mulig å se at mange av de økonomiske aktørene som utgjorde den potensielle arbeidskrafta for industriveksten – altså bygdene eiendomsløse – i prinsippet sto overfor *alternativer*. De foretok *valg* – kanskje mellom lokale muligheter, for eksempel yrkeskombinasjoner, og flytting til industristeder. Min sentrale hypotese om denne fasen er at «kvaliteten» (eller attraktiviteten) ved bygdetilpassingene *bestemte* attraktiviteten ved de proletære tilpasningene i det klassesdelte industrisamfunnet. Jo lettere det var å komme seg oppover i bygdesamfunnet (linje B), jo bedre måtte de proletære tilbudene være, for jo sterkere sto proletariatet overfor sine motparter på toppen av industrisamfunnet. Vi har vært inne på andre konsekvenser: At regjeringen i de første etterkrigsår satset

så sterkt på å bremse lønnsveksten i industrien – på tross av arbeidsmarkedet – fikk færre til å velge mobilitetsvei C og *relativt* flere til å velge B. – En annen implikasjon er de sterke incentivene som knappheten på arbeidskraft i byene innebar til industrialisering av *bygdene*. Det er naturligvis dette som er den viktigste faktoren bak 70-tallets desentraliserte industrivekst – som Skonhoft har beskrevet.⁵ Jeg har aldri hørt noen norsk bedriftsleder uttale seg slik, men på et seminar i Jylland i 1970 sa en dansk tekstildirektør at det var hyggelig å få statsstøtte som en ekstragevinst, men at det bare var jakten på arbeidskraft som hadde fått ham til å ekspandere i jyske utkantbygder. Overgangen fra sjølforsyning og yrkeskombinasjon til lønnsarbeid er uendelig mye lettere uten flytting enn med: Det er god dekning for å hevde at en småbrukerfamilie som i 1950 hadde valget mellom lokal yrkeskombinasjon og flytting til en industriby, stort sett ville velge å kombinere lite lønnsome lokale alternativer – til og med melkeproduksjon i liten skala. Men den samme familien ville sannsynligvis spontant si ja til tilbud om lønnsarbeid innafør rimelig rekkevidde, og raskt sende de 3-4 kyrne til slakteriet, og heller drive jordlappen med minimal arbeidsinnsats. – Slik sett var den «mobilitetsfremmende» arbeidsmarkedspolitikken et bidrag til vedlikehold av småjordbruk og en hindring for rask industrialisering.

3. Et annet viktig forhold som må trekkes fram er *pendlinga* mellom urbane og rurale tilpassingsformer. Når vi gjennom nesten et halvt århundre hadde full sysselsetting, skyldes dette i høy grad en buffergruppe av arbeidskraft som gikk inn og ut av det kapitalistisk organiserte næringslivet – småbrukere som dro til byggeplassene under overretterspørsel, og forlot dem til fordel for bygdealternativene når den urbane arbeidskraftetterspørselen ble redusert. Det samme skjedde i livssyklus-perspektiv: Folk ble arbeidsløse i 1930-åra – det vil si ble dyttet ned i underklassen, noe som gjorde alternativene i heimbygda mer interessante. På 1960-tallet registrerte jeg også at noen kom tilbake med familie – etter flere år i byens arbeiderklasse – når hans eller hennes foreldre var klar til å gi fra seg attraktive bygdemuligheter.

4. Derimot forstår vi lett at ingen gikk den motsatte veien : – fra relativt attraktive bygdealternativer til de jobbene som sto åpne for alle, uansett kvalifikasjoner. Om veletablerte bygdefolk flyttet til byen (D), var det ikke for å ta proletært, ufaglært arbeid.

Av slike grunner vil jeg konkludere med at bygdealternativene hadde en viktig rolle å spille i industrialiseringsfasen. At sjølsysselsettingsmulighetene *sto åpne* for relativt mange i denne fasen innebar en sikkerhetsventil, og en garanti for den relative attraktiviteten ved lønnsarbeideralternativene.

Postindustriell klasseutvikling

Vi har forlengst gått inn i den postindustrielle fasen, noe som innebærer at industrivekst ikke lenger er den viktigste endringsfaktoren. Men de fleste av

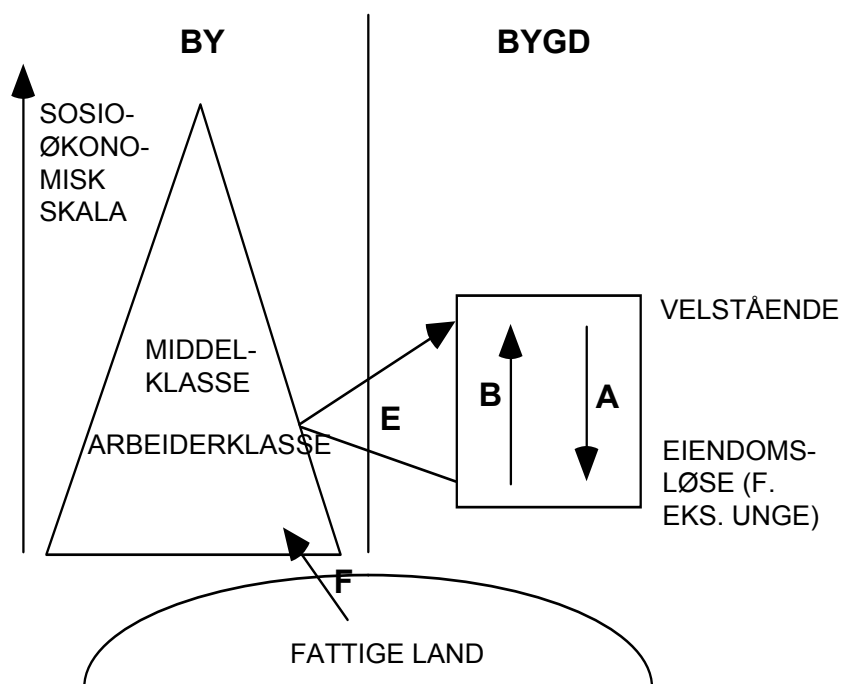
våre forestillinger om samfunnsmessige sammenhenger er fullstendig uberørte av de nye realitetene. Om vi ikke formulerer en robust forståelse av hvordan det norske industrisamfunnet ble skapt, står vi uten de begreper som vi trenger for å analysere det postindustrielle samfunn. Samfunnsforskerne er stort sett for tafatte når det gjelder å gripe fatt i de *grunnleggende* endringene som skjer, for opptatt av overflatefenomener, og derfor også ute av stand til å justere allmennhetens virkelighetsforståelse. For vi lever i en helt annen verden nå enn for en generasjon siden. Særlig må kontrasten med den forrige fasen bli grell om vi ser det fra synspunktet til den aktør-typen som vi har satt i fokus: Den eiendomsløse ungdommen på jakt etter en jobb, et eksistensgrunnlag, en mulighet for fullverdig *etablering* i samfunnet.

En stor del av denne ungdommen får omkring tusenårskiftet mer eller mindre utdanning. Men mens utdanning under industrialismefasen var en sikker, og *subsidiert* vei til relativt godt betalt arbeid, innebærer skolegang for post-industrialismens ungdom stor gjeldsbyrde og usikre framtidsutsikter. Det å ha velsituerte og godt utdannede foreldre med gode forbindelser har igjen stor betydning for ungdoms karrieremuligheter. Det er drastiske forskjeller mellom på den ene sida ungdom som slipper å låne penger til studiet, utstyres med bolig av foreldrene, og kan komme inn i arbeidslivet gjennom forbindelser – og på den andre sida de som verken kan få økonomisk eller intellektuell støtte hjemmefra. Det kan ikke være noen tvil om at det nå foregår noe vi må kalle *proletarisering* av store yrkesgrupper. Unge mennesker med inntekter på lærer- eller sykepleiernivå må ha formue, og helst ingen studiegjeld for å kunne etablere seg på storbyens boligmarked. Skole- og helsevesen i Bygde-Norge har vel derfor aldri hatt lettere for å skaffe seg godt kvalifisert personell.

Men det er en annen klassesammensetningsprosess som har større og viktigere konsekvenser. Det er det som foregår i den dårligst betalte og minst attraktive tjenesteproduksjonen, som reingjøring, og i visse industrigreiner, som fiskeforedling. Her har det, særlig ved hjelp av arbeidskraftimport, vært mulig å presse ned attraktivitetsnivået så sterkt at vi langt på vei kan si at dette arbeidsmarkedet i praksis ikke eksisterer lenger for den fraksjon av bygdeungdommen som videre skolegang ikke er aktuelt for.⁶

Slike nye trekk ved utviklinga av det norske klassesamfunnet har jeg prøvd å framstille ved hjelp av en modifikasjon av figuren ovafor (se neste side).

Bak det forhold at byveksten ikke lenger genereres ved at bygdesamfunnets unge og eiendomsløse går inn i byenes arbeiderklasse, ligger det viktige, gjennomgripende endringer i det norske storsamfunnet, endringer som i liten grad er tatt opp av norske samfunnsforskere. Vårt skjeve og mangelfulle bilde av den urbaniseringsprosessen som i dag foregår i vårt land, har sannsynligvis sammenheng med vår manglende interesse for slike makro-endringer.

Et viktig inntak er de klart påviste tendensene til større inntektsforskjeller. De gir seg for eksempel utslag i at vi må til fattige land for å finne arbeidskraft til de jobbkategoriene som saker akterut, som renhold, deler av næringsmiddelindustrien, hotell- og restaurantbransjene og naturligvis handelsflåten. At prosenten av innvandrere øker i Oslo, kan tolkes slik at hovedstadens «opprinnelige» befolkning gjør seg avhengig av en tjenesteytende klasse som ikke kan rekrutteres innafør denne befolkningen, og etter hvert heller ikke i de spredtboende befolkningslagene. De demografiske utslagene har lenge vært synlige: I mange år ville Oslo, teoretisk sett, ha fått redusert folketall om det ikke hadde vært for tilflytting fra utlandet. Det må bety at Oslo hadde en negativ flyttebalanse med resten av landet, i prinsippet slik at innfødte nordmenn skydde de service-posisjonene som framveksten av et moderne urbant samfunn forutsatte, og som måtte fylles med folk som ikke hadde de delte norske ambisjoner om «det gode liv».

Unge, eller på annen måte eiendomsløse bygdefolk kan ikke ta de dårligste jobbene i storbyen uten å dratte nedover på den sosioøkonomiske skalaen: En usikker inntektssituasjon og små kostnader foretrekkes framfor slitsomme og dårlig betalte jobber og urbane boligutgifter. Bare disse innebærer at enlige må tjene ca. 60.000 kr. mer pr. år etter flyttinga. Ut av dette sjiktet i bygdesamfunnet fører bare skoleveien (rute E) – til det som

tidligere har vært oppfattet som urbane middelklasseposisjoner. Men de som tar denne ruta er naturligvis også rekrutter til stillinger i spredtbygde områder, noe som på grunn av huskostnadene kan være mer attraktivt.

Samtidig har den voksende og velbergete norske middelklassen gjort seg avhengig av å få renholdere, transportpersonell, cateringfolk og andre tjenesteytere fra fattige land (rute F). Det er naturligvis middelklassens vekst som er den viktigste faktoren bak framveksten av de innvandreravhengige servicesektorene (som restauranter og kontorrenhold). Det er også det voksende innslaget av hushold som raskt akkumulerer formue som kan forklare den sterke og langsiktige tendens til stigning i boligprisene, som igjen er en viktig årsak til at eiendomsløs ungdom fra andre deler av landet vanskelig kan etablere seg i ordinært betalte service- og industrijobber i hovedstadsområdet.

For forholdet mellom bygd og by innebærer dette naturligvis at færre bygdeungdommer har flyttemotiver. Men samtidig er de såkalte «bygdenæringene» reorganisert slik at ungdom har mindre sjanse enn før til etablering innafor bygdesamfunnet. Mer enn noen gang tar jordbrukspolitikken sikte på å erstatte menneskelig arbeidskraft med kapital, og om ikke det var nok, innføres et produksjonskvotesystem i melkesektoren som stenger den *fullstendig* for ungdom. I fisket skjer helt parallelle politikkendringer: Fiskekvotene blir stadig mer eiendomsliknende aktiva for dem som har investert mest, og allmenningen er praktisk talt stengt for nye deltakere. Ungdom er i praksis utestengt, om de ikke kan kjøpe båter med kvote, det vil si *skjøte* på en del av fedrenes eiendom. Den nye næringen – havbruk – er stengt gjennom et absolutt ubegrunnbart *etableringsforbud*: Om en røkter skal etablere en sjølstendig bedrift, må han skaffe flere millioner for å kjøpe et konsesjonspapir som forrige generasjon av bygdefolk fikk gratis.

Dette summerer seg opp til at bygdesamfunnet er stengt for rekrutter. Selv de offentlige tjenester, som hjalp til med å skape en rekrutteringsbølge på 1970-tallet, er nå stort sett stengt, også fordi så mye satses på å redusere kommunenes del av nasjonalbudsjettet. Fristillinga av tele- og postverk virker i samme retning. Det betyr altså at rute B i figuren nå er uaktuell, samtidig som endringene på storbyenes bolig- og arbeidsmarked gjør posisjonene i byens arbeiderklasse lite attraktive.

Perspektivene for utvikling av klasseforhold på landsbygda er ikke mindre dystre: Vi ser lett at konsekvensene av ungdoms manglende etableringsmulighet i heimbygda *også* kan bli seleksjon: Det som lenge var en myte, at bare dustingene ble igjen, kan bli en realitet: Bygdesamfunnets *tapere* har jo ingenting i byen å gjøre. Bygdesamfunnet kan utvikle seg til en rural slum. Samtidig retter all næringsstøtte seg nå mot de *best etablerte* enhetene i bygdene. De som *har* torsk kvoter får større kvoter, mens alle krefter settes inn for å hindre de eiendomsløse i å leve av allmenningsressursene. De som har de mest verdifulle jordbrukseieendommene, har fått

mest ut av de økte overføringene siden 1975, og selv om jordbruksproduksjonens dager skulle være talte – gjennom billig import – vil verdiene i de største eiendommene, kombinert med utdanning, kunne sikre eierne og deres barn middelklasseposisjoner i det etter-industrielle samfunnet. Det gjelder både husene, skogen – og de rekreasjonsverdiene som er knyttet til areal. De førindustrielle rurale klasseforhold vil være gjenskapt. – Det egalitære bygdesamfunnet som er vokst fram i etterkrigstida, kan ha vært et kortvarig mellomspill.

NOTER

- 1) Börje Hansen, *Østerlen*, Ystad 1952.
- 2) E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth 1968.
- 3) Per Posti, *Trollfjordslaget*, Tromsø 1991.
- 4) O. Brox, «Omstridde punkter i Nord-Norges nyere historie», i Thomassen og Lorås, red, *Spenningen land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo 1997.
- 5) Anders Skonhoft, *Industriens regionale omstrukturering*, Sintef-rapport, Trondheim 1982.
- 6) O. Brox og D. Juvkam, *Byfattigdom og bygdeungdom*, Oslo. NIBR-rapport 1999:14.

Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset

DEN NORSKE MODELLEN PÅ NITTITALLET

Vi har gjennom 20 år fra tid til annen skrevet om den omleggingen av norsk økonomisk politikk som har skjedd siden midten av 70-tallet.¹ Våre analyser har vært bredt anlagt: vi har satt den økonomiske politikken i forbindelse med økonomisk omstilling og sosiale/politiske styrkeforhold, og har alltid lagt vekt på å forstå utviklingen i Norge i komparativt lys, særlig gjennom sammenlikning med de andre nordiske landene. Noen av våre aller første studier ble publisert i *Vardøger*,² så det er bare passende at vi i anledning Runes store jubileum bruker Vardøgers spalter til å se tilbake på 90-tallet.

Hovedtrekk i den norske modellen

Vår analyse av Norges økonomisk-politiske utvikling bygger på den grunnleggende antakelse at økonomisk virksomhet, og de sosiale grupper som inngår (klasser, profesjoner), bare kan reproduseres og utvikles innen rammen av et historisk spesifikt institusjonelt mønster. Slike mønstre holder seg som regel stabile over lengre perioder, men kan likevel endres over tid, særlig hvis det viser seg at det ikke håndterer sosiale og økonomiske utfordringer som oppstår. Konkret er historien om den norske modellen historien om det institusjonelle mønster – og ditto politikk-rutiner – som eksisterer i Norge i etterkrigstiden. Det kommer i krise i på syttitallet, når de økonomiske rammebetingelsene endres, og noen av de sentrale elementene endres etterhvert. Men viktige elementer består fram til i dag. Blant modellens historisk spesifikke forutsetninger vil vi framheve følgende:

For det første ble industrien ansett å spille en dominerende rolle for økonomisk vekst: Det var alminnelig erkjent at industrien hadde høyere produktivitet – og produktivitetsvekst – enn andre næringer, og at noen industrier var mer lovende enn andre pga av høyere teknisk framgang (elektrisk, kjemisk). Vekst og strukturendring ble sett som nær forbundet. Overføring av ressurser fra stagnerende sektorer og industrier til nye og mer vekstkraftige, ble sett som tidens løsen.

For det andre forutsatte modellen et internasjonalt økonomisk system preget av en sterk rolle for nasjonalstaten, kontroll med kapitalbevegelser, faste valutakurser og frihandel innen avgrensede rammer. Dette ga staten stort spillerom i den økonomiske politikken, så lenge det ikke førte til vedvarende problemer med den utenriksøkonomiske balansen. Kredittsystemet ble direkte styrt av staten, kvoteordninger fordelte kreditt til lave

renter for prioriterte formål, man bygget ut et system av statsbanker og la sterke reguleringer på de private bankenes virksomhet («kreditsosialisme»).

For det tredje preges Norges økonomiske struktur av store arealer pr innbygger, relativt god tilgang på naturressurser, bl.a. fossekraft, og en viktig rolle for naturressursbaserte næringer, som oftest lokalisert i spredtbygde områder. Dessuten spilte skipsfart, og leveransevirksomhet til denne, en viktig rolle. Ferdigvareindustrien, og befolkningen knyttet til denne, spilte derimot en mindre viktig rolle enn i mange andre land.

For det fjerde har den norske politiske utviklingen skapt et sterkt sosialdemokratisk parti, og en sterk fagbevegelse (i stor grad organisert etter industrimodellen), med tette innbyrdes bånd. Disse samfunnskraftene har stått for en industriell moderniseringsideologi. På den borgerlige siden var partiene mer splittet og tildels mer ambivalente til moderniseringsiveren.

Disse forutsetningene hadde avgjørende betydning for det institusjonelle mønsteret som vokste fram. Økonomisk modernisering gjennom en økt rolle for ferdigvareindustrien var en viktig målsetting (for Arbeiderpartiet), men en slik modernisering ville bare være mulig gjennom oppslutning fra bredere befolkningslag enn de knyttet til den relativt beskjedne ferdigvareindustrien. En allianse mellom arbeidere i byene og den arbeidende befolkningen på landsbygda ble derfor et bærende element, og følgelig fikk distriktpolitikken en sentral rolle. Landsbygdbefolkningen ble – om vi ser det meget skjematisk – «bestukket» til å akseptere de overordnede målene for moderniseringspolitikken. Dessuten var den tradisjonelle ressursintensive industrien i distriktene viktig for utenriksbalansen, noe som bidro til å gi kravene fra disse miljøene tyngde når beslutninger skulle tas. Befolkningen i tradisjonelle næringer i spredtbygde strøk fikk altså en langt sterkere innflytelse på politikkkutformingene enn deres antall skulle tilsi. Dette har vist seg å være et vedvarende trekk ved den norske modellen. Dette passet også med en historisk mye eldre norsk tradisjon, for bøndene hadde helt siden Formannskapslovene (1832) hatt en spesielt tung innflytelse i det norske politiske systemet.

På tross av den vekt som ble lagt på økonomisk modernisering, ble strategien realisert med en viss forsiktighet. I motsetning til en del andre europeiske land, var f. eks. ikke statseie et sentralt virkemiddel. Riktignok eide staten noe industrivirksomhet, men først og fremst i tradisjonelle næringer, og enten av sikkerhetspolitiske hensyn (inklusive forsynings-sikkerhet) eller grunnet i tilfældigheter (krigerstatning). De virkemidler som ble valgt var i hovedsak av indirekte natur, såsom satsing på utdanning, forskning, infrastruktur og generelt på å legge forholdene til rette for lønnsom vekst. Inntektspolitikken – og det institusjonelle mønsteret rundt dette – kom tidlig til å spille en sentral rolle i så måte. Den såkalte Aukrust-modellen som ble brukt i tilknytning til inntektsoppgjørene, satte som betingelse for lønnsom vekst i industrien at lønnsveksten per produsert enhet ikke oversteg

veksten hos handelspartnerne, samtidig som lønnsveksten i andre, mindre konkurranseutsatte sektorer måtte tilpasse seg lønnsveksten i industrien. I mesteparten av etterkrigstiden tilpasset lønnsutviklingen seg denne «hovedkursen» uten altfor store problemer. Det viktigste unntaket var under det økonomiske tilbakeslaget på syttitallet, i en periode da tilliten til Arbeiderpartiet var kraftig svekket i store deler av arbeiderbevegelsen pga. EU-kampen, slik at partiet hadde behov for å «kjøpe» seg oppslutning. (Et annet unntak var under Willoch i 1986.)

Denne formen for inntektspolitikk har således også blitt et varig element i den norske modellen. Faktisk har inntektspolitikken fått økt betydning relativt sett, siden «kreditsosialismen», som lenge var et sentralt element for å kanalisere ressurser til ønskede formål og utjevne konjunktorene, har mistet sin sentrale rolle i kjølvannet av den deregulering av finansmarkedene vi fikk på 80-tallet. Dermed forsvant en av bærebjelkene i den norske modellen, og presset på de gjenværende elementene, spesielt inntektspolitikken, økte.

Problemer i moderniseringspolitikken

Lenge var den indirekte formen for moderniseringspolitikk ganske vellykket. Nye industrier basert på nyvinninger innen elektrisk, elektronisk og kjemisk teknologi vokste raskt, og innen den maritime sektor var norske leverandører (verft osv.) blant de teknologisk ledende internasjonalt. Mesteparten av denne veksten var entreprenør- og etterspørselsdrevet, og statens rolle var i hovedsak tilretteleggerens. Innen enkelte avanserte teknologier, hvor sikkerhetspolitiske hensyn ble antatt å være sterke, kom imidlertid staten til å spille en mer betydelig rolle.³ Det gjaldt for det første atomenergi, som aldri ble noen suksess i Norge, hverken kommersielt eller på annen måte. For det andre gjaldt det elektronikk, hvor den militære sektor i samarbeid med forskningsmiljøene tidlig satset på å utvikle norsk kompetanse. Strategien var å utvikle en livskraftig militær-sivil industri på dette feltet innen rammen av de eksisterende militært orienterte bedriftene (særlig Kongsberg Våpenfabrikk). Dette skulle vise seg å bli en problematisk strategi, spesielt kommersielt, men gründere med bakgrunn i disse forskningsmiljøene etablerte (etter beste amerikansk mønster) nye foretak som i enkelte tilfeller skulle komme til å bli betydelige aktører. Norsk Data, som på toppen (1987) sysselsatte 4500,⁴ er det viktigste eksemplet.

De siste tjuefem årene representerer et betydelig tilbakeslag for denne type moderniseringspolitikk. Norske skipsverft, som hadde vært teknologisk langt framme på 60-tallet når det gjaldt produksjon av større lasteskip/-tankskip, ble utkonkurrert av verft i Japan og andre land i Asia. En del av verftsindustrien ble nedbygget ved statlig hjelp, mens andre omstilte til leveranser til oljevirkomheten. De sterke miljøene innen elektrisk og elektronisk industri som vokste fram på 50- og 60-tallet ble også kraftig

svekket. Det gjaldt for eksempel den norske forbrukerelektronikkindustrien. Tandberg, Radionette og de andre norske bedriftene på feltet, som hadde bygget seg opp på basis av rør-teknologi, klarte ikke konkurransen med Sony og andre japanske bedrifter basert på elektronisk teknologi og ny design. Norsk Data, som hadde et sterkere feste i de nye teknologiene, fikk en tilsvarende skjebne ti år senere. Bedriftens ledelse solte seg for mye i tidligere suksesser, og så ikke at framvoksten av nye, kraftige pc-løsninger ville underminere den komfortable minimaskin nisjen de befant seg så vel i. Dette skjedde til tross for omfattende statlig støtte gjennom statlige forskningsprogrammer og offentlige innkjøp, men det er en utbredt oppfatning at i dette tilfellet bidro staten til å sikre lønnsomt salg av teknologiske løsninger som tiden var løpt fra, og slik motvirket snarere enn fremmet nødvendige omstillinger.

Disse problemene er ikke unike for disse bedriftene eller for Norge. Tvert om er det normalt at bedrifter som har fungert godt lenge på basis av etablert teknologi får problemer når nye, og radikalt forskjellige, produkt eller prosess-teknologier kommer på markedet, eller når konkurransen skjerpes gjennom inntreden av nye aggressive aktører med klare teknologiske eller kostnadsmessige fortrinn. Hvis bedriftsnedleggelse fører til at den kompetansen som eksisterte i disse bedriftene får en bedre anvendelse innenfor rammen av det nasjonale innovasjonssystemet er dette heller ikke noe stort problem. Men i det norske tilfellet synes det som om kompetansen i stor grad forsvant sammen med bedriftene. Det vokste heller ikke fram nye betydelige norske aktører innen disse næringene parallelt med at de gamle fikk problemer, slik det f.eks. gjorde i Sverige og Finland på det raskt voksende mobilkommunikasjonsområdet, hvor Ericsson og Nokia i dag er blant markedslederne internasjonalt. Norske entreprenører var minst like tidlig ute som svenske og finske på dette feltet.

Den nordiske dimensjonen – fra 70-tallet og framover⁵

I vår analyse av den økonomisk politikken i Norden under etterkrigtidens gullalder fant vi relativt konsistente modeller i alle de fem nordiske landene.⁶ Disse kom under sterkt press fra midten av 70-tallet. Den første reaksjonen på tilbakeslaget i 1974/5 var at økonomisk-politiske rutiner ble fastholdt under forventning av at de gode tidene snart ville komme tilbake. Senere innså man at gullalderen var tapt for godt, og da begynte beslutningstakerne å famle. Vi kaller dette en første *skuffelse*. Deretter kan vi observere en serie av skuffelser over at de politikkrutiner man har valgt, ikke har gitt det forventede resultatet. De har snarere hatt destabiliserende og utilsiktede konsekvenser. Man har altså stort sett famlet siden starten av 70-tallet. På 60-tallet hadde man derimot konsistente modeller, rutiner som ble fastholdt over lengre tidsperioder.

Sekvensen av skuffelser er også et forsøk på å idealisere med utgangspunkt i de mest generelle faktorene som virker inn på den økonomiske politikken, mens betydningen av mer spesifikke faktorer holdes utenfor. Disse «indre» faktorene har å gjøre med spesielle hovedeksportsektorer og politisk-institusjonelle forhold. Men generalisering er ikke målet, vi ønsker å forstå dynamikken i hvert enkelt case gjennom forskjeller og likheter til den idealiserte sekvens, der Sverige er valgt som mal.

Etterkrigsmodellene fikk problemer i høyinflasjonsfasen midt på 1970-tallet. Forsøket på å fastholde gullalderens politikk-rutiner ga utilsiktede konsekvenser som førte til konvergens i retning av en *nordisk* versjon av nyliberalismen, med sterkt fokus på industriens konkurransevne. Politikken førte til overoppheting av økonomiene i annen halvdel av 1980-tallet. Responsen på disse problemene var den *normbaserte* nyliberalismen. De problemene som denne så skapte, ga opphav til en *europaisk orientert* nyliberalisme fra tidlig på 90-tallet. Skuffelsene følger som ledd i forsøkene på å finne fram til mer markedskonforme (nyliberale) typer politikk. For hver skuffelse lanseres nye politisk-økonomiske grep, og i noen tilfelle får man en ny modell som oppnår stabilitet. En ny modell betyr at et sett nye rutiner holder seg lenge uten skuffelser.

Den nyliberale vendingen har møtt konstant kritikk fra venstresiden i politikken, men grasrotprotestene har i liten grad fått gjennomslag. Derimot er det interessant å merke seg at de stabile modellene som kan påvises etter 1975 ikke har svart til de nyliberale idealene. Vi har tidligere påvist en stabil situasjon i Finland fra sent 70-tall til sent på 80-tallet, og situasjonen i Danmark på 90-tallet har også vært preget av langvarig stabilitet.⁷ Vi skal nedenfor se at også Norge i perioden 1988 til i dag er preget av relativ stabilitet. I denne perioden finner vi en modifisert norsk modell, en norsk modell uten «kredittsosialisme».

Termen nyliberal må forstås relativt. På 1980-tallet var de nordiske beslutningstakerne mer liberalt orientert enn før, men ikke så sterkt nyliberale som i England og USA. Vi går ikke inn på sosialfilosofiske spørsmål i denne forbindelse. Vår interesse er implikasjonene for økonomisk politikk, og på det feltet innebærer en nyliberal orientering at en gir prioritet til deregulering, privatisering, reduksjon i skatter og offentlige overføringer. Den nyliberale orientering innebærer skepsis mot vekst i den offentlige sektoren (den prinsipielle argumentasjon inneholder anklager både om «crowding out» og feilaktige insentiver), og skepsis mot særinteressegrupper og korporatistiske nettverk, ikke minst mot inntektspolitiske ordninger. Den stabilitet vi finner i Norge 1988-2000 er derimot bygget opp omkring blant annet samordnet inntektspolitikk.

De nyliberale holdningene passet sammen med ideene innen tilbudsside-økonomien, som kan defineres gjennom mer spesifikke påstander om vekst, investering og forholdet mellom kapital og arbeidskraft. Hovedpoengene er

(1) at stabiliseringspolitikk (etterspørselspolitikk) ikke har noen varige effekter på produksjon og sysselsetting, (2) at man bør prioritere forbedringer i statisk ressursallokering, og (3) at lønnsdannelsen bør bli mer fleksibel og tilbudet av arbeidskraft bør stimuleres gjennom skattereformer (lavere marginalskatt) og ved deregulering av arbeidsmarkedet.

Vi skal i det følgende raskt oppsummere de to første skuffelses-sekvensene med referanse til den norske økonomiske politikken. De sentrale elementene i responsen på tilbakeslaget i 1975, den såkalte motkonjunkturpolitikken besto i var keynesiansk motsyklisk politikk (både kreditt- og finanspolitikk), inntektspolitikk, samt en del direkte støtte til utsatte industrier. Første skuffelse kan registreres på slutten av 70-tallet. De viktigste mer eller mindre utilsiktede konsekvensene var tap av markedsandeler (som ble knyttet til kombinasjonen av forskutterte oljeinntekter og ekspansiv finanspolitikk), lønnsomhetskrise, høyt skattenivå, høye sosiale utgifter og store underskudd i utenriksøkonomien.

De norske justeringene sent på 70-tallet var i utgangspunktet lite nyliberale: lønns- og prisstopp i samarbeid mellom stat, næringsliv og arbeidstakerorganisasjoner. Høsten 1981 vant de borgerlige partiene, med Høyre som dominerende partner, valget. Den nye Willoch-regjeringen hadde en annen politisk vurdering av situasjonen – en annen vurdering av hva skuffelsen besto i – og la om politikken i nyliberal retning før den internasjonale konjunkturedgangen 1982/3. Noe av omleggingen hadde imidlertid allerede startet året før Willoch overtok.

Dette passet med den første nordiske versjon av nyliberalismen, som også kunne konstateres i Sverige ved inngangen til 80-tallet. Dette var en *nasjonal* variant. Den var preget av restriktiv pengepolitikk (forsøk på å øke rentenivået, noe som var en internasjonal trend) og stram finanspolitikk (selv under nedgangen tidlig på 80-tallet). Men devalueringer sørget ofte for å motvirke annen kontraktiv politikk, og dermed hadde denne typen nyliberalisme elementer av en pragmatisk, nasjonalt orientert nymerkantilisme. Et hovedmål var å stimulere den konkurranseutsatte sektoren, men uten å ty til proteksjonistiske tiltak. I Norge avviklet Willoch-regjeringen «kreditsosialismen» ved å deregulere bolig- og kredittmarkedet og å føre stram politikk i forhold til statsbankene. Dette var en sentral endring av den norske modellen, og i norsk økonomi vokste det fram et nytt segment innen borgerskapet: nettverk av unge meglere, finansspekulanter og børs-analytikere.

Men denne konstellasjonen av økonomisk-politiske tiltak skapte nye skuffelser: høy relativ inflasjon, bare forbigående forbedring i markedsandeler, og lånefinansiert konsumvekst. Disse problemene kunne føles i Norge mot slutten av Willoch-perioden, altså midt på 1980-tallet. På noe lenger sikt la dessuten denne politikken grunnlaget for bankkrisen.

På dette punktet begynner den norske utviklingen for alvor å komme i utakt med den generelle vest-europeiske utviklingen. Det passer å sammenlikne med Sverige: Der fortsatte oppgangen helt fram til 1990. I tråd med nyliberalismens antikeynesianske ideer skulle man ikke drive motsyklisk finanspolitikk. Men manglende innstramning under høykonjunkturen fikk snart dramatiske konsekvenser. Tidlig på 90-tallet gikk Sverige (og Finland) således inn i sine mest alvorlige kriser i hele etterkrigstiden.

På det programmatisk plan fulgte svenske beslutningstakere likevel opp den normbaserte nyliberalismen, som la vekt på normativt fundert valutakurspolitikk (politikerne skulle ikke få lov til å devaluere etter forogdt-befinnende), samt på reformer som økte allokeringseffektiviteten. Denne nyliberale tilnærmingen var allerede påvirket av hva vi kan kalle nymonetarisme, hvis hovedpunkter var prioritet til inflasjonsbekjempelse, påstanden om at stabiliseringspolitikk ikke kan ha varige effekter på produksjon og sysselsetting, samt påstander om at foretak og husholdninger var helt avhengig av faste spilleregler (fast valutakurs, en gitt pengemengde, osv). Slike rutiner ble lansert fra midten av 1980-tallet til tidlig på 1990-tallet: Hard valuta politikk (kobling til Ecu/Euro tidlig på 90-tallet), bestrebelser på å unngå offentlig opplåning for å finansiere offentlige budsjettunderskudd og reformer for å forbedre allokeringseffektivitet (marginalskatt-reform, privatisering, deregulering av produktmarkeder, kutt i offentlig sektor). I denne fasen fikk man ytre deregulering, altså åpning for frie, kortsiktige, internasjonale kapitalbevegelser.

I Norge finner vi elementer av dette men det inngår likevel i en kontekst som skiller seg sterkt fra de generelle trendene i Vest-Europa og Norden. Som en av verdens største oljeprodusenter ble Norge rammet hardt av det omvendte oljeprissjokket i 1986 (prisfallet stimulerte derimot alle de vest-europeiske oljeimporterende landene). Norge gikk således inn i en famlefase 1986/7. Devalueringspolitikken ble oppgitt og renten økte. En troverdig valutapolitikk måtte bygge på en fast kurs. Overopphetingen ble motarbeidet av stram politikk: ledigheten økte, men sent i 1988 var underskudds-problemene mindre prekære og lønnslover ble innført på ny av hensyn til konkurransevnen. Fra 1988/89 gikk Norge derfor inn i en langvarig periode preget av *keynesiansk*, motsyklisk politikk der inntektspolitikken spilte en spesielt sentral rolle. Dermed reetablerte man den norske modellen i en modifisert form, nemlig uten kredittsosialismen, dvs. intervensjonistisk, detaljstyrende kredittpolitikk. De øvrige elementene i den norske modellen var derimot igjen sentrale.

En annen slående kontrast til Sverige bør nevnes. Under oppgangen på 1980-tallet valgte den svenske arbeidsgiverforeningen å bryte med den sentrale lønnsfastsettelsen. Man trakk seg ut av store deler av det korporative samarbeidet med staten og desentraliserte lønnsoppgjørene. Dette gikk ikke upåaktet hen hos norske arbeidsgivere, men det slående er at NHO (som da

het NAF) – til tross for en viss diskusjon – valgte ikke å gi seg inn på samme vei. Dette kan muligens kobles til at det norske borgerskapet alltid har vært svakere og mer statsavhengig enn det svenske. Mer konkret kan det knyttes til oljens betydning i den norske økonomien. Om NHO trakk seg ut av det inntektspolitiske samarbeidet, risikerte man at staten og LO fikk et sterkere grep om betingelsene innen oljesektoren og vedrørende bruken av oljeinntektene. Oljeselskapene er en viktig fraksjon innen NHO og de hadde all interesse av et godt forhold til staten med tanke på framtidige konsesjonsrunder.⁸ NHO prøvde seg på en konfrontasjonslinje under lockouten og streiken i forbindelse med lønnsoppgjøret i 1986, men dette ga et dramatisk nederlag, og daværende leder, Pål Kraby, måtte senere gå. Konfrontasjonslinjen skapte et opprør mot den sentraliserte ledelsen fra mange medlemsbedrifter. Snart etter falt Willoch-regjeringen også.

En av betingelsene for Norges avvik er råvarenes store betydning. Nettopp det at oljesektoren kom for fullt fra begynnelsen av 1970-tallet gjør at Norge skiller seg fra de fleste øvrige økonomier i den rike del av verden, inklusive alle de nordiske, ja sågar Island: selv gjennom hele det 20. århundre er vårt lands økonomiske utvikling grunnleggende preget av oppdagelser av nye naturressurser: vannkraft i begynnelsen av århundret, olje sent på 60-tallet.⁹

Formelen for norsk økonomisk politikk ved inngangen til 90-tallet var altså: *keynesiansk motkonjunkturpolitikk og inntektspolitisk samordning*.

Velferdsstaten

Alle landene i Vest-Europa etablerte en velferdsstat gjennom etterkrigstiden. Velferdsstaten fordelte fruktene av en vekstfase uten historisk sammenlikning fram til begynnelsen av 70-tallet. I et klima med mer «normale» vekstrater ligger nå en rekke rettigheter fast. Dette gir det bekymrede synet på velferdsstaten som er et viktig innslag i nyliberalismen: forpliktelsene er for generøse og for mange, de har uheldige virkninger på arbeidsmotivasjon og entreprenørevne. Velferdsstaten må slankes, folk må ta ansvaret for sin egen framtid, ellers kommer forpliktelsene om å ta vare på de voksende andelene eldre og syke til å hemme næringslivets tilpasning i tiårene framover.

Men denne utviklingen kan også betraktes i et annet perspektiv: Levestandarden har økt med den økonomiske veksten, betydelig i perioden 1945-75, men også en god del deretter. Dette kan avleses på de fleste sosiale indikatorer: gjennomsnittlig boligstandard, innholdet i en gjennomsnittlig konsumkurv, gjennomsnittlig levealder, økt utdanningsnivå og forbedret folkehelse. Riktignok skaper vår økende materielle velstand en rekke nye helseproblemer av typen overvekt, kollisjonsskader, osv, men nettoeffekten er en sunnere befolkning. Denne sunnere befolkningen er også en aldrende befolkning, hvorav flere eldre blir liggende lenge syke før de dør, og de er

dyre for staten når de er syke. De nordiske velferdsstatene har omfattende helsevesen og eldreomsorg til å ta seg av dette, med mange kvinner sysselsatt til lønninger som inngår i det brede og likhetsorienterte inntektspolitiske systemet.

Samtidig har det skjedd en demografisk endring som også kan knyttes til utviklingen under velferdsstatens første tiår: spredningen av kunnskap om prevensjonsmetoder har muliggjort mer effektiv familieplanlegging og dette har gitt en demografisk overgang der familiestørrelsen er kommet ned under reproduksjonsnivået, en slående utilsiktet konsekvens av den europeiske velferdsstaten. Planleggere over hele Europa er oppmerksomme på den eldrebølgen som vil toppe seg omkring år 2030.

Avhengig av velferdsstatens organisering vil fertiliteten ligge fjernere eller nærmere reproduksjonsnivået. I Sør-Europa og Tyskland er de spesielt lave, i Frankrike og England middels, i Norden relativt høye. Landene er slik sett forskjellig rustet til å takle eldrebølgen, også fordi de nordiske landene, som USA, har en betraktelig høyere sysselsettingsgrad enn de kontinental-europeiske landene. Men i alle fall blir det i tiårene framover behov for arbeidskraft i de mest lavtlønte tjenesteytende yrkene, og mange av disse blir i helsestell og omsorg («trøste og bære»-yrkene), samt i en rekke funksjoner som renhold, detaljhandel osv. i privat sektor. En del av disse jobbene dekkes i Norden av kvinner, slik at toinntektsfamilien nå er det normale her. Men en annen konsekvens av velferdsstaten er at utdanningsnivået øker, ikke bare for menn, særlig for kvinner. Stadig flere av de relativt lavtlønnede jobbene i tjenesteytende sektor fylles således i stadig større grad av fremmedkulturelle innvandre.¹⁰

Velferdsstaten har stor betydning for de vest-europeiske politiske og økonomiske systemenes legitimitet. Men siden velferdsstaten legger tunge byrder på statens finanser og dermed på borgerne gjennom skattesystemet, gjøres den ofte til syndebukk i debatten om den økonomiske politikken. I det følgende skal vi imidlertid se at de former for ustabilitet som har skapt problemer for *norsk* økonomisk politikk de siste 25 årene snarere har hatt med overoppheting og strukturendringer i finansnæringene å gjøre.

Bankkrisen

Den særnorske krisen fra 1986/7 svekket bankene. Høy rente virket sammen med lavere priser på bankenes aktiva og ga økende tapsavskrivninger. La oss ta utgangspunkt i konsumentadferden: Synkende realinntekt, økende realrente og tilstrømmende skatterreform gjorde at mange husholdninger fikk problemer med å betjene sin gjeld som under konsumboomen midt på 80-tallet var blitt rekordhøy. De fleste husholdninger bestrebet seg på å redusere gjeldsgraden, få ønsket i hvert fall å øke den. Dette påvirket bygg- og anleggssektoren, for omfanget av investeringer i nye boliger sank, og boligprisene likeså. Hus-

holdningenes formue ble redusert, og de sto tilbake mer sårbare enn før tilbakeslaget.

Dette bringer oss til foretakenes adferd: Sammen med andre faktorer bidro det økonomiske tilbakeslaget til å redusere lønnsomheten. Eiendomssektoren, samt bygg- og anlegg fikk lide. Konkurser påvirket bankene direkte, og førte dessuten til synkende etterspørsel etter og priser på forretningseiendommer. Bankene måtte ta økende tap, eller eventuelt overta fast eiendom hvis verdi var synkende. Bankene ble tvunget til å stramme inn på sine betingelser, selv overfor foretak som hadde en mulighet til å klare seg gjennom konjunkturtilbakeslaget.

I de tidligere «kreditsosialistiske» forsøkene på «finstyring» av finansinstitusjonenes utlån var primære og sekundære reservekrav hovedinstrumenter. Kravene gikk ut på at visse andeler av totale aktiva skulle holdes som kontanter eller i andre meget likvide former. Krav om kapitaldekning betyr derimot at kapitalbasen skal være en viss andel av totale aktiva. Et slikt krav sikter særlig mot å sikre soliditeten til den enkelte finansinstitusjon. Det skal ikke brukes som et politisk hjelpemiddel, men som en «konstitusjonell» betingelse som sikrer stabilitet og forutsigbarhet, noe som passer i et liberalisert kredittregime. BIS anbefalte i juli 1988 internasjonal harmonisering (8 prosent) av kravet om kapitaldekning. Kravet ble nedfelt i et EU-direktiv i desember 1989, og det norske Finansdepartementet kopierte det i mars 1991. Første deadline i retning av å implementere dette åtteprosentkravet var desember 1991.¹¹ Kravet reflekterte således et ytre press, formidlet gjennom målsetningen om harmonisering i forhold til EU.¹² Siden bankene måtte bestrebe seg på å innfri dette kravet i en krisetid, ble de tvunget til å slanke balansene sine: de kvittet seg med kunder, og lot rentemarginen forbli svært høy.

De store bankene mistet nå sin egen egenkapital, og hele finanssektoren var plutselig på randen av stupet. Staten grep inn og reddet bankene, og bidro slik til å bestemme bankenes kapitalbase, hvorved de også definerte en øvre grense for bankenes utlån. Den norske regjeringen lot aksjonærene i de to største forretningsbankene tape sine investeringer fullstendig – forøvrig i kontrast til Finland der staten gikk inn og forsvarte aksjonærinteressene.

Renten forble høy. Dette var spesielt paradoksalt i Norge, siden landet hadde stort overskudd i utenriksøkonomien, mens arbeidsløsheten fortsatt lå høyt. At Norge klarte seg såpass bra – sammenliknet med Sverige og Finland – har to grunner, og begge har med staten å gjøre. Første grunn var at regjeringen allerede hadde slått inn på en keynesiansk linje. Finanspolitikken var i 1989-93 den mest ekspansive som noen gang er ført i Norge. For det andre var det gode tider i oljesektoren: oljeprisen økte kraftig i forbindelse med Golf-krigen (1990 til mars 1991), produksjonen økte, kostnadene kunne kuttet takket være teknologisk framskritt og investeringene økte kraftig. Ulikt de fleste andre land hadde ikke Norge deindustriering på 90-tallet,

industriusselsetningen vokste svakt, framfor alt på grunn av industriens koblinger til oljesektoren. Av de nordiske landene hadde Norge den høyeste BNP-veksten tidlig på 90-tallet. Norge og Danmark klarte seg adskillig bedre enn Finland og Sverige.

Det er lett å se at Norges oljerikdom her spiller en rolle. Den er en nødvendig, men ikke en tilstrekkelig betingelse for den stabiliseringen av økonomisk-politiske rutiner som vi finner i Norge på 90-tallet.¹³ Mens byrdene fra velferdsstaten defineres som et kjerneproblem i land som Sverige og Tyskland, har den norske statens enorme grunnrenteinntekter lettet disse byrdene i Norge. Men dette har også sammenheng med den høye sysselsettingsgraden og mindre førtidspensjonering enn på kontinentet, samt med en mer statsdominert organisering av trygdesystemet. I Norge var politikerne i stand til å stramme inn i praktiseringen av velferdsordningene (bl. a. i uføretrygden) da budsjettunderskuddene økte (om enn aldri så langt som til Maastrichtgrensen) tidlig på 90-tallet. Det var på denne tiden begrepet om *arbeidslinja* ble preget. I Norge har de uuntenderte konsekvensene av velferdsstaten ikke vært alvorlige nok til å skape vansker for de rådende økonomisk-politiske rutinene.

Den reviderte norske modellen 1988-2000

Internasjonalt var det oppgang på slutten av 1980-tallet. For Europa var den ekspansive tyske politikken i forbindelse med Tysklands gjenforening av stor betydning. I 1991/2 kom tilbakeslaget. Både Sverige og Finland førte i denne perioden en medsyklisk økonomisk politikk med katastrofale konsekvenser: først overoppheting, så kjempekrise. Norge hadde derimot strammet inn i finanspolitikken 1986-8 og innførte lønnsreguleringslover i 1988/89. Deretter førte man motsyklisk keynesiansk politikk inn i kriseåret 1992.

Denne strategien ble i 1992 systematisert og formulert som en bevisst strategi av Brundtland-regjeringen. *Solidaritetsalternativet* kodifiserte de erfaringer man allerede hadde gjort med den økonomiske politikken fra 1987 til 1992. Ønsket om å dempe arbeidsløsheten, samt ambisjonen om å fastholde en gunstig trend i utviklingen av industriens konkurransevne sto sentralt i begrunnelsen. Trass i både bankkrise, etterkrigstidens høyeste arbeidsløshet, samt press fra vesteuropeisk overoppheting og krise (over 6 prosent i 1993) har vi i Norge fra 1988 og framover en stabil periode i den forstand at de økonomisk-politiske rutinene forblir uendret.

Solidaritetsalternativet var en pakke av forskjellige økonomisk-politiske virkemidler, hvorav inntektspolitikken i mer snever forstand utgjorde ett område. Pakken omfattet: (1) fastkurslinje i pengepolitikken; (2) konjunktur-regulerende finanspolitikk (keynesiansk); (3) inntektspolitikk som sikrer en rimelig konkurransevne (moderate lønnsoppgjør), og (4) en arbeidsmarkeds- og utdanningspolitikk som bidrar til et velfungerende arbeidsmarked. Ved å

definere en slik pakke skaffet regjeringen seg viktige alliansepartnere (LO/NHO) utenfor Stortinget, for i Stortinget sto regjeringen svakt.

Den parlamentariske situasjonen hadde nemlig endret seg betraktelig siden 80-tallet. Tidlig på 80-tallet sto Høyre og DNA fram nesten i et topartisystem. Men det var ikke slik at modernisering skapte to faste blokker. På 90-tallet ble nettopp disse partiene mest rammet av tilbakegang! Det typisk nordiske møsteret med en fragmentert ikke-sosialistisk side antok en ennå mer markert form: ikke bare er det mellompartier, men Fremskrittspartiet er kommet fra det ytre høyre, har koblet nyliberale overbevisninger til innvandringsproblematikken og har klart å stjele stemmer både fra den konservative og den sosialdemokratiske blokken. I tillegg har EU-saken åpenbart tjent til å befeste mellompartiene som en egen blokk.

Mellompartiregjeringens program var på den ene siden preget av «motkulturenes» standpunkter i norsk politikk (verdier knyttet til regionene, familie, religion, miljø), og på den annen side av en idé om å skape en tredje blokk i norsk politikk ved siden av sosialdemokratiet og høyresiden. Mellompartienes suksess på 90-tallet var ikke synkron: Senterpartiet hadde voldsom suksess i forbindelse med EU-avstemingen 1994, mens Kristelig Folkeparti triumferte i flukt med Bondeviks suksess som partileder og statsminister 1997-2000. Venstre klorer seg fast såvidt over hva som skal til for å få stortingsrepresentanter, men har skaffet seg innflytelse etter regjeringsdeltakelse fra 1997-2000, og er nå en fast del av en mellompartiblokk.

DNA's mindretallsregjering hadde både et parlamentarisk grunnlag i Stortinget og en «hegemonisk» posisjon rent allment – den hadde styringsevne – mellom 1990 og 1996. Da Jagland overtok i 1996, synes begge deler å ha blitt borte. En av flere grunner til dette var at valget i 1997 nærmet seg. Behovet for posisjonering ble større for de ulike partiene. De økonomiske problemene fra begynnelsen av 1990-tallet var et tilbakelagt stadium, det rådet ikke lenger noen dugnadsånd for å rydde opp etter tidligere feilgrep. Det var fritt fram for å prioritere egne saker og profil. DNA derimot, forsøkte å holde fast på den stramme felleslinja, kom på defensiven og ble oppfattet som valgets taper.

Midt på 90-tallet fikk man igjen økende press i den norske økonomien. Dette ledet til overoppheting i 1997-8. Denne hadde sine røtter i beslutninger tatt av sosialdemokratiske regjeringer. En avgjørende faktor var de store etterspørselsimpulsene fra investeringsveksten både i oljevirksomheten og i fastlandsøkonomien. Både i 1996 og 1997 vokste bruttoinvesteringene med om lag 10 prosent, og med nesten like mye i 1998. Bak disse høye veksttallene finner vi en kombinasjon av oppgradert infrastruktur og styrking av velferdsstaten. Det startet allerede i 1993 med innenlandsinvesteringer fram mot Vinter-OL 1994, en slags kompensasjon til indre østlandet i forhold til oljevirksomhet i vest og nord! Opphetingen tok seg særlig opp med beslutningene om ny hovedflyplass og flytogbane, særlig den siste var en

betydelig planleggings-skandale. To andre prosjekter var koblet til kunnskaps-samfunnet og velferdsstaten. I 1997 ble skolestart skjøvet et år fram: alle 6-åringer skulle inn i grunnskolen, noe som krevde store ressurser til nye skolebygg. Et annet tiltak var nytt Rikshospital i Oslo, nok en planleggings-katastrofe. Dette sier oss i hvert fall at Norge er et så lite land at investerings-prosjekter som kan navngis spiller en stor rolle for den makroøkonomiske utviklingen! Det hadde forøvrig allerede Norges bank demonstrert da de bygget sitt rådyre sentralbankpalass midt på 80-tallet. I tillegg viste det seg fortsatt umulig å foregripe oljesektorens innflytelse.

I 1996/7 møtte Arbeiderpartiet disse problemene i kombinasjon med problemene knyttet til Stortingets sammensetning. Jagland hadde i 1992 overtatt som partileder etter Brundtland, og erstattet henne som statsminister i 1996, i passe god tid før neste valg. De uavklarte parlamentariske forholdene ga opposisjonen muligheter til å plage regjeringen med det den anså som overbudspolitik og umulige betingelser for samarbeid. Med referanse til vanskene med å få vedtatt ansvarlige budsjetter, og med særlig adresse til de borgerlige partiene «som vil ha mer av alt»,¹⁴ fastslo Jagland i sin 1. mai tale 1997 at DNA bare ville holde fast ved regjeringmakten dersom partiet fikk minst like mange stemmer ved valget høsten 1997 som ved valget i 1993: 36,9. Valgresultatet høsten 1997 ble på langt nær dette. Det absurde ved 36,9-kriteriet var ikke minst at det ikke vil ha gitt noen vesentlig endret parlamentarisk situasjon sammenliknet med det faktiske resultatet. Partiets manøvre satte det norske partiet ut av posisjon i en periode da et «modernisert» sosialdemokrati sto fram ikke bare i Norden (regjerings-deltakelse i Danmark 1993, Sverige 1994 og Finland 1995), men også gikk inn i en offensiv ellers i Europa (Blair, Jospin, Schroeder).

I 1998-9 ble partiet tiltakende frustrert over å være i en parlamentarisk blindgate. Den nye sentrumsregjeringen satte i verk kontantstøttereformen (se under), som DNA var sterkt imot, noe som hindret samarbeid om budsjettløsninger. Først etter et års tid med uforsonlig opposisjonsvirksomhet (og dårlige galluptall) begynte partiledelsen å antyde mer fleksible holdninger til samarbeid med andre partier. Høsten 1999 tok man også et mindre uforsonlig standpunkt til kontantstøtten. Mellompartiregjeringen hadde nok suksess til å få Arbeiderpartiet på defensiven.

Norge fikk etter 1997-valget altså en mindretallsregjering av mellom-partiene Kristelig Folkeparti, Senterpartiet og Venstre. På venstresiden kunne DNA ikke en gang få flertall med SV. Derimot utgjorde Senterpartiet, DNA og SV en flertallskonstellasjon, men en slik allianse ble aldri seriøst vurdert. Ingen ville samarbeide med FRP. Høyre ville ikke samarbeide SP, som var nei-partiet framfor alt fra EU-striden, og «vinner» av folkeavstemningen i 1994. Motsetningene fra EU-striden ble slik reproduisert. Samtidig sto EØS-avtalen ved lag og regjeringen av «EU-motstandere» førte slik en tilpasningspolitikk overfor EU, men denne politikken var i stor grad

depolitisert og byråkratisert! EU-tilpasningene har ikke skapt bred mobilisering i noen saker.

På grunn av de problemene som hadde bygget seg opp, ble 1998 en famlefase: Rekordhøye oljeinvesteringer som ikke var forventet da finanspolitikken ble lagt opp bidro sterkt til veksten 1997 og 1998. De direkte etterspørselsimpulsene fra petroleumsvirksomheten har hatt stor betydning for det norske konjunkturforløpet, særlig 1997-2000, en likhet med tidligere oppganger.¹⁵ I tillegg til disse innenlandske faktorene kom så Asia-krisen og OPECs vedtak om høyere oljeproduksjon, som sendte oljeprisen og mange andre råvarepriser ned på et historisk bunnpunkt.

I denne situasjonen var finanspolitikken ikke stram nok. Høye oljeinntekter og en konjunkturrell bedring av offentlig budsjettbalanse reduserte politikernes budsjett disiplin. Det har vært reist kritikk mot Norges Banks praktiske gjennomføring av politikken, men selv blant kritikerne er det få som hevder at sentralbankens håndtering var avgjørende for utviklingen. Når så flertallet på Stortinget nærmest valgte å avskrive finanspolitikken som konjunkturreguleringsinstrument for ett år fremover i forbindelse med budsjettbehandlingen høsten 1997, var det åpenbart at solidaritetsalternativet ikke sto høyt i kurs.

Politikerne hadde mistet grepet. Ikke engang våren 1998 så Stortingsflertallet skriften på veggen. De strammet fortsatt ikke til. Da kunne pengepolitikken ikke holde demningen lenger. Det er urealistisk å tro at finanspolitikken alene kunne motvirke presset fra den enorme investeringsveksten 1996-8. (Norge var her utypisk sammenliknet med resten av Europa som hadde svak vekst, men parallell til USAs, der veksten var sterkere.) En svakhet ved solidaritetsalternativet var således at det i en høykonjunkturfase la for store byrder på finanspolitikken. Så lenge myndighetene ikke ville eller kunne styre en større del av investeringsaktiviteten i norsk økonomi, var det verken realistisk eller rasjonelt å la finanspolitikken ta støytene alene.

Når presset i økonomien toppet seg, var heller ikke inntektspolitikken i stand til å levere et moderat lønnsoppgjør. Konkurransen om arbeidskraften ble så stor at selv om det hadde blitt et moderat oppgjør sentralt, ville lønns- og ledighetsglidningen lokalt ha gitt en høy lønnsvekst i 1998. Dessuten var veksten i økonomien lokalisert til spesielle sektorer som bygg- og anlegg og helsesektoren. Gjennomføringen av utdannings- og arbeidsmarkedspolitikken deler av solidaritetsalternativet var derfor ikke vellykket. Det kommer ikke primært til uttrykk i de lave ledighetstallene, men snarere ved at beholdningen av ledige plasser har økt så sterkt. Hadde ikke det norske arbeidsmarkedet vært så fleksibelt på tilbudssiden som det har vist seg å være på 1990-tallet, hadde pressproblemet kommet langt tidligere i oppgangen.

Sentrumsregjeringen så problemene i 1998, og politikken ble strammere i 1999, men det var et år for sent. Regjeringen ønsket åpenbart å videreføre solidaritetsalternativet: Arntsen-utvalgets rapport¹⁶ kan i stor grad ses som et

forsøk på å plastre sammen solidaritetsalternativet med små justeringer. Under Bondevik ble forøvrig arbeidstaker- og arbeidsgiver-sammenlutninger tatt inn i Det Tekniske Beregningsutvalget og Kontaktutvalget. Denne reformen reduserer LOs makt, men kan skape større samstemmighet blant de korporative partnerne.

I følge solidaritetsalternativet er inntektspolitikkenes rolle å bidra til en kostnadsmessig konkurransevne som sikrer at konkurranseutsatt næringsliv utenom petroleumsvirksomheten, har en framtid i Norge. Dette vil også sikre en utenriksøkonomisk handlefrihet som er mindre oljeavhengig. At dette kan være lurt, har man erfaring for fra 1978, 1986 og 1998. En viktig del av inntektspolitikken i Norge består i å sørge for en institusjonell organisering av lønnsdannelsen som holder velorganiserte særinteresser med markedsmakt i sjakk. Når en ser omfanget av bruk av tvungen voldgift i Norge, skjønner en lett hvor viktig dette er for den samlede politikken. Dette er ingen uproblematisk virkemiddelbruk og strider også mot internasjonal praksis og ILOs anbefalinger. Imidlertid er det lett å skjønne betydningen av dette i oljesektoren og generelt i et samfunn hvor en ønsker å innrette politikken slik at en oppnår lav ledighet og således hele tiden må takle høyt press i arbeidsmarkedet.

Mellompartiene har tradisjonelt vært for generøs bruk av offentlige midler, noe derimot DNA bare har stått for i opposisjon. I regjeringssposisjon økte sentrumsregjeringen minstepensjonene med 1000 kroner/mnd. Regjeringens mest omtalte velferdstatsreform var kontantstøtten: familier med barn i alderen 1-2 år fikk kontantstøtte dersom de ikke har barn i barnehage.¹⁷ Dette ga en forbedring av den økonomiske situasjonen for mange barnefamilier, men sto i motstrid til den «arbeidslinja» som har preget sosialdemokratisk sosialpolitikk,¹⁸ der utbygging av barnehagetilbudet for å støtte opp om den generaliserte toinntektsfamilien anses som viktigere. Kontantstøtten preges av et ideal om at flere av omsorgsoppgavene skal løses i familien, et ideal som er mye mer gjennomgående realisert i de katolsk inspirerte kontinental-europeiske velferdsstatene (f. eks. i Tyskland).¹⁹ Men de øvrige særtrekkene ved den nordiske velferdsstaten er selvsagt fastholdt også under sentrumsregjeringen.

Men også en annen reform har brakt den norske velferdsstaten noen små hakk nærmere den kontinentale. Til nå har omfanget av førtidspensjoneringen vært mye mer omfattende i de kontinentaleuropeiske velferdsstatene, selv om kontrasten jevnes noe ut når en tar Norges store antall uføretrygdede med i betraktningen. Høy førtidspensjonering sammen med lav sysselsettingsgrad er en sentrale faktor bak de finansieringsproblemene man nå strir med i den franske og tyske velferdsstaten (problemet er mye alvorligere enn i Norden). Den norske AFP-ordningen (Avtalefestet pensjon) gjør førtidspensjonering mer attraktivt og lar staten betale regningen. Men dette var ikke sentrumsregjeringens påfunn. Det må nærmest anses som en kostnad knyttet til

inntektspolitikken. Ordningen ble nemlig innført for å løse opp en floke mellom LO og NHO i mellomoppgjøret i 1993, der LO truet med å streike.²⁰

Staten og næringslivet på 90-tallet

Utfordringene fra globalisering og internasjonalisering har vært et tilbakevendende tema i norsk politikk. Grunnlaget for norsk politikk på dette feltet ble lagt i første halvdel av dette århundre med konsesjonslovene, som bl. a. fastslo at utnytting av norske naturressurser var et nasjonalt anliggende, som politikerne skulle råde over. Dette prinsippet ble videreført på 70-tallet og 80-tallet bl.a. innenfor olje og gass-utvinning og forvaltningen av fiskeriresursene. Et hovedsynspunkt har vært at den nasjonale kontrollen med naturressursene sikres best gjennom norskeide – i praksis ofte statseide – foretak, eventuelt supplert med enkelte internasjonale aktører for å sikre tilstrekkelig konkurranse. Politisk var det Venstre som opprinnelig førte an, siden ble denne politikken videreført av Arbeiderpartiet. Selv om den opprinnelig var kontroversiell, ble det etter hvert betydelig nasjonal konsensus om hovedprinsippene. For eksempel var det en borgerlig regjering som sikret hjemkjøpet av Hydro.

Denne typen nasjonal næringspolitikk harmonerte bra med den type internasjonalisering som norsk økonomi gjennomlevde i de første tiårene etter krigen, basert på liberalisering av handel mellom de vestlige land, men uten særlig innblanding i hva statene ellers foretok seg på det økonomiske området. Først med dannelsen av det indre marked – og framveksten av et effektivt konkurransepolitisk regime i EU (og i noen grad i WTO) – på nittitallet, kom det norske systemet under press. Samtidig ble de kortsiktige kapitalbevegelsene avregulert. Formålet for det indre marked var nettopp å redusere politikernes direkte innflytelse over selskapene, gjennom å gjøre det umulig for dem å favorisere såkalte «national champions», og å etablere konkurransevilkår som gjorde det mulig for utenlandske foretak å operere på lik linje med nasjonale bedrifter på de europeiske markedene. Konsekvensene ser vi i dag bl. a. på telekommunikasjonsområdet, der kombinasjon av ny teknologi og deregulering åpner for nye forretningsområder. Vi er her i ferd med å gå over fra et system med nasjonalt kontrollerte foretak til et internasjonalt oligopol med et fåtall dominerende aktører. En annen sektor som ble sterkt berørt av det indre marked, og hvor vi ser en tilsvarende tendens, er varehandel (alminnelig konsum). Tendensen gjør seg også gjeldende i forskningsintensive industrier som farmasi, der stort salgsvolum er viktig for lønnsomheten. Flere sentrale norske virksomheter har i løpet av 90-tallet blitt solgt, eller slått sammen med større utenlandskeide bedrifter. Det gjelder bl.a. det fremste industrielle forskningsmiljøet i Norge innen farmasøytisk industri (Nycomed), verfts-, offshore og maskinprodusenten

Kvæerner og det er i skrivende stund tilsvarende prosesser i gang i andre norske foretak.

I praksis har denne dereguleringen skjedd samtidig med en økende rolle i europeiske markedet for store amerikanske foretak. Det skyldes delvis at disse var store på forhånd, og dessuten godt tilpasset konkurranse-betingelsene i globale markeder. Men det skyldes også at det har vært lett å finansiere bedriftsoppkjøp gjennom svært likvide finansielle markeder dominert av amerikanske institusjonelle investorer (såkalt «pension fund capitalism»).

I slike prosesser vil et lite land som Norge lett bli sett på som et lite attraktivt sted å lokalisere hovedkvarter eller produksjon, fordi det norske markedet er lite, ligger langt fra de store markedene i Europa eller USA og har et høyt kostnadsnivå. Norge blir lite aktuelt når det gjelder lokalisering av forskning, fordi dette som hovedregel knyttes enten til hovedkvarter eller produksjonsvirksomhet. Unntak kan tenkes, fordi lokalisering av forskning også kan tenkes motivert av ønsket om å hente impulser fra allerede eksisterende sterke forskningsmiljøer, men det sier seg selv at dette vil være av mindre betydning i et land som Norge hvor forskningsintensiv industri i utgangspunktet står svakt.

Direkte statlig eie i industrien har som nevnt vært lite utbredt i Norge sammenliknet med en del andre land. Selv der staten har kontrollen – som i Norsk Hydro – har bedriftene tilsynelatende fått operere fritt. Som et resultat av dette er Norsk Hydro, som jo hovedsakelig er basert i tradisjonell naturressursbasert industri, i de senere år har engasjert seg aktivt i å selge unna norskeide virksomheter utenfor sitt kjerneområde til utenlandske foretak. Eksempler er Freia, Dyno og ventelig Hydro Seafoods. I finanssektoren sitter staten som følge av den statlige redningsaksjonen under finanskrisen for 10 år tilbake med kontrollerende poster i de største bankene. Det forhindrer ikke de samme banker å muliggjøre at en «corporate raider» som Røkke overtar det norske engineering- (og nå fiskeri-) konsernet Aker, med utsikt til senere oppstyking og salg, formodentlig til utenlandske interesser. Utenom den tradisjonelle industrien eier staten Statoil, hvor ledelsen svært aktivt arbeider for større uavhengighet visavis staten, gjerne gjennom en delprivatisering. Først ønsker imidlertid Statoil-ledelsen (i likhet med Hydro) å overta den delen av den norske oljeformuen som staten eier, for på den måten å få en sterkere basis for internasjonal ekspansjon innen sitt område.

I løpet av de senere årene har stadig flere næringer blitt utsatt for globale restruktureringprosesser av denne typen. En side ved dette er at bedriftsledernes arbeidssituasjon endrer seg; horisonten blir mer kortsiktig (de kan bli sagt opp når som helst), så det gjelder å sikre seg godt (gjennom høy lønn, bonus etc.), og hele tiden levere resultater som tilfredstiller finansmarkedene. Norske næringslivsledere tilpasser seg dette blant annet gjennom å kreve økt inntekt, selv om de nødvendigvis ikke (ennå) er utsatt

for de samme krav som f. eks. ledere i USA. Dette kan jo ses som rasjonelt, dels vil de berike seg selv (nå som anledningen byr seg), dels kan det ses som en forberedelse på noe som de tror vil komme, og dels vil de ikke gå rundt som noen lavtgasjerte norske fjøsniiser, men være ute på cruise med gutta i de store internasjonale foretakene. Men ved å tilpasse seg på denne måten blir de også politiske aktører i det norske systemet; de jobber aktivt for å bryte ned den konsensus som har dominert norsk politikk på dette feltet i årtier.

Den norske staten framstår som en rik, men svak, eier, uten klare ideer om hvordan den norske nasjonalformuen kan brukes til den norske nasjonens beste på lengre sikt. Selv ledersjiktet i statseide/statskontrollerte bedrifter ser nå seg selv som spillere i globale restrukturingsprosesser, og er mer opptatt av å leve opp til de suksessstandarder internasjonale finansmiljøer stiller, enn av hva som skjer innen rammen av norsk økonomi. I den grad de lykkes i dette, har de også gode utsikter til å berike seg selv. Dette sjiktet av ledere er i betydelig grad integrert med sjiktet av ledende politikere (som utgjør en viktig rekrutteringsbase for ledersjiktet i de statskontrollerte foretakene, f.eks. Eivind Reiten og Harald Norvik). Denne situasjonen er ikke unik for Norge, den gjenfinnes i andre land med betydelig statsinfluytelse i økonomien, som Frankrike. For norske politikere og for fagbevegelsen blir det viktig å parere direktørsjiktets offensiv og å avklare hva som er nasjonale interesser, og hva som er egeninteresser for enkelte grupper/sjikt, og hvordan statens eierskap best kan utøves framover.

Norge er fortsatt preget av fraværet av et sterkt nasjonalt borgerskap. I for eksempel Sverige har man en mer enn hundreårig historie med sterke, industrielt orienterte selskaper med stabile forbindelser til nasjonale finansinstitusjoner/borgerskap. Slike relasjoner har både fordeler og ulemper, men de viser sin styrke i perioder hvor markedsforholdene er vanskelige og omstilling står på dagsordenen.²¹ I Finland har en man tilsvarende gruppering rundt Nokia. Riktignok er institusjonelle mønstre av denne typen under endring i mange land, som en side ved den pågående globaliseringen, men i Norge har man aldri hatt mer enn antydninger til slike nettverk, noe som forklarer den viktige rolle staten og utenlandsk kapital har kommet til å spille i den norske modellen.²² Man kunne selvsagt håpe at globaliseringskameratene i statskontrollerte foretak kunne tenkes å utvikle seg i en slik retning, men det virker lite sannsynlig, i og med at deres standarder er hentet fra de globale finansmarkedene. Dette er et uløst problem i dagens versjon av den norske modellen.

Politikken overfor de store norske industribedriftene kommer under press fra to kanter; utenfra (EU, WTO, internasjonale foretak) og innenfra (direktørsjiktet). Norske politikere er i et dilemma, skal de bygge videre på den tradisjonelle modellen med mest mulig nasjonal kontroll og sterke norsk-eide (statseide) aktører, eller skal de gi etter for presset, som i praksis betyr å integrere norsk næringsliv i store internasjonale (ofte amerikansk-

kontrollerte) foretak. I skrivende stund har den nye regjeringen flere slike saker på sitt bord, som f.eks. Hydro Seafood, Dyno, Kredittkassen, og på litt lengre sikt framtiden for Statoil, Telenor og Hydro. Det vil være et konstant press for «internasjonalisere» og «(del-)privatisere» disse foretakene, som i praksis på noe sikt betyr å integrere dem i større globale (amerikansk-europeiske) enheter. Hva kan vi forvente at politikerne vil gjøre? Muligens vil de søke etter mellomløsninger som bevarer elementer av nasjonal kontroll, samtidig som man tilpasser seg hovedtrenden. Men slike løsninger vil neppe være særlig stabile, og problemstillingene vil reises med ny styrke ved neste korsvei (fusjons-forsøk).

En løsning innen rammene av den norske modellen er at staten definerer sin eierrolle og utvikler et system, f.eks. i form av (venture-)fond, hvor deler av den norske nasjonalformuen kan brukes til investeringer i kunnskapsintensiv virksomhet i Norge. Politikerne bør i alle fall ta en grunnleggende debatt om hva de vil med offentlig eierskap i den nåværende økonomisk-politiske situasjonen. Men en slik debatt vil aktualisere en rekke slumrede ideologiske motsetninger, ikke bare mellom tradisjonelle «borgerlige» og tradisjonelt «sosialistiske» partier, men også innen for eksempel DNA-LO. Dette gjør det mindre sannsynlig at en slik debatt vil komme.

En annen utfordring for industripolitikken er forholdet til nye småbedrifter. Vi vet alle hvordan satsingen på «vinnere» innen IT slo feil på 80-tallet, med Norsk Datas vekst og fall som selve skrekkeeksemplet. 80-tallets satsning på havbruk var mer vellykket. I motsetning til IT-bransjen, som er bygget opp omkring selve den nye revolusjonerende teknologien (mikrobrikker), er havbruket basert på naturressurser. Satsingen på havbruk er blitt en suksess, og er nå en meget viktig eksportsektor. Etter vannkraft og olje er det altså fortsatt en tradisjonell nordatlantisk naturressurs som blir Norges næringspolitiske trumfkort! Overflatisk sett kan det virke som om dette er en lavteknologibransje! Men det dreier seg om langt mer enn å høste naturressurser. En gjør fiskeriet mer likt jordbruket ved å konsentrere nyttefisker (nyttevekster) for så å høste. Nyere forskning har vist at det eksisterer en lang rekke koblinger mellom selve den lavteknologiske havbrukssektoren og høyt spesialiserte kunnskapsbaser, for eksempel statlige, sektortilknyttede og private forskningsinstitutter. Dette er den konkrete inkarnasjon av kunnskapssamfunnet i Norge.

Statistikk over FOU får ikke dette fram. Her scorer Norge i det hele tatt meget svakt. Særlig på privat FOU ligger Norge etter. Men output-basert statistikk gir helt andre resultater. Målinger av andel klart forbedrede produkter i produksjonen (ekspertdefinert), viser at low-tech-bransjer er mer innovative enn high-tech-bransjer, dette gjelder for eksempel for møbel-industri, fødevareproduksjon, og tekstilproduksjon.²³ Dette er store, sysselsettingstunge sektorer, dels med mange småbedrifter, som lever videre og fornyer seg tross relativt høye lønninger. Slike aktiviteter vil fortsatt være

viktige komponenter i nasjonale innovasjonssystemer. Slagordet er således ikke *pick the winners*, men «*pick the networks*» – eller snarere at staten legger forholdene til rette for innovasjonsnettverk – og dette skal være nettverk som man ser utvikler seg, heller enn helt nye som er basert på ideelle fordringer og store visjoner om hva som er ny ledende teknologi. Gode nettverk vil også kunne hente ut forskningspenger og utviklingsstøtte innenfor EU-systemet.

I forhold til de tidligere nevnte industripolitiske dilemmaer kunne man tenke seg en form for *tekno-nasjonalisme*: et aktivt forsøk på å bygge opp norske forsknings- og teknologimiljøer som er sterke nok til at globale foretak vil ønske å lokalisere seg der. Dette er den moderne versjonen av tanken om vekstsentra og assosieres gjerne med begreper som teknologiparker, osv. De mest kjente eksemplene på dette (Silicon Valley, etc.) har utviklet seg spontant, men ideen er nå at det er mulig å generere lignende prosesser gjennom tidsbegrensede offentlig støtte/subsidier. Dette har vært forsøkt mange steder, og med vekslende hell.

IT-Fornebu er et forsøk på dette. Fred Olsen er i dette stykket en uvanlig norsk kapitalist. Han ønsker ikke bare å tjene penger, men også utvikle kompetansebasert virksomhet i Norge. Han er med andre ord det nærmeste vi i Norge kommer til en nasjonalt orientert borger. Dette er i et historisk perspektiv utypisk for «rederstanden» i Norge som gjerne har sett seg selv som løsrevet fra norsk økonomi, med det overordnede mål å betale minst mulig skatt til fellesskapet. Selv om man kan sympatisere med disse tekno-nasjonalistiske ideene, er det nok litt naivt å tro at sjansen for at dette skal lykkes er særlig stor. IT-industrien er allerede en veletablert industri, med klare sentra, og det skal mye til å utfordre disse. Hvis man skulle klare det ville sjansen være best om man tok utgangspunkt i et velfungerende universitets/høyskole-miljø, som for eksempel NTNU/SINTEF. IT-Fornebu mangler en slik forankring. Derimot har man en i norsk sammenheng stor (men i internasjonal sammenheng liten) telekommunikasjonsbedrift der, Telenor, og man kunne kanskje håpe at det på Fornebu kunne skapes et utviklingsmiljø rundt dette. Mye avhenger dermed av Telenors utvikling. At dette ikke nødvendigvis er noe stabilt sentrum i et mulig «cluster» illustreres av at det bare er noen måneder siden det var aktuelt å slå det sammen med et større svensk selskap, Telia, som på sin side allerede var integrert i et etablert teknologi miljø i Stockholmsregionen. Denne problemstillingen vil nok melde seg på nytt om ikke lenge.

Det er også uttrykt skepsis med referanse til faren for at prosjektet vil støvsuge Norge for IT-kompetanse, og slik utarme ellers levedyktige prosjekter/miljøer andre steder i Norge. Videre er det vanskelig å forstå hvorfor denne type næringsvirksomhet skal legges på arealer som er som skreddersydd til boliger og friluftsliv, nemlig på det tidligere hovedflyplassområdet som ble ledig etter at flyplassen ble flyttet til Gardermoen. I

skrivende stund er det rimeligst å si at norsk politikk visavis globaliseringsutfordringene er preget av *vakling*. Hvis dette fortsetter er det vel rimelig å tro at man vil møte en del *skuffelser* når det gjelder mulighetene for å opprettholde nasjonal kontroll på viktige politikkkfelter. Norske politikere kan i økende grad kunne komme til å føle seg umyndiggjort, og søke etter nye veier å gjenvinne innflytelsen. Da vil ideen om deltagelse i politikktutforming på et (mer) globalt nivå, i praksis gjennom EU, formodentlig bli reist med ny styrke, uten at det nødvendigvis vil løse problemene!

Den norske modellens framtid

Inntektspolitikken framtid avhenger i stor grad av arbeidsgivernes og fagbevegelsens organisering og styrke. Her kan en skille ut mange trekk. En økende andel av de sysselsatte har høy utdanning, ser ut til å organisere seg i profesjonsforbund og kan bli mer mobile over landegrensene. Det vil isolert sett utgjøre en «trussel» mot den form for samlede oppgjør vi har i Norge. Utbryterne fra AF og opprettelsen av en ny hovedsammenslutning innebærer isolert sett en svekkelse av mulighetene for å drive inntektspolitikk i Norge. På den annen side ser vi også tendenser til økt samarbeid mellom ulike hovedsammenslutninger som trekker i motsatt retning. Regjeringer fra både mellompartier og sosialdemokratiet vil stimulere og støtte opp under store sammenslutninger som tar samfunnsøkonomiske hensyn ved utformingen av sin egen politikk. Som vi har sett har allerede flere hovedsammenslutninger fått plass i viktige inntektspolitiske organer.

Det kan tenkes at finanspolitikken får mindre oppgaver mht. konjunkturregulering i framtiden. Hvis utbyggingen av oljesektoren har nådd et absolutt toppnivå i 1998, og en i tiden framover vil bruke mindre ressurser til videre utbygging, vil vi oppleve mindre «etterspørselssjokk» fra oljevirkosomheten. I alle fall vil nok den relative betydningen av disse sjokkene bli mindre framover enn hva de har vært. Det er også verdt å merke seg i denne sammenhengen at det er de positive etterspørselssjokkene som er problematiske, ikke de negative som man nå forventer. Petroleumsfondet og den generelle statsfinansielle situasjonen gir dessuten Norge potensielt stor handlefrihet i utformingen av finanspolitikken. Det øker mulighetene for at finanspolitikken kan gjøre den jobben den er tiltenkt i følge solidaritetsalternativet.

Hvis den relative betydning av petroleumsinvesteringene derimot ikke skulle avta, må norsk petroleumsvirksomhet i større grad underlegges makroøkonomisk styring, og ikke overlates til næringen selv og sektorministerier. Solidaritetsalternativet bør med andre ord utvides ytterligere for å kunne bli vellykket i dette tilfellet. Dette hadde den forrige regjeringen erkjent i og med at den har utvidet konjunkturreguleringspolitikken til også å omfatte petroleumsinvesteringene og ikke bare finanspolitikken.²⁴

Hvis en imidlertid ikke klarer eller vil tilpasse store investeringsbeslutninger til den makroøkonomiske situasjonen, bør en være mer fleksibel i valutakurspolitikken for å kunne oppnå at renten kan brukes for å dempe aktiviteten i norsk økonomi. Dette er ikke det samme som at pengepolitikken skal innrettes mot et ensidig inflasjonsmål, men rett og slett at en ser penge- og finanspolitikken i sammenheng. Solidaritetsalternativet må gjøres mer fleksibelt når det gjelder rollefordelingen mellom penge- og finanspolitikken.²⁵

Ser vi på den politiske situasjonen, har vi framhevet at mellompartiene står for en del av de tradisjonelle motkulturelle verdier i norsk politikk. Dette er også helt tydelig selv etter Bondevik-regjeringens nederlag i mars 2000. De tre partiene står fram som kanskje enda mer sammensveide enn før. Regjeringen falt da også på det den selv oppfattet som en miljøsak etter at den samme uke, så vidt hadde overlevd en annen «utbyggingssak» nemlig IT Fornebu.

Norges tilknytning til EU via EØS-avtalen er mellompartienes posisjon. Det er også flertallet av det norske folks posisjon gjennom to folkeavstemninger. Mellompartienes samlede posisjon i norsk politikk er på denne måten større enn det antall mandater de har på Stortinget og hva de normalt vil oppnå i valg. Det skyldes at disse partiene representerer av «verdier» og «praksiser» som nyter større respekt i befolkningen enn en får inntrykk av når en ser med urbane briller.

Problemet med mellompartienes ide om en tredje blokk, er at den ikke gir et stabilt parlamentarisk grunnlag. Den er videre basert på at sosialdemokratiet og de konservative på *permanent basis* vil leve i «skyggenes» dal og akseptere å være vekslende støttepartier for en mellompartiregjering med et relativt svakt parlamentarisk grunnlag. Verken Høyre eller DNA vil i lengden akseptere en slik posisjon. Så lenge FRP dessuten er så stort som det er nå, og Høyre så lite, må en mellompartiregjering ha støtte fra begge de to høyrepartiene for å få flertall. Hadde en kunnet klare seg med støtte enten fra DNA eller Høyre, ville situasjonen ha blitt noe bedre, men neppe stabil på lang sikt da heller. Stortingsvalget i 2001 kan tenkes å gi en avklaring her, men da skal mye skje av velgerbevegelser før valget.

Høyres bidrag til å felle Bondevik-regjeringen har skapt større avstand mellom Høyre og mellompartiene. Det er til DNAs fordel. Det er derfor sannsynlig at Høyre først må gjøre avbikt gjennom å felle Stoltenberg-regjeringen (som tiltrådte i mars 2000) og gjeninnsette en sentrumsregjering, før de på et senere tidspunkt kan ha realistiske forventninger om en bred borgerlig regjering, eller større innflytelse i opposisjon f. eks. ved å ta over en større del av velgerne fra DNA og FRP. I mange sammenhenger har også Høyre et betydelig problem med å finne en posisjon mellom et «moderne» sosialdemokrati og FRP. Dette gjelder ikke minst når FRP har en ledelse med betydelig politisk erfaring og manøvreringsevne. Høyres håp ligger kanskje

særlig i et nødvendig kompromiss mellom DNA og mellompartiene i de nærmeste årene vil legge forholdene til rette for Høyre som et mulig regjeringsparti, eventuelt med FRP på slep. For tiden synes veien dit å være lang. Mens man tidligere mente at en tradisjonell borgerlig regjering bare var mulig dersom SV, DNA og SP ikke hadde flertall på Stortinget, synes dette bildet å ha endret seg ved at de tre mellompartiene er så mye sterkere sammenbundet enn før. I så måte kan Bondevik-regjeringen ha satt dype spor i norsk politikk. Vi har et økende skille mellom økonomi og politikk, lettet av oljeinntektene. Globaliseringen har således i Norge hittil bare gjort seg gjeldende i form av de spenninger vi ovenfor kartla i forbindelse med problemene omkring nasjonal kontroll med sentrale enheter i næringslivet.

NOTER

- 1) Ådne Cappelen, Jan Fagerberg og Lars Mjøset, «Den norske modellen», *Nordisk Tidskrift för Politisk Ekonomi*, Nr. 15/16, 1984, s. 75-108; Lars Mjøset, red., *Norden dagen derpå. De nordiske økonomisk-politiske modellene og deres problemer på 1970- og 1980-tallet*, Oslo 1986; Lars Mjøset, «Norsk rikdom og forfall», *Samtiden*, 1/1986, s. 46-51; Lars Mjøset, «Norges økonomiske integrasjon i den første verden», i L. Alldén, M. Vaa og N. Rogoff Ramsøy, red., *Det norske samfunnet*, 3. utg, Oslo 1986, s. 329-360; Lars Mjøset, «Export-led growth with equity. Norway in the phases of the modern world economy», in Kumar Rupesinghe, red., *Development assistance in the year 2000: Political and Social Conditions in Norway*, Oslo: Institute for Social Research, Report 87:9, October 1987, pp. 123-162; Lars Mjøset, «Norway's full-employment oil-economy – flexible adjustment or paralysing rigidities?», *Scandinavian Political Studies*, 12:4, 1989, pp. 1-29; Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset & Rune Skarstein, «The Decline of Social Democratic State Capitalism in Norway», *New Left Review*, 181, May/June 1990, pp. 60-94; Jan Fagerberg, Ådne Cappelen & Lars Mjøset, «Structural change and economic policy: the Norwegian model under pressure», *Norwegian Journal of Geography*, Vol. 46, 1992, pp. 95-107; Lars Mjøset, «Norwegian political economy», i Anne Cohen Kiel, red., *Continuity and Change. Aspects of Contemporary Norway*, Oslo 1993, pp. 107-130; Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset & Bent Sofus Tranøy, «Norway: Changing the model», in Perry Anderson & Patrick Camiller, red., *Mapping Europe's Left*, London 1994, pp. 33-54.
- 2) Lars Mjøset, «Sosialdemokratisk økonomisk politikk i Norge etter krigen», og Ådne Cappelen, «Inntektspolitikken i Norge i etterkrigstiden», begge i *Vardøger*, 11/1981. For en grundigere sammenlikning av vår tilnærming med Runes, se siste avsnitt i Mjøsets artikkel i dette nummer av *Vardøger*.
- 3) Jfr. Olav Wicken red., *Elektronikkentreprenørene*, Oslo 1994.
- 4) Tor Olav Steine, *Fenomenet Norsk Data*, Oslo 1992, s. 16.
- 5) Dette avsnittet er basert på samarbeid med Lennart Erixon.
- 6) Jfr. Mjøset, red., *Norden dagen derpå*.
- 7) Jfr. Mjøset, red., *Norden dagen derpå*, s. 273 ff, og Lars Mjøset, «Nordic economic policies in the 1980s and 1990s», paper presented to the 10th

- International Conference of Europeanists, Chicago, 14-16. mars 1996 (upublisert).
- 8) Jens Solli, *Lockout og streik 1986*, Oslo 1986 er en journalistisk oversikt over dette.
 - 9) Jfr. Lars Mjøset, «The Nordic Economies 1945-1980», *Arena Working Paper*, No. 6, Febr. 2000, s. 2.
 - 10) Jfr. Lars Mjøset, «Europa ved årtusenskiftet», *Morgenbladet*, 28. januar. 2000.
 - 11) *Bankkrisen*, NOU 1992:30, s. 23 f.
 - 12) Gjennom hele perioden fra 1989 og fram til 1994 (da folkeavstemningen i november ga nei til EU-medlemskap for andre gang), er forholdet til EU, både EØS-avtalen og medlemskapsforhandlingene, et sentralt element i norsk politikk. Dette – inklusive koblingene til økonomisk politikk – er behandlet i Lars Mjøset, «Norge og Den europeiske unionen», s. 300-322 i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar M. Sørbo og Svein Gjerdåker, red., *Norges Utenrikspolitikk*, 2. utg. Oslo 1997.
 - 13) Richard B. Freeman, «Are Norway's Solidaristic and Welfare State Policies Viable in the Modern Global Economy?» i Jon Erik Dølvik & Arild H. Steen, red., *Making Solidarity Work?* Oslo 1997 argumenterer mot at det norske «unntaket» på 90-tallet ene og alene er en funksjon av landets oljerikdom.
 - 14) Kilde: NRK radio 10/2-2000, dagen da Jagland trakk seg som statsministerkandidat.
 - 15) Ådne Cappelen, R. Choudhury og T. Eika, *Petroleumsvirksomheten og norsk økonomi 1973-93*, Sosiale og økonomiske studier 93, Statistisk Sentralbyrå, Oslo 1996.
 - 16) *Forberedelse av inntektsoppgjøret 1999*, NOU 1999: 14.
 - 17) Fra august 1998 fikk familier med en ettåring maksimum 3000 kroner/mnd, fra august 1999 gjaldt ordningen også for toåringer. Støtten avtrappes trinnvis avhengig av barnehagebruk, og er barnet over 32 timer i barnehage får man ingen kontantstøtte.
 - 18) DNAs alternativ, et års ekstra svangerskapspermisjon var mer kostbart enn kontantstøtten.
 - 19) Jfr. Gøsta Esping-Andersen, *The Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford 1999.
 - 20) Torgeir Aarvaag Stokke, *Lønnsforhandlinger og konfliktløsning*, Oslo 1998, s. 354 f.
 - 21) Hans Sjögren, *Bank og Näringsliv*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Uppsala, Uppsala 1991.
 - 22) Cappelen, Fagerberg, Mjøset, «Den norske modellen», 1984 (se note 1).
 - 23) Mye forskning om dette er utført ved STEP-gruppen i Oslo, se f. eks. Keith Smith, «Bruk av grunnforskningsbasert kunnskap i norsk industri: Begreper og empiriske tilnærminger» i Egil Kallerud, red., *Grunnforskning i innovasjons- og forskningspolitikk*, NIFU, Oslo 1998
 - 24) Denne endringen i solidaritetsalternativet framgår dersom en sammenlikner formuleringene i *Nasjonalbudsjettet* 1998 med *Revidert nasjonalbudsjett* 1998 og *Nasjonalbudsjettet* 1999.
 - 25) For en nærmere diskusjon av alternativer i den økonomiske politikken, se Ådne Cappelen, «Har Solidaritetsalternativet en framtid?», *Sosialøkonomen*, 9/1998.

Kaori Izumi

STRUCTURAL ADJUSTMENT AND «PRIVATISATION» OF PARASTATAL SUGAR ESTATES IN TANZANIA¹

One of the major objectives of Structural Adjustment was to retrench corrupt and inefficient state sector and to encourage efficient private sector in a competitive market. Parastatal reform and retrenchment of civil servants was one of the policies to realise this objective. In many African countries, however, private sector emerged as a diversification of the state sector, whereby state bureaucrats were gaining new opportunities for private accumulation offered by SAP. The paper analyses a case of one parastatal sugar Estates in Tanzania in the process of economic liberalisation. Estate employees successfully channelled the Estates' resources into their private activities as outgrowers, adjusting themselves to changing conditions. Village land in surrounding areas gradually became transferred to the Estates and its employees, which led to land shortage and intensifying land disputes in these villages. The Estates was formally privatised in 1998. These questions remain: In what forms were final privatisation organized, and what happened to the Estates employees and smallholders?

Introduction

The rationale of economic liberalisation in African countries initiated by the international financial institutions was to retrench the inefficient and predatory state and to encourage the development of market economy, which was supposed to lead to economic growth through further integration of African economy into the world market. Economic liberalisation was meant to create more transparent and efficient market conditions, which would contribute to economic development. The transition from state led economy to liberalised economy was to be further supported by political liberalisation, which implied the empowerment of civil society.

During structural adjustment, the state started to lose its control over economy, which forced state bureaucracy to search for alternative means of accumulation. At the same time, promotion of privatisation made formally «grey» economic activities legitimate.² The intention of structural adjustment was to retrench the predatory and inefficient state and to promote privatisation outside state sector. However, instead of an independent private sector emerging, private activities flourished as a diversification of the state bureaucracy which perceived a limitation for private accumulation within state sectors.³ The state sector was losing its opportunities for rent seeking due to

structural adjustment, but at the same time gained new opportunities for diversification which structural adjustment offered.⁴

In 1986, Tanzania officially entered into agreement with the IMF and the Structural Adjustment Programme (SAP) started as a result of both internal and external pressure. Substantial policy changes were initiated to promote liberalisation of economy and private investment. In this process, parastatal companies were adjusting to changing conditions under a call for privatisation. This paper discusses how SAP has affected a parastatal estate – Mtibwa Sugar Estates – in Tanzania in its forms of production, efficiency and land holding.

Implementation of the Structural Adjustment Programme

In the Structural Adjustment Programme, the main causes for the decline and stagnation of African agricultural production in the past were considered to be low producer prices regulated by the government, inefficient credit and marketing services through parastatals, inefficient extension and appropriate technology, and poor infrastructure. Thus, recommendations were made to allow prices to be responsive to changing world market conditions, to leave input supply, marketing and export to the private sectors, to reduce administrative controls, to promote credit at commercially attractive interest rates, to reform land tenure to increase security and encourage investment.⁵

The World Bank finally approved the Economic Recovery Programme (ERP) 1985, and negotiations with the IMF for releasing standby credit were concluded in 1986. The major objectives of ERP were to increase the output of agricultural crops, to rehabilitate the physical infrastructure, to increase capacity utilisation of the industrial sector, and to restore external and internal balances through fiscal and monetary and trade policies.⁶ The implementation of ERP was conducted in two phases. The ERP I included regular adjustments in exchange rates, own funds imports scheme, the open general license facility, specific export promotion policies, tariff reform and liberalising internal trade.⁷ ERP II 1989 provided a priority on the mitigation of the adverse impact of adjustment and rehabilitation of physical infrastructure. Special attention was given to the social dimension of SAP, because the government recognised its increasing unpopularity due to the socially adverse effects of the SAP.

Liberalisation of export was introduced and subsidies were gradually removed. However, the pace of privatisation had been slow and its contribution to tax revenue was much less than expected and two-thirds of all banks lending outstanding at the end of 1987 was to cover the deficits of the crop marketing parastatals. For instance, two thirds of the outstanding bank loans in 1987 were mostly spent on the maintenance of the state bureaucracy without investment in the productive sector.⁸ Cuts in government expenditure

were initiated in the health and education sectors, which led to further deterioration in the conditions of these sectors.

In the agricultural sector the ERP included increase in producer prices, liberalisation of marketing, streamlining the crop marketing board, rationalising agricultural input distribution, and restructuring of co-operative unions. Producer prices increased in nominal terms but not in real terms due to the high inflation and increased marketing margins by the crop marketing board.⁹ Liberalisation of marketing was restricted mainly to food crops, and the major export crops, which were the source of the government tax revenue, still remained under the monopoly of the parastatals. The producer's share of the export price fell from around 80% in 1986 to 35% in 1989 and rose to 50% in 1990.¹⁰ However, devaluation increased the prices of imported agricultural inputs, machinery and equipment, which resulted in high production costs, in effect cancelled the increased producer's share.

The increase in maize production since 1986 was most likely due to the unification of the formal and informal economy after liberalisation, which increased the official figure on the volume of production.¹¹ In addition, the favourable rainfall during the adjustment period seems to have contributed to this positive growth.¹²

The three-year IMF-Structural Adjustment Facility was launched between 1987-89. Trade liberalisation was continued, and an export earnings retention scheme for exporters of non-traditional items and open foreign exchange accounts were introduced. The Open General Import License Scheme (OGL) was introduced in 1988 and donors shifted their support from import support or balance of payment to OGL. Under this scheme, local importers could get support for foreign exchange funds with 100 % cash cover in Tanzanian shillings.¹³ The Economic and Social Action Programme (ESAP) was launched between 1989-92 with an emphasis on trade liberalisation through liberalisation of foreign investment regulations, financial sector and agricultural marketing. The Investment Act of 1990 was enacted to provide legal guarantees for foreign investments, and the Investment Promotion Centre (IPC) was established as a facilitator of private investment. Amendment in this Act was made in 1992 to allow foreign investors who are registered in IPC to by-pass certain licensing requirements and elements of the Companies Ordinance.¹⁴

In 1991, the Zanzibar Declaration, an amendment to the CCM (Chama Cha Mapunduzi) party's leadership code, which previously prohibited its members to engage in private business, was lifted.¹⁵ In 1993, the «Rolling Plan and Forward Budget» (RPF) was introduced, which addressed parastatal and civil service reform, and the Parastatal Reform Committee was formed in 1992. A reduction of civil service staff of 50,000 was proposed for the period between 1993-95. The World Bank requested liquidation of 60 of 400 parastatals in a parastatal reform.¹⁶ The parastatal reform and the

reduction of civil servants encouraged civil servants seeking alternative means of living for the future, while they still have access to state resources. Mtibwa Sugar Estates was not an exception.

Sugar Production in Tanzania

The first sugar factory in Tanzania was established in Kilombero in the early 1930s. Other factories were established in the Kilimanjaro region by the Tanganyika Planting Corporation (TPC), Mtibwa and in Kagera. All the factories were nationalised after the Arusha Declaration and became held by the Sugar Development Corporation (SUDECO). According to a World Bank report, the sugar industry did not perform well during the 1970s and up to the end of 1980s due to low producer and factory prices, low yields and shortage of foreign exchange. The production costs were high – they averaged about USD 430 per ton sugar between 1980 and 1991, with recurrent costs of USD 350 and depreciation of USD 80.¹⁷ The government in consultation with SUDECO set prices of sugar, and during the 1980s, government kept the ex-factory price of sugar to about USD 390 per ton.¹⁸ As a result, the factories were not able to cover all the fixed costs. Between 1982 and 1986, ex-factory prices were set below recurrent production costs, which caused severe losses at factory level.

According to the World Bank, sugar production started to increase in the late 1980s for several reasons. Firstly, since introduction of the Economic Recovery Programme (ERP) of 1986, the sugar sector was given the right to retain 100 per cent of revenue earned from exports, which was used for spares and recurrent inputs which had been previously one of the constraints for production.¹⁹ Secondly, since 1987 sugar prices had been set above recurrent costs, which enabled all the factories, except Kagera, to run profitably. For instance, the ex-factory price of USD 450 a ton was approved for the 1991/92 season with production costs averaging USD 400.²⁰

The production in all the factories is below their capacity and 120,728 tons refined sugar which were produced in 1992/93 were the equivalent of less than a quarter of national consumption.²¹

Table 1. Output of refined sugar (tons; June-May)

	Capacity	1988/89	1989/90	1990/91	1991/92	1992/93
Kilombero	76,000	42,500	44,016	42,754	53,600	54,266
TPC	64,000	31,712	26,455	35,000	39,000	36,000
Kagera	56,000	2,335	2,558	3,522	5,022	2,373
Mtibwa	34,000	19,580	22,476	24,610	25,500	28,089
Total	230,000	96,127	95,505	105,886	123,122	120,728

Source: SUDECO cited in Economic Intelligence Unit Limited, *Tanzania: EIU country Report 4th quarter 1993*, p. 16.

There was decline in imports and exports of sugar in the same period. Consumption per capita was the highest in 1971-75, but it declined from 1976-80 and onwards. In 1981-90 consumption of sugar per capita was 4.41 kg, which was lower than 4.91 kg of the 1956-60 level. All the factories were run under capacity, though it varied from 78% for Mtibwa and 8% for Kagera. The largest factory in capacity and in production is Kilombero.

In its 1993 report, the World Bank recommended a strategy of gradual divestiture of factory and estates operations towards privatisation.

Development of Mtibwa Sugar Estates and Expansion of Sugar Production

Originally established by Germans as a sisal Estates in 1939, the Mtibwa Sugar Estates Ltd. was started in 1961. The villagers in the surrounding area were advised to plant sugarcane. In 1963, pressing sugarcane started with a capacity of 350 tons per day.

In 1969, the National Agricultural Food Corporation (NAFCO) bought 50 per cent of the shares of the Estates and a new factory was started in 1973. The Estates was nationalised in 1975.²² Production declined due to poor management, though its farm size expanded from 2,354 to 3,203 ha. The company purchased a new factory with a loan of Tsh. 43 million, and started to encourage smallholders to produce sugarcane. However, due to inadequate initial capital and insufficient supply of sugarcane by smallholders, the company accumulated a loss of Tsh. 31.4 million by June 1974.

Denmark and the Netherlands provided assistance, but financial and other difficulties resulted in the reduction of production to 150,000 tons in 1985. Then, the resumption in the availability of foreign exchange and the increase in sugar price amongst other actors made it possible to return to 300,000 tons level by 1992.²³ In 1996, the Netherlands government provided technical assistance to the Estates through a special consultant team. When the recommended innovation was completed, sugar production was expected to increase from 28,000 to 33,500 tons per year. The number of employees of the Estates decreased for permanent employees from 2,830 in 1992 to 2,443 in 1996 and for seasonal employees from 1,050 in 1992 to 870 in 1996 respectively, thus in total from 3,880 to 3,313.²⁴

Table 2. Increase in producer prices for sugarcane (1980/81-1991/92)

	a. Current price of sugarcane (Tsh./kg)	b. Real price (Tsh./kg)	c. Real price index (1988/89 =100)
80/81	0.11	0.038	127
81/82	0.14	0.038	127
82/83	0.17	0.035	117
83/84	0.24	0.037	123
84/85	0.32	0.037	123
85/86	0.36	0.032	107
86/87	0.46	0.031	103
87/88	0.60	0.031	103
88/89	0.75	0.030	100
89/90	0.92	0.051	170
90/91	28.50	0.057	190
91/92	(47.65)	(0.088)	(284)

Notes: The producer price for sugarcane was deregulated in 1991, thus no longer government controlled. The figures for 91/92 are only for Mtibwa Sugar Estates. The real price index (c) was calculated as follows: [(current price a/national consumer price index NCPI) / real price b for 1988/89 (0.03)]*100=c.

Source: URT, *Tanzanian Economic Trends: A Quarterly Review of the Economy*, Vol. 7, No.1, June 1994, the Economic Research Bureau of the University of Dar es Salaam in collaboration with the Planning Commission; URT, *Agricultural Statistics*, the Bureau of Statistics, June 1992; *Economic and operations report for the year ended 30. June 1996*.

According to the World Bank, there was increased availability of foreign exchange from donors and the government, which enabled the import of inputs and equipment, e.g. fertilisers, chemicals, machinery and spare parts. Removal of domestic marketing restrictions has also positively contributed to expansion of sugar production. The price of sugarcane was deregulated at national level in 1991/92, thus no longer controlled by the government. However, in Mtibwa Estates, there was drastic increase in producer price from 190 to 284 in terms of real price index between 1990/90 and 1991/92. Why there was such a high price increase in Mtibwa Estates, when producer price was already deregulated at national level, is not explained in the company report.

Sugar production in the late 1980s remained almost at the same level or even less than in the early 1980s, with some fluctuations.

Total sugar production indeed declined in 1986-90 compared to a pre-adjustment period in 1981-85. A considerable rise in sugar production occurred only from 1992/93 season onwards. In that season, sugarcane production by the Estates' farm was reduced and stagnated, while outgrowers' production increased from 77,094 tons in the 1991/92 season, 139,547 tons in 1992/3,

203,663 tons in 1993/94 and to 224,433 tons in 1994/95 respectively. In this season, the production by outgrowers exceeded the Estates' production for the first time, and outgrowers contributed to 57% of total sugarcane crashed in the following 1995/96 season.²⁵ Thus increased sugar production in this period was due to an increase in outgrowers' sector.

Table 3. Records on sugar production of Mtibwa Sugar Estates (1975/76-1992/93)

Year	Processed sugercane (tons)			% Sugar Content	Suger Produced (tons)
	Estates	Out-growers	Total		
1975/76	134,711	25,212	159,923	7.5	11,926.6
1976/77	126,374	17,479	143,853	9.4	13,476.0
1977/78	74,031	16,169	90,200	8.2	7,426.0
1978/79	130,312	33,216	164,028	9.0	15,752.0
1979/80	195,900	37,967	233,867	7.8	18,253.6
1980/81	252,532	44,068	296,600	8.7	25,700.0
1981/82	220,978	60,022	281,000	9.7	27,312.7
1982/83	241,047	15,166	256,213	9.1	23,360.0
1983/84	255,680	47,072	299,240	8.5	25,614.0
1984/85	220,478	28,758	243,690	8.5	21,053.7
1985/86	123,851	28,016	149,710	9.0	13,458.2
1986/87	189,199	15,152	202,976	8.9	18,122.8
1987/88	192,491	38,586	231,077	8.8	20,376.3
1988/89	187,702	39,584	222,286	8.6	19,117.5
1989/90	191,494	42,037	233,470	9.64	22,501.7
1990/91	202,282	55,375	257,657	9.55	24,610.5
1991/92	201,619	77,094	278,713	9.17	25,564.8
1992/93	186,148	139,547	325,696	8.62	28,087.0
1993/94	161,510	203,663	365,173	8.39	30,635.0
1994/95	170,608	224,533	395,181	8.84	34,943.0
1995/6 (estimate)	207,000	205,000	412,000		32,500.0

Source: Mtibwa Sugar Estates Ltd., «Zaira ya Waziri Mkuu na Makamu wa Raisi Mhe. John S.Malecela Tarehe 30 Agosti, 1992 – Taarifa Fupi Kuhusu ya Sukai Mtibwa, Mtibwa Sugar Estates Limited», Brief Report on Mtibwa Sugar Estates, submitted to the Prime Minister by the General Manager of Mtibwa Sugar Cooperation, August 1992; Mtibwa Sugar Estates Ltd., *Company Status Report*, 1996.

Expansion of Estates' Land

Out of 4,434 of the total Estates' land, 4,024 ha were land with suitable soil for sugarcane. The farm under irrigation was 1,800 ha and 2,224 ha were rainfed. As shown in the table below, only about a half of the total area is under utilisation.

Table 4. Land use

	Size (ha)
Under irrigation	1,544
Rainfed area	1,808
Fallow	1,288
Bush undeveloped	1,561
Buildings	120

Source: Mtibwa Sugar Estates Ltd., *Company Status Report*, 1996.

The Estates's farm was expanded in several turns between 1972 and 1994, but the major expansion was between 1992 and 1994.

Table 5. Total size of land holding of the Mtibwa Sugar Estates and outgrowers

Year	Estates	Outgrowers
1972	2,354 ha	no data
1973	3,203 ha	no data
1992	4,434 ha	1,900 ha
1994	6,421 ha	4,427 ha

Source: Mtibwa Estates Ltd. *Report* 1992; Mtibwa Sugar Estates Ltd., *Company Status Report*, 1996.

Between 1992 and 1994, the total land holding has increased for 1,987 ha from 4,434 ha to 6,421 ha for the Estates farm and 2,527 ha from 1,900 to 4,427 ha for outgrowers. The Estates has completed a survey of only 3,000 ha of total 6,421 ha in 1993.²⁶ The government officer suspected that the Estates applied for a survey of only 3,000 ha out of 6,421 ha, which had been surveyed and registered as the Estates' land and that the remaining 3,421 ha had been divided among the employees of the Estates as their individual land.²⁷

There is no figure available on the original land holding of Matunda village before the establishment of the Bahati village and Mtibwa Sugar Estates, but Matunda village land covered the areas presently occupied by Mtibwa Sugar Estates and immigrant Bahati village. There has been a substantial transfer of land from the Matunda village to the immigrant Bahati village and to the Estates over the past two decades, 6,800 ha to Bahati and 4,067 ha to the Estates.²⁸ The Mtibwa Sugar Estates Ltd. had tripled its original land size from 2,354 ha to 6,421 ha between 1972 and 1994. Indigenous Matunda village remains only with 2,600 ha.

Table 6. Changes in official land holding of Matunda, Bahati and the Mtibwa Sugar Estates (1939-1994) (ha)

Year	1939	1971	1973	1990	1992	1994
1. Matunda	–	–	–	2,600	2,600	2,600
2. Bahati						
a) Matunda version	nil	600	600	–	–	–
b) Bahati version	nil	1,128	1,128	–	6,820	6,820
3. Mtibwa Estates	–	2,354	3,203	3,203	4,434	6,421

Note: This is based on the letter sent by Matunda village to the Regional Land Surveyor, where it is stated that immigrants from Kilimanjaro region were allocated 1,500 acres (equivalent to approximately 600 ha) by Matunda village in 1971. Although there is no record on actual size of Matunda village land, the whole area which presently belongs to Mtibwa Sugar Estates Ltd. and the Bahati village belonged to Matunda according to the perception of Matunda villagers. No data was available on the original land size of the Estates when it was started in 1939. An allocation figure of 2820 acres (equivalent to approximately 1,128 ha) was given by the Bahati village chairman during an interview.

Source: The village files and survey maps of Matunda and Bahati villages, a letter of Matunda village to a land surveyor, the Mtibwa Estates' reports 1992 and 1995, and interviews with villagers and a surveyor.

Expansion of sugar production in the area led to a change in land use in surrounding villages. According to interviews with villagers in Matunda and Karanga villages, village land was transferred from the villages to the Estates, from smallholders to Estates-outgrowers through various means, i.e. land sales, intervention by government, negotiation between the Estates leadership with villages. Facing increasing land shortage, smallholders had to search for alternative land in marginal areas. In other cases, smallholders encroached into neighbouring villages, which resulted in more land disputes. Conflicts over land were intensifying also between villages and within households.

Expansion of outgrowers' sector

In 1996, it was estimated that about 60% of the sugarcane was still produced by outgrowers, of which 40% are company employees. The size of plots owned by employees varied from 2 to 200 acres or even more, and 50% of the Estates' employees resided in villages surrounding the Estates. There are 12 villages around the Estates, where outgrowers were distributed. In total 3,492 outgrowers in these villages engaged in sugarcane production as outgrowers, and total area under sugarcane production in these villages is 3591.7 ha.²⁹

According to the Estates' administration, sugarcane production was attractive to farmers, because there was a ready market. Harvesting was done

by sugarcane cutters, who were recruited by the Estates, thus it required less labour compared to other crops. The Estates did not have the capacity to produce enough sugarcane to meet the capacity of the factory. The productivity of the outgrowers was higher and the surrounding villages had the best land suitable for sugarcane. In addition, the cost of sugarcane production at the Estates was high due to input costs of fertiliser, insecticide and irrigation. These are some of the reasons why the Estates encouraged production of sugarcane by outgrowers. The Estates provided services in extension, inputs, transport, and harvesting, which were incentives for sugarcane production.

Table 7. Distribution of plot size among farmers and farmer-Estates' employees in 1995

Plot ha.	0-2	2-4	4-6	6-8	8-12	12-	Total no.	%
No. of small- holders	1959 (90%)	139 (6.3%)	48 (2.1%)	11 (0.5%)	18 (0.8%)	15 (0.6%)	2187	71.5
No. of Estates- outgrowers	568 (65%)	232 (27%)	33 (3.7%)	18 (2%)	5 (0.5%)	15 (1.7%)	871	28.5
Total no.	2524 (82%)	371 (12%)	81 (2.6%)	29 (0.9%)	23 (0.7%)	30 (0.9%)	3058	100

Note: Smallholders are peasants not formally employed by the Estate. Estate-outgrowers refers to Estate employees who engaged in sugar cane production as outgrowers.

Source: Same as Table 6.

90 % of smallholders and 65% of Estates-outgrowers held less than 2 ha, whereas 6.3% of smallholders and 27% of Estates-outgrowers held between 2 and 4 ha. This means that Estates-outgrowers have relatively larger land holdings compared to non-Estates farmers.

The timing of increase in sugarcane production corresponds to the period when producer price substantially increased in real price. It is also important to note that between 1992 and 1994, the land holdings of the Estates and outgrowers expanded from 4,434 ha to 6,421 ha for the former and from 1,900 ha to 4,427 ha for the latter. It thus seems that the increase in the producer price of sugarcane, inflow of foreign aid, availability of inputs and spare parts, provision of support services and infrastructure encouraged outgrowers to engage in sugar production. Sugarcane production attracted not only Estates' employees but also people outside the area to acquire farming plots in the area. Some of them were absentee landlords, who reside in towns like Morogoro, which is 104 km away. There were also seasonal employees of the Mtibwa Sugar Estates such as sugarcane cutters from Iringa region who gradually settled down in the area. The Civil Service Retrenchment

Programme, which started in 1992/93, also contributed to an increase in the number of retired civil servants to return to or settle down in the area.

Although there are no data available as to when the employees actually started to be involved in the outgrower sector, it is likely that a major change took place when sugarcane production became attractive, that is in the beginning 1990s. The administration of the Estates advised its employees to find land to cultivate sugarcane around the area, thus directly encouraging their employees to obtain village land for sugarcane production and to grow sugarcane as outgrowers. Estate employees acquired farming plots in surrounding villages in three different ways. One was through allocation by the Estates, the second was through allocation by the village administrations of the surrounding villages, and the third was through direct purchase from individual villagers.

Expansion of the Estates' land and of sugarcane production has several negative consequences on surrounding villages including a change in land use, population pressure, land shortage, and insecurity in access to land.³⁰ For instance, in one of the surrounding villages, Karanga, the total number of households increased from 553 in 1992 to 770 in 1995, which implies 72% increase in population in three years. In the Matunda village, total population increased from 2,679 to 4,620 during the same period (1992-1995).³¹

As demand for land increased, conflicts over land intensified within and between households, between villages and outsiders, as well as between village and the Mitibwa Estates.

Privatisation of the Estates

The Estates' 1996 report made several recommendations for improvement of production. The recommendations included the provision of farm equipment and seeds to outgrowers, improvement of irrigation, rehabilitation of roads to every farm of outgrowers, construction of roads to new outgrowers, Estate guarantees of loans to farmers opening up new farms and replanting sugarcane plants, extension service on soil and methods of planting, as well as the sale of fertiliser and herbicides from the company store to outgrowers. In 1992, outgrowers requested loans amounting to Tsh. 92 million from the company.

Although the production of sugar had improved, the Estates was facing a sales problem due to competition with cheap imported sugar from Thailand. Through trade liberalisation, the import tax on sugar was reduced. In June 1995 it was cut from 50% to 20%.³² The Estates was hardly able to sell sugar between August and October in 1995, a period when company expenditure was at its highest. By 30 June 1995, the Estates had sold only 37% of the sugar it produced in that season. This forced the Estates to operate at a Tsh. 400 million overdraft ceiling. Meanwhile, the World Bank Report of 1993

indicated a possibility of privatising sugar Estates: «There is the possibility, in complexes where smallholders are an important part of the system, where government owned operations could be turned over to a private company with joint ownership by outgrowers and a management firm. Such alternatives could be considered during the design of divestiture alternatives for the various sugar producing enterprises»³³

In December 1995, the Ministry of Agriculture specified Mtibwa Sugar Estates Ltd. for Divestiture. Finally in 1998, the Estates was privatised and 75% of the shares and 4,000 ha of sugarcane were sold to one local investor and three Malaysian companies for 21 millions US dollars.³⁴

Conclusion

Structural Adjustment has improved some of the conditions for sugarcane production. At the same time, it provided new opportunities of private accumulation for the Estate employees in the process of transition towards privatisation. The Civil Service Retrenchment Programme and the privatisation programme of parastatals encouraged civil servants to secure a means of accumulation for their future. Sugarcane production attracted employees of the Mtibwa Sugar Estates. The Mtibwa Sugar Estates' employees successfully privatised the Estates' resources through appropriation of Estates' land. They also acquired access to support services as outgrowers. The producer price of sugarcane was deregulated in 1991/1992 at national level, but it was drastically increased in Mtibwa Sugar Estates in the same period. This means outgrowers, of which the Estates' employees consisted of 40%, benefited from this increased producer price. Indeed, actual «privatisation» of the Estates had already been taking place prior to its formal privatisation, and it was the parastatal Estates that determined the pace and the direction of privatisation.

One of the rationales of the Structural Adjustment program was to reduce a corrupt and inefficient state sector and to encourage the development of a democratic and efficient private sector. In case of Mtibwa Sugar Estates, however, the process of transformation of parastatal Estates has not avoided similar processes of corruption and inefficiency. In particular, the Estates' employees acquired access to land and engaged in outgrow production using the resources provided by the state and foreign assistance.

The case of Mtibwa shows how structural adjustment led to paradoxical consequences in relation to the sugar industry. There was considerable increases in sugar production in the 1990s. However, despite these increases, the Estates suffered from a hard competition with low-price imported sugar due to trade liberalisation. As a result only 37% of the produced sugar had been sold by mid-1996. The Estates was running at overdraft and payment to outgrowers was delayed.

Important questions, however, remain to be answered: how was formal privatisation organised in 1998, who were the final beneficiaries of that privatisation, and what were the consequences on the smallholders in surrounding villages.

NOTER

- 1) A revised version of this paper was presented in Africa Days, Nordic Africa Institute, Uppsala, 29-31 October 1999, and was also submitted to Review of African Political Economy. I am grateful to Rune Skarstein and Phil Raikes for their detailed and useful comments on a draft of this paper. I also appreciate Rune Skarstein's help in calculating the figures of Table 2.
- 2) Yusuf Bangura and Peter Gibbon, «Adjustment, Authoritarianism and Democracy in Sub-Saharan Africa», in Peter Gibbon, Yusuf Bangura & Arve Ofstad (eds.), *Authoritarianism, Democracy and Adjustment-The Politics of Economic Reform in Africa*, Seminar Proceedings No.26, The Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1992, p. 30.
- 3) Yusuf Bangura, «Authoritarian Rule and Democracy in Africa», *Democracy and Adjustment-The Politics of Economic Reform in Africa*, Seminar Proceedings No. 26, The Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1992; Peter Gibbon, «Structural Adjustment and Pressures toward Multipartyism in Sub-Saharan Africa»; Kenneth Hermele, «Stick and Carrot - Political Alliances and Nascent Capitalism in Mozambique», both in Yusuf Bangura, Peter Gibbon and Arve Ofstad (eds.), *Authoritarianism, Democracy, and Adjustment - The Politics of Economic Reform in Africa*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1992; S. L. Chachage, «The Meek Shall Inherit the Earth but not the Mining Rights: The Mining Industry and Accumulation in Tanzania», in Peter Gibbon (ed.), *Liberal Development in Tanzania*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1995.
- 4) Gibbon, «Structural Adjustment and Pressures toward Multipartyism in Sub-Saharan Africa».
- 5) World Bank, *Sustainable Development in Africa*, World Bank 1989, p. 104.
- 6) United Republic of Tanzania (URT), *Economic Recovery Programme*, May 1986.
- 7) World Bank, *Tanzania: Economic Report Towards Sustainable Development in the 1990s*, Vol. II, 1991.
- 8) World Bank, *Tanzania: Economic Report Towards Sustainable Development in the 1990s*.
- 9) Peter Gibbon, Kjell J. Havnevik and Kenneth Hermele, *A Blighted Harvest? The World Bank and African Agriculture in the 1980s*, London 1993, p. 54.
- 10) Gibbon, Havnevik & Hermele, *A Blighted Harvest?*
- 11) The second economy was estimated to consist of at least 30% of the total economic activity in the pre-adjustment period. T. Malliyamkono and M. Bagachwa, *The second economy and state legitimacy in Tanzania*, London 1990.
- 12) Gibbon, Havnevik & Hermele, *A Blighted Harvest?*
- 13) Peter Gibbon and Phil Raikes, *Structural Adjustment in Tanzania, 1986-94*, A report produced by the Centre for Development research, Copenhagen 1995.

- 14) Gibbon and Raikes, *Structural Adjustment in Tanzania, 1986-94*.
- 15) The declaration permitted party members to own tenanted housing, to receive wage income from more than one source, and to own shares in public or private companies. Economic Intelligence Unit Limited, *Tanzania: EIU country Report 4th quarter 1993*, London 1993, p. 11.
- 16) Gibbon and Raikes, *Structural Adjustment in Tanzania, 1986-94*.
- 17) World Bank, *Agriculture Sector Memorandum - White Cover Report*, July 20, 1993, p. 151.
- 18) This was to keep the consumer prices low. World Bank, *Agriculture Sector Memorandum 1993*.
- 19) World Bank, *Agriculture Sector Memorandum 1993*, p. 150.
- 20) World Bank, *Agriculture Sector Memorandum 1993*, p. 151.
- 21) Economic Intelligence Unit Limited, *Tanzania: EIU country Report 4th quarter 1993*, p. 15. EIU report refers to SUDECO's general manager, George Mbatia on this point.
- 22) World Bank, *Agriculture Sector Memorandum 1993*.
- 23) World Bank, *Agriculture Sector Memorandum 1993*, p. 152.
- 24) Mtibwa Sugar Estates Ltd., «Zaira ya Waziri Mkuu na Makamu wa Raisi Mhe. John S. Malecela Tarehe 30 Agosti, 1992 – Taarifa Fupi Kuhusu ya Sukai Mtibwa, Mtibwa Sugar Estates Limited», Brief Report on Mtibwa Sugar Estates, submitted to the Prime Minister by the General Manager of Mtibwa Sugar Cooperation, August 1992; Mtibwa Sugar Estates Ltd., *Company Status Report*, 1996. Total number of outgrowers differs from 3492. It is not clear which number is correct.
- 25) Mtibwa Sugar Estates, *Company Status Report 1996*.
- 26) On the survey map, the Estates was encroaching into Bahati and Matunda village lands. Bahati and Matunda villages had acquired a village title with a survey map already in 1990 before the Estates acquired a letter of offer, which is not a formal land title. Thus legally Bahati and Matunda villages held legal rights to the land. According to a government surveyor, during the survey of the Estates land, it was found that the Estates had already occupied almost a half of Matunda village land. The government officer who investigated the case suspected that Matunda village land, which appeared to be encroached on by the Estates, had been in practice sold by individual Matunda villagers to the Estates. The question is what had happened to the rest 3,421ha of Estates's land, which have not been surveyed.
- 27) It seems to be a common procedure that an organisation applies for land as an organisation and later divided this among individual members. Similar cases were observed, for instance, with Sokoine University of Agriculture and the Chamber of Commerce in Morogoro.
- 28) Bahati village is a village of immigrants originally from land-scarce Kilimanjaro region. With an intervention by the central government, they were given a small area for settlement by indigenous Matunda village in 1971. After village titling program was introduced in 1985, Bahati village applied for and acquired a land title encroaching into Matunda village land. When Matunda village applied for village title, a large part of it land had been formally belonged to Bahati village. As a consequence, indigenous Matunda remained only with 2.600 ha, whereas immigrant Bahati expanded its village land to 6.800 ha. More detail study, see

Kaori Izumi, *Economic liberalisation and the land question in Tanzania*, Ph.D. thesis, Roskilde University, 1998.

- 29) Mtibwa Sugar Estates Ltd, *Company Status Report*, 1996.
- 30) The area was also affected by villagisation and people were moved from original villages to settlement villages. Movement of people from resettlement villages to original villages started already in the early 1980s when there was a relaxation of the political atmosphere. Expansion of sugarcane production further encouraged movement of people from one area to another because of increasing demand for and value of potential land for sugarcane production. There were cases where villagers applied for additional farming plots in neighbouring villages, which still had surplus land. Others simply encroached into unutilised land in other villages without permission. Besides agriculturists, some pastoral Maasais also had settled down in the area to engage in farming activities.
- 31) By 1996 average number of persons per household in Matunda village increased from 4.8 persons to 6 persons with an average size of land per household 2.08 ha and average land size per person to 0.48 ha.
- 32) Mtibwa Sugar Estates Ltd, *Company Status Report* 1995, p. 4.
- 33) World Bank, *Agriculture Sector Memorandum 1993*, p. 153.
- 34) Personal communication with Peter Gibbon. The source is Business Times 1998, but the date is unknown.

Kjell J. Havnevik

LANDSBYETABLERINGER I TANZANIA OG MULIGE LÆRDOMMER FOR DAGENS RWANDA

Innledning

Etablering av landsbyer har vært en viktig strategi for utvikling av landsbygda og nasjonal utvikling generelt i mange afrikanske land, som for eksempel i Tanzania, Etiopia og Mosambik.¹ Strategien har som regel hatt som overordnet mål å endre landsbygden strukturelt og forbedre forutsetningene for statlig støtte til utdanning, helse og vannforsyning. Konsentrert bosetting skulle forbedre forutsetningene for modernisering og produktivitetsvekst i jordbruket som skulle gi et økende jordbruksoverskudd. Staten skulle slik bidra til økt velferd i landsbyene. Landsbyetableringene skulle også gjøre det mulig å effektivisere statens tjenesteyting til landsbygdsbefolkningen, dvs. nå flere mennesker til lavere kostnader. Jordbruksoverskuddet kunne dessuten anvendes av staten til å investere i andre produktive sektorer.

Landsbyutviklingen i Tanzania er spesielt kjent og debattert på grunn av dens ujamaa-karakter. Ujamaa betyr familie på swahili. Begrepet betegner prosessens kollektive karakter. Allerede ved uavhengigheten i 1961 kom spontane landsbybevegelser igang som en respons på presidenten, Julius Nyereres visjoner for et uavhengig Tanzania. De tanzanianske landsbyetableringene skjedde i perioden 1969 til 1976. De siste tre årene var de organisert i såkalte kampanjer der staten tok i bruk makt og tvangsflyttet folk.

I 1976 var omlag 8000 landsbyer opprettet og to tredjedeler av befolkningen på landsbygda hadde fysisk flyttet, ca. 10 millioner mennesker. I dag er antallet landsbyer et sted mellom 9.000 og 10.000, og omlag 80 prosent av Tanzanias befolkning på 30 millioner mennesker bor i eller i nærheten av disse landsbyene.

I Rwanda ble landsbystrategien offisielt formulert i en instruks av statsrådet for Public Works, med bakgrunn i Arusha-avtalen av 1993 mellom den daværende rwandesiske regjeringen og Rwandas Patriotiske Front (RPF). RPF gikk i 1990, fra sine baser i Uganda, til væpnet kamp mot den rwandesiske staten. Deres mål var blant annet at alle rwandesiske flyktninger i utlandet skulle få mulighet å vende hjem. Men allerede under stridene i 1991 diskuterte RPF landsbyetableringer som en mulig strategi for landsbygdsutvikling i Rwanda. De dramatiske hendelsene i april-juni 1994 med folkemord og flyktningstrømmer både ut og inn av landet førte til et mye

større og mer akutt behov for bosteder på landsbygda enn man hadde forespeilet under forhandlingene av Arusha avtalen.

Iverksettelsen av landsbyetableringene i Rwanda fikk derfor en nødhjelps karakter. Den rwandesiske regjeringen forsøker nå å reformulere strategien fra ren nødhjelp til en langsiktig strategi for utvikling på landsbygda.

Denne artikkelen vurderer likheter og forskjeller mellom Tanzania og Rwanda når det gjelder strategien og dens forutsetninger og gjennomføring. Kan Rwanda i dag lære av Tanzanias erfaringer på 1960 og 1970 tallet?

Den historiske bakgrunnen i Tanzania

Under den før-koloniale og koloniale perioden var det meget spredt bosetningsmønster på landsbygda i Tanzania. Økende befolkningstetthet førte som regel til at arbeidskraftens gjennomsnittlige produktivitet falt, og dette ble motvirket gjennom migrasjon eller ved spredning i bosetningsmønsteret.

Ulike initiativer til landsbyetableringer ble tatt under den britiske koloniperioden mellom den 1. Verdenskrigen og 1961, men ingen av dem var særlig omfattende. I en tidlig fase var hensikten å bekjempe sovesyken. Mer produksjonsorienterte initiativer ble først iverksatt på 1950-tallet. Disse var av to typer; statlig overvåkede etableringer og konsentrasjon av bønder i kooperative jordbrukstiltak. Den første typen ble organisert av den koloniale staten som direkte kontrollerte produsentene ved å utstede og trekke tilbake produksjonslisenser.² Tanganyika Agricultural Corporation (TAC) etablerte ni ulike utviklingsprosjekter mellom 1953 og 1964. Allerede i 1959 startet jordbruksdepartementet opp 45 kveg- og kokosnøtt prosjekter på landsbygda i Kystregionen med støtte fra lokale politiske ledere. Kolonistatens etablering av landsbyer og andre tiltak for større konsentrasjon av landsbygdsbefolkningen hadde således ulike motiver og var ikke organisert på noen systematisk måte over tid.

Først ved uavhengigheten i 1961 kom et mer omfattende forsøk på å modernisere jordbruket gjennom såkalte bosettingsprogram (*settlement schemes*). Bak dette sto ikke regjeringen, men Verdensbanken som i sin rapport om landet anbefalte en kapitalkrevende utvikling av bosettings- og produksjonsområder på landsbygda.³ Den nye regjeringen iverksatte planene i landets først utviklingsplan for perioden 1961 til 1963.

I sin tiltredelsestale som president i 1962 analyserte Julius Nyerere behovet for jordbruksmodernisering i Tanzania. Hans syn var i overensstemmelse med Verdensbanken. Nyerere påpekte at landsbyetableringer (*villagisation*) var nødvendig da bare 200.000 til 300.000 av befolkningen på omlag 10 millioner bodde i landsbyer og byer. Han fortsatte:

«But it is ridiculous to concentrate on agriculture if we are not going to make any change in our old methods of cultivation and our old way of

living.. The handhoe will not bring us the things we need today... We have to begin using the plough and the tractor instead. But our people do not have enough money, and nor has the Government, to provide each family with a tractor. The first and absolutely essential thing to do, therefore, if we want to be able to start using tractors for cultivation, is to begin living in villages...Unless we do so we shall not be able to use the tractor: we shall not be able to provide schools for our children: we shall not be able to build hospitals, or have clean drinking water, it will be quite impossible to start small village industries, and instead we shall have to go on depending on the towns for all our requirements: and even if we had a plentiful supply of electric power we should never be able to connect it up to each isolated homestead.»⁴

Modernisering var Nyereres siktemål, landsbygda skulle utvikles ved at mekanisering og nye metoder i jordbruket ble koblet til landsbyetableringer. Erfaringene fra første delen av 1960-tallet var imidlertid blandede. Store investeringer i infrastruktur og maskiner ga lite resultat, man måtte oppgi å utvikle moderniseringsområder etter Verdensbankens modell.⁵ Den mer generelle satsningen på såkalte progressive bønder, de som hadde ressurser og kraft til å satse på nye metoder og teknikker, ga imidlertid økt produksjon i en del områder av landet, men samtidig ble inntektsfordelingen på landsbygda skjeve. Dette streid mot et annet av Nyereres uttalte mål, nemlig likeverd mellom menneskene. Dette målet ble klarere formulert i Arusha-erklæringen av februar 1967.⁶

Nyerere hadde allerede tidlig på 1960-tallet lansert tankene om ujamaa og kollektivitet som hovedelementer i samfunnsutviklingen, men først i 1967 koblet han disse idéene med landsbyetableringer. Kollektivt jordbruk skulle organiseres i en nasjonal selvhjelpstrategi med vekt på likeverd og fravær av utbytting. Landsbyene skulle være store nok til å kunne drive moderne jordbruk (ca. 250 husholdninger) og slik kunne tilfredsstille menneskenes behov i den moderne tid. Jorda var «vår jord» og avlingene «våre avlinger». Det fantes allerede, påpekte han, landsbyer som var organisert på denne måten. Det var derfor ikke nødvendig å vente på at regjeringen skulle gi instruksjoner om hvordan landsbyene skulle organisere seg. Ujamaabyene, som de ble kalt, skulle gjenskape «all the advantages of traditional African democracy, social security and human dignity».

Som eksempel på slik utvikling nedenfra refererte Nyerere ofte til de spontane landsbyetableringene og samarbeidet som startet i Ruvuma regionen syd-vest i Tanzania i 1961. Initiativet ble tatt av medlemmer av ungdoms-avdelingen i Tanganyika Africa National Union (TANU) og var inspirert av Nyerere's idéer. Med Nyerere's egne ord:

«Any model which is drawn up should just be a guide which draws the attention of the people to the decisions which have to be made by them: each village community must be able to make its own decisions.

Nonetheless, the experience of the existing ujamaa villages, such as those now operating within the Ruvuma Development Association (RDA), could be helpful, and the Ministry of Local Government and Rural Development should try to make this experience available to people from different parts». ⁷

Nyerere var selv leder for TANU som ved forfatningsendring i 1965 ble eneste lovlige parti, og som i 1977 ble slått sammen med Zanzibars herskende politiske parti, Afro-Shirazi partiet, til CCM, Chama cha Mapinduzi.

RDAs mål var selvforsyning av mat, bedre helsetilstand basert på mer næringsrik mat, utbygging av skoler og bedre vannforsyning. Senere ønsket man å starte småindustri i landsbyene. Nyerere sanksjonerte retningslinjer som gjorde RDA til en kooperativ organisasjon, eid og kontrollert av landsbyboerne selv.

I 1963 besto RDA av 3 landsbyer med totalt 70 familier. I 1967 hadde dette økt til 17 landsbyer med over 400 familier. De fleste av landsbyene var små og det var relativt store avstander mellom dem, men samarbeid mellom byene gjorde dem langt på vei selvforsynt på de fleste områder. Dette horisontale samarbeidet mellom landsbyene var svært viktig for utviklingen av RDA.

Iverksettelsen av landsbyetableringene i Tanzania

Fra 1969 til 1972 endret TANUs prioriteringer seg: staten ble mer autoritær. Utviklingstiltak ble mer preget av tvang og direktiver. Partiets sentralkomité vedtok å avvikle RDA i september 1969. Førstesideoppslaget i *The Nationalist* 25/9-1969 – «TANU to run all Ujamaa Villages» – reflekterte partiets ønske om full kontroll med all utvikling av ujamaa-landsbyer. ⁸

Mye tyder på at Nyerere tapte en maktkamp i partiets sentralkomite. Iverksettelsen av ujamaa-strategien ble mer åpenbart forsinket og konfliktfylt. Økonomien hadde vokst raskt på 1960-tallet, nå ble veksten svakere. Tidlig på 1970-tallet ble Tanzania også tvunget til å importere matkorn. Denne utviklingen kulminerte med at TANUs årsmøte i 1973 vedtok at hele landsbygdsbefolkningen skulle bo i landsbyer innen utgangen av 1976. Nyerere uttalte: «To live in villages is an order», enhver tanzanianer måtte endre sin livsform for å sikre at landet fikk raskt vekst: «People who refused to accept development changes were stupid, if not ignorant or stubborn». ⁹

I januar 1977, ti år etter Arushaerklæringen, rapporterte Nyerere til TANUs eksekutivkomité at omlag 13 millioner mennesker på landsbygda bodde i landsbyer, mot ca. 2 millioner i 1973 og 9 millioner i 1975. Ifølge Nyerere var dette, «a tremendous achievement», som betydde at «something like 70 per cent of our people moved their homes in the space of about three years». ¹⁰

For å gjennomføre etableringen av landsbyer gjorde man store institusjonelle og legale forandringer. Desentraliseringspolitikken i 1972 overførte mange av statens funksjoner til lavere nivå, men uten at det skjedde noen delegering av makt og beslutningsmyndighet. Denne endringen styrket statens evne til å gjennomføre landsbyetableringene i perioden 1973-76. En ny lov av 1975, «Villages and Ujamaa Villages Act», konsoliderte landsbyenes legale stilling og definerte dem som flerformålskooperativer (*multi-purpose cooperatives*). I 1976 ble landets autonome kooperative foreninger oppløst ved lov. Fra 1973 og utover hadde staten etablert såkalt statlige oppkjøpsmonopoler (*crop-authorities*), et for hver avling. Disse hadde lovbestemt ansvar for oppkjøp, transport, videreforedling og eksport av alle jordbruksavlinger. Landsbyene var ved lov tvunget til å selge til disse statlige selskapene. Staten bestemte også jordbruksprisene, noe som – sammen med en kraftig overvurdering av landets valuta – fungerte som en kraftig beskatning av småbøndene. For å unngå synkende selvforsyning av mat, økte staten de relative prisene på matavlinger, noe som gjorde det mindre attraktivt for bøndene å produsere for eksport.

Statens strategi var altså at etablering av landsbyer skulle bidra til et større jordbruksoverskudd. Gjennom markedsorganisasjonen skulle staten få stadig større kontroll over dette overskuddet som i neste omgang skulle kanaliseres tilbake til landsbygda gjennom bedre tilbud av utdanning, helsetjenester og rent vann.

Nyereres og TANUs perspektiv var at staten var en «stat for folket». Den skulle skape bred enighet om sentrale politikkområder og utviklingsstrategier. Den skulle motvirke regional ubalanse og større ulikhet gjennom å regulere økonomien og samfunnet. I denne sammenhengen ble demokratisering og politisk pluralisme nedprioritert til fordel for et mer snevert «utviklingshensyn» (*developmentalism*).¹¹

Resultatene av landsbyetableringene i Tanzania

På kort sikt fikk landsbyetableringene, prispolitikken og markedsorganisasjonen klart negative konsekvenser. Både i 1973 og 1974 var Tanzania tvunget til å importere rekordstore volum av matkorn, og til meget høy pris. Værforholdene var riktignok svært dårlige for matkornproduksjon, særlig i 1973, men det er uomtvistelig at etableringen av de nye landsbyene virket svært forstyrrende inn på jordbruksproduksjonen disse årene. Denne negative innflytelsen på størrelsen av jordbruksoverskuddet viste seg faktisk å bli langvarig.

Landsbyene var ofte dårlig planlagt. De skulle etableres på kort tid, ofte av uerfarne lokale statstjenestmenn eller partimedlemmer. De ble lokalisert langs veier og ofte på høydedrag der vanntilførselen var dårlig. Mange landsbyer ble mye større enn opprinnelig planlagt og mange bønder fikk derved

mye større gangavstand fra hus til åker. Tanzania har en enorm agro-økologisk variasjon, ofte innen små områder. Ved etablering av landsbyer ble bøndernes agro-økologiske kapasitet derfor mindre, noe som også påvirket produksjonen negativt. Avskoging og intensiv jordutnyttelse rundt de nye landsbyene førte dessuten til jorderosjon og dårligere jordkvalitet.¹²

Mange av disse endringene økte kvinnenenes arbeidsbelastning. Det ble vanskeligere å få tid til de tradisjonelle oppgavene: dyrkning, ved- og vannhenting, matlaging og barnpass og stell. Arbeidsdagen ble lenger. Men landsbyetableringene ga antakelig kvinnene bedre rettigheter til jorda, i alle fall i en periode. Men det har vært lite forskning om dette.

En positiv effekt var økende bruk av okseplog i områder med kveg.¹³ Dette var en respons på mangel på arbeidskraft i de intensive dyrkingsperiodene i mange områder og uttrykk for et behov for å dyrke større areal som kompensasjon for dårligere jordkvalitet. Men knapphet på jord, økende befolkningsvekst, overtagelse av jord til statsfarmer og plantasjer og økt privat kontroll over jord (etter liberaliseringen på 1980-tallet) begrenset mulighetene for utvidelse av hver enkelt bondehusholdnings dyrkbare areal.

I 1991 ble det nedsatt en statlig kommisjonen for å analysere situasjonen og foreslå endringer med hensyn til jordrettigheter. Kommisjonen fant stor usikkerhet om hvilke rettigheter småbønderne egentlig hadde til den jord de dyrket. De tradisjonelle jordeiendomssystemene hadde dårlig rettsbeskyttelse og landsbyetableringene var gjennomført uten et klart rettslig grunnlag.¹⁴

Etter den økonomiske og politiske liberaliseringen på 1980- og 1990-tallet har stadig flere tidligere eiere av jorda landsbyene ble bygget på gått rettens vei for å få tilbake eiendomsretten. Dette har skapt store problemer for rettsvesenet. Utfallet av disse prosessene er usikkert. Staten har forsøkt å løse problemene gjennom nye landlover (Land Acts), vedtatt i nasjonalforsamlingen i februar 1999. Men disse lovene gir ingen full avklaring. Mange småbønder og bønder med rettigheter til bruk av beitemark har aldri akseptert statlig overtakelse og privatisering av deres jord. Situasjonen for disse er uavklart.¹⁵ Lovene gir samme rettsbeskyttelse til tradisjonelle eiendomsformer som til private. Men for å få registrert jord som eies i tradisjonelle former må man gjennom en komplisert og langdryg rettslig prosess i minst fire steg. Det er ikke gitt at småbønderne med tradisjonelle eierrettigheter har ressurser og kraft til å gjennomføre den påkrevde rettsprosessen. De nye lovene gir imidlertid kvinnene økte rettigheter og innflytelse.¹⁶

Dynamikken i landsbygdsutviklingen i Tanzania er svak, særlig målt i forhold til produksjonen. Selv de mest pålitelige statistikkene er usikre, men det er grunn til å tro at jordbruksproduksjonen på 1980- og 1990-tallet ikke var høyere enn den gjennomsnittlige befolkningsveksten på omlag 3 prosent per år. Fattigdomsproblemene er fortsatt like store. Noen studier tyder på en bedring av fattigdomssituasjonen på landsbygda mellom 1985 og 1991, men

at den deretter ble værre igjen. Fattigdomsproblemet er stort i Tanzania og fattigdom er i hovedsak et landsbygdsfenomen.¹⁷

Andre studier viser at det ikke alene er familiestørrelsen som bestemmer hvilken andel av arealet ulike småbrukerkategorier (klassifisert etter areal) beplanter. Dette tyder på at det er stor forskjell på verdier og ressurser innenfor samme kategorier småbrukere. Den tradisjonelle sammenhengen mellom familiestørrelse og bruksstørrelse må revideres. Muligens er det slik at husholdningenes størrelse er avhengig av jordbruksarealets størrelse, og ikke omvendt. Mye tyder nemlig på at de minste brukene på mindre enn to ha, som utgjør 80 prosent av det totale antallet småbruk og 50 prosent av det totale beplantede arealet, er fanget både i et produktivitetsgap og i et bærekraftighetsgap. De har for små ressurser til å praktisere intensive dyrkingsteknikker med de dertil hørende innsatsfaktorer og metoder for jordforbedringer. De har dessuten utilstrekkelig jord til å opprettholde de brakkområder som er nødvendige ut fra et bærekraftighetsperspektiv. Mye tyder på at småbønderens arealer skrumper inn og at jordbruksintensivering svikter.¹⁸

En tendens blir stadig mer synlig: i økende grad diversifiserer småbønderne og landsbygdsbefolkningen sine økonomiske aktiviteter. Mye tyder på at dette skjer ut fra et ønske om å redusere den usikkerhet de føler, særlig når det gjelder rettigheter til land, men også i forhold til hvordan de ulike markeder for jordbruks- og råvarer virker i en situasjon med økonomiske og politiske reformer.¹⁹ Noen studier ser diversifiseringen på landsbygda som en mer horisontal sirkulering av verdier mellom ulike sfærer, for eksempel den økonomiske, politiske og kulturelle, og mener den ikke primært er et uttrykk for kapitalakkumulering på landsbygda.²⁰

Mange bistandsgivere og forskere hadde stor tiltro til den tanzanianske statens landsbyetableringer som et mål og en utviklingsstrategi. Det kan i dag konkluderes med at denne tiltro ikke ble innfridd. Etableringen av landsbyer fikk stadig mer autoritære innslag. Staten brukte ofte tvang og vold under iverksettelsen. Bøndernes mistillit til staten økte. Dermed ble strategien vanskelig å realisere. Jordbrukets produktivitetsvekst forble svak, noe som gjorde det vanskelig å øke overskuddet i jordbruket. Tilliten ble ytterligere undergravet gjennom dårlig organisert markedsføring av jordbruksprodukter, upopulær prispolitikk og svekkelse av tiltak og organisasjoner som var i bøndernes hender. Staten endte opp med å utøve stadig større kontroll over et stagnerende jordbruksoverskudd. Stadig færre ressurser var tilgjengelig til forbedring av produksjonsbetingelsene. Tendenser innen de agronomiske og agro-økologiske områdene forsterket denne utviklingen.

I stadig sterkere grad var den tanzanianske staten tvunget til å alliere seg med eksterne givere og institusjoner. Dette ble en stadig mer dominerende kilde til ressurser som staten kunne bruke til å oppfylle målet om bedre utdanning, helsetilbud og vann på landsbygda og til statens egen ekspansjon.

Her ligger nøkkelen til forståelsen av den tanzanianske bistandsavhengigheten, en avhengighet som fortsatt er fremtredende. Beregninger utført tidlig på 1980-tallet viste at økningen i den eksterne bistanden til Tanzania mellom 1973 og 1980 bare så vidt hadde kompensert for reduksjonen i jordbruksoverskuddet over samme periode, målt som redusert jordbruksekspport og økt jordbruksimport.²¹ Mange bistandsgivere satset store ressurser på utdanning, vannforsyning og helsetjenester, ikke minst de nordiske. Studier viser at det skjedde en stor forbedring på dette området tidlig på 1970-tallet, men allerede i 1977 viste undersøkelser fra ulike områder at kvaliteten på de nye tjenestene hadde falt, eller at de ikke fungerte i det hele tatt.²² Staten hadde ikke ressurser og kompetanse til å oppfylle den rolle den hadde tiltenkt seg selv. Da den økonomiske krisen kom i slutten av 1970-tallet, var det åpenbart at mye av satsningen på dette området måtte oppgis. I stedet ble det etter hvert innført skolepenger og avgifter på medisiner og helsetjenester.

Historisk bakgrunn for landsbyetableringer i Rwanda

Det typiske bosettingsmønsteret i Rwanda har vært en mosaikk av hus spredd rundt på koller og åser i tilknytning til bananplanter og åkre. Et slikt mønster passer for husholdninger som er avhengige av banandyrking. Men det kan også betraktes som en konsekvens av kolonimaktens bevisste blokkering av urbanisering, samt av tjenesteyting til lokalbefolkningen fra konkurrerende, spredd lokaliserte kirkesamfunn. Til tross for landets akutte jordmangel er kirkene, særlig den katolske, også i dag en stor jordeier i Rwanda, men mye av dens jord brukes av småbøndene.

På 1980-tallet var befolkningstettheten omlag 280 innbyggere per kvadratkilometer. Landet var det minst urbaniserte i Afrika. Mindre enn 10 prosent av befolkningen bodde i byer og mer enn to tredjedeler i hovedstaden Kigali.²³ Befolkningsveksten er som i mange andre afrikanske land høy og ligger i gjennomsnitt på 3 prosent per år.

Knapphet på dyrkingsjord for en voksende befolkning var således et tilbakevendende problem både for kolonimakten og den post-koloniale rwandesiske staten. Men under kolonitiden og fram til den dype krisen i Afrika på slutten av 1970-tallet tok mange rwandesiske menn sesongarbeid i te- og sisalplantasjer i nabolandene, spesielt i Tanzania og Uganda. Denne sikkerhetsventilen ble tettet til under krisen på 1980- og 1990-tallet. Problemene i tilknytning til jordmangel ble forsterket, noe man ser av et synkende gjennomsnittlig areal per småbruk, fra 1.2 ha per bruk i 1978 til 0.94 ha i 1991 og til 0.7 ha i 1994.²⁴

Jordmangelen har ført til eksklusjon av ulike befolkningsgrupper fordi arvssystemet for jord har virket stadig mer restriktivt. De grupper som i stadig større grad faller utenfor er: ungdommer, såkalte ikke-legitime individer (spesielt kvinner og barn), folk med liten makt (eldre og handi-

kappede) og personer som har vært lenge borte fra hjemstedet.²⁵ Dette har blant annet ført til økende konflikter mellom generasjonene ettersom den usikre situasjonen gjør at de eldre vegrer seg for å overføre jorda til ungdommen, mens ungdommen flytter fra landsbygda til byene hvor det finnes liten eller ingen utsikt for arbeid.²⁶

Kolonimakten, Belgia, tok på 1950-tallet et initiativ for å lindre jordmangelen ved å opprette nye landsbyer, såkalte «paysannats», på ikke oppdyrket jord der hver familie ble tildelt 2 ha. Under de første etniske drapsbølgene på tutsier i 1959-64 flyktet mange tutsier til nabolandene. I 1973 ble mange intellektuelle og studenter av tutsigruppen truet, myrdet eller drevet på flukt. Det anslås at 300.000 tutsier søkte tilflukt utenlands i denne perioden, de fleste i nabolandene, Burundi, Zaire/Kongo, Uganda og Tanzania. Disse flyktningestrømmene frigjorde mye jord, som for det meste ble brukt av Habyarimana regimet til å viderutvikle «paysannat»-systemet på midten av 1970-tallet, særlig i prefektområdene Kibungu, Umutara og Kigali-rural. Familiene i «paysannat»-programmet skulle drive intensivt kommersielt jordbruk med spesiell vekt på kaffeproduksjon. Ca. 55.000 familier bodde i slike områder på midten av 1980-tallet. Selv om tiltaket til en viss grad lettet befolkningspresset i noen deler av landet førte det ikke til etablering av landsbyer. Bostedsmønsteret forble spredt fordi jordeiendommene fortsatt ble fragmentert gjennom arv.²⁷

Under forhandlinger om repatriering av rwandesiske flyktninger på 1980-tallet hevdet Habyarimana-regimet at landet allerede var overbefolket og at det derfor ikke fantes mulighet for tutsier i eksil å vende hjem.²⁸ Regjeringen gjorde lite for å oppmuntre og stimulere økonomisk aktivitet utenfor jordbruket. Politikken kom mer og mer til å dreie seg om å holde befolkningen «på plass» gjennom streng mobilitetskontroll. De som ville bosette seg i byene måtte ha oppholdstillatelser eller annen dokumentasjon på at man hadde jobb der.²⁹

Alvorlig matmangel i 1987 forværret den økonomiske krisen og førte til at grupper på landsbygda flyttet spontant fra regioner med stor jordknapphet til områder med mindre alvorlig jordmangel. Den restriktive mobilitetspolitikken måtte revurderes og i 1988 lanserte regjeringen et nytt program bygget på ideen om utviklingspoler. Disse polene var tenkt som flerfunksjonelle landsbygdssentra med sysselsettingsmuligheter også utenfor jordbruket. Strategien la vekt på kontaktflaten mellom by og land og siktet samtidig mot å løse problemene knyttet til stadig økende jordfragmentering og fravær av utvikling i byene.³⁰ Tesen var at jordmangelen berodde mer på mangel på planlegging enn på overbefolkning. Samme tankegang ble entusiastisk overtatt av den nye regjeringen som tok makten umiddelbart etter folkemordet i april-juli 1994.

Følgene av borgerkrig og folkemord

Landsbyetableringer som utviklingsstrategi var allerede nedfelt i Arusha-avtalen av juni 1993 mellom Rwandas daværende regjering og Rwandas Patriotiske Front (RPF). I protokollen (kap. 1, artikkel 28) om repatriering av rwandesiske flyktninger og bosetting av husløse mennesker ble det oppnådd enighet om å bryte med «the traditional scattered housing» og å satse på «the village grouped type of settlement to encourage the establishment of development centres in rural areas».³¹

Forutsetningene for utvikling av landsbygda ble imidlertid dramatisk endret av folkemordet på tutsier og moderate hutuer i perioden april til juli 1994. Ingen sikker statistikk eksisterer, men det anslås at mellom 500.000 og en million tutsier og moderate hutuer – det vanligste anslaget er 800.000 – ble myrdet i denne perioden.³² I perioden etter juli 1994 har mellom 2.3 og 2.6 millioner mennesker flyttet tilbake til Rwanda, 1.3 millioner av disse i 1996, i følge UNHCR. Denne flyktningestrømmen besto av mange grupper. De to viktigste var de «gamle» flyktningene, i hovedsak de omlag 300.000 tutsiene som hadde flyktet fra landet i perioden 1959 til 1973 og som i eksil hadde vokst til omlag 1 million mennesker. Mange av disse vendte hjem allerede i andre halvdel av 1994 og i 1995 sammen med «nye» tutsiflyktninger. Noe senere vendte mange av de øvrige «nye» flyktningene hjem, altså de som hadde flyktet fra Rwanda under borgerkrigen i 1990-94 og umiddelbart etter folkemordet. Disse var i hovedsak hutuer. En del hutuer forble imidlertid i eksil. Mange av disse tok del i hutuenes Interahamwe som gjennom annen halvdel av 1990-tallet gjennomførte adskillige angrep inn i Rwandas territorium, spesielt i de nordvestlige delene.

Den grunnleggende antagonismen mellom hutuer og tutsier er den mest tragiske delen av arven fra koloniperioden. Kolonimakten Belgia satset på tutsiene. Dette gjeterfolket var en minoritetsgruppe som ble gjort til medløpere i koloniadministrasjonen. Opplegget ble legitimert gjennom en rasistisk retorikk. Tutsiene hadde flere hundre år tidligere etablert et kongedømme i det som idag er det sørlige Rwanda. Dette hadde fått en stadig større innflytelse i regionen. På slutten av koloniperioden spilte den katolske kirken også en aktiv rolle og forsterket det rasistiske preget ved den kaotiske prosessen fram til og under avkoloniseringen 1959-1964. Tutsiene tapte kampen om statsmakten og mange ble myrdet eller drevet på flukt. Den etniske konflikten er reell, men mange observatører hevder man ikke kan forstå utviklingen fram til volden og folkemordet i 1994 uten å legge stor vekt på den kritiske økonomiske situasjonen og de stadig dypere og mangeartede konflikter knyttet til presset på landbruksjorda.³³

Den nye regjeringen hadde antatt Arusha avtalen av 1993 som lov. Når det gjaldt de hjemvendte flyktningene bestemte avtalen at flyktninger som hadde vært ute av Rwanda i mer enn 10 år, dvs. de hadde flyktet før 1983,

ikke hadde rett til å kreve tilbake sine opprinnelige hjem og jord. Som kompensasjon skulle de imidlertid overta tidligere statseid jord.³⁴ De store krigsødeleggelsene, folkemordet, et stort antall interne hjemløse og flyktninger, samt et stort antall hjemvendende flyktninger av ulike kategorier, førte til at det oppsto et enormt behov for nye boliger fra 1995 av. I desember 1996 anslo at 370.000 familier hadde akutt behov for bolig og at i 30-40 prosent av disse familiene var overhodene kvinner, mens 6-8 prosent av familiene utelukkende besto av barn. I tillegg hadde man akutt behov for boliger for 120.000 hjemløse i de nordvestlige prefekturane Ruhengeri og Giseny, der sikkerhetssituasjonen fram til slutten av 1999 var spesielt vanskelig. Men sikkerhetssituasjonen har også vært problematisk i andre grenseregioner og områder. Det militære sikkerhetsaspektet står derfor sentralt i enhver strategi for videre utvikling av Rwanda både på landsbygda og nasjonalt.

UNDP hevder at 62.000 boliger var ferdige ved utgangen av 1997 og UNHCR at 82.000 boliger var tilgjengelige ved slutten av 1998. I annen halvdel av 1999 meldte den Rwandesiske regjeringen at 100.000 boliger var satt opp av UNHCR, NGO og lokalbefolkningen.

Formulering, iverksetting og resultat av landsbyetableringene

Umiddelbart etter krigen i april 1994 startet Departmentet for Sosial Reintegrasjon å planlegge lokalisering av nye landsbyer. Regjeringen hevdet at etableringene ville gi staten større muligheter til å bidra med ulike tjenester til landsbybefolkningen, det ville forbedre sikkerhetssituasjonen ettersom landsbyer var lettere å forsvare mot Interahamwe enn spredt bosetting og det ville gi bedre betingelser for integrasjon av ulike etniske befolkningsgrupper. Landsbystrategien var dessuten et mer effektivt svar på problemene knyttet til jordspørsmålet.

Landsbyetableringsstrategien, som ble kalt «Imudugudu», ble først lov etter at Departementet for Public Works i januar 1997 kom med instruksjoner om bosetninger både i byene og på landsbygda. I kapittel II, «Settlement in the Countryside», Art. 11 heter det: «The agreed settlement policy in the countryside is Imidugudu. All Rwandese shall be allocated plots to build on in the Midugudu. Building on a plot other than in a Mudugudu is hereby prohibited».³⁵

I artikkel 12 heter det at kommunekomiteén skal utpeke land til Imidugudu på basis av råd fra kommunens tekniske komité. Den skal videre ta hensyn til (i) lett tilgang til viktig infrastruktur, (ii) naturlige forutsetninger som er gunstige for etablering av Umudugudu, og (iii) nærhet til jordbruksland som lett kan dyrkes opp og forbedres ved gjødsling. Artikkel 15 krever at alle lokale administrasjoner (Komini) skal holde en optelling av alle bestående hus i den hensikt å bremse på ytterligere husbygging.

Alt tyder på at strategien er blitt formulert av regjeringen uten særlig konsultasjon med lokalbefolkningen. Allerede oppsatte boliger får ikke ligge utenfor landsbyetableringene, og alle nye hus skal godkjennes av de lokale myndighetene. Implementeringen av strategien var således ganske lik det som skjedde i Tanzania der formuleringen i sin helhet kom fra presidenten og det statsbærende partiet.

Organisasjonen Rwanda Initiative for Sustainable Development (RISD) – en såkalt NGO – har undersøkt iverksettingen av Imudugudu i tre kommuner i hvert av prefektorene: Kigali-rural, Ruhengeri, Gikongoro og Butare. Selv om studien ikke er representativ for landet som helhet gir den en indikasjon på strategiens gjennomføring, på hvilke forhold som oppsto mellom staten og lokalbefolkningen under gjennomføringen og på eventuelle problemer og avvik som har oppstått mellom henholdsvis direktiver/planer og den faktiske lokale utformingen og gjennomføringen av disse.³⁶

Studien viste at Imudugudu var raskt gjennomført, og det på en ganske uorganisert måte. Hovedgrunnen var nødvendigheten av raskt å etablere husly for alle boligløse på landsbygda. Man fulgte ikke de retningslinjene staten og UNHCR hadde gitt for lokalisering av boligene. Lokaliseringen ble snarere bestemt av det økende presset på staten for å skaffe boliger til de hjemløse og tilgangen på jord for nye bosettinger. Husene varierte i kvalitet og størrelse etter hvilken organisasjon som var ansvarlig, noen gjorde godt og noen gjorde dårlig arbeid. På grunn av det store presset, ble det heller ikke fastsatt systematiske prosedyrer for å velge ut hvem som skulle tildeles hus. Mange av de opprinnelige målgruppene for Imudugudu, som de «gamle» flyktingene, forble uten hus, mens folk som allerede hadde boliger fikk tildelt nye hus. Studien fant også at lokalbefolkningens deltagelse i husbyggingen varierte, siden byggingen ble organisert forskjellig av de forskjellige aktørene eller organisasjonene.

Den faktiske livssituasjonen i Umudugudu er preget av at mange mennesker ikke har land til å dyrke mat eller la dyrene beite. De som har land må gå lange avstander for å nå jord og beiter. Det finnes heller ikke muligheter til inntektsgivende produksjon utenom jordbruket da folk mangler kapital og/eller nødvendige kunnskaper. Ungdommene spilte ingen egen rolle til tross for at de var den potensielt mest dynamiske gruppen på landsbygda. En annen studie av iverksettingen av Imudugudu ble utført i kommunene Kanzenze og Gisenyi. Kanzenze er en del av Bugesera regionen, en times bilreise syd for Kigali. Før krigen bodde det nesten bare tutsier der. Gisenyi var før krigen hovedsaklig et hutu-område.³⁷ De lokale administratorene fremmet her Imudugudu-strategien i fullstendig overensstemmelse med formuleringene fra sentralt departmentshold, nesten uten hensyn til den lokale situasjonen. Undersøkelsen fant at Imudugudu hadde gitt viktige bidrag til å løse boligproblemet på landsbygda. Men sikkerhetssituasjonen varierer i forskjellige deler av landet. Man fant at lokalbefolkninger ikke så noen grunn

til fortsatt å bo i landsbyene når situasjonen bedret seg. Da ville de tilbake dit de opprinnelige hadde bodd. Utsiktene til forsoning er også nært knyttet til den helt lokale situasjonen. Studien understreker at det ikke utelukkende er etniske spenninger som skaper sosial spenning.

Det at strategien var toppstyrt ga den en tvangskarakter i landsbygdsbefolkningens øyne. Selv om dette ikke førte til åpne lokale protester, hevder forskerne at det på lang sikt kan bidra til dyptgående spenninger. Imudugudu-strategien sprang ut av en tro på at bosetting og jordanvendelse kunne planlegges på vitenskaplig basis. I første fase av gjennomføringen ble strategien nærmest ren nødhjelp. Dette ga den et preg av «blueprint», uforenlig både med lokale fysiske forutsetninger og med folks ulike behov. Ideen om vitenskapelig planlegging var problematisk fordi mange grunnleggende forhold, som for eksempel folks rettigheter og tilgang til jord, fortsatt er uavklarte. Studien finner tegn på at Imudugudu ikke er blitt iverksatt på den integrerte måten man hadde lagt opp til. Man har ikke klart å ta hensyn til mangfoldet i lokale forhold, noe som ifølge studien er nødvendig for å utvikle en bærekraftig landbystrategi.

Tanzanianske erfaringer i dagens Rwanda - landsbystrategiens forutsetninger, gjennomføring og utfall

Analysen av strategier for landsbygdsetableringer i Tanzania og Rwanda gir ingen full avklaring av om erfaringene fra Tanzania er av betydning for dagens Rwanda. Men den belyser kritiske punkter ved de tanzanianske erfaringene som rwandesiske myndigheter bør reflektere over. Ut fra dette kan myndighetene vurdere å modifisere tiltak og metoder, eller sågar justere strategiens målsetninger.

La meg først vurdere forutsetningene for strategien, hva som kan læres av selve gjennomføringen og hvilket utfall den har fått. For Tanzanias vedkommende kan man analysere alle tre områder og deres koblinger. I Rwanda, der man er i startfasen, er det rimelig å se på forutsetninger og gjennomføring uten å trekke forhastede konklusjoner om resultatene. Til tross for dette mener jeg det er rimelig å diskutere hva de observasjoner og inntrykk vi hittil har fra Rwanda kan innebære for utfallet. Dette kan gjøres med referanse til den historiske utviklingen i Tanzania, samtidig som vi tar hensyn til at forutsetningene er ulike i de landene.

Analysen vanskeliggjøres av at strategiene er initiert og gjennomført i perioder med store forandringer, både i landenes omverden, det regionale og internasjonale systemet, og i den innenlandske konteksten. Til en viss grad endrer disse ytre forandringene forutsetningene for landsbystrategiene. Men i Tanzanias tilfelle kan man hevde at landsbystrategien har preget både jordbruks- og landsbygdsutviklingen og den nasjonale utviklingen. Dette fordi

jordbrukssektoren er helt sentral i landets økonomi og storparten av befolkningen bor på landsbygda.

I et forsøk på å unngå nevnte vanskelighet, vil jeg i det følgende anta at det finnes endringer i strategiens omverden, nasjonalt og internasjonalt, som med rimelighet kan anses ikke å ha blitt påvirket av strategien og dens gjennomføring. De endringer som er skjedd som følge av strategien anser vi som dens resultater, og de kan ikke regnes som dens forutsetninger.

Strategiens gjennomføring består i de metoder og tiltak som staten i utgangspunktet tok i bruk og som er blitt modifisert eller endret under prosessens gang. Analysen av gjennomføringen og dens endring over tid gir en forståelse av forholdet mellom statlige organer og landsbygdsbefolkningen, den store målgruppen for strategien. Strategiens forutsetninger, deres forandring over tid og gjennomføringens innhold og karakter bestemmer utfallet av strategien. Både forutsetningene og gjennomføringen påvirker resultatet. I denne bredere analysen av forutsetninger, gjennomføring og utfall inngår målene for strategien i dens forutsetninger.

Forutsetningene for landsbyetableringene

Det var både likheter og ulikheter i forutsetningene for landsbyetableringene i Tanzania og Rwanda. Felles var en stor landsbygdsbefolkning og jordbruket som avgjørende faktor for den nasjonale utviklingen. Begge landene hadde dessuten sterkt behov for å øke jordbruksoverskuddets størrelse noe som ville øke statens evne til å bidra til utdanning og sosiale ytelser på landsbygda. Begge ønsket også å bidra til diversifisering av økonomien på landsbygda gjennom utvikling av småindustri og håndverk, selv om dette ikke var klart formulert og prioritert. I Tanzania ønsket man at strategien skulle ha preg av selvhjelp slik at landsbygda utviklet seg med grunnlag i egne ressurser og arbeidskraft. Dette finner man ikke i den rwandesiske strategien. Nyerere hevdet at hans ujamaa-tanke om likeverd og kollektivitet ville gjenskape det afrikanske samfunnets karakter slik som det hadde vært i førkoloniale tider.

Rwanda hadde klart langt mer kompliserte forutsetninger enn Tanzania. Disse ble ytterligere forverret gjennom borgerkrig, folkemord og enorme mengder flyktninger. Man koblet derfor ekstra målsetninger til landsbystrategien, mål knyttet til sikkerhetssituasjonen og bestrebelsene på forsoning mellom hutuer og tutsier. Derved fikk strategien i begynnelsen, og faktisk fram til idag, preg av nødhjelp for å skaffe hus til hjemløse og tilbakevendende flyktninger.

Selv om landsbystrategien i Rwanda var nærmere knyttet til problemet med jordmangel og landsbyenes rolle som utviklingspoler for mer diversifisert landsbygdsøkonomi, ble disse forholdene ikke tatt særlig hensyn til i formuleringen av strategien.

Gjennomføring og resultater av landsbystrategiene

Under gjennomføringen i Tanzania ble strategien i stadig sterkere grad styrt fra toppen. I begynnelsen talte president Nyerere varmt for nødvendigheten av organisering nedenfra og om at ulike forutsetninger ville gi opphav til ulike modeller. Men da staten tidlig på 1970-tallet utviklet mer autoritære trekk ble det ikke mer snakk om slikt. Som vi har sett ble strategien mange steder påtvunget, sågar med vold, og skarpe tidsfrister ble satt for delmål. Statstjenestemenn implementerte strategien på instruks ovenfra, uten dialog, konsultasjon eller hensyn til lokale forutsetninger. Manglende rettslig forberedelse og avklaring førte i ettertid til store uklarheter og komplikasjoner hva angår småbøndernes rettigheter i ulike jordeiendomssystemer.

Fraværet av konsultasjon og dialog avtegner seg på et tidlig stadium også i Rwanda. Bestemte imperativer gjorde at det her var sterkere behov for styring ovenfra, jeg har pekt på sikkerhetssituasjonen, forsoningsbehovet og det desperate behovet for husly. Men disse imperativene varierer fra region til region, og det er derfor rom for en fleksibel angrepsmåte som tar hensyn til ulikheter i agronomiske, agro-økologiske, kulturelle og sosio-økonomiske forhold. Tilgjengelige forskningsrapporter om strategiens gjennomføring i Rwanda tyder imidlertid på en rigid og toppstyrt prosess.

Som Tanzania har Rwanda en lov om at landsbygdsbefolkningen skal bo i Imudugudu og at hus som befinner seg utenfor disse landsbyene ikke kan anvendes som boliger. Slik sett har prosessen preg av tvang og man kan tvile på om den kan være levedyktig. I Tanzania førte lignende problemer til økende mistillit mellom landsbygdsbefolkningen og staten. Etter min mening var dette en viktig årsak til at prosessens muligheter ikke ble utnyttet. Her har den rwandesiske staten sannsynligvis noe å lære av Tanzanias erfaringer. Spørsmålet gjelder ikke strategiens legitimitet som sådan, men det at mangel på konsultasjon og dialog kan ha uheldige ringvirkninger. Framgangsmåtene bør på dette punkt endres.

På en nasjonal konferanse om Imudugudu og jordspørsmålet i Kigali i september 1999 ble det fra statlig hold informert om at en ny jordlov snart ville bli ferdigstilt uten at det var utformet en politikk for jordspørsmålet. Også her manglet det konsultasjon og dialog med landsbygdsbefolkningen, ennå dette er et område av kritisk betydning for hele nasjonens framtid. Konferansen anbefalte regjeringen å sette i gang en konsultativ prosess for å utvikle en politikk for jordspørsmålet slik at den negative utvikling man kjenner fra en rekke andre afrikanske land på dette området kunne unngås i Rwanda.³⁸

Andre problematiske trekk ved gjennomføringen i Rwanda er den manglende vekt på landsbyenes tilgang til jord og beiter, samt manglende evne til å sørge for opplæring og ferdigheter i tilknytning til ideen om at landsbyene skal bli sentra for alternativ sysselsetting. Så langt synes

gjennomføringen preget av et ensidig fokus på å skaffe husly for landsbygdsbefolkningen. Man har ingen systematiske kriterier for hvem som fikk flytte inn i husene. I enkelte tilfeller har dette ført til at nyetablerte landsbyer i hovedsak består av eldre mennesker uten produktive muligheter.³⁹

I Tanzania førte landsbystrategien til store komplikasjoner og usikkerhet med hensyn til jordspørsmålet. Dette lider man også under i dag. Rwanda kan lære av dette. Man kan her sette i gang en konsultasjonsprosess om jordspørsmålet. Denne kan bidra til å avklare ulike gruppers rettigheter og innflytelse over jorda, tilpasset Rwandas historiske og lokale realiteter.

Tanzania klarte heller ikke å skape alternativ sysselsetting på landsbygda. Målet om å utvikle småindustri på landsbygda fikk sitt organisatoriske uttrykk i Small Industry Development Organisation, opprettet i 1973 med spesielt henblikk på landsbygda. Den fikk støtte av utenlandske bistandsgivere, blant annet Sverige. Men i hovedsak kom institusjonen til å utvikle industriområder i byene og til å fremme spredningen av teknikker som lå utenfor landsbygdas rekkevidde. Lånprogrammene for industrialisering av landsbygda gikk i hovedsak til å støtte utvikling av småindustri i byene. Det skjedde således lite med hensyn til diversifisering gjennom småindustri på landsbygda.⁴⁰

I stedet satset staten og de utenlandske giverne, Verdensbanken inkludert, på oppbygging av storindustri for videreforedling av jordbruksavlinger og råvarer, f.eks. tekstil-, matolje- og skoproduksjon, foredling av cashewnøtter etc. Men gitt den negative utviklingen i jordbruksproduksjonen på 1970-tallet og 1980-tallet fikk disse fabrikkene ikke nok råvarer til å utnytte sin produksjonskapasitet fullt ut. Dessuten ble tilførsel av nødvendige reservedeler blokkert på grunn av problemer i utenriksøkonomien. Resultatet var at bare 20-25 prosent av industriens kapasitet var i bruk på begynnelsen av 1980-tallet.⁴¹ Dette var en uheldig sløsing med kapital, som forværret betalingsbalansen, siden opptatte lån måtte tilbakebetales med renter uavhengig av industriproduksjonens utvikling.

Rwanda trenger bistand utenfra for å etablere alternative utviklingsmuligheter på landsbygda. Det er viktig å kartlegge tilgjengelige råvarer, hvilke teknikker for videreforedling i liten skala som er tilgjengelige og hvilke ferdigheter som trengs. Videre må man utrede behovet for kreditt og støtte til markedsorganisering og hvordan statlige opplæringsinstitusjoner, for eksempel det nasjonale universitetet i Butare (UNR) og Kigali Instituttet for Vitenskap og Teknikk (KIST) kan bidra i denne prosessen. Rwanda må få eksternt hjelp på disse feltene. Men det er også viktig at landet tar lærdom av de mekanismene som førte Tanzania inn i en industrialisering uten bærekraft og uten koblinger til landsbygdas diversifiseringbehov. Bistanden bør fokuseres på problemet om diversifisering på landsbygda, og bør ta hensyn til rwandesiske myndigheters og befolkningens premisser.

Det er et åpent spørsmål om Rwanda har forutsetninger for å gjennomføre denne delen av landsbystrategien. Etter mitt syn er økonomisk diversifisering en nødvendig forutsetning for utvikling både på landsbygda og i nasjonalt henseende. Om ikke produktiv alternativ sysselsetting etableres vil presset på jorda igjen føre til sosiale spenninger, økt fattigdom og dyptgående konflikter. Situasjonen i Rwanda er så vanskelig at man i dag også bør reflektere over løsninger på landets utviklingsproblemer i et regionalt perspektiv. En mulighet er at Rwanda tilslutter seg det Øst-Afrikanske Fellesskapet, en annen er at Rwanda og Burundi innlemmes i land i regionen der jordspørsmålet er mindre akutt, for eksempel et framtidig Kongo eller Tanzania. Mer jord til en sterkt voksende befolkning er en absolutt nødvendighet for å unngå nye opprivende konflikter om ikke alternative utviklingsmuligheter etableres. Rwandas befolkning er allerede i dag oppe på nivået før folkemordet i 1994.

Konklusjoner

Med referanse til erfaringene fra Tanzania, og ut fra en analyse av endrede interne og eksterne forutsetninger, har jeg skissert hvilke rurale utviklingsprosesser som må komme i gang dersom Rwanda skal kunne komme inn i et gunstig utviklingsspor. Erfaringene fra landsbystrategien i Tanzania har pr. i dag primært vært negative. I samspill med andre, både indre og ytre årsaksfaktorer, har resultatet vært lav produktionsvekst i jordbruket og voksende fattigdom. Det er viktig å understreke at gjennomføringen og resultatene av Tanzanias strategi har vært vevet inn i en bredere tredveårig utviklingsprosess, der ytre faktorer som internasjonale konjunkturer og oljepriser har vært negative ytre faktorer som har skapt vansker for landets utvikling og derved også endret landsbystrategiens forutsetninger til det verre.

Gitt Tanzanias forutsetninger, kunne resultatet av landsbygdstrategien ha blitt annerledes? Eller skulle landet ha valgt en helt annen utviklingsstrategi for landsbygda? Slike spørsmål er uhyre vanskelige å besvare. Og hva er relevansen for Rwanda? Min konklusjon er at den tanzanianske staten feilvurderte landsbystrategien på tre viktige områder, og at det her er viktige erfaringer som Rwanda kan lære av i dag.

For det første undervurderte staten de negative konsekvenser landsbyetableringene kunne få for produksjonen. Dette har med strategiens agromiske, agro-økologiske og infrastrukturelle forutsetninger å gjøre. Det fantes verken ressurser eller institusjoner til å reparere eller motvirke disse konsekvensene.

For det andre undervurderte staten kostnadene ved å bedre tilbudet av utdanning, helsetjenester og vann til landsbyene. Det fantes ingen realistisk vurdering av disse kostnadene og ingen hadde tenkt på hvordan staten og

lokalbefolkningen kunne dele på ansvar og plikter for utvikling og vedlikehold av slike aktiviteter.

For det tredje undervurderte staten betydningen av institusjonell stabilitet i jordspørsmålet og i stats- og lokalforvaltningen. Mangelen på stabilitet forsterket småbøndenes usikkerhet med hensyn til økonomiske, politiske, institusjonelle og sosiale forhold og dette igjen ga økende mistillit mellom staten og landsbygdsbefolkningen. Dermed ble produksjonsvilkårene ytterligere forverret, og produksjonen ble stadig mer orientert mot å redusere usikkerhet heller enn å fremme kapitalakkumulasjon. Kontinuerlige endringer av det institusjonelle systemet ga staten mulighet til å ekspropriere mye av småbøndenes verdiskaping samtidig som alle former for horisontalt samarbeid mellom landsbyer og bygdebefolkningen ble underminert. Disse forhold angår både strategiens forutsetninger og gjennomføringen. De vitner om betydningen av institusjonell stabilitet, respekt for landsbygdsbefolkningene institusjoner og organisasjoner, behovet av konsultasjon og dialog i gjennomføringen av strategien og løpende tilpasning av gjennomføringen til variasjonene i lokale forutsetninger agronomisk, infrastrukturelt, kulturelt og sosio-økonomisk.

Implikasjonene for Rwanda er klare: (i) det er behov for større realisme i vurderingen av landsbystrategiens virkninger på produksjonen; (ii) det er viktig å avklare hvilke ressurser staten realistisk kan bidra med og hva landsbyboerne bør bidra med for gjennomføringen av prosessen; (iii) det er viktig å legge vekt på institusjonell stabilitet og å respektere landsbybefolkningens institusjoner og organisasjoner; og (iv) det er viktig å gjøre gjennomføringen langt mer konsultativ og basert på dialog mellom staten og lokalbefolkningen enn den har vært hittil. Dette kan bidra til en mer fleksibel prosess som tar hensyn til lokal variasjon og forutsetninger av stor betydning både for produksjon, bærekraftighet og ikke minst det akutte behovet for nasjonal forsoning.

Til Nyereres og Tanzanias fordel må det imidlertid understrekes at landet gjennom ujamaa og landsbyetableringer delvis har skapt en politisk kultur som har gjort nasjonen fri for alvorlige sosiale, politiske og etniske konflikter. Reaksjonene i Tanzania etter Nyerere's død i oktober 1999 kan tyde på at han bidro vesentlig til å skape denne kulturen. Hans død fører derfor også til større politisk usikkerhet i landet.

Det er også tegn til nye utviklingstendenser i landsbyene, spesielt i nordlige deler av landet. Dette peker i retning av økt samarbeid mellom landsbyboere og landsbyer med sikte på vern og utvikling av skog og andre naturressurer. I disse bestrebelsene blir landsbyene støttet av tjenestemenn på lavere administrative nivåer. Staten har dessuten lansert en ny skog- og viltpolitikk (1998), innført et nytt lokalt forvaltningssystem (2000), og nye jordlover (1999) som alle gir visse rettslige åpninger for slike utviklingsinitiativer basert på landsbyen som legal enhet og utviklingsagent. Med

referanse til det historiske perspektivet er det derfor muligens for tidlig å avskrive ujamaa og landsbyetableringene i Tanzania som irrelevant.

NOTER

- 1) C. Cannon Lorgen, *The Experience of Villagisation: Lesson from Ethiopia, Mozambique, and Tanzania*, Oxford 1999.
- 2) L. Cliffe & C. Cunningham. «Ideology, Organisation and the Settlement Experience in Tanzania», i L. Cliffe & J. Saul. red; *Socialism in Tanzania*, Vol. 2, s. 131-140, Dar es Salaam 1973.
- 3) World Bank, *The Economic Development of Tanganyika*, Baltimore 1961.
- 4) J. Nyerere, «President's Inaugural Address», i Nyerere, *Freedom and Unity. A selection from writings and speeches 1952-65*, Oxford 1966, s. 183-4.
- 5) A. Coulson, *Tanzania: A Political Economy*, Oxford 1982.
- 6) J. Nyerere, «Socialism and Rural Development», i Nyerere, *Ujamaa – Essays on Socialism*, Dar es Salaam 1968, s. 106-144. Følgende avsnitt refererer fra denne artikkelen.
- 7) Nyerere, «Socialism and Rural Development».
- 8) Coulson, *Tanzania: A Political Economy*; K. J. Havnevik, *Tanzania - The Limits to Development from Above*, Uppsala 1993.
- 9) Nyerere referert i *Daily News*, (Dar es Salaam), 7. November 1973.
- 10) J. Nyerere, *The Arusha Declaration – 10 Years After*, Dar es Salaam 1977.
- 11) Havnevik, *Tanzania - The Limits to Development from Above*, kap. 2.
- 12) I. Kikula, *Policy Implications on Environment. The Case of Villagisation in Tanzania*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1997.
- 13) F. Kjørby, «The Development of Agricultural Mechanisation», i J. Boesen, K. Havnevik, J. Koponen og R. Odgaard, red., *Tanzania – Crisis and Struggle for Survival*, Nordiska Afrikainstitutet 1986.
- 14) United Republic of Tanzania, *Report of the Presidential Commission of Inquiry into Land Matters – Vol.1, Land Policy and Land Tenure Structure*. The Ministry of Land, Housing and Urban Development i samarbeid med Nordiska Afrikainstitutet, Dar es Salaam og Uppsala 1994, K. J. Havnevik, «Pressing Land Tenure Issues in Tanzania in Light of Experiences from other Sub-Saharan African Countries», i *Forum for Development Studies*, Norsk Utenrikspolitisk Institutt, Oslo 1995, s. 267-285, G. Sundet, *The Politics of Land in Tanzania*, PhD. Avhandling, Exeter College, Oxford University, Oxford 1997 og K. J. Havnevik og R. Skarstein, «Land Tenure, State-Peasant Relations and Productivity in Tanzanian Agriculture», i A. Bhaduri og R. Skarstein, red., *Economic Development and Agricultural Productivity*, Cheltenham 1997, s. 183-112.
- 15) H. Wøien, *The Politics of Territoriality and Land Mangement in Rangeland Tanzania*. NTNU, Trondheim 1998, I. Shivji, «Not Yet Democracy, Reforming Land Tenure in Tanzania». IIED, London, Faculty of Law, Universitetet i Dar es Salaam og Hakiardhi, Rights Research and Resources Institute, Dar es Salaam 1998; I. Shivji, «The Land Acts 1998, A Cause for Celebration or a Celebration of a Cause?» Presentasjon til seminar om jordspørsmålet i Tanzania, Morogoro 20-22 september 1999.

- 16) *Village Land Act 1999* og *Land Act 1999*; begge utgitt av United Republic of Tanzania. Government Printer, Dar es Salaam. M. Rwebangira, «Gender and Land Legislation in Tanzania with particular reference to the Land Bills of 1998», Paper presented to a workshop organised by the Forest, Trees and People Programme, Morogoro, February 19-20, 1999; K. J. Havnevik, M. Rwebangira og A. Tivell, *Formative Evaluation of LAMP*, Rapport utarbeidet for den svenske ambassaden, Dar es Salaam 2000.
- 17) K. J. Havnevik og M. Hårsmar, *The Diversified Future. An Institutional Approach to Rural Development in Tanzania*. Rapport presentert til Ekspertgruppen for Utviklingsstudier, EGDI, Sveriges Utenriksdepartement, Stockholm 1999.
- 18) K. J. Havnevik og R. Skarstein, «Agricultural Backwardness and Foreign Aid in Tanzania», artikkel presentert for symposiet «Aid and Poverty», Chr. Michelsen Institutt, Bergen 1982.
- 19) Havnevik & Hårsmar, *The Diversified Future. An Institutional Approach to Rural Development in Tanzania*.
- 20) P. Seppälä, *Diversification and Accumulation in Rural Tanzania – Anthropological Perspectives on Village Economies*. Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1998.
- 21) Havnevik og Skarstein, «Agricultural Backwardness and Foreign Aid in Tanzania».
- 22) M. Mujwahuzi, «A Survey of Rural Water Supply in Dodoma District», BRALUP Research Paper, No. 57, Universitetet i Dar es Salaam 1978 og O. Therkildsen, «State, donors and villagers in rural water management» i J. Boesen, K. J. Havnevik, J. Koponen og R. Odgaard, red., *Tanzania – Crisis and Struggle for Survival*, Nordiska Afrikainstitutet 1986, s. 293-309.
- 23) I. Hentic, «La Politique Urbaine au Rwanda 1962-1992: 30 ans d'Antiville», Symposium International sur la Gestion Urbaine dans les Villes en Development, UQAMHNRs-Urbanisation.
- 24) ACORD, *Situation Socio-économique du Village (Umudugudu; la Villagisation est-elle la Solution au Probleme Foncier au Rwanda?* Kigali: Association de coopération et de recherche pour le développement 1998.
- 25) C. André, «Modes, d'Acces et d'Occupation des Terres: quelle justice sociale?», *Dialogue* 186, 1995, s. 83-94, J. Pottier, «Social Dynamics of Land and Land Reform in Rwanda: past, present and future». Department of Anthropology and Sociology, S.O.A.S., University of London 1997.
- 26) Pottier, «Social Dynamics of Land and Land Reform in Rwanda»; C. André, og J.-P. Platteau, «Land Tenure under Unendurable Stress or the Failure of Evolutionary Mechanisms: The Tragic Case of Rwanda», Centre de Recherche en Economie du Développement (CRED), Faculty of Economics, University of Namur, Namur 1995.
- 27) Republic of Rwanda, *Postition Paper on Human Resettlement in Rwanda*, Ministry of Lands, Human Resettlement and Environmental Protection. Draft. July 1999.
- 28) African Rights, *Rwanda: Death, Despair and Defiance*. African Rights, London 1994.
- 29) Hentic, «La Politique Urbaine au Rwanda 1962-1992: 30 ans d'Antiville».

- 30) ARAMET, «l'Impératif de Réaménagement du Territoire Nationale et de Réorganisation de l'Habitat au Rwanda», Document de Séminaire atelier, 2-4 september 1997, D. Hilhorst og M van Leeuwen, «Imudugudu: Villagisation in Rwanda. A Case of Emergency Development?». Disaster Sites, no 1, 1999. Rural Development of Sociology Group, Wageningen universitet, Wageningen 1999.
- 31) Republic of Rwanda, *Postition Paper on Human Resettlement in Rwanda*.
- 32) Hilhorst og van Leeuwen, «Imudugudu: Villagisation in Rwanda. A Case of Emergency Development?»
- 33) G. Pruniér, *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*, New York 1997, Pottier, «Social Dynamics of Land and Land Reform in Rwanda: past, present and future», André, «Modes, d'Acces et d'Occupation des Terres: quelle justice sociale?», André og Platteau, «Land Tenure under Undurable Stress or the Failure of Evolutionary Mechanisms: The Tragic Case of Rwanda»
- 34) Hilhorst og van Leeuwen, «Imudugudu: Villagisation in Rwanda. A Case of Emergency Development?»
- 35) For dette og det følgende: Minister of Public Works, Provisional Instructions No Minitrape /01/97 of 09/01/97 of the Minister of Public Works Regarding Land Settlement in the Country. 9. januar 1997.
- 36) RISD, *Land Use and Villagisation Survey*. RISD in partnership with OXFAM, GB, Kigali 1999.
- 37) For det følgende: Hilhorst og van Leeuwen, «Imudugudu: Villagisation in Rwanda. A Case of Emergency Development?»
- 38) C. Cannon Lorgen, «The Experience of Villagisation: Lesson from Ethiopia, Mozambique, and Tanzania», Oxfam GB, 1999; K. J. Havnevik, «Report from visit to Rwanda, September 18-26 1999». Uppsala 1999, RISD, «Workshop Proceedings», Kigali 1999.
- 39) RISD konferanse, opplysninger fra diskusjonen den 13. september 1999.
- 40) K. J. Havnevik, R. Skarstein og S. Wangwe, *Small Scale Industrial Sector Study: Review of Experiences and Recommendations for the Future*. Studie for Industri- og Handelsdepartementet, Dar es Salaam 1985. K. J. Havnevik, «A Resource Overlooked – Small Scale Industries», i Boesen, et.al., red., *Tanzania – Crisis and Struggle for Survival*.
- 41) R. Skarstein og S. Wangwe, *Industrial Development in Tanzania – Some Critical Issues*. Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1986.

Hans Ebbing

OM POLITISK SKAM Fra demokrati til mediokrati

En tilstand

Skam er et forhold som en først og fremst har til seg selv. Jeg kan rett nok være flau på andres vegne, og kan til og med skjemmes over noe som andre har gjort – andre som står meg nær og som jeg identifiserer seg med. Det er likevel ikke det samme som å bære skammen fullt ut – være både subjekt og objekt for den. Men kan skam også bæres av et fellesskap, en gruppe, et politisk parti – eller i det minste deler av et parti?

Jeg kan konstatere følgende faktum: I den politiske og moralske krisa som krigen på Balkan har brakt Sosialistisk Venstreparti inn i, er det mange medlemmer – men ikke alle – som faktisk opplever at de befinner seg i en tilstand av politisk skam. «Vi skammer oss». Hva kan vi gjøre med det?

Forut for denne tilstand av skam er det utvilsomt riktig at partiet de siste 10-12 årene har gjennomgått en organisatorisk forandring – fra et i all hovedsak demokratisk grasrotparti til et i hovedsak vanlig, mediefiksert eliteparti. Vardøger 23/96: *SV på sotteseng?* drøfter dette.

Opptakten

Den 5. oktober 1998 diskuterte SVs stortingsgruppe på kort varsel krisa på Balkan og NATOs generøse tilbud om å bombe rest-Jugoslavia på et humanitært grunnlag, uten FN-mandat. Et flertall bestående av Erik Solheim, Kristin Halvorsen, Inge Myrvoll, Gunnar Ballo og Karin Andersen gikk inn for at Solheim i det etterfølgende møtet i utenrikskomiteen skulle støtte NATO-bombing, mens Hallgeir Langeland og Rolf Reikvam gikk imot. Ågot Valle og Øistein Djupedal var fraværende, men sluttet seg senere henholdsvis til mindretallet og flertallet. Dette er sakens enkle, parlamentariske faktum, spikret fast til partiets historie.

NATO hadde tidligere på høsten 98 startet forberedelsene til bombe-krigen. I oktober var forberedelsene kommet så langt at tiden var inne til å sikre seg medlemslandenes foreløpige tilslutning til at krigsforberedelsene kunne omsettes til handling. Dette var bakgrunnen for at saken kom til Stortinget som orientering og sondering – ikke som sak for votering, bortsett fra den votering de enkelte partigruppene måtte finne for godt å gjøre internt i tilfelle uenighet. Det var på denne tid at beslutningen om å starte luftkrigen ble fattet i Washington. Det som skulle skje senere, når medlemslandenes politiske aksept var sikret, var å konstruere et politisk grunnlag for den. Dette

grunnlaget ble skaffet til veges gjennom «forhandlinger» som hadde som mål enten fullstendig kapitulasjon fra Jugoslavias side – under trusselen om bombing – eller som kunne «rettferdiggjøre» bombing dersom trusselen ikke bar frukt. Resultat var den såkalte Rambouillet-avtalen, der de to partene som saken egentlig angikk, representantene for Kosovo-albanerne og Jugoslavia, aldri fikk møte hverandre ved forhandlingsbordet. Forhandlingene ble ført med høyere makter som mellommenn og premissleverandører – utenfor FN og Folkerettens rammeverk.

Storingsgruppas behandling av saken på grunnlag av resultatet av «forhandlingene» i Rambouillet umiddelbart før krigsutbruddet 24. mars 1999 bare stadfestet posisjonene fra oktober. Den uro og kritikk som i mellomtiden var blitt tydelig i partiet, hadde ikke gjort noe inntrykk på gruppeflertallet.

Gruppedemokrati mot organisasjonsdemokrati.

Noen vil kan hende rose SV fordi det var det eneste partiet i Stortinget som i det hele tatt tok en gruppediskusjon på Norges deltakelse i en angrepskrig ikke bare uten FN-mandat og i strid med Folkeretten, men til og med i strid med NATOs egen grunnlov – Atlanterhavspakten. Paktens artikkel 5 begrenset nemlig NATOs virksomhetsområde til svar på væpnet angrep «under utøvelsen av individuelt eller kollektivt selvforsvar som anerkjent ved artikkel 51 i FN-pakten». For så sent som 24. mars 1999, da NATO startet sin krig, var NATO i det minste på papiret ennå underordnet FN-pakten og dermed Folkerettens begrensninger.

Denne enestående vilje til å diskutere krigsspørsmålet skyldtes likevel ikke bare at SV i mindre grad enn de andre partiene er en del av det sikkerhetspolitiske establishment i NATO-Norge. For Ja-til-NATO-partiene trenger selvsagt ingen intern diskusjon på om NATOs krigshandlinger skal støttes eller ikke. Krig er krig og da gjelder det å stå sammen med de allierte – med eller uten FN-pakten i ryggen – men i samsvar med den reelt eksisterende kapitalismens dynamikk: Finanskapitalens globaliseringsstrategi under USAs politiske overherredømme.

På den andre side: Dersom det ikke hadde vært uenighet om bombing i gruppa, ville heller ikke SV ha brukt tid til diskusjon: Partiets programmer, tradisjon – dets historiske og politiske «sjel» – ville ha gjort en slik diskusjon helt overflødig. Partiets talsmann i utenrikskomiteen kunne tatt saken på direkten med alle de demokratiske og moralske fullmakter noen politiker kunne ha ønsket seg i en så viktig sak. Sagt på en annen måte: Av samme grunn – med motsatt fortegn – som NATO-partiene ikke fant det bryet verd å diskutere bombing eller ikke på Balkan, burde det tradisjonelt eneste troverdige Nei-til-NATO-partiet heller ikke ha brukt tid og krefter på overdrevent internt gruppedemokrati i saken.

I stedet ble gruppedemokratiet brukt til å skyve det interne demokratiet til side og undertrykke partiets naturlige politiske «instinkt». I stedet for å representere SV og SVs program valgte partiets utenrikspolitiske talsmann å representere Verdenssamfunnet, hevet over FN og Folkerettens innsnevrede perspektiver. For så seint som i juni 1998 hadde SVs landsstyre – i følge vedtektene partiets høyeste organ mellom landsmøtene – nok en gang vedtatt å gå i mot NATO-aksjoner uten FN-mandat på Balkan. Men den som vil frelse verden, kan ikke la seg styre av vedtak fattet i demokratiske organer. Han må følge en høyere logikk. For landsstyret derimot, var denne høyere logikk en provokasjon mot partiet.

Men også denne presiseringen av Landsstyret i juni 98 burde ha vært overflødig, dersom demokratiet hadde vært levende i stortingsgruppa og partiets toppledelse. For ikke bare er et slikt standpunkt med all ønskelig tydelighet allerede nedfelt i partiets prinsippprogram¹ og arbeidsprogram. I den «egentlige» SV-tradisjonen er det til stede som en instinktiv bevegelse som bare finner sitt naturlige uttrykk i et partiprogram. Når Landsstyret likevel fant det nødvendig å vedta bevegelsens «instinkt» på dette punkt, var det et uttrykk for den uro som hadde forplantet seg mellom de mer gammeldagse demokratene i SV over det politiske forfall som var kommet til syne gjennom flere enkeltepisoder og utspill fra partiets utenrikspolitiske ledelse over tid: En utbredt tvil om partiets ledelse i det hele tatt var i stand til å representere bevegelsens grunnleggende holdninger i det viktigste av alle spørsmål for et sosialistisk parti.

For tendensen til utenrikspolitisk «ny-tekning» fra toppledelsen de senere årene – enten det gjelder NATO eller EU – har aldri vært noe annet enn et litt svakt ekko av den politiske elitens JA-til-NATO, eller Ja-til-EU, med andre ord: Gammel vin på nye flasker, solide borgerlige standpunkt framført i en ny partisammenheng, medieformidlet som nyheter. Dette, sammenholdt med nytenkernes aksept og åpenbare begeistring for den seinkapitalistiske formen for imperialismen, *kapitalens globalisering*, gjør det klart at spørsmålet om SVs fortsatte politiske berettigelse i Norge, er blitt påtrengende.

Landsmøtet – høyt organ på lavt nivå

Hvordan gikk det så med Landsstyrets repeterende vedtak om FN-mandat som en nødvendig forutsetning for norsk deltakelse i en eventuell krigshandling i Kosovo? Begivenhetenes gang høsten 98 og våren 99 viste at heller ikke dette vedtaket var verdt papiret det var skrevet på. *Med Stortingsgruppas handling i oktober hadde SV endelig konstituert seg som et helt vanlig eliteparti.* Stortingsgruppa hadde demonstrert sin «frie» stilling i forhold til organisasjonen, programmet og den historiske tradisjon. Historie- og prinsipløshet var satt i tilpasningens karrieresystem.

Da landsmøtet kom sammen i april 1999, hadde krigen mot Jugoslavia pågått i to uker. Landsmøtet ble en selsom forestilling der partiets leder – i samsvar med de normale elitære prinsipper – stilte kabinettsspørsmål overfor partiet: Dette var den nye lederens store time. Dersom landsmøtet vedtok en politisk behandling av vilkårene for å stanse krigen som var i strid med hennes egen støtte til NATO-bombingen, ville hun trekke seg som leder.²

Delegatenes tilstand var ikke bedre enn at et flertall av dem – i tråd med den respekt for lederskapets autoritet som ethvert eliteparti forutsetter – ofret partiets grunnlag for å redde partiet fra en lederkrise i forkant av det forestående kommunevalget. De forstod ikke at de dermed risikerte å ofre selve partiet til fordel for dets ledelse.

Mediotiet

Dette ultimatumet fra lederen overfor landsmøtet ble selvsagt aldri stilt direkte overfor forsamlingen, men via media. Til tross for gjentatte oppfordringer fra delegater om å svare på om det var så at hun ville trekke seg, dersom mindretallets resolusjonsforslag ble vedtatt, unnlot hun ganske enkelt å svare, helt i samsvar med de moderne partienes lederkultur, der lederskapets ansvar ikke gjelder overfor de som har valgt det, men overfor en høyere orden: *Lederskapets naturlige autoritet formidlet av medias intervensjon.*

Medias innflytelse over partiene går glatt gjennom politikernes forfengelighet, deres narkomane behov for medias anerkjennelse og gode behandling. Dette var landsmøtets viktigste bidrag til avdemokratisering av det eneste partiet på norsk venstreside som inntil da med rette hadde en demokratisk legitimitet til forskjell fra Arbeiderpartiets «sentralisme» som institusjonelt rammeverk for en utbredt politisk karrierestrev og Rød Valgallianses grunnlag i sektvesenet og ny-stalinismen.

Etter avstemningen på landsmøtet kom det klart til uttrykk at flere delegater hadde stemt mot sin overbevisning for å redde lederen³. Dersom alle hadde stemt etter sin overbevisning i krigsspørsmålet, vil mindretallets forslag fått flertall. Med andre ord: En ynkelig forestilling. En av SFs viktigste paroler i 1960-årene var «Tenk selv» – med brodd mot den inngrodde NATO-lojaliteten. Med dette og 1968-generasjonens anti-autoritære holdninger i behold ville den formen for underdanighet som flertallet av landsmøtedelgatene demonstrerte i april 1999, ha vært komplett umulig å få til på SVs landsmøter helt fram til begynnelsen av 90-årene. SVs demokratiske styrke var – til tross for dets mange svakheter ellers – at det paradoksalt nok var et parti for selvstendig tenkende sosialister. Og noen annen form for ekte sosialisme i et parti er strengt tatt umulig.

Nye NATO, nye SV?

På dagen en måned etter krigsutbruddet feiret NATO sitt 50-årsjubileum med å vedta den «out-of-area»-strategien som første gang var prøvekjørt i Golfkrigen mot Irak fra 1991 (og som ennå pågår). Den fikk sin store generalprøve på europeisk jord i krigen mot Jugoslavia. Dette var klart for alle utenrikspolitisk opplyste mennesker allerede 24. mars enten de er NATO-motstandere eller tilhengere. De eneste som ikke forstod – og fortsatt ikke forstår dette – er SVs topledelse. Dette er den eneste politiske gruppering i Norge som ennå ikke har forstått at NATOs krig er nøye forbundet med USAs strategiske interesser på det euro-asiatiske kontinentet.

Dokumentasjonen av topledelsens uvitenhet ble avslørt med pinlig nøyaktighet ved at den nektet å støtte grunnlaget for den tverrpolitiske aksjonen Nei til Nye NATO i forbindelse med kommunevalget 1999! I dette grunnlaget står det en setning om at «gjennom krigshandlingene i Jugoslavia har NATO med USA som sentral pådriver foregrepet og utprøvd sin nye strategi». Dette var for en for grov påstand til at ny-tenkerne Kristin Halvorsen, Øystein Djupedal, Erik Solheim m.fl. kunne akseptere den.⁴ At USAs NATO-ambassadør i en stor tale den 6. mai omtaler «aksjonen» mot Jugoslavia nettopp som en prøve på den nye strategien⁵, gjør ikke inntrykk på tilhengerne av tesen om humanitær bombing. Tvert om: NATO-bombingens sanne natur og strategiske sammenheng vet Kristin Halvorsen selvsagt mer om enn USAs NATO-ambassadør!

Den som har fulgt debattene i SV – slik de er blitt foranlediget av «nytenkningen» i partiets ledelse fra tiden før det nye prinsippprogrammet fra 1995 – vet at det har foregått en tilnærming til NATO i «visse kretser». Tidligere leder av SVs utenrikspolitiske utvalg, Kyrre Lekve, og Rolf Vestvik, Erik Solheims håndplukkede sekretær i Stortinget, har ved flere anledninger internt og i Ny Tid, forfektet standpunktet om at det er bedre å jobbe for å endre NATO «innenfra» til å bli en all-europeisk sikkerhetsorganisasjon enn ved å stå utenfor – på samme måte som noen hevder at det er bedre å være medlem av EU hvis vi skal forandre EU, enn å stå utenfor. Tenkemåten er likevel klart formulert av Erik Solheim som i Stortinget har gitt partiets tilslutning til det sikkerhetspolitiske credo om at «*NATO-samarbeidet forblir ankeret i norsk sikkerhetspolitikk.*»⁶ Prinsippprogrammet av 1995 hevdet derimot at NATO burde «*avvikles til fordel for et alleuropeisk sikkerhetssystem. Dersom det viser seg at dette ikke er mulig, må Norge gå ut av NATO.*»⁷

Den oppbyggelige ideen om NATO som all-europeisk sikkerhetsorganisasjon er i dag mer ønsketenkning enn noen sinne.⁸ Men som retorikk for å tilpasse seg anerkjennelse i det politiske establishment har den hatt sin effekt i SV. I stedet for å ta utgangspunkt i begrepet *avvikle* (= oppløse, legge ned) NATO, ble det utlagt som at NATO skulle *omformes* eller *omdannes* til en

slik sikkerhetsorganisasjon – som om USA av ren godvilje for Den europeiske sak ville gi fra seg styringsretten over det viktigste internasjonale maktorganet hvor denne supermakten har bukten og begge endene: Den militære, politiske, økonomiske og teknologiske styringsretten over NATO. Ingen stormakt med globale ambisjoner ville noen sinne finne på å gi en slik herlighet fra seg – uten at den ble tvunget til det ut fra nye, globale maktforhold, indre svakhet eller i en allianse i politisk oppløsning.

I alle fall oppfattet partiets ledelse situasjonen slik at kritikk mot NATO ikke lenger var politisk korrekt, og dermed heller ikke en kritikk av det makt-system som NATO tjener – og som SV-ledelsen med sin globaliseringsentusiasme har positive følelser for.⁹ På den andre side har forestillingen om «omdannelsen» av NATO til en all-europeisk sikkerhetsorganisasjon fungert som ideologisk ønsketenkning for å demme opp mot venstrefløyens mer grunnleggende kritikk av NATO og det maktsystemet militæralliansen inngår i. En oppdemming av denne kritikken er nemlig nødvendig for at ledelsen på det parlamentariske plan kunne føre en tilnæringspolitikk til Arbeiderpartiet med sikte på felles regjeringsmakt uten forstyrrende systemkritikk fra egne rekker, museumsvakter eller andre normalt utrustete, sosialistiske grasrot-politikere.

Husfredens overordnede prinsipp når motet svikter

Denne myke, rent ideologiske tilpasningen til NATO som gikk forut for krigen mot Jugoslavia, skjedde uten dyptgripende debatt, men manifesterte seg gjennom retorikk ikke minst fra Stortingets talerstol og i formuleringer i stortingsdokumenter, hvis politiske standpunkt ikke på noe tidspunkt var underlagt politisk behandling i partiets valgte organer. De ble presentert som fullbyrdete kjensgjerninger som måtte tas til etterretning når kritikken en gang i blant ble forsøkt reist i Landsstyret eller Sentralstyret. Jeg forsøkte dette noen ganger i de to nevnte fora, der jeg var medlem i perioden 1993-96, – uten synderlig suksess med sikte på å få i stand en bredere debatt. Selv medlemmer som var enige i denne kritikken i de to partiorganene, valgte – ofte av frykt for oppslag i media og frykt for utfrysing fra det gode selskap i partiets øvre lag – å ligge lavt for å unngå konfrontasjon og ødelegge husfreden foran neste valg. Man tenkte nok sitt, men valgte å holde kjeft. Med andre ord: Det personlige motet sviktet. Og der er jo alltid et «neste valg» å ta hensyn til. Slik virker *mediaturet* nedover i partirekkene etter at lederskapet har bestemt seg for å danse med det. Prisen for den husfred man på denne måten skaffet, ble til slutt at partiet – gjennom sin representasjon i Stortinget, der partiledelsen daglig beveger seg – i stedet velsignet selve krigen mot Jugoslavia og kjemper fortsatt videre for å beholde husfreden.

Med andre ord: Tilnærming til NATO er uforenlig med organisasjonsdemokrati også i SV. *Uten overkjøring av medlemsdemokratiet, ingen tilslutning til NATO.*

Dette lærte arbeiderbevegelsen allerede på Arbeiderpartiets landsmøte i 1949 der spørsmålet kom opp som egen sak i selve møtet – uten å ha vært satt opp på dagsorden i forkant, uten partidiskusjon. Noen hadde hvisket sammen. Krigspolitikk er av natur konspiratorisk. Angrepskrig kan aldri være demokratisk bestemt – av samme grunn som reelt demokrati er den største hindring for slik krig. For hvordan skulle beslutningen om angrepskrig kunne fattes gjennom åpne, demokratiske prosesser i de konstitusjonelle forsamlinger og dermed i de folkelige organisasjoner som fyller disse forsamlingene gjennom alminnelige valg? Bare med grov manipulasjon og nasjonalistisk massesuggesjon av velgermassen.

Avdemokratiseringen av SV – omdanningen til husfredens SV når det personlige motet svikter – og tilpasningen til NATO er to sider ved samme sak. Vi har å gjøre med et helt vanlig norsk eliteparti som ikke trenger medlemmene og organisasjonen for annet formål enn å drive valgkamp og slik sikre partielitens og partikontorets eksistensgrunnlag gjennom en rundhåndet statsstøtte som alle demokratiske (!) elitepartier har en likefrem eksistensiell interesse av. – Det var selvsagt ikke et slikt SV Rune Skarstein og redaksjonen i *Vardøger* samt storparten av tidsskriftets ca. 900 individuelle abonnenter meldte seg inn i rundt 1973.

Edle motiver, politisk uaktsomhet

Det er ingen grunn til å tvile på at Kristin Halvorsens og Erik Solheims støtte til NATOs bombing var motivert av et oppriktig ønske om å løse humanitære problemer på Balkan. At de ikke samtidig forstod at nettopp denne bombingens utløste den katastrofen den skulle forhindre, må tilskrives deres uvitenhet – en så stor mangel på innsikt i situasjonen på Balkan og krigens alminnelige logikk at det må karakteriseres som grov politisk uaktsomhet.¹⁰ Avdekkingen av massegravene i Kosovo etter krigens slutt viser at alle stammer fra tiden etter at bombingene begynte.¹¹

Men disse subjektivt edle motiver, som har sitt grunnlag i en oppriktig, nærmest opphøyet kunnskapsløshet – står ikke på noen måte i strid med SV-ledelsens strategiske motivasjon: Å bringe SV i regjering sammen med AP (og eventuelt Sp). Politikere av Solheims og Halvorsens format vet selvsagt – og her er deres kunnskap til gjengjeld velbegrunnet – at for å delta i regjering sammen med andre partier, må en stå samlet om regjeringens sikkerhets- og forsvarspolitikk. Eksemplet med SVs «søsterparti», De Grønne i Tyskland, viser hva som skjer med et NATO-kritisk parti når det går i regjeringsallianse med et stort og sterkt NATO-parti, Sosialdemokratene: Gjennom denne alliansen må ikke bare kritikken oppgis. For riktig å fjerne enhver tvil om

«upålitelighet», framstår De Grønnes utenriksminister, Joschka Fischer, som en av de varmeste tilhengerne av humanitær bombing. I Norge spiller Erik Solheim samme rolle – uten en gang å være i nærheten av regjeringsmakt, så her må den personlige overbevisningen være desto sterkere.

Dersom SV som regjeringsparti sammen med AP var uenig med AP i at Norge skulle gå til krig mot Jugoslavia eller et hvilket som helst annet land som måtte bli gjenstand for NATOs nye strategi, ville regjeringen sprekke umiddelbart. Ingen regjering kan overleve med splittelse i spørsmålet om krig og fred. Dette er en del av barnelærdom i all statsvitenskap. Det er alle regjeringers grunnleggende politiske aksiom over alt på kloden – uansett politisk system. Det er dette aksiom Halvorsen & Solheim nå omsetter til alliansepolitikk på norsk. Om deres bestrebelsers for å gjøre SV til et troverdig NATO-parti i APs øyne lykkes, er en helt annen sak.

To motiver i hodet samtidig

Det er dessuten fullt mulig å ha mer enn ett motiv i hodet samtidig: Motivet om – på vegne av Verdenssamfunnet (Solheim) – å gripe inn i Kosovo-krisen med humanitær NATO-bombing, er fullt ut forenlig med motivet om å søke regjeringsmakt sammen med AP.¹² Derimot vil en skjerpet kritikk av NATOs krigføring ødelegge grunnlaget for et slikt regjeringssamarbeid. Det samme vil økt kritikk av NATOs nye strategi innebære. Dette forklarer SV-ledelsens uvilje mot en kritisk NATO-debatt – og toppledelsens uvilje til å støtte aksjonen Nei til Nye NATO.

Av samme grunn gjorde partiets ledelse alt hva den kunne for å holde krig-fred-problematikken utenfor valgkampen ved kommunevalget 1999, helt i samsvar med interessene til alle de andre stortingspartiene. Slik ytte SV sitt bidrag til det kollektive politiske hukommelsestap som bidrar til å avpolitiserer politikken og gjøre den til et rent elitefenomen. Hvordan skulle ellers et Norge, som nettopp har deltatt i en angrepskrig, kunne oppvise den laveste valgdeltakelsen noen gang siden 1920-årene enn ved at de ansvarlige (=uansvarlige) partiene – i unisont fellesskap med det norske mediet – holdt det viktigste av alle spørsmål, spørsmålet om krig og fred, utenfor valgkampen? Det politiske establishment er SV-gruppa stor takk skyldig.

På en overbevisende måte demonstrerte dermed valgkampen 99 at spørsmålet om angrepskrig er «uegnet» for demokratiske prosesser, med det resultat at disse prosessene forfaller og skrumper inn. Tidligere var det SVs – og før det SFs – oppgave å holde dette spørsmålet levende i den politiske debatten – faktisk også i kommunevalgkampene, fordi disse partiene forstod – og dermed kunne minne sine velgere om – at det er en sammenheng mellom det som foregår i norske kommuner og de krigshandlinger som finansieres og forberedes over statsbudsjettet. I valget i 99 gjaldt parolen «Barn og unge først» bare i norske kommuner – ikke i jugoslaviske med utbombet infratrak-

tur for barn og unge. Tidligere var det den kritiske funksjonen til SF og SV som ga venstresiden innflytelse og makt i norsk politikk selv uten å være i nærhet av regjeringsposisjon. Fortsatt er partiet like langt fra slik posisjon – med den forskjell at også partiets kritiske funksjon er nærmest opphevet. Partiledelsen strev for «makt» (les: posisjoner) uten en sterk bevegelse i ryggen for dette, fører til økt avmakt for partiets programfestete politikk.

Realpolitikk og maktbalanse

Stortingssgruppas tilslutning til NATOs bombekrig i mars 99 var en *de facto*-tilnærming ikke bare til NATO, men endog til Nye NATO. Og Nye NATO er kommet for å bli – i overskuelig framtid. Det nye strategiske konseptet for global dominans blir ikke oppgitt før nye internasjonale styrke- og maktforhold framtvinger det. En global stormakt oppgir ikke sine bestrebelse om hegemoni før nye, internasjonale styrkeforhold stanser den i dette. Omsatt til norske forhold betyr det at den politiske eliten i Norge vil gi sin tilslutning til denne strategien så lenge den er gyldig og Norge er medlem av NATO. Det betyr videre at medlemskap i den norske politiske eliten betyr å måtte tilpasse seg denne kjensgjerningen. Og da nærmer vi oss igjen sakens kjerne: SV-ledelsens behov for å bli opptatt i denne eliten som forutsetning for å kunne dele regjeringsmakt med NATO-partiet framfor noe annet – Arbeiderpartiet.

USAs politikk på Balkan er den klareste demonstrasjon av en stormakts realpolitikk som noen gang er blitt demonstrert i Europa siden Hitler-Tysklands kapitulasjon i 1945 – en kompromissløs politikk ut fra en rendyrket maktposisjon.¹³

SV har tidligere alltid tatt avstand fra stormaktspolitikk i øst og vest og i stedet understreket FN-systemet og Folkeretten som den politiske og rettslige rammen for å løse internasjonale konflikter. En svakhet ved denne argumentasjonen fra SV-hold, og tidligere SF, var nok at den kunne overse det underliggende realpolitiske faktum at en internasjonal maktbalanse var det grunnlaget som en effektiv FN-politikk måtte hvile på: Uten en visst minimum av samforstand mellom USA og Sovjetunionen *ut fra det reelle styrkeforholdet mellom dem*, lot ingen internasjonale konflikter seg løse i FN-regi. Når denne underliggende maktbalansen forsvinner, svekkes samtidig grunnlaget for effektiv FN-politikk og dermed for Folkeretten. Den sterkeste rett blir internasjonal rett. Følgelig har «NATO forståelig nok oppgitt tanken om «strategisk balanse» når det oppdaterer sitt konsept fra 1991», som USAs NATO-ambassadør Vershbow uttalte 6. mai til sine europeiske allierte i Brussel.

Nettopp denne manglende forståelse av FN-systemets og Folkerettens basis i underliggende, globalt avstemte maktforhold kunne til tider gjøre referansene til FN-systemet lettvinne. Skepsis til idealistiske henvisninger til FN kom tidligere til uttrykk fra folk på venstrefløyen i SV. De så (og ser) de

internasjonale forholdene i lys av en større sammenheng av imperialism og økonomiske maktforhold i den internasjonale «basis». Golf-krigen i 1991 var jo det klareste eksempel på hvordan USA kunne bruke FN-systemet for sine egne interesser når motpolen i det internasjonale maktsystemet, Sovjetunionen var i ferd med å forsvinne.

I 1999 er denne situasjonen tilsynelatende snudd opp ned: De som var mest skeptiske til imperialismeforståelse og begreper om internasjonale klassekonflikter, som f.eks. Erik Solheim, Paul Chaffey og Kyrre Lekve og følgelig de ivrigste tilhengerne av FN-retorikken, framstår i spørsmålet om NATO-bombing som de varmeste forsvarere av å gå utenfor FN-systemet for å løse Balkan-krisen med humanitær bombing. På den andre side: De kretser i SV som tidligere – og fortsatt – var mest skeptiske til lettvent FN-retorikk, er de samme politiske kretser som i dag må rykke ut og forsvare FN og Folkeretten mot de tidligere prinsippfaste FN-vennernes retorisk herjinger.¹⁴ – Politikk kan være en underlig læreprosess.

Politikk som læreprosess

I dag vet vi for eksempel at i det øyeblikk NATOs aggressive karakter virkelig kommer til syne, stadfestet gjennom så vel teori (Washington-pakten) som i praksis, er partiets ledelse villig til å oppgi NATO-motstanden og den samfunnskritikk som ligger til grunn for den. Det kaster et lys over hvor sterkt ønsket om regjeringssamarbeid med AP må være. Da NATO-bombingen pågikk, viste meningsmålinger at 25 – 30% av de spurte i Norge var motstandere av denne. Men SVs oppgivelse av sin NATO-motstand innebar at nærmere 30% av velgermassen i Norge ikke hadde noe parti som representerte dets syn i nasjonalforsamlingen på den aktuelle krigssituasjonen. Slik bidro SVs stortingsgruppe til at demokratiet skrumpet inn. Det politiske establishment var kvitt en kritisk røst. Sanden i det parlamentariske delen av krigsmaskineriet var borte. En politisk selvkastraksjon var et faktum – i bestrebelsen for å oppnå regjeringspotens.

Samtidig frasa partiet seg den enestående *taktiske fordel* det ville ha vært å være det eneste Nei-til-bombe-partiet i Stortinget og reise problemstillingen i den forestående valgkamp og slik gjøre seg tydelig i forhold til alle de andre partiene. Det ville ha gitt partiet en større framgang ved valget enn den som ble et mekanisk resultatet som følge av APs fomling – en framgang på helt andre politiske premisser. Men partiets topp-ledelse var ikke interessert i framgang på premisser i strid med tilnæringsstrategien til AP. Partiet kunne med letthet ha knyttet forbindelsen mellom situasjonen i norske kommuner og kommuner i Jugoslavia – at «barn og unge først» faktisk kunne ha vært en fredsparole hvis den ble lansert til å gjelde også for Jugoslavia. I stedet ble det bomber først, gjenoppbygging etterpå.

I Stortingets behandling av St.prp.nr. 88 (1998-99) «Om humanitær bistand i forbindelse med krisen i Kosovo» var SV i følge stortingsreferatet for 17. juni 1999 uten tvil det partiet som mest høyrøstet viste det største humanitære sinnelaget med omsyn til både retorikk og til forslag om bevilgningenes størrelse «for å løse de ufattelige humanitære tragediene som er kommet i kjølvannet av krigen i Kosovo». Derfor foreslo partiet den største bevilgningen til «den humanitære innsatsen».¹⁵ Partiets talsmann har i følge det autoriserte stortingsreferatet forstått at det er så «utrolig mye lettere å få penger til å føre krig» enn til «humanitær innsats»! Flertallet i SVs stortingsgruppe stemte for begge deler. Grundigere kunne det ikke gjøres. For bare noen uker tidligere hadde dette flertallet begrunnet sin støtte til bombingene ut fra *rent humanitære motiver* – og følgelig at støtten til krigsbevilgningene da måtte oppfattes som en bevilgning til «humanitær innsats» når alt kommer til alt – en demonstrasjon i politisk schizofreni og moralsk bankerott.

Ny-tenkning eller prosesser?

Som vi forstår: Det store spørsmålet som det tidligere var avklart enighet om – krig-fred, NATOs rolle, FN-systemet og Folkeretten som rammeverk osv. – har våre ny-tenkerne klart å skape mye forvirring om. Den tidligere avklaring hadde sine forutsetninger i striden mellom høyre- og venstrefløyen i Arbeiderpartiet. Den endte med splittelse og dannelsen av SF i 1961. Politisk avklaring av standpunkter skjer altså ikke primært gjennom «ny-tenkning» versus «gammel-tenkning», men gjennom prosesser og kamper med basis utenfor «tenkernes» hjernevinninger. «Tenkerne» kan på sin side vanligvis ikke annet enn å reflektere det som foregår utenfor dem – på en mer eller mindre «avklart» måte.

Skjellsettende politiske avklaringer er forbundet med strid mellom interessemotsetninger – nasjonalt som internasjonalt. NATO-spørsmålet har ikke bare vært et spørsmål om Norges plass i verden, men også en kamp om politisk hegemoni i Norge, norsk demokrati på USAs eller på egne premisser, om forsvarsbudsjettets størrelse og dermed dets betydning for fordelingen av verdiskapningen i landet – og internasjonalt osv..

Når den grunnleggende forståelsen i slike spørsmål, som uten tvil har vært partiets «sjel» og historiske arv, nå ser ut til å kreve en fornyet avklaring, må vi spørre: Har partiet en sterk nok basis i de klasseinteresser i Norge som har fordel av små forsvarsbudsjetter, en fri utvikling av våre demokratiske institusjoner så vel i forholdet til USA som i forholdet til EUs hegemonibestrebelsel? Ny-tenkernes «udogmatiske» (= Ja-) holdning til EU og NATO viser i alle fall at *de* ikke ser de helt store konfliktene her.

Avklaring eller medioti?

Siden organisasjonsdemokratiet i SV er i forfall slik at programmer og demokratiske vedtak knapt er verdt papiret de er skrevet på, er det helt åpent om den nødvendige avklaringen i partiet har organisatoriske og kulturelle rammebetingelser som gjør at debatten kan føres på reelle premisser – eller om kampen om avklaring ikke snarere transformeres til en oppløsningsprosess som etterlater partiet som en enda løsere valgkamporganisasjon og blir et redskap for et politisk lederkorps som gjennom sine medieorienterte, parlamentariske bestrebelser endelig kan bli akseptert som en del av den politiske eliten i NATO-Norge – uten å draskes med et kritisk og plagsomt medlemsdemokrati som bare vil undergrave troverdigheten av de elitistiske bestrebelser.

Noen, bl.a. Knut Kjeldstadli i Ny Tid umiddelbart etter landsmøtet i 99, har snakket åpent om muligheten av organiserte fraksjoner som et nødvendig ledd i en avklaringsprosess, vel vitende om at slike fraksjoner må selv ha en basis utenfor partiet – i reelt eksisterende klasse- og gruppeinteresser. Og denne basisen må igjen være formidlet gjennom enkeltpersoner, mer eller mindre organiserte kontakter opp mot interesseorganisasjoner av ulike slag. Vil for eksempel den tverrfaglige alliansen, som ble formalisert i september 1999, mellom LO, AF og YS mot privatisering av offentlig sektor skjerpe motsetningene mellom «modernister» og «tradisjonister» i SV (og AP) på en slik måte at det får konsekvenser for den interne politiske og ideologiske avklaringen i disse partiene og dermed grunnlag for politiske omgrupperinger på lang sikt? Vil motstandskampen mot WTO og kapitalens globalisering – en kamp som SVs moderne ledelse har stilt seg helt på sidelinjen av – bidra til avklaring innover i partiet? Er de samfunnsmessige betingelsene i det hele tatt tilstede for en «fair» kamp – et demokratisk fundert oppgjør med den nye formen for borgerliggjøring, *mediotiseringen*, av partiet? Eller vil det hele skje på mediatuets premisser? Kan begrepet sosialisme i det hele tatt ha noen forpliktelse for streberne i SV når det ellers ikke har det for den politiske eliten i Norge – bortsett fra at «alle» er enige om at det er et begrep som må bekjempes og latterliggjøres?

Det er ingen grunn til lettvinnt optimisme.

Skam og avmakt

Følelsen av skam og avmakt over medlemskapet i SV etter Balkan-krigen har fått mange til å spørre: «Hvordan kunne det gå slik til at *jeg* skulle bli medlem av et politisk parti som har velsignet en regulær angrepskrig? Var det ikke nettopp krig-fred-spørsmålet som i sin tid lå til grunn for vårt valg av SV framfor AP – eller for den saks skyld AKP(m-l)/RV? Var det ikke det kritiske SV vi var tiltrukket av, det som hadde politiske talskvinner og -menn som kunne avsløre lettvinnte floskler om demokrati og menneskerettigheter

som dekke for utbytting, undertrykking og aggressive krigshandlinger? Hva er vårt ansvar i denne situasjonen? Hva kunne vi ha gjort for å forhindre det som har skjedd? Hva har vi gjort feil? Har vi vært naive? Har vi fortjent den politiske ledelsen vi har fått? Eller må det alltid være slik at vi bare kan få den politiske ledelsen vi fortjener?»

Den skammen mange av oss føler i denne situasjonen, er til stede til tross for at vi på ulikt vis har forsøkt å forhindre det politiske forfallet. Skammen springer ut av et *solidarisk ansvar* for partiet. Den forsvinner ikke fordi om vi vet med oss selv at vi for vår del gjorde hva vi kunne for å forhindre det. Selv om vi individuelt og moralskt kan ha «god samvittighet», vet vi som politiske mennesker at et slik moralsk velbehag kan være bedragerisk. Det tilslører det solidariske, objektive ansvaret som ligger i selve det politiske fellesskapet vi gikk inn med åpne øyne. Gjennom deltakelse i dette fellesskapet visste og viste vi, at vi var organiserte deltakere i kampen om fordelingen av makt i samfunnet. Når vi først vet dette, er det ingen ærefull vei tilbake til en før-politisk tilstand.

Typisk nok utløste ikke tilslutningen til bombingene noe skred av utmeldelser, selv om de har økt. Utmeldingene tar snarere form av at mange – i mangel av noe bedre – i det stille unnlater å betale kontingent og slik glir ut av organisasjonen, noen over i ren passivitet, i privatlivets før-politisk sfære, andre inn i virkefelt utenfor partipolitikken. Alt dette er forståelig, men ikke klokt.

Det SV som vi meldte oss inn i 1970-årene, var på mange måter et annet enn det SV vi er medlemmer av i dag. Én ting er at verden forandrer seg og følgelig at partiet, programmene og den politiske tenkemåten må forandre seg med den. Noe helt annet er det, når visse trekk ved kapitalismen, som partiet ble stiftet for å bekjempe, bare blir enda tydeligere enn før og snarere burde styrke det sosialistiske engasjementet enn svekke det. Gjennom fenomenet globalisering, som partiledelsen hilser med et «lenge leve!», utdypes imperialismens totalitære funksjoner. Ikke bare er USA-/NATO-apparatets aggressive natur i dag tydeligere enn noen sinne, men også de kommersielle medienes totalitære, systembevarende virkninger.

Og det var på grunn av motstanden mot disse tendensene slik de var kommet til uttrykk gjennom Vietnamkrigen og Fellesmarkedet/EEC, at vi meldte oss inn i SV på 1970-tallet. Det var ikke en lettvisjon om en lysende sosialistisk framtid. På dette punktet skilte vi oss fra maoistenes eksotiske misforståelse av sosialisme. SV, som et produkt av 60- og 70-tallets særegne form for etter-krigsradikalisme, stod – til forskjell fra ml-bevegelsen og RV – for en *demokratisk fundert* samfunnskritikk. Det demokratiske fundamentet bestod i at denne radikalismen også hadde en politisk tradisjon som dels ble fornyet, dels utdypet gjennom 60- og 70-tallets ulike bevegelser helt fram til den nye kampen mot atomvåpen i begynnelsen av 1980-tallet.¹⁶

Begrunnelsen for å holde fast ved denne radikalismen er altså gyldigere i dag enn noen gang – og dermed behovet for et sosialistisk parti.¹⁷

Når de aggressive trekken ved den kapitalistiske utbyttingen og ekspansjonen ikke (foreløpig) fører til større motstandsbevegelser som kunne ha hatt virkninger inn i de politiske partiene og deres ideologier, skyldes det utvilsomt at store samfunnsgrupper i de vestlige kapitalistiske landene enten ikke berøres «nok» av denne utbyttingen, eller at de i en del tilfelle kan ha materielle fordeler av den. Norge er her et ekstremt tilfelle, der oljeøkonomien med sin enorme olje-rente (egentlig grunnrente) og dens bidrag til Norges rolle som internasjonal rentenist, er den finansielle basis for å «kjøpe» et stort flertall av lønnsarbeiderne ut av faren for økende fattigdom.

De store teknologiske og økonomiske forandringene, omformingen av de sosiale klassene, som har skjedd de siste 30 årene, har foregått uten store klassekamper. De etterlater seg følgelig ingen kollektive erfaringer som gir klare organisatoriske eller ideologiske uttrykk – bortsett fra en form for allmenn oppløsning – «ideologiernes død», økt oppsplitting og individualisering – det som i tidligere tider ble kalt fremmedgjøring. Dermed glir en tilbake til de mest «naturlige» og gammeldagse ideologier som kapitalismen overhodet kan produsere når den ikke møter godt organisert politisk og intellektuell motstand, nemlig ulike former for økonomisk liberalisme.

Hos ny-tenkerne dukker liberalismen opp under etiketten «modernisering» – et modernitetsbegrep basert i ren historieløshet – slik at gammelmannstanker helt tilbake til 1700-tallet for ny-tenkerne «ved overgangen til et nytt årtusen» framstår som noe moderne.

Vardøgers aksiom – en oppgave

I fraværet av sterke bevegelser mot det utbyttingssystemet som «vanlige nordmenn» i dag profitterer på, er det desto viktigere å *utvikle kunnskap om dette samfunnssystemet*, dets indre og ytre maktforhold, dets virkemåter i en stadig «mindre» verden. *For å kunne ha noen begrunnet oppfatning av hva sosialisme kan være, må vi først ha kunnskap om hva kapitalisme er.* Dette er Vardøgers «erkjennelsesteoretiske aksiom», slik det særlig tydelig kommer til uttrykk gjennom den notoriske kritikk som grunnleggeren av tidsskriftet har rettet mot samtidens politiske økonomi, en kritikk som umulig kan gi håndfast uttelling i den akademiske karrierekampen, men som har en desto større objektivitet – nettopp fordi den er uavhengig av spillereglene for gjensidig anerkjennelse og klatring innenfor Akademia.

Selvfølgelig er det da viktig å utnytte de fordelene som et motsetningsfylt og oppsplittet Akademia kan gi med sikte på å utvikle den subversive kunnskap som vil bli nødvendig for å organisere effektiv og langvarig motstand mot kapitalismens utbytting av natur og mennesker. For det er først gjennom denne motstand mot kapitalismen at sosiale framskritt i det hele tatt

har vært mulig – og at sosialistiske ideer har hatt gyldighet. Disse ideenes filosofiske begrunnelse har mindre interesse.

På den andre side: Uten slike ideer vil strategiene for det vi i dag kaller velferdsstater, som er det materielle rammeverket for individuell frihet *for alle* og som derved peker ut over kapitalismen, ha vært umulig over tid. Disse kampene ville blusset opp som spontane, kortlivete fenomen som lot seg nedkjempe uten å ha nedfelt seg i varige erfaringer eller viktige politiske begreper. Eller de ville i høyden tatt form av de herskende klassers taktiske tilpasninger for å demme opp mot konsekvensene av arbeiderklassens faglige og politiske mobiliseringer, slik som Bismarcks sosiallovgivning i Tyskland i slutten av det forrige århundre, eller det norske Venstres politisk progressive håndtering av de sosiale og kulturelle bevegelsene litt senere.¹⁸

Kunnskap om kapitalismens historie og dens virkemåte forteller oss at velferdsstatene i de mest utviklete, kapitalistiske samfunnsformasjoner *ikke* er resultat av kapitalismen som produksjonssystem – men tvert om resultater av *langvarig organisert motstand mot den kapitalistiske dynamikken*. Av samme grunn kan velferdsstatene brytes ned samtidig som det kapitalistiske maskineriet går i høygir, slik nyere tids historie viser.

Utviklingen av nødvendig kunnskap om kapitalismen er de sosialistiske intellektuelles særskilte forpliktelse. Samtidig vet vi at ingen sosial gruppe er mer troløs overfor solidaritetens prinsipper enn nettopp «de intellektuelle». Ingen tilpasser seg Makten lettere, når de har fordel av det. Det følger av de intellektuelles språklige dyktighet – deres evne til å tilpasse språket og dermed tenkeevnen til nye maktforhold. De blir selv innfanget av det retoriske hegemoniet som de forvalter.

En sosialistisk intellektuell må ha bevissthet om denne inngrodde opportunismen om han/hun skal unngå å bli et offer for den. Kunnskap om systemets virkemåte og innflytelse på individenes adferd må alltid må ligge til grunn for sosialisters nødvendige valg om personlig å delta i kampen om politisk makt og dermed i det politiske «karriere-strevet».

For kampen om politisk makt er ikke bare en kamp mellom grupper, klasser og deres organisasjoner. Den er alltid også en kamp mellom individer om personlige andeler i denne makten – både i den interne maktfordelingen i organisasjonene og i fordelingen av samfunnsmakten. Dette er en av politikkenes «naturlover» og kilden til politikkenes korrumpasjon. Det vil aldri være mangel på intellektuelle som med dette samfunnssystemets internaliserte konkurranseinstinkt og strebermentalitet kaster seg inn i «spillet» om makt, innflytelse og personlige fordeler – på vegne av Sosialismen, Menneskeheten eller Verdenssamfunnet.¹⁹ Den intellektuelle som ikke har gjennomskuet dette, vil aldri kunne bli en troverdig sosialist.

Opgaven blir dermed å utøve kritikk av denne «naturlovens» herredømme innad i eget parti og overfor en selv. En sosialist må alltid spørre: «Har min og min gruppes konkurranse om makt, posisjoner og

«karriere» basis i et levende organisasjonsdemokrati, eller skjer den ved at dette demokratiet skyves til side og erstattes av de parlamentariske og byråkratiske irrgangenenes skjerming mot demokratiet? Erstattes medlemsdemokratiet av partibyråkratiet, klikkvesen eller lefling med mediaturet? Har mitt politiske arbeid gitt meg materielle privilegier som gjør at jeg har fått personlige interesser i det politiske strevet som ikke er sammenfallende med interessene til dem jeg representerer? Har jeg håp om belønning og forfremmelse når jeg tilpasser meg partiledelsens autoritet overfor opposisjonelle tendenser i partiet, eller er dette forsvaret av autoritetene en tilfeldig sidevirkning av min egen selvstendighet og evne til å tenke selv?»

En oppriktig sosialistisk intellektuell vil alltid plages av slik tanker og plage andre med dem. For å unngå at disse tankene skal føre til handlingslammelse, må han/hun arbeide for å det dannes fora der disse problemene kan drøftes såvel i praktiske som i mer teoretiske sammenhenger. For å unngå å gå til grunne som politisk menneske, er det nødvendig å gå en ny runde.

Bergen oktober 1999

NOTER

- 1) Utvalgte sitater fra kap. 4.3: «SV vil arbeide for å styrke regionale og verdensomspennende sikkerhetssystemer med regelverk og sanksjonsmuligheter overfor medlemslanda. Disse systemene må knyttes opp mot eller underlegges FN. Fredsskapende og fredsbevarende aksjoner må være underlagt FN-kommando og ha internasjonalt aksepterte målsettinger...En stormakts bruk av militærmakt på fremmed jord - både i og utenfor FN-systemet - for å forsvare egne interesser, kan imidlertid aldri aksepteres. ... Fredsskapende aksjoner må bygge på enstemmighet i Sikkerhetsrådet og ha allmenn tilslutning i FNs generalforsamling» osv.
- 2) Det omstridt punktet var om betingelsene for å forhandle om fred skulle være at NATO stanset bombingene først, eller om bombingene skulle slutte *mot* at Milosevic først stanset den etniske rensningen (som nettopp bombingene hadde utløst.) Dette siste ble vedtatt med 129 mot 76 stemmer. I et annet vedtak vedtok forsamlingen derimot at norsk støtte til militære aksjoner skal være betinget av FNs godkjenning. Dette fikk 113 stemmer. 91stemte for at sterke humanitære grunner kan tilsi at prinsippet fravikes.
- 3) En nærmere analyse av avstemningene viste at ca. 37 delegater hadde stemt mot sin overbevisning. Noen innrømmet det åpent på selve landsmøtet. Se Knut Kjeldstadlis kommentar i Ny Tid 16. april 1999.
- 4) «Eg har ikkje dekning i partiet sine vedtak for å skriva under den setninga som står om Kosovo-konflikten, seier Kristin Halvorsen til Klassekampen» 7. august 99. I følge denne logikken må alle SV-erene, deriblant et klart flertall i SVs sentralstyre og halvparten av Stortingsgruppa, som har gitt sin tilslutning til oppropet, ha handlet i strid med partiets vilje. – Out-of-aerea-strategien var prøvekjørt ved to anledninger det siste året før Kosovo med USAs rakettangrep mot Sudan våren 98 og gjenopptakelsen av bombingene mot Irak desember 99.

SV-ledelsen ser ingen sammenheng mellom disse og krigen mot Jugoslavia og benekter følgelig at USA/NATO skull ha noen strategiske interesser på Balkan.

- 5) Sitat: «The defense of common democratic values is very much at the heart of NATO's decision to act in Kosovo, and will guide the Alliance as it confronts future threats to security in the Euro-Atlantic area. Indeed, Kosovo is a metaphor for many aspects of the 21st century Alliance launched at its Washington SummitLet me briefly review the Summit decisions that will ensure that the NATO of the 21st century remains as the effective at the NATO now put to the test in Kosovo». USAs NATO-ambassadør Vershbow i en tale 6. Mai for Center for European Policy Studies i Brussel. Se WWW.eucom.mil/eventsnato50.
- 6) Sitat: Utenrikskomiteens innstilling nr. 88 (1995-96). I denne hadde Solheim en særmerknad om å «omdanne» NATO til en all-europeisk sikkerhetsorganisasjon. Solheims Ja-til-NATO-bekjennelse våren 99 kan være en overraskelse bare for de som har sovet i den politiske timen.
- 7) Prinsippprogrammet kap. 4. Som medlem av prinsippprogramkomiteen var det undertegnede som foreslo den siste setningen - om at Norge må gå ut av NATO, dersom den velmente tanken om å *avvikle* NATO til fordel for en alleuropeisk sikkerhetsordning, ikke slo til.
- 8) Sitat USAs NATO-ambassadør: «In updating the 1991 Strategic Concept, NATO quite understandably (!) dropped the idea of «strategic balance» with the Soviet Union. Instead, it now lists crisis management, including so-called «non-Article 5 crisis response operations» going beyond Alliance territory - and partnership with other countries in the Euro-Atlantic area as fundamental tasks of NATO. This change brings NATO theory into line with practice ...» (Se fotnote 5). Det strategiene i Washington selvsagt har forstått, er at en all-europeisk sikkerhetsordning må bygge på et en strategisk maktbalanse mellom motstridende interesser og stormakter. Når denne balansen ikke lenger er tilstede, forsvinner det realpolitiske grunnlaget, men desverre ikke behovet, for slike sikkerhetsordninger. Washington-pakten av 24. April 1999 endrer selvsagt ikke en tøddel på de etablerte og statuerte kommandoforholdene i NATO: At NATOs øverstkommanderende i Europa (SACEUR) samtidig er, og skal være, øverstkommanderende for USAs tropper i Europa og dermed direkte underlagt Washington. Hvilken stormakt ville gi fra seg et slikt privilegium i en militærallianse med andre stater når fienden (her: Sovjetunionen), som kunne ha etablert en strategisk balanse som realpolitisk grunnlag for en omfattende sikkerhetsavtale mellom tilnærmet likeverdige parter, er forsvunnet?
- 9) Partiledelsen fremmet et forslag om en positiv uttalelse om globalisering på landsmøtet under overskriften «Lenge leve globaliseringen!». Utspillet ble tilbakevist. Møtet vedtok i stedet en sterkt kritisk uttalelse om dette.
- 10) Det forelå klare opplysninger om at NATO-bombingen ville utløse etniske rensning, Operasjon Hesteko, alt høsten 1998. NATOs øverstkommandørene, W. Clark, innrømmet dette ved flere anledninger på grunnlag av CIA-informasjoner (særlig tydelig i et BBC-program i NRK 25. April 1999). Den franske offiseren, Pierre-Henri Bunel, ble høsten 98 arrestert, beskyldt for spionasje for Serbia. Som NATO-offiser hadde han tilgang til informasjon om forberedelsene av bombingen av Jugoslavia og den politiske besluttsomheten bak den. På den andre side hadde han gode forbindelser til Serbia og kjente til at Milosevic plan for Operasjon Hesteko, ville bli satt i verk *dersom NATO angrep*. Han informerte derfor sine overordnede om dette. På denne måten informerte han begge parter om konsekvensene av deres politikk, dersom den

fortsatte i de sporene den var kommet inn i høsten 98. Som takk for dette, og som en bekreftelse av sannheten i hans opplysninger, ble han arrestert, tiltalt for spionasje. (Saken har vært omtalt i en rekke engelskspråklige og franske aviser og tidsskrifter høsten 98, se bl.a <http://www.cronet.com/mprofaca/bunel.html>). Desverre tok ingen av de stridende parter til fornuft etter disse opplysningene om hverandre. Advarslene mot at nettopp dette kom til å skje, var ellers mange på politisk og militært hold. Selv den norske regjeringen har senere forstått dette når den i St.prp. nr. 88 (1998-99) «Om humanitær bistand i forbindelse med krisen i Kosovo» erkjenner at de jugoslaviske styrkenes systematiske overgrep mot befolkningen i Kosovo «ble betydelig opptrappet etter at NATO innledet luftoperasjoner mot Den føderale republikken Jugoslavia». I ettertid er det avslørt at ingen av SVs bombetilhengere i Stortinget (til liks med de aller fleste stortingsrepresentantene) var orientert om innholdet i Rambouillet-avtalen. Denne «avtalen» lå til grunn for Stortingets høyst uformelle «aksept» av Norges tilslutning til NATO-bombingen. Spørsmålet kom aldri til realitetsbehandling i Tinget, men gikk som orientering i den utvidete utenrikskomiteen. Ikke engang denne lemfeldige behandlingen av krissspørsmålet vil SV kunne kritisere uten å møte seg selv i døren.

- 11) Før dette ble massakren ved Rajac avdekket i januar. Omstendighetene omkring denne er fortsatt omstridt. Graven i Rajac ble avslørt av CIA-agenten William Walker, spesialist på politiske manipulasjoner fra en ærerik fortid i Contras kamp mot sandinistene i Nicaragua og andre «episoder» i Mellom-Amerika, hvor for øvrig også NATOs øverstkommanderende, Wesley Clark, la grunnlaget for sin militære karriere. Forsvarsminister Eldbjørg Løwer hevder i en kronikk i Aftenposten 01.10.99 at Operasjons Hesteko ble avdekket i januar 1999. Dette er ikke riktig. Den var kjent av CIA alt høsten 98, se fotnote ovenfor. Hun avslutter med følgende: «Rajac-massakren var bare en av flere eksempler på at planen ble satt ut i livet». Hun tilslører dermed at den *organiserte* gjennomføringen av Operasjon Hesteko først begynte etter at bombingene startet som et taktisk - og varslet - svar på NATOs bombing. Uansett: NATO visste senest i januar 99 om konsekvensene av bombing, dersom alliansen trodde på sine egne avsløringer om Operasjon Hesteko.
- 12) Landsmøtet i SV 99 vedtok samtidig en uttalelse som la opp til regjerings-samarbeid med AP og eventuelt SP. Mange av de som går inn for dette, er samtidig motstandere av humanitær bombing i NATO-regi. Det viser bare at det også er mulig å ha flere motiv i hodet om gangen - uten å se motsigelsene i dem. Den ros skal Halvorsen & Solheim ha, til forskjell fra de prinsipielle tilhengere av organisatorisk husfred, at de har forstått den nødvendige sammenhengen mellom humanitær NATO-bombing og å dele regjeringsmakt med vårt mest patente NATO-parti.
- 13) Selv ikke Sovjetunionens overgrep mot Ungarn i 1956, Tsjekkoslovakia i 1968 eller Polen i 1980 oppviste noen gang den samme mangel på kompromissvilje som ble avdekket i Rambouillet-avtalen og i forsøkene på å knekke den Jugoslaviske statsdannelsen med økonomiske virkemidler (isolasjon) etter krigen. Sovjetunionens politiske innstramminger og undertrykking av øst-statene ble ofte «kompensert» gjennom økonomisk samarbeid som ikke var særlig god forretning for storebror. 25. juni 1999 vedtok Stortinget «Lov om særskilte tiltak mot Den føderale republikken Jugoslavia» - altså full økonomisk boikott. Her stemte SV samlet i mot! Krigen mot Jugoslavia fortsetter – med økonomiske midler.

- 14) I prinsippprogrammet fra 1995, kap. 4.3 er den mer realistiske forståelsen av FN-systemet dominerende: «Etter at Sovjetunionen ble oppløst, er maktbalansen i FN sterk forrykka til USAs og Vestens fordel. Dette har ført til at FN er blitt brukt til å gjennomføre såkalte fredsbevarende operasjoner som dekke for USAs stormaktsinteresse. Fredsskapende aksjoner må bygge på enstemmighet i Sikkerhetsrådet og ha allmenn tilslutning i FNs generalforsamling» osv.. Som medlem av prinsippprogramkomiteen er undertegnede villig til å ta ansvar for disse formuleringene. Se ellers fotnote 1. I forbindelse med 97-landsmøtets behandling av arbeidsprogrammet for Stortingsperioden 1997- 2001, gikk partiets ledelse i mot ytterligere skjerping av vilkårene for å støtte fredsskapende operasjoner i FN-regi for å unngå stormaktsmisbruk. Partiets ledelse led nederlag i en avgjørende votering om dette. Men det betyr jo ingen ting i «praktisk politikk».
- 15) Se Forhandlinger i Stortinget nr. 37 1998-99 s. 4095. Teksten anbefales som gjenstand for studier i politisk schizofreni og ufrivillig hykleri.
- 16) Den «nye» miljøbevegelsen på 80- og 90-tallet førte ikke til noen radikaliserings av partiet til tross for miljøproblemenes radikale karakter. Bevegelsen greide i liten grad å knytte sitt engasjement til en samfunnskritikk. Dette henger bla sammen med generasjonsskiftet i SV symbolisert med at Erik Solheim overtok som leder etter Theo Koritzinski i 1987. Miljøproblemenes forankring i samfunnssystemet ble først tydelig erkjent i miljøbevegelsen selv da Erik Damman stiftet «Forum for systemdebatt» 25 år etter «Framtiden i våre hender» som hadde et rent moralskt fundament..
- 17) Dagens RV - som nok har nærmet seg SV «slik det var» - mangler helt denne tilknytning til et objektivt demokratisk fundament for sin kritikk. RV er og blir en del av det politiske sektvesenet med mindre det makter å gå inn i fastere allianser med de deler av SV hvor det vil være «naturlig» og mulig, det vi si på områder og steder hvor det har legitimitet gjennom samarbeid i kommunestyre, fagforeningsarbeid etc., aksjonsfelleskap og lokale valg
- 18) Trykket fra de sosiale bevegelsene og ikke minst en gryende arbeiderbevegelse førte da også til at Venstre, som et parti med ekte folkelig forankring, ble splittet i 1889 i et radikalt og et moderat Venstre.
- 19) Denne artikkelen ble skrevet før Erik Solheim ga ut sin bok «Nærmere» i november 1999 og før SV-nettverket mot høyredreining ble stiftet 22. oktober samme år.

Arne Overrein

VED ET MORALSK NULLPUNKT. POLITIKK OG ETIKK ETTER KOSOVO

«Jeg liker ikke bombing.» – Mange av oss – herunder sikkert inkludert jubilanten Rune Skarstein som disse linjene tilegnes – vil huske Valgerd Svarstad Hauglands uttalelse om Kosovo-krigen under Kristelig Folkepartis landsmøte. Budskapet var at sjøl om vi har satt i gang en bombekrig, er heller ikke vi glade i bomber. Ved dette ubehjelpelige forsøk på å stille seg sjøl i et moralsk lys, prøvde hun å forskjønne en angrepskrig hun som regjeringsmedlem var medansvarlig for. Dette er ett av mange eksempler på en retorisk moralisme som tilsynelatende står langt unna den kalde rasjonaliteten som USA og NATO planlegger krig og maktbruk med. Moralisme og makt – to verdener uten sammenheng med hverandre? Nei, de to verdener hører snarere intimt sammen nettopp som en motsetning. Innsatsen til politikere som Svarstad Haugland vil alltid være vesentlig når NATOs og USAs vitale interesser står på spill.

Moral og makt. De to perspektivene

Under debatten om NATO-krigen mot Jugoslavia hørte man ofte påstanden: dette handler ikke om USA, NATO og dets interesser. Dette handler kun om Kosovo og menneskerettsbrudd i Kosovo. Debatten var kaotisk fordi man var grunnleggende uenig om hva den handlet om og hva som var problemet. Bombetilhengere – og det var praktisk talt alle politikere – ville ikke ha en politisk debatt om NATO og vedtaket om å gjøre NATO til en angrepsorganisasjon. De ville ha en «etisk» debatt om hva «vi» skulle gjøre for å stanse overgrepene i Kosovo.

Det er en fundamental forskjell mellom disse to problemstillingene. Stiller man kun spørsmålet: «var det etisk riktig av NATO å bombe Jugoslavia?» så blir NATO/USA/Vesten i selve spørsmålet definert som en moralsk aktør. En aktør som vil hjelpe noen som er nødlidende, og som gjennom denne viljesytringen definerer et moralsk felt. I dette feltet er rollene så og si fordelt. Den sjølerklærte hjelperen oppfatter sine egne motiver som høyst aktverdige og blir gjerne oppfattet slik også av andre. Videre blir offeret som er hjelpetrengende definert, samt de onde krefter som forårsaker nøden. Den moralske aktør som vil hjelpe står i utgangspunktet i en nøytral og utvendig posisjon i forhold til den situasjonen det skal gripes inn mot. I Kosovo var Vesten i utgangspunktet *tilskuer* til ondskapen, men ser seg til slutt nødt til å gripe inn. Det er viktig å være klar over at dette er en *generell*

konstellasjon: Vestens og særlig USAs sjøloppfatning er å være nøytral tilskuer til verdens ondskap, ikke en del av den. USAs oppgave i verden er så å vise «mot» til å gripe inn. Dette er høydepunktet av moralitet i Vestens ideologi.

Forblir Vesten passiv i sin tilskuerposisjonen blir dette fordømt som en umoralsk posisjon – hvor mange ganger har vi ikke hørt om «Europas svik» på Balkan, i Bosnia, osv? «Man» kan ikke lenger sitte stille. Eller som Erik Solheim formulerte det etter at SVs stortingsgruppe hadde gitt sin tilslutning til krig, høsten 1998: «Bevisbyrden ligger hos dem som mener at man bare skulle sitte stille og se på.»¹ I en slik problemstilling er det «vi» som er de gode. Det er alltid noen av de andre som er de onde. Godt og ondt blir abstrakte kategorier som ikke forstås ut fra økonomiske og maktpolitiske omstendigheter. Ondskaper blir personifisert – Milosovic blir den onde.

Hva er det som står til diskusjon ut fra en slik problemstilling? Det er hvorvidt NATO gjorde riktig i å gripe inn der og da. Kritikken av NATOs bombekrig kan da være at man vurderte situasjonen galt, benyttet feil midler og ikke så alle konsekvensene av krigen. Jeg sier ikke at dette er en kritikk som ikke er viktig, men den stiller egentlig ikke det grunnleggende spørsmålet om NATO hadde aktverdige, moralske hensikter med sin krig. Vestens hjelper-rolle, Vestens humanisme blir stilltiende forutsatt. Likeledes Vestens uskyldige tilskuerposisjon i forhold til utviklinga i Ex-Jugoslavia. Hensikten var den aller beste, det var bare *måten og omstendighetene* man handlet under, som var gal. En slik kritikk vil ikke være en kritikk mot «humanitær» NATO-krig en *annen* gang og i *andre* land. Det vil kun være en kritikk av et enkeltstående «feilgrep». Svært mye av debatten om Kosovo har beveget seg i disse banene. De mest ekstreme variantene av denne typen debatt vil være å drøfte om det riktige midlet er bakkekrig eller bare bombing, eller bombing av kun militære mål eller også sivile mål. Det var slike problemer som bekymret NATOs politiske establishment og preget mye av media-debatten under krigen. Således ble den nevnte Erik Solheim «opprørt» over NATO-bombinga av sivile: «En forferdelig tragedie, er Solheims kommentar til de alliertes bombing av sivile. Han er opprørt over hendelsen, men understreker at slike ting kan skje i en krig.»² Som vi forstår er det mange «etiske dilemmaer» som kan diskuteres i forbindelse Norges første angrepskrig. Generelt er det slik at det nesten ikke er grenser for hva som kan gjøres til et etisk problem. Svært ofte har etiske dilemmaer bestått i diskusjoner innad i en maktgruppe om hvordan man på den mest «humane» måte skal behandle mennesker som er maktesløse eller på annen måte underlegne. Ingen etikkdebatt skjer i et samfunnsmessig og ideologisk tomrom. Enhver etikk-debatt går i det minste ut fra en gitt konsensus innen en bestemt gruppe mennesker og beveger seg vanligvis innafør ramma av denne.

Det andre perspektivet består i å betrakte USA og NATO ikke uten videre som en moralsk aktør, men som en aktør med makt og som gjennom denne

makt fremmer sine spesifikke interesser og strategiske mål. En slik betraktning kan ikke ta som gitt at motivene er moralsk aktverdige fordi NATO sjøl sier de er moralsk aktverdige. Skulle vi bedømme en politisk aktør kun ut fra hva denne sier om seg sjøl, ville vår evne til å handle politisk faktisk være lammet. Alle aktører ville nemlig bedyre sin egen moralske fortrefelighet. Vår vurdering av NATOs krig må basere seg på våre erfaringer med NATO og USA gjennom et lengre tidsrom og om ikke USA/NATO kunne ha andre interesser enn rent moralske i den konkrete situasjonen. Kort sagt må vi gjøre en politisk-økonomisk analyse av mulige motiver. Denne mistenksomheten overfor en aktørs motiver er ikke noe spesifikt for sosialister eller marxister. Immanuel Kant, en av de filosofer som dagens liberalere oftest henviser til, understreket alltid nødvendigheten av ytterst mistenksomhet overfor ikke bare andres, men også egne motiver.

For å komme frem til et riktig moralsk standpunkt i en konflikt er det altså en forutsetning å gjøre en politisk analyse av de ulike aktørenes posisjon, deres interesser og deres måte å se verden på. Man kan ikke på forhånd velge en av aktørenes perspektiv og definere godt og ondt ut fra dette. Dette gjelder på samme måte uansett om man befinner seg iblant serbere eller i et NATO-land. I begge tilfeller er det nødvendig å stille seg skeptisk til demonisering av motparten. Siden vi befinner oss i NATO-Norge, er det våre vestlige makthaveres retoriske makt, deres definisjonsmonopol når det gjelder moral/umoral vi må gå inn på. Kritikken kan ikke begrenses til kun å gjelde om NATO har brukt de riktige midlene. Denne krigen var ikke et isolert tilfelle, men blir også fra NATOs side oppfattet som et eksempel på en ny strategi. Før denne strategien var vedtatt, førte NATO krig i strid med sine egne statutter. I tillegg var det betydelig motstand innen NATO om den nye strategien, en motstand som forsvant i løpet av krigen. Det er derfor nødvendig å analysere ikke bare krigen som enkeltbegivenhet, men NATO og USA i det hele tatt.

Moralidealismen

I en moraldiskusjon som ikke er en rent akademisk øvelse, men virkelig står om politiske realiteter, vil det foregå en kamp om hvem som kan opptre som uplettet moralsk aktør og dermed kan definere det moralske feltet som står til diskusjon. Kort sagt er det de rådende maktforholdene i samfunnet – herunder ikke minst makta over mediene – som bestemmer rammen som enhver moraldebatt fungerer innafor. Dette forholdet ble illustrert med all ønskelig tydelighet under Kosovokrigen. For en opposisjon er det uhyre vanskelig, om enn ikke en umulig oppgave å bryte med disse rammene. En opposisjon mot en politikk vil som regel være tvunget til å debattere på makthaverenes retoriske premisser. Derfor så vi også at opposisjonen mot krigen konsentrerte seg om kritikken av bombekrig som middel mot

menneskerettsbrudd. I dag bør vi utvide perspektivet og også bestride NATO/USAs krav på å opptre som moralsk aktør i det hele tatt. Først på dette grunnlaget kan kritikken bli en systemkritikk, en kritikk av Vestens verdenshegemoni. Herunder også en kritikk av Vestens moral-retorikk.

Filosofen Stuart Hampshire argumenterte for en del år siden for den oppfatning at enhver moralsk aktør befinner seg i en spesifikk posisjon og ser den moralske konflikten fra denne posisjonen. Den moralske aktøren «må ikke oppfatte seg sjøl som stående bortenfor verden, observerende fra utsida, som om han var en transendent skapning.»³ Jeg kan ikke drøfte nærmere dette synet, men jeg mener det har svært mye for seg. Poenget i denne sammenheng er at enhver aktør som har makt til å definere premisene for den moralske diskursen, vil være fristet til nettopp å definere seg sjøl inn i en slik transendent posisjon. Nemlig som stående utafør verden, ubesmittet av dens ondskap og dens konflikter, klar til å gripe inn for det godes skyld. Dette er en form for moralsk idealisme som skaper blindhet om egen posisjon. USAs herskende utenrikspolitiske tenkemåte er preget av en slik idealistisk blindhet. Denne moralidealismen ser ut til å være en integrert del av amerikansk supermaktspolitikk. Den har en viktig legitimerende funksjon i amerikansk og vestlig offentlighet. Under Kosovokrigen opplevde vi at denne tenkemåten *også* bemektiget seg de europeiske NATO-landenes politikere. Moral-idealismen truer med å bli forståelseshorisonten *også* for Europas politiske klasse. Det varsler i så fall farlige tider.

USA og moralidealismen

Uten USA blir begivenhetene på Balkan i det siste tiåret uforståelige. Dersom det er riktig at enhver stat står under avgjørende påvirkning av globale krefter, så gjelder dette sjølsagt i enda større grad i en stat preget av oppløsning og borgerkrig, som Ex-Jugoslavia på 90-tallet. USA som supermakt har hatt en enorm innvirkning på konfliktene i Ex-Jugoslavia. USA har i Kosovo-konflikten evnet å styre denne inn i baner som samsvarer med amerikanske interesser. (Blant annet interessen av et sterkt NATO under USAs klare ledelse, herunder interessen av å få vedtatt den nye out of area-strategien.) Uten viktige standpunktendringer innen den amerikanske administrasjon høsten 1998,⁴ ville Kosovokrigen trolig aldri funnet sted. Dette var amerikanske endringer som forplantet seg nedover i NATO-rekkene og blant annet endte opp med et fatalt vedtak om å støtte en eventuell NATO-krig i SVs stortingsgruppe i oktober 1998.

Sovjetkommunismens sorti skapte et maktvakuum som USA i dag har fylt opp. Militære, økonomiske og ideologiske konjunkturedringer må sees i lys av dette grunnleggende faktum. NATOs grenser er flyttet østover. NATOs erklærte operasjonsområde er flyttet enda lenger østover. Som eneste supermakt har USA som sentral målsetting å opprettholde verdensdominans. I

landets egne øyne skjer ikke dette fordi USA har egeninteresser og egne behov – det har man *også*, men det er ikke derfor man vil være eneste supermakt. I USAs egne øyne er det omvendt verden som trenger USAs dominans. Verden har behov for USA. Som utenriksminister og hovedarkitekt bak krigen, Madeleine Albright så treffende sa det i Makedonia rett etter krigens avslutning: «This is what America is good at, helping people.»⁵ På et vis står USA utafør verden – som Guds utvalgte folk er man ikke som alminnelige dødelige involvert som *part* i problemene. USA «står over det internasjonale systemet, ikke i det.»⁶ I rettferdighetens navn skal det sies at en god del amerikanere *ikke* deler dette mytiske verdensbildet, men dess lenger opp i establishment vi kommer, dess sterkere står slike oppfatninger. Colin Powell, USAs generalstabsjef for noen år siden, sier det slik: «Amerika ble skapt av det himmelske forsyn for å skape orden i verden.»⁷ Dette er en religiøs nasjonalisme som preger amerikansk politikk og offentlige mening og som USAs støttespillere i Europa – som hyller globalisering og advarer mot nasjonalisme *i Europa* – helst ikke vil snakke om. USAs nasjonalisme står i intensitet knapt nok tilbake for noen annen nasjonalisme. Et merkbart utslag er en innbitt uvilje mot FN og ikke-tilslutning til en rekke konvensjoner og internasjonale avtaler som er forhandlet frem innen FN-systemet. Det er for eksempel ingen tilfeldighet at FNs tiårige barnekonvensjon er ratifisert av samtlige land unntatt to: Somalia, et land i total oppløsning og USA, verdens mektigste land. Det er ingen tilfeldighet at USA sammen med en håndfull andre land stemmer imot opprettelsen av en *permanent* internasjonal krigsforbryterdomstol.

En dyp, moralistisk premiss ligger til grunn for USAs utenrikspolitikk og landets sjølbilde. Som historikeren V.G. Kiernan sa det på 70-tallet: «Amerika elsket å tro at uansett hva det ønsket, så var det akkurat hva menneskeheten ønsket.» Edward Said som siterer disse ordene i sin bok *Culture and Imperialism*, har påpekt den effektive konsensus som hersket om Golfkrigens berettigelse innen USAs establishment: en uvanlig sterk mainstream konsensus «hvor regjeringens retorikk, politikerne, de militære, tenketankene, media og de akademiske sentra konvergente om nødvendigheten av USAs maktbruk.» Hva som er «foruroligende» ifølge Said, er i hvor stor grad det offentlige rom i USA er preget av enstemmighet omkring slike ting.⁸

Og nettopp dette var det som under Kosovokrigen også foruroliget oss i de europeiske NATO-land. Jeg mener graden av *uniformitet* i standpunkter og argumenter. Ikke så mye blant folk flest, som ga uttrykk for stor usikkerhet, men blant politikere og i media. Norge ga sin tilslutning til sin første angrepskrig uten debatt, til og med uten stortingsbehandling som Grunnloven foreskriver i tilfelle krig. Det samme skjedde for øvrig i alle andre NATO-land, med unntak av Hellas. I Tyskland – hvor grunnlovens § 26 forbyr angrepskrig og enhver forberedelse til en slik – ble De Grønne

splittet i en opprivende debatt som endte med et knapt flertall for partiledelsens pro-krigsstandpunkt – parallellen med vårt eget SV er tydelig.

Hvem er «vi»?

Alle partier og nesten alle stortingsrepresentanter sluttet opp om krigen.⁹ Noen uker etter – i april 1999 – sluttet Norge seg til NATOs nye out of area-strategi, til tross for at Bondevikregjeringa tidligere hadde signalisert skepsis. Også det skjedd uten omfattende debatt og uten stortingsbehandling. Statsminister Bondevik begrunnet den manglende debatten på følgende måte: «Situasjonen krev politisk vilje og handlekraft, ikkje debatt om NATO sin strategi. Vi kan ikkje drive eit ope politisk seminar når den politiske leiinga i landet må ta resolute avgjerder.»¹⁰ Kosovodebatten handlet *også* om vi skal få amerikanske tilstander når det gjelder politisk-ideologisk konsensus, eller om det fortsatt er rom for en prinsipiell og systemkritisk opposisjon.

Bondevik-sitatet ovenfor er forøvrig et eksempel på hvordan dette uskyldige ordet «vi» blir brukt på en mystifiserende måte. «Vi» skal vise «handlekraft» (=bombe Jugoslavia). Men «vi» skal ikke diskutere denne beslutningen, sjøl om grunnloven pålegger stortinget å gjøre det. Hvem er dette vi, som det er så kjekt å ha på sin side når man sjøl kan bestemme hva dette «vi» skal gjøre (for eksempel føre krig), men som ikke har lov til å oppløse seg i et «ukontrollerbart» demokratisk fellesskap av enkeltindivider? Hvem er vi? Dette er ikke et abstrakt, filosofisk spørsmål, men et politisk spørsmål. Er det vi, samlingen av enkeltindivider i de vestlige samfunn, som er «verdenssamfunnet», som passer på menneskerettene, som yter humanitær hjelp overalt i verden, som setter «bøllenasjoner» på plass? Er det dette som er «vi» – eller er vi noe annet? Om dette problemet sier den franske filosofen Michel Foucault (i et svar til Richard Rorty) følgende:

«Jeg appellerer ikke til noe «vi» – til noen av disse «vi» hvis konsensus, hvis verdier, hvis tradisjoner utgjør rammen for tenkning og definerer betingelsene for bedømmelsen av denne (tenkinga). Men problemet er nettopp å avgjøre hvorvidt det er riktig å plassere seg sjøl innafør et «vi» for å få bekreftet de prinsippene man anerkjenner og de verdiene man aksepterer. Eller, hvis det ikke er det, om man heller skal skape det mulige grunnlaget for et fremtidig «vi» ved å stille spørsmålet (om dette vi)... Dette (vi) kan bare være et resultat – og nødvendigvis et temporært resultat.»¹¹

Det er gjennom retorikken, appellen, medienes ustanselige snakk om «vi» at dette vi formes og manipuleres. «Vi» som sviktet i Bosnia, «vi» som ikke kan sitte stille å se på, osv. Dette vi er ikke noe som «naturlig» ligger der på forhånd, men noe som defineres og redefineres i en kontinuerlig kamp. Denne kampen blir spesielt tydelig i politiske og ideologiske krisesituasjoner.

Da besverges et bestemt vi på den mest ureflekterte måte, med hjelp av maktapparatets massive påvirkningsmetoder.

Makt – realistenes argument

Om ikke alle politikere er blitt overbevist av USAs moralidealisme, så gjenstår landets enorme makt som argument i seg sjøl. Dette argumentet forteller Europas politikere at det vil lønne seg å tilpasse seg USAs vilje uansett – alt annet vil bety trøbbel for disse politikerne. Moralister og realister tenker forskjellig, men trekker politisk i samme retning. Det moralske patos suppleres med henvisningen til realitetene: bare USA kan sørge for ro og orden. Og at dette «tross alt» er bedre enn andre alternativer. Vår tids pax americana bygger på samme tankegang som tidligere tiders pax britannica og pax romana. Sjølsagt vil man sikre fred og stabilitet, gjerne i hele verden. Således kan man si at man har de aller beste hensikter. *Men* – freden skal alltid være på makthavernes premisser. I farten glemmer man at USA sprer uorden i verden, gjennom globalisering, gjennom å presse gjennom økonomisk deregulering, gjennom enorme våpeneksporter osv.

At USA har som uttrykt mål *alene* å dominere verden etter kommunismens fall, kom første gang klart til uttrykk gjennom et Pentagon-dokument kalt Defence Planning Guidance. Da dette 46 siders dokumentet ble offentlig kjent i 1992 kommenterte *International Herald Tribune* at det «uttrykker den hittil tydeligste avvisning av kollektiv internasjonalisme, strategien som utviklet seg fra den andre verdenskrig da de fem seiersmaktene skapte et Forente Nasjoner.» Avisen fant videre et «påfallende» fravær av henvisninger til kollektive aksjoner gjennom FN i dokumentet. Hovedsaken var å avskrekke potensielle nye supermakter og nye regionalmakter fra å forsøke å bli det.¹²

Folkeretten «videreutvikles»

Innafor den enkelte stat har statsapparatet monopol på utøvelse av vold. På det globale plan finnes ikke et tilsvarende absolutt maktmonopol. Men folkeretten og FN-systemet har likevel sine regler for hva som er berettiget voldsbruk og hva som ikke er det. FN er ifølge sitt eget charta, den eneste legitime voldsutøver. Det er ett unntak fra dette og det er forsvar mot en ytre angriper. Det er videre opp til sikkerhetsrådet å bestemme når en trussel mot freden eller et angrep foreligger. Et omfattende system av folkerettslige regler er bygd opp og dette systemet har – til tross for FN's åpenbare svakheter – bidratt til en sivilisering av verdenssamfunnet. Ordet humanitær intervensjon har ingen plass i folkeretten og er et begrep uten klar definisjon.¹³ Men om en humanitær intervensjon noensinne skal være berettiget, så må den iallefall gjøres med FN-støtte. Statenes suverenitet ble altså begrenset på dette området. En stat eller gruppe av stater kunne ikke lenger suverent beslutte seg

til å begynne en «rettferdig krig» mot annen stat. (Helt frem til Briand-Kellog-pakten i 1927 var dette folkerettslig mulig.) Ifølge den internasjonale folkerett som vokste ut av andre verdenskrig, var krig bortsett fra forsvar mot en angriper, forbudt. En intervensjon til støtte for en angrepet part, måtte gjøres av FN. FN skulle så bruke statene og deres militære potensial som *redskaper* for sin politikk.

Som vi vet har FN-systemet i praksis ikke fungert slik. FNs maktmonopol har bare eksistert i teorien. I viktige konflikter sto FN på siden som tilskuer, for eksempel Vietnam-krigen. Eller FN ble sjøl redskap for sterke stater, for eksempel i Golfkrigen. Men selve den folkerettslige teorien har ikke vært anfektet. Det har hittil vært bred enighet om at FN-systemets folkerett tross alt innebærer et minimum av sivilisertethet i statenes omgang med hverandre og at en nedbrytning av dette systemet vil åpne for en langt farligere verden enn den vi har. Med NATOs out of area-strategi har dette endret seg fundamentalt. Eller som den nå heter fra NATOs svorne venner: folkeretten har «utviklet» seg. Sannheten er at et vesentlig sivilisatorisk element i folkeretten er i ferd med å avvikles. Folkerettslig sett kan vi bli kastet tilbake til situasjonen før første verdenskrig. FN er uttrykkelig satt til side. NATO – hvis 19 medlemmer teller blant de mest siviliserte og stabile land – hevder som sin rett å handle på verdenssamfunnets vegne. NATO har også gitt seg sjøl rett til å føre kriger for menneskerettene. NATO har gitt seg sjøl retten til å definere når det foreligger grunner til å føre krig, klart i strid med FN-charteret som tillegger sikkerhetsrådet denne retten. Dette er kanskje det mest negative ved Kosovokrigen og det som kan få de mest langsiktige virkningene.

Verdenssamfunnet – det er vi

Vi må også huske at i dette nye standpunktet ligger det ikke bare en tilside-settelse av FN, men også av de øvrige staters vurderingsevne. Når Russland, Kina og India er uenige, så tillegges ikke dette noen særlig vekt, men betraktes som uttrykk for sneversynte statsinteresser. Man kan tydeligvis ikke tenke seg at det kan være en viss fornuft – om ikke annet enn pragmatisk fornuft – i disse stemmene fra verdens største og folkerikeste stater.

Det lå under som en udiskutabel premiss at det var NATO-landene som representerte fornuften og moralen i denne saken. Å opphøye seg sjøl til «verdenssamfunnet» i mangel av en FN-godkjennelse, bygger på en tenkemåte vi gjenkjenner fra klassisk imperialistisk ideologi. På grunnlag av sitt globale voldsmonopol, kunne USA/NATO også få et definisjonsmonopol, hvor menneskerettsbrudd såvel som sikkerhetsrisikoer defineres uten FNs medvirkning. De siste tiårs honnørbegreper: toleranse, forståelse for andre kulturer, flerkulturalisme, anti-rasisme, evne til å sette seg i den andres sted osv, var med ett ut av syne. Nå gjaldt det «vi», de gode, mot Hitler-

Milosovic, den onde. «Vi» bestemmer hvem som er barbarer, hvem som er «bøllenasjoner» som skal bombes. I går Irak, Sudan, Libya, Afghanistan – i dag Jugoslavia. I morgen står nye bøllenasjoner for tur. Vil det arrogante Vesten – det hvite mindretall som befolker Nordamerika og Vesteuropa – forstå den ubehagelige smak dette gir i nasjoner og områder hvor det overveldende flertallet av jordas befolkning bor, før det blir for seint?

Mange vil si at dette er å overdramatisere konflikten mellom Vesten og de ikke-vestlige samfunn. De kan bla henviser til avstemninger i FN og sikkerhetsrådet som viser at mange ikke-vestlige land slutter opp om USA/NATOs politikk. Dette gir etter min mening et falsk inntrykk av situasjonen. Hva regjeringer sier gir på ingen måte noe dekkende inntrykk av grunnleggende holdninger og stemninger blant mennesker i den ikke-vestlige verden. Mange land i den tredje verden og i Østeuropa er i dag så svake at de ikke har råd til å markere uavhengige standpunkter. De finner det opportunt å bøye seg for maktas realiteter – de er også i mange tilfeller helt avhengig av våpen og annen «hjelp» fra USA. Dette betyr at vi står i den situasjon at FN lett kan bli et viljesløst redskap for USA/NATO. Land som Russland, Kina, India og Sør-Afrika er i denne sammenheng viktige for å hindre at FN gjennom sine vedtak kun strør sand på den politikk som USA/NATO forlengst har staket ut. (Dette skjedde likevel i Kosovo-konflikten. FN overtok suvereniteten over Kosovo, med NATO som militær arm, etter fredsslutningen mellom Jugoslavia og NATO. Kina avholdt seg i sikkerhetsrådet.) Dette betyr også at partier og enkeltpersoner som oppjonerer mot NATO-politikken må argumentere for at FN-vedtak kun er en nødvendig, men i seg sjøl ingen tilstrekkelig forutsetning for en riktig politikk. Vi kan ikke støtte enhver politikk bare den er vedtatt i et FN-organ.

Det er en vanlig oppfatning at enhver stat har som hovedoppgave å ivareta sine egne interesser og at internasjonal orden er noe som oppstår ved at ulike interesser avbalanseres overfor hverandre. Helt siden slutten av middelalderen har internasjonal politikk vært preget av ulike maktbalanse-konstellasjoner. Det å ha egne interesser er normalt og uunngåelig. Dette forholdet er da også en vesentlig grunn til at FN som en ikke-statlig organisasjon og følgelig uten statsinteresser, bør være den instans som overvåker den internasjonale orden. Det er mulig å tenke seg at FN griper inn i konflikter på en nøytral måte, men det er naivt å tenke seg at USA og NATO når de griper inn i en konflikt, ikke samtidig ivaretar egne statsinteresser. Men nettopp det er blitt påstått for å forsvare krigen. Som nevnt har argumentet om at man fører utenrikspolitikk ut fra etiske og idelle grunner alltid stått sterkt i USA. Under Kosovokrigen fant dette syn nye talsmenn som fremførte budskapet i tilspisset form. Den som særlig har utmerket seg i så måte er Tony Blair, Storbritannias statsminister. Vi har nå fått den såkalte Blair-doktrinen (etter Tony Blairs tale i Chicago 22.4.99 midt under Kosovokrigen): her blir de vestlige staters utenrikspolitikk defini-

sjonsmessig satt lik kampen for etiske verdier (frihet, rettsstat, menneskeretter.) Konflikten mellom statsinteresser og verdier blir enkelt og greit tryllet vekk gjennom en dogmatisk påstand om at «i siste instans» faller interesse og verdier sammen «i ett». Derfor må NATO få en «ny referanseramme». (Hva det betydde fikk verden se i Kosovokrigen.) Med aldri sviktende ubeskjedenhet blir verdensutviklinga redusert til en kamp mellom Vestens humanitære verdier og de andres snuskete nasjonalstatlige interesser.

Militarisme og soldater som ikke vil dø for en dårlig sak

Mellom 1945 og 1991 har man registrert over 500 tilfeller der USA interverte med makt eller truet med å gjøre det overfor en annen stat.¹⁴ I 1986 ble USA dømt for aggresjon mot Nicaragua av den internasjonale domstolen i Haag. USAs merittliste er forlenget på 90-tallet. Å overlate ansvaret for moral og rett til USA er som å overlate til en stor bølle å holde styr på de små bøllene. Det som kommer ut av en slik ordning er ikke et internasjonalt retts-system, men et mafiasystem med klienter og allierte som beskyttes og fiender og frafalne som straffes. Moral og rett gjelder ikke likt for alle, men anvendes selektivt. Gudfaren bestemmer når noen skal straffes og når moral skal komme til anvendelse.

De facto (i mangel av et internasjonalt anerkjent voldsmonopol) er USA i dag det eneste land som utøver et maktmonopol, riktignok ikke uten problemer. USA har både interesser i å utøve og kapasitet til å utøve et slikt monopol. USA alene står for omlag 40% av verdens totale rustningskostnader og har gjennom både Gulfkrigen og krigen mot Jugoslavia demonstrert sin enorme og økende overlegenhet når det gjelder militærteknologi. Dess mer kapprustning og dess større anvendelse av militære løsninger på verdens problemer, dess mer vil USA styrke sin posisjon. USA har all interesse av å øke kapprustninga. Dette vil – til tross for EUs vedtak om å bygge en Europa-hær – bare styrke USAs maktmonopol, fordi dette vil rettferdiggjøre nye omdreiningar i USAs militærbudsjett (budsjettet er for år 2000 på 285 milliarder \$). Et maktmonopolet er et voldsmonopol: ingen andre skal kunne true oss – vi skal kunne true alle. Ifølge utenriksminister Albright kan enhver «ustabilitet», hvor som helst i verden, være en sikkerhetsrisiko for USA. «Sunn fornuft forteller oss at det noen ganger er bedre å takle ustabilitet med det samme, i stedet for å vente til vi har den på dørstokken.»¹⁵ Dette er faktisk en legitimering av angrepskrigen over hele verden.

Edward N. Luttwak er en klar tilhenger av USA som supermakt innen det amerikanske establishment. Her er hvordan han beskriver en slik supermakts opptreden:

«Stormakter befinner seg i den situasjon at de truer, heller enn å bli truet. En stormakt kan ikke være det, uten å tilkjenne ulike typer krav som langt overskrider dens eget umiddelbare sikkerhetsbehov, krav som innbefatter beskyttelse av allierte og klienter såvel som andre ikke-vitale interesser.»¹⁶

Det er klart at kun USA kan være en slik makt i dag. Det eneste som bekymrer Luttwak er at amerikansk opinion vil motsette seg at amerikanske soldater dør på fjerne slagmarker for «ikke-vitale interesser», slik opinionen vendte seg mot Vietnamkrigen som kostet 55000 amerikanske soldater livet. Han har rett i denne bekymringen og dette forhold utgjør en av begrensningene i USAs maktposisjon. Spørreundersøkelser gjennomført av Chicago Council of Foreign Affairs gjennom en årrekke viser at flertallet av vanlige amerikanere ikke vil at landet skal engasjere seg militært for å forsvare land som Sør-Korea, Saudi-Arabia, Israel, Polen og Taiwan, altså land som har svært nære forbindelser med USA. Det samme spørsmålet er blitt stilt til medlemmer av den amerikanske eliten og viser at et flertall av denne gruppa ville intervensjon militært for disse landene. I spørsmål om bruk av USAs militærmakt omkring i verden viser undersøkelsene en økende avstand i elitene og vanlige folks holdninger.¹⁷ Man skal altså være forsiktig med å legge ansvaret for USAs supermaktspolitikk på den vanlige amerikaners angivelige dumhet eller superpatriotisme. Det er det amerikanske establishment som er pådriver for en ekspansiv utenrikspolitikk, ikke vanlige folk hvis sønner skal risikere livet i slike militære eventyr.

Hvor alvorlig problemet med tap av amerikanske soldater for ikke-vitale interesser er, viser debatten for eller mot bakkestyrker i Kosovo. Luttwak i den ovenfor siterte artikkelen ser ingen løsning på dette «problemet» innen de rådende politiske rammene. Han kaster derfor frem noen forslag med «ubehagelige moralske konnotasjoner»: USA kan opprette en leiehær etter Gurkha-modellen til britene, dvs bestående av soldater med en felles etnisk bakgrunn fra et tredje verden-område. Disse skulle så utgjøre infanteriet, altså bakkestyrkene, mens de mer avanserte tekniske operasjonene med mindre tapsrisiko, fortsatt skulle håndteres av amerikanske statsborgere. Forslag nummer to: USA oppretter en fremmedlegion, ledet av amerikanske offiserer men med fremmede soldater som har frasagt seg tidligere statstilknytning. Som belønning kan de etter en viss tids tjeneste stilles i utsikt amerikansk statsborgerskap.¹⁸ Luttwak er klar over at dette er forslag som i overskuelig fremtid neppe vil bli «alvorlig vurdert». Likevel: at de i det hele tatt formuleres i et tidsskrift utgitt av det amerikanske utenriksdepartementet og som reflekterer holdninger innen det politiske og akademiske establishment, sier ikke så rent lite om mentalitet og bekymringer i disse kretsene.

Statssuverenitet – kritikk og krise

Kosovo-krigen ble en krig om etikk og moral. På mange måter kuliminerte en tendens til moralisering av politikken med denne krigen. En lenge tenkt tanke om humanitær krig for menneskerettighetene ble her endelig «materialisert». To forhold virket her i samme retning. For det første er det humanitære engasjement blitt styrket i vestlige lands opinion etter 1945. For det andre den faktiske utviklinga mot økte forskjeller i verden og borgerkrig og kaos innad i en lang rekke stater. Økt informasjon om forholdene, særlig i den tredje verden, styrket ideen om at de rike statene måtte gjøre mer for å hjelpe de svake. Likevel – det er et enormt skritt fra dette til den slutning at det skal være tillatt å gå til humanitær angrepskrig for å beskytte menneskerettene. Særlig uten FN-godkjenning.

Begrepet om nasjonalstaten og nasjonal suverenitet har vært utsatt for en diskreditering og relativisering i løpet av de siste 20 åra. Dette er en farlig trend som – dersom den får fortsette – vil virke destabiliserende på hele den internasjonale orden og også undergrave demokratiet og fungerende politiske kulturer fordi rammen for disse nettopp er nasjonalstaten. En fungerende folkerett er nettopp en funksjon av samvirket mellom uavhengige nasjonalstater. Alternativet er en verden hvor den sterkestes rett hersker og hvor en lang rekke stater synker ned i kaos og anarki.

I tråd med frigjøringen fra koloniveldet og dannelsen av en rekke nye stater, ble ideen om nasjonalstatens suverenitet styrket etter Andre verdenskrig. De første 20-30 åra etter Andre verdenskrig var uten tvil en epoke med nasjonal sjølhevdelse i den tredje verden som utfordret Vestens og USAs verdenshegemoni. Vietnamkrigen var i denne sammenheng kanskje den viktigste enkeltbegivenhet fordi den skapte en dyp krise i USAs maktstilling. De 25 år som er gått etter det forsmadelige nederlaget i Vietnam, har opplevd en delvis omsnuing av denne trenden. De to maktfaktorene som sto mot USAs hegemoni: kommunismen og de nasjonale uavhengighetsbevegelsene har begge fått en knekk og vil iallefall ikke gjenoppstå i sine gamle former. Men de underliggende sosiale og økonomiske konfliktene – de grunnleggende ulikhetene mellom og innen stater, det globale kapitalistiske utbyttingssystem – består fortsatt og vil skape nye nasjonale og anti-kapitalistiske bevegelser. Det lyktes i liten grad å bygge fungerende og demokratiske stater utafør de kapitalistiske kjerneområdene. Dette av to hovedgrunner: for det første undergraver den «frie», globaliserte kapitalismen statenes sjølråderett, og dermed evnen til økonomisk styring og sosiale utjevning. For det andre greide man ikke å løse de interne etniske, religiøse og andre gruppekonflikter innad i statene. Dess dårligere det gikk med å heve levestandarden, dess sterkere slo disse interne etniske, religiøse konfliktene ut i borgerkrigsliknende tilstander. Det oppsto en lang rekke tilfeller der stater befant seg på randen av kaos og der menneskerettene åpenbart ble

grusomt misaktet. Serbia/Kosovo er i denne sammenheng et av de mindre grusomme tilfellene.

Dette er den realhistoriske bakgrunnen for ideen om at det i økende grad er berettiget å blande seg inn i staters indre anliggende. På 90-tallet ble denne ideen satt ut i livet i ulike tilfeller og med vekslende suksess. Eksempler på dette er Haiti, Somalia, det internasjonale krigstribunal for Ex-Jugoslavia m.fl.¹⁹

Om det hadde vært den minste risiko for at det var de vestlige land med USA i spissen som risikerte innblanding i indre anliggende, så ville denne politisk-ideologiske diskrediteringa av nasjonalstaten – målbært av vestlige media og vestlige intellektuelle – aldri skjedd. Men det lå alltid i kortene at det var Vesten som eventuelt skulle intervenere mot menneskerettsbrudd i andre, ikke-vestlige og helst fiendtlige land. At Vesten – eller Europa – i kraft av sin «humanistiske tradisjon» ikke kunne «sitte stille å se på», men var forpliktet til å intervenere. Det ble skrevet bøker og avholdt konferanser om «Europas svik» på Balkan.

Og hva med de andre?

Det vil fortsatt ligge i kortene at ingen andre land – for eksempel Kina eller India – må få militær kapasitet og politisk vilje til å gjøre intervensjoner for det *de* definerer som humanitære hensyn. Men det er meget mulig at land av denne typen om få tiår nettopp vil utvikle en slik kapasitet, dette er tanker som også spøker i hodene på den amerikanske eliten og gjør den dypt urolig. Kosovokrigen var for slike relativt sterke stater slett ikke et signal om å føye seg for USA-hegemoniet, men tvert imot for å øke opprustninga og *sikre* den nasjonale suvereniteten i fremtida.²⁰ For elitene i land som India og Kina kan umulig akseptere logikken i NATOs out of area-strategi og USAs sjølutnevnte verdenspoliti-rolle. Det vil begrense og vanære disse elitenes statsprosjekter.

Dette er et perspektiv som totalt har manglet i vår hjemlige krigs-debatt. På et valgmøte med 100 000 tilhørere i Bombay den 11. Mai ropte den hindunasjonalistiske statsminister Atal Behari Vajpayee ut følgende spørsmål til mengden: «Hvem kan fortsatt være sikker i denne verden?» Det var ikke en referanse til Indias akutte fattigdomsproblem, men til Kosovo. I lys av Kosovo, sa han videre, er Indias beslutning om å prøvesprengte atomvåpen definitivt rettferdiggjort. En professor ved Nehru-universitetet i Dehli sier følgende: «India vil fra Kosovokrigen avlede retten til å gripe inn som ordensmakt i regionen.»²¹ Reaksjonene i en rekke andre land, med Russland og Kina i spissen, går i samme retning.

Jeg nevner ikke dette for å rettferdiggjøre indisk atom-opprustning eller hindunasjonalisme. Denne siste er sjølsagt ekstremt farlig i et land som også huser verdens største muslimske minoritet: 110 millioner muslimer. Jeg

nevner det fordi det illustrerer en nasjonalistisk reaksjon fremkalt av NATO/USAs politiske feilgrep. Et feilgrep varmt støttet av vestlige liberale intellektuelle og sosialdemokratiske «modernister» som sverger til globalisme og anti-nasjonalisme. De forstår ikke at deres holdninger understøtter en hegemoni-politikk som nettopp fremkaller det de aller mest frykter: økt nasjonalisme.

Kosovo var ikke et unikt tilfelle

Noe av det mest illevarslende ved tilfellet Kosovo, er at dersom Kosovo berettiger til «humanitær intervensjon» så gjelder dette også for en lang rekke andre og alvorligere tilfeller. Spørsmålet om selektiv moral, dvs en moral som skrues av og på alt etter hva som passer med politiske interesser, blir et akutt problem. Tilfellene av etnisk rensing, av undertrykkelse av minoriteter, av politisk forfølgning og av folkemord (som ikke fant sted i Kosovo) står i kø. Definisjonsmonopolet er viktig for å bestemme hva som er hva. Således er det nå offisiell USA-politikk at de 40000 som er drept i kurderkonflikten og de 3000 kurderlandsbyer som er lagt øde, ikke skyldes Tyrkias menneskerettsbrudd og ikke skal straffes med NATOs humanitære intervensjon. Her fokuseres det på kurderlederen Öcalan som den skyldige. I Kosovo derimot ble opp imot 3000 drept (på begge sider, mange som følge av kamper mellom UCK og jugoslaviske styrker) før krigen startet i mars 1999. Dette var «folkemordet» som ble sammenlignet med Auschwitz.²² På Øst-Timor ble nærmere 200000 drept etter Indonesias invasjon i 1975, med stilltiende godkjennelse fra USA og Storbritannia. 24 år gikk før det interne kaos i Indonesia tvang frem en FN-intervensjon. Over 50 år er gått etterat 780000 palestinere ble tvunget fra gård og grunn av sionistiske styrker i 1948. «Vi kan ikke reagere på hver eneste tragedie i ethvert verdenshjørne».²³ Men det er jo ikke slik at palestinerne, kurderne m.fl pga av en eller annen glipp er kommet langt bak i køen for humanitære intervensjoner. Det er derimot slik at de overhodet ikke står på amerikanernes liste over humanitære overgrep. USA vil aldri gripe inn mot sine klientstater Israel og Tyrkia. Og de vil også hindre Europa eller andre makter å gjøre slike inngrep. Statsminister Bondevik justerte seg raskt etter disse realitetene og snakket under Kosovo-krigen om «rettsstaten» Tyrkia, som altså side om side med Norge førte krig for menneskerettighetene på Balkan.

Kosovo var på ingen måte unikt verken hva gjelder grusomhet eller menneskerettsbrudd. At NATO angrep Jugoslavia og ikke andre land, kan altså ikke begrunnes med at Kosovo var verre enn de andre tilfeller. Dette innrømmes nå også av folk innen det amerikanske establishment. Mandelbaum i den overfor siterte artikkel skriver om dette:

«Serbernes behandling av albanerne i Kosovo før NATO-bombinga var langt fra eksemplarisk. Men målt ut fra det verste av alle mennskeretts-

brudd – mord – var den heller ikke eksepsjonelt dårlig. Langt færre folk hadde dødd som resultat av kampene i Kosovo før bombinga startet enn de som var drept i borgerkrigene i Sierra Leone, Sudan eller Rwanda....NATO-krigen bidro på ingen måte til å etablere en velfungerende standard for å avgjøre når en humanitær intervensjon kan gjennomføres.»²⁴

Under krigen ble vestlig opinion presentert for en rekke dramatiske meldinger som det var umulig å få bekreftet av uavhengige kilder. Det gjaldt konsentrasjonsleire, massegraver, drap på fremstående albanere. USAs forsvarsminister Cohen hevdet at 100000 kosovoalbanere var drept.²⁵ I dag tyder alt på at slike påstander er usanne eller grove overdrivelser. Etter at NATO-styrker overtok kontrollen i Kosovo ble området finkjemmet for å samle materiale for krigsforbryter-anklagene mot Milosevic-regimet. Ifølge den spanske rettsmedisineren Emilio Perez Pujol, anslåes tallet for albanske ofre for serbiske ugjerninger til under 2500, andre kilder hevder at tallet er under 1000.²⁶ Det kan ikke utelukkes at man vil finne flere albanske ofre. UCK-lederen Thaci – sjølutnevnt «statsminister» for en av to konkurrerende albanske regjeringer i Kosovo – hevdet kort etter krigens avslutning at det var 6000 savnede albanere.²⁷ Antallet drepte albanere vil neppe overstige dette tallet. Uansett: vi bør forstå at krigsforbryteranklager fremsatt under krig aldri er det samme som stadfestede krigsforbrytelser. Bare en objektiv domstol som behandler anklagene mot *alle* parter – Jugoslavia, NATO og UCK – kan bringe klarhet i hva som egentlig skjedde før og under denne krigen. Under NATO-angrepet hersket det krigsrett i Jugoslavia, som det tilsvarende ville vært i Norge under fiendtlig angrep. I en slik situasjon gikk de serbiske styrkene uten tvil brutalt frem mot de albanske sivile, særlig dersom de kunne mistenkes for å arbeide for UCK. De begikk menneskerettsbrudd og brudd på krigsrettens bestemmelse om beskyttelse av sivile under krig. Det samme gjorde NATO med sine bomber. Men det betyr verken at serberne gjennomførte folkemord eller systematisk etnisk rensing. Det var både borgerkrig og bombekrig i Kosovo. Både serbiske og albanske sivile flyktet og grunnene for denne flukten var langt mer sammensatt enn NATOs offisielle påstand om planlagt etnisk rensing. De 100000 døde som Cohen snakket om, lar seg definitivt ikke dokumentere. Flere og flere erkjenner disse forholdene, blant annet de forhenværende utenriksministrene Kissinger og Stoltenberg som begge har tatt avstand fra krigen. Stoltenberg kritiserer USA for å ha ført en anti-serbisk politikk gjennom hele 90-tallet «som nødvendigvis førte oss inn i denne krigen».²⁸ Snart er det bare de nyomvendte krigstilhengerne på venstresida, som Fischer i Tyskland og Solheim i Norge, som insisterer på den unike grusomheten, folkemordet og Auschwitz-tilstandene i Kosovo.

Resultatet

Men det kommer viktige forhold i tillegg. NATO har på ingen måte ødelagt den serbiske hæren. Og dersom Clausewitz fortsatt skal lyttes til, så er hovedmålet for enhver krig å gjøre fienden stridsudyktig. Kun 93 av serbernes ca 1200 pansrede kjøretøyer ble ødelagt. 576 soldater – av en styrke på rundt 40000 i Kosovo – ble drept. Rundt 1500 sivile jugoslaver (serbere og kosovo-albanere) ble drept av NATO-bombene.²⁹

Til dette vil man kanskje si at dette nettopp ikke var en krig, men en begrenset humanitær intervensjon. Det man i så fall oppnådde var å forårsake enorme skader på det sivile samfunn i Jugoslavia. Disse sivile skadene nærmer seg samme omfang som serbernes overgrep mot kosovoalbanere før krigen. Man tok dessuten bevisst sikte på å ødelegge det sivile samfunn ved å bombe elektrisitets- og vannforsyning. Den amerikanske avisa *Boston Globe* tok avstand fra dette, fordi dette ikke hadde noen militær betydning siden hæren hadde sine egne generatorer og egen vannforsyning.³⁰ Krigen bevisste mål var altså å ødelegge livsforholdene for de sivile, slik dette også var et uttalt mål under krigen mot Irak.³¹ USA motsetter seg etter krigen enhver hjelp for å bygge opp Serbia og ønsker altså et nytt Irak i Europa. En humanitær intervensjon som benytter seg av midler som her er nevnt kan ikke kalles humanitær.

Videre førte denne «humanitære intervensjonen» til at FN/NATO overtok suvereniteten i Kosovo. En NATO-styrke på rundt 50000 har ikke maktet å hindre en nesten total etnisk rensing av serbere og andre ikke-albanske folkegrupper, drap på sivile serbere og ødeleggelse av de gresk-ortodokse kirkene. UCK har nå gjennomført det serberne ble anklaget for å forsøke, nemlig et etnisk rent Kosovo. UCK gjennomførte også etniske rensinger, nedbrenning av hus og mord på serbiske sivile i de nesten 40% av Kosovo de kontrollerte sommeren 1998.³²

For første gang i historia er det gjennomført massive overgrep mot bestemte folkegrupper under FNs suverenitetsutøvelse. I NATO er det ingen politisk vilje til å stoppe UCK – etter USAs oppbakking av UCK var det heller ikke å vente. Da måtte man jo føre en ny, kaotisk og kostbar krig mot UCK og med politiske resultater som USA ikke kunne ha interesse av. Følger vi prinsippet om at den som utøver suverenitet i et område har det øverste ansvaret for innbyggernes sikkerhet (et prinsipp som ble benyttet da Milosevic-regimet hadde kontrollen over Kosovo), så blir konklusjonen den følgende: FN – og dets militære arm, NATO – er ansvarlig for en etnisk rensing som ser ut til å bli varig. «Verdenssamfunnet» som grep inn for å skape trygghet i Kosovo, har medansvar for en type urett som det samme «verdenssamfunnet» mener det er riktig å gå til krig for å stoppe. Dette er det paradoksale resultatet av det fredsforskeren Jan Øberg kaller moral-militarismen.

Sjøl utenriksminister Vollebæk ser ut til å ha fått kalde føtter. Han vedgår: «Vi har ikke klart å skape trygghet og sikkerhet, lov og orden i Kosovo, slik vi hele tida understreket var det viktigste...Vi kjente selvfølgelig ikke de totale konsekvensene av de beslutningene vi tok.»³³

Omringet av barbarer. Omringet av spøkelser

USA synes i økende grad å se seg omringet av «barbariske» tilstander, mennesker og til dels stater. «Når vi (dvs USA) speider inn i fremtida, så ser vi barbariske horder som oversvømmer oss....En realistisk vurdering av den verden vi beveger oss inn i må akseptere den muligheten at forferdelige ting venter oss. Barbariet er en konstant menneskelig mulighet.»³⁴ Og sant nok. Det vil aldri mangle på barbariske forhold, på umenneskelighet og brutalitet – også av en type som vestlige samfunn ikke er vant med. Heller ikke vil det mangle på terroristiske angrep mot vestlige interesser og mennesker. Her har vi i sannhet en uuttømmelig kilde for en vestlig moralsk opinion. Et mediaapparat som går i takt vil utvilsomt vite å sette nye konflikter og menneskerettsbrudd inn i sin «rette» moralistiske sammenheng. De liberale intellektuelles moralske engasjement vil ha glimrende kår. Det er bare en ting som vil være tildekket, at USA/NATO faktisk er en del av vår globale uorden og en vesentlig årsak til den. At USA sjøl er en bøllenasjon som ikke holder seg til elementær lov og rett.

USA med allierte skaper i dag uorden, fattigdom og utrygghet på direkte og indirekte vis.

- Ved å føre kriger, gjennomføre straffeaksjoner, forsøk på å drepe statsoverhoder o.l.
- Ved å eksportere våpen til alle verdens kriseregioner. 80% av verdens våpeneksport kommer i dag fra de 19 NATO-landene.
- Ved å være alliert med og beskytte en rekke reaksjonære, tom føydale regimer som ikke bare er udemokratiske men som bedriver systematisk terror mot egen befolkning.
- Ved å føre handelskrig og økonomisk boikott mot en rekke land, for øvrig i strid med egen frihandelsideologi.
- Ved å spre et kapitalistisk markedsregime som undergraver sosiale og institusjonelle strukturer i svake land og påtvinger dem å øke kløften mellom fattige og rike slik at sosial uro, terror og etnisk-nasjonale konflikter blir resultatet. Dette siste punktet er det viktigste. Det handler om selve det kapitalistiske system som USA er en avgjørende politisk og militær støtte for. I dette system hersker i dag mer og mer anarkiet der den sterkeste har rett.

Det er ikke nok å stirre på barbariet i fremmede land. Det er også nødvendig å spørre om årsaken til barbariet og om «vi», den mektige og sjøltilfredse NATO-verden, har noe med disse årsakene å gjøre. For eksempel kan man

spørre: hva slags økonomisk politikk har «verdenssamfunnet» ført overfor Jugoslavia? Har denne økonomiske politikken noe med Jugoslavias interne økonomiske krise å gjøre, en krise som på sin side var bakgrunnen for oppløsninga av det gamle Jugoslavia? Før liberale og moralsk engasjerte mennesker begynner å stille denne typen spørsmål, vil engasjementet være både blindt og naivt.

Imidlertid er det langt frem før man stiller slike kritiske spørsmål. Det må sannsynligvis en dypere krise til, tap av mange soldater, massiv motstand fra ikke-vestlige land o.l. I overskuelig fremtid vil nok USA/NATOs grunnholdning dessverre ligne mer på den berømte ridder Don Quijotes – denne parodiske skikkelse som for all fremtid har gitt ridderromantikken et komikkens skjær. I det han drar ut i verden leser vi:

«Det som særlig drev han hertil var tanken på at verden sukket efter en sådan befrier. For det var jo han som skulle avvaske beskjæmmelser, rette på urett, bøte på utilbørligheter, avskaffe misbruk og straffe all ondskap.»³⁵

Vi bør tenke på at Cervantes skapte sin Don Quijote under inntrykket av krisa i datidas verdensimperium: Spania. Don Quijote «ser» verden på en fundamentalt fordreid måte, noe som resulterer i en rekke konflikter med den samme verden. Overalt ser han mulige onde makter som straks må bekjempes. Disse onde maktene har han ingen forståelse av, vet ikke hvordan de har oppstått eller hvor de kommer fra. Det er spøkelses i sitt eget sinn han til syvende og sist kjemper med. Parallellen slutter her, for «tilfellet» USA/NATO er langt fra så komisk og harmløst. Kosovokrigen hadde lite med komikk å gjøre. Kosovo ble aldri stedet for et strålende moralske korstog. Og verden – som blir uberørt av Don Quijotes aktivisme – blir aldri det den var etter NATOs første angrepskrig.

Den liberale mystifikasjonen

Kanskje et positivt resultat av Kosovokrigen vil bli at den bidro til avsløre spøkelses, at den setter et skarpt lys på de herskende forestillingene innen Vestens politiske elite. Den sjøtilfredse liberalisme som har behersket den politiske scenen i de siste 20 åra, ser nå ut til å ha løpt linen ut. Dette ikke bare pga Kososvo, men fordi virkningene av den tiljublede globale kapitalisme mer og mer viser sitt stygge ansikt.

Et hovedargument mot marxistene var i disse 20 åra at liberalismen forsvarer retten og rettsstaten som en forutsigbar samfunnsordning i motsetning til «totalitære» og vilkårlige statsinngrep. I et av liberalismens grunn-dokumenter, nemlig Lockes *Two Treatises of Government*, kan vi lese: «Wherever law ends, tyranny begins.»³⁶ Hvor loven opphører, begynner tyranniet. Det var iallefall noen liberalere som var så tro mot den liberale tradisjon at de erkjente og åpent uttrykte at NATOs folkerettsbrudd og out of

area-strategi er uforenelig med rettsidealene innen denne tradisjonen. En av dem her hjemme var Francis Sejersted, som sluttet seg til Aksjonen mot nye NATO. Men han var i et forbausende mindretall blant liberale og sosialdemokratiske intellektuelle. Heretter kan han vel nærmest betraktes som en liberalismens museumsvokter.

I 1947 – midt i en ideologisk brytningstid – utga den franske filosofen Maurice Merlau-Ponty boka *Humanisme og terror*, et vesentlig innlegg i debatten om kommunisme og moral på bakgrunn av Stalins Moskvaprosesser. Merlau-Ponty analyserer og forsvarer individet som moralsk-politisk aktør i den forstand at samfunnssystemet, partiet, ideologien aldri kan forlange en absolutt solidaritet av individet, hinsides enhver sjølstendig refleksjon og kritikk. I så måte forsvarer han i egne øyne en liberal verdi og kan derfor oppfattes som en liberaler. Samtidig anerkjenner han marxismen som den mest omfattende teori om den konkrete historia, en historie uten entydighet og en historie hvor individet som moralsk aktør alltid befinner seg. Han angriper følgelig liberalismens sjølførståelse om at verden består av abstrakte individer som enten bekjenner seg til liberale verdier og derfor er gode og fornuftige eller ikke bekjenner seg til slike verdier og derfor er onde eller irrasjonelle. «Da forblir vi i det lykkelige liberale univers, hvor man vet hva man gjør og iallefall har sin samvittighet i orden.»³⁷ Han legger viktige premisser for det som seinere ble kalt det tredje standpunkt. Han vil verken identifisere seg med stalinismens degenererte sosialisme (og dermed heller ikke med det franske kommunistpartiet) eller med anti-kommunismen som direkte eller indirekte blir forsvarere for det kapitalistiske utbyttingssystem.

Dagens dominerende liberalisme er en uforpliktende og utydelig posisjon, en blanding av opportunistisk makttilpassning og filosofisk idealisme, som ligger milevis unna Merlau-Pontys kritiske analyse. De liberale idealene er maktas offisielle språk – de som har makt og de mange som aspirerer til makt må lære seg dette språket, et språk som i dag ureflektert fyller vårt medielandskap. Dagens liberalisme er naiv i den forstand at den helt mangler blick for det Merlau Ponty kaller «den liberale mystifikasjon», dvs liberalismens karakter av ideologisk rettferdiggjøring av de bestående forhold. Hva består denne liberale mystifikasjon i? Den består i at bekjennelsen til liberale verdier (som altså Merlau-Ponty forsvarer) i seg sjøl betraktes som garanti for å være hevet over politikkenes snuskete, interessebestemte realiteter. Den liberale posisjon ser på seg sjøl som en uomgjengelig meta-posisjon. Den ser på seg sjøl som en posisjon som aldri skjuler eller legitimerer makt og naken aggresjon, mens det nettopp er dette de andre posisjonene – og især marxismen – alltid kritiseres for. Liberalerne snakker mye om friheten på et abstrakt plan. Men, sier Merlau-Ponty

«vi må minne om at frihet er et løgnaktig emblem...så snart det stivner til en ide og så snart man begynner å forsvare friheten i stedet for frie mennesker. Man foregir å ivareta det menneskelige – hinsides all poli-

tikkens elendighet. Faktisk velger man nettopp i dette øyeblikk en helt bestemt politikk.»³⁸

For kort tid siden forsvarte mange opplyste og i egne øyne progressive liberalere NATOs bombekrig mot Jugoslavia. Forsvaret skjedde med henvisning til etiske prinsipper og ble gjort med en iver som langt overgikk den tradisjonelle høyresida. Overfor dette faktum blir det viktig at Merlau-Ponty minner oss om det lite omtalte forholdet mellom liberalisme og vold, mellom humanisme og terror.

«Det finnes en aggressiv liberalisme. Den er et dogme og dermed allerede en krigsideologi. Man gjenkjenner den på at den elsker prinsippenes salige himmel, at den aldri benevner de geografiske og historiske omstendighetene som muliggjør dens eksistens. Den bedømmer de politiske systemene abstrakt uten å ta hensyn til de gitte betingelsene som de har utviklet seg under. Den er i sitt vesen voldelig, og vil ikke nøle med å bruke vold i pakt med teorien om den verdslige arm.(dvs den middelalderste teorien om retten til å føre krig i Guds navn og på Guds vegne. A.O.)»³⁹

Merlau-Ponty henviser altså her til konflikten mellom liberalismen som ideal og liberalismen som en konkret politisk praksis og konstaterer en konflikt mellom teori og praksis. I tillegg påpeker han liberalismens blindhet overfor sin egen praksis og konsekvensene av denne. Man fraskriver seg enhver sammenheng med de negative sidene ved kapitalismen, samtidig som man gjør Marx' teori ansvarlig for Stalins terrorvelde. Man bedømmer seg sjøl ut fra sine gode hensikter (feks i Kosovo) – man bedømmer sine motstandere ut fra deres slette resultater. Man benytter altså to ulike standarder, to ulike former for politisk regnskapsførsel.

Vi kan ikke bedømme liberalismen og den liberale kapitalisme kun ut fra dens ideer, fordi disse ideene ikke kan isoleres fra liberalismens voldsbruk, en voldsbruk både av indirekte (markedsmessig) og direkte natur. Som Merlau påpeker: ideene og voldsbruken utgjør en helhet. «Prinsippenes renhet ikke bare tåler voldshandlinger, men krever dem også.»⁴⁰ Tida for den gemyttlige omgang med denne varianten av liberalisme bør etter Kosovo nærme seg slutten.

NOTER

- 1) *Ny Tid*, 16.10.1998.
- 2) *Nordlys*, 16.4.1999.
- 3) Stuart Hampshire, *Morality and Conflict*, Oxford, 1983, s. 9.
- 4) Jugoslavia skulle presses til å godta NATO-kontroll over Kosovo. Jfr. Peter Gowan i *New Left Review* 234, mars/april 1999, s. 100-102.
- 5) Se M. Mandelbaum, «A Perfect Failure», *Foreign Affairs*, sept./okt. 1999, s. 8.

- 6) Richard Barnet, *The Roots of War*, NY, 1972 s. 21.
- 7) Sitert av Johan Galtung i *Klassekampen* 1.11.1999.
- 8) Edward Said, *Culture and Imperialism*, NY, 1994, s. 286-87.
- 9) Om SV og krigen mot Jugoslavia, se Hans Ebbings bidrag i dette festskriftet.
- 10) *Dagbladet* 18.04.99.
- 11) M. Foucault, *Ethics. The essential Works of Michel Foucault*, Vol 1, London, 1997 s. 114.
- 12) *International Herald Tribune*, 9.3.1992, s. 1-2.
- 13) Jfr R. Geiger, *Grundgesetz und Völkerrecht*, 2.Aufl. München, 1994, s. 364ff..
- 14) R. Connaughton, *Military Interventions in the 1990s. A new logic of war*, London/NY, 1992, s. 5.
- 15) Sitert av Michael Klare, «Clintons doktrine» *Klassekampen* 10.4.1999.
- 16) «Where are the Great Powers?» *Foreign Affairs*, juli/august 1994, s. 26.
- 17) Se *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 17.3.1999.
- 18) *Foreign Affairs*, juli/august 1994, s. 28.
- 19) Se Volker Rittberger, Martin Mogler, Bernhard Zangl: *Vereinte Nationen und Weltordnung. Zivilisierung der internationalen Politik?* Opladen 1997.
- 20) Jfr om nasjonalstaten og globalisering generelt, min artikkel i *Vardøger* 24/98, «Globalisering, klasser og stater».
- 21) Se *Neue Zürcher Zeitung* 2.6.1999.
- 22) Erik Solheim påsto sågar at det var folkemord i Kosovo i oktober 1998, på et tidspunkt da rundt 1000 var drept. Se *Ny Tid* 16.10.1998.
- 23) Bill Clinton ifølge *Klassekampen* 3.7.1999.
- 24) *Foreign Affairs*, sept/okt. 1999, s. 6.
- 25) *Klassekampen*, 25.5.1999.
- 26) Se *Klassekampen* 4.11.1999.
- 27) *Neue Zürcher Zeitung* 16.7.1999.
- 28) Se *Nordlys* 16.11.1999.
- 29) Disse tallene bygger dels på NATOs, dels på jugoslaviske oppsummeringer, se *Der Spiegel* 3.1.2000, s. 130.
- 30) Gjengitt i *International Herald Tribune*, 27.5.1999.
- 31) Se uttalelse av Pentagon-mannen John A. Warden i *Klassekampen* 25.6.1991.
- 32) Se *Neue Zürcher Zeitung* 2.9.1998 og samme avis 27-28.2.1999.
- 33) Sitert etter Hartvig Sætra, «Tilstår Vollebæk krigsbrotverk?» *Nordlys* 11.11.1999.
- 34) David Tucker, «Fighting barbarians», *Parameters. Journal of the US Army War College*, vol 28, sommer 1998.
- 35) Cervantes, *Don Quijote*, Første bok, kap. 2.
- 36) John Locke, *Two Treatises of Government* ed. Goldie, London 1993, s. 217.
- 37) Maurice Merleau-Ponty, *Humanismus und Terror*, Frankfurt 1966, bd 1, s. 31.
- 38) Merleau-Ponty, *Humanismus und Terror*, bd 1, s. 18.
- 39) Merleau-Ponty, *Humanismus und Terror*, bd 1, s. 18.
- 40) Merleau-Ponty, *Humanismus und Terror*, bd 1, s. 7.

Arnulf Kolstad

VED ET JUBILEUM – HAR VI NOE Å FEIRE?

Foranledningen til dette *vardøger*-heftet er den runde dagen til en intellektuell maratonløper. 60-årsdagen til Rune faller typisk nok sammen med et annet jubileum *vardøgere* kan markere. «De intellektuelle» oppsto som gruppe for ett hundre år siden. Da ble ordet intellektuell for første gang brukt som et substantiv og ikke bare som et adjektiv.

Det skjedde i forbindelse med Dreyfussaken i Frankrike. «Æren» tilkommer ikke de intellektuelle selv, men en av antidreyfusardene, nemlig Ferdinand Brunetière. Han var litteraturhistoriker, medlem av Det franske Akademi og redaktør av Europas største og mest kjente månedsskrift: *Revue des deux mondes*. I 1898 hadde han skrevet et svar til noen «intellektuelle», der han med tydelig henvisning til Émile Zola's engasjement i Dreyfussaken skrev:

«Selv en nokså berømt romanforfatters innblanding i en sak som handler om militærjustis, forekommer meg like malplassert som en gendarmeri-obersts innblanding i spørsmålet om romantikkens opprinnelse.»¹

Forfattere, akademikere og folk flest skulle altså bli ved deres lest, ikke engasjere seg i spørsmål som angikk samfunnet mer generelt. Eller med andre ord: et politisk engasjement er uønsket, det skal man overlate til politikerne og byråkratene.

For 100 år siden var den slags utsagn egnet til å opprøre forfattere, akademikere, kunstnere og andre som tenkte med sin egen hjerne og lyttet til sitt hjerte. Brunetière's utfall satte faktisk i gang en diskusjon om de intellektuelles rolle. En som deltok i ordskiftet var den danske litteraturkritikeren Georg Brandes (1842-1927). I den fjerde av i alt ti artikler Brandes skrev om Dreyfussaken, drøftet han pressens og de intellektuelles holdning, med særlig brodd mot Brunetière. Det som særlig opphisset Brandes var at han «hånte de såkalte *intellektuelle* for deres kamp mot de ulovligheter som var begått mot Dreyfus».² Betegnelsen «intellektuell» var nemlig blitt brukt av Brunetière i en spottende og nedsettende betydning om alle dem som skrev under på et protestskriv til presidenten dagen etter offentliggjøringen av Émile Zola's «J'accuse» i avisa *L'Aurore* den 12. januar 1898.³

«Artikkelen er et mesterverk, et crescendo av indignasjon over den vanære som statsapparatet har påført den franske nasjon og et harmdirrende angrep på de herskendes manipulasjon med sannheten, deres nasjonalisme, korpsånd, klerikalisme og antisemittisme. Artikkelen var en milepæl for dreyfusardene, som nå fikk mot og styrke til å organisere seg

og skjære igjennom løgnen. (...) teksten fremstår som et sviende anklageskrift beregnet på å ruske opp i den offentlige mening.»⁴

Betegnelsen *intellektuell* som fra Brunetière's side var ment ærekrenkende, fikk snart den motsatte betydning. Det ble først en hedersbetegnelse på dreyfusardene og dernest for alle som kritisk, uredde og uavhengig engasjerer seg i samfunnsspørsmål.

Georg Brandes som kjempet for Dreyfus' frifinnelse, ble skyldt huden full i franske aviser, noe han kommenterer i et brev til den russiske anarkisten Peter Kropotkin:⁵

«Hva er det dog for en presse de har i Frankrike, journalistene er en samling banditter!»⁶

Denne slutningen trakk Brandes fordi 90% av franske media var imot Dreyfus og de som støttet ham. Det ble oppfattet som forræderi og bakvaskelse, spesielt når en utlending som Georg Brandes engasjerte seg.

Men hva var bakgrunnen for at de intellektuelle, eller dreyfusardene, ble så forhatt og forfulgt ved forrige århundreskifte?

Dreyfussaken

Alfred Dreyfus (1859-1935) som var offiser i den franske hærens generalstab, ble den 15. oktober 1894 anklaget for spionasje for tyskerne. Den 22. desember ble han dømt til degradering og livsvarig deportasjon til Djevløya, dit han straks etter ble sendt. Bakgrunnen for spionasjeanklagen var noen dokumenter som hadde forsvunnet fra et kontor i krigsministeriet i januar samme år, og som takket være et anonymt brev ble koblet til Dreyfus.

I begynnelsen tok nesten ingen notits av dommen, bortsett fra i reaksjonære og antisemittiske kretser der det ble gjort et nummer av at Dreyfus var jøde. Men da det etter hvert ble klart at Dreyfus var uskyldig dømt, krevde dreyfusardene at dommen skulle oppheves. Det gikk ikke lang tid før regjeringen også var klar over at anklagene mot Dreyfus var basert på falske vitneutsagn og fabrikkerte bevis. Blant annet fordi Dreyfus var av jødisk avstamning så man bort fra moral og rettferdighet, og forsøkte å skjule sannheten. De nasjonalistiske franske media hadde pisket opp en bølge av rasehat og sjåvinisme, og da Dreyfus' overordnede, oberst *Marie-Georges Picquart* i juli 1896 meddelte sine overordnede at han hadde funnet bevis for at Dreyfus var uskyldig, forsøkte generalstaben og regjeringen med alle midler, herunder fengsel, å lukke munnen på ham.

Picquart hadde oppdaget at brevet som fulgte de stjalne dokumentene ikke var skrevet av Dreyfus, men av en major *Marie-Charles-Ferdinand Walsin Esterhazy* som siden 1894 hadde gitt tyskerne militære opplysninger. Elleve av Europas mest ansette skriftekspertene erklærte at Dreyfus ikke hadde skrevet følgeseddelen han ble dømt på grunnlag av. Dermed ble mistanken rettet mot Esterhazy. Men han ble frikjent i januar 1898. Dette var den direkte

foranledningen til Zola's artikkel der han anklaget regjeringen og generalstaben. I første omgang førte det ikke til stort annet enn at Zola ble dømt til et års fengsel og Picquart sparket fra hæren. Georg Brandes reagerte:

«Kampen står nå, skriver han, 'mellom Krigerkasten, Gejstlighed og Regering paa den ene Side og en Haandfuld frisindede Elementer paa den anden, der ikke sidder inde med andet Vaaben end Sandheden'. Og sandheden er, at Dreyfus er uskyldigt dømt, det ved efterhånden alle og enhver, også regeringen og officerskorpset, men 'Dreyfus bør vedblive at bøde, for at ikke Statsordenen skal sprænges: han er Soldat, han bør ofre sig for sit Land.' Det er altså nu udelukkende af statshensyn, af frygt for at den reaktionære presses og massernes antisemitisme kunne føre til statskup, at løgner triumferer.»⁷

For å overbevise offentligheten om at Dreyfus var skyldig la krigsministeren fram flere bevis. Men Picquart dokumenterte at to av bevisene ikke angikk Dreyfussaken og at det tredje beviset var et falsum. Generalstaben måtte innrømme falskneriet, og oberstløytnant *Hubert-Joseph Henry* som sto bak svindelen, ble arrestert. Kort tid etter begikk han selvmord. Først da besluttet Krigsministeriet at saken skulle opp på nytt for en høyere rett, og dommen over Dreyfus ble opphevet. Da hadde Dreyfus sittet fem år på Djevløya og vært utsatt for gruffull behandling. Saken ble sendt til en ny krigsrett i september 1899. Dreyfus ble dømt påny, denne gang til 10 års fengsel.

De intellektuelle som hadde «sannheten som våpen» fikk imidlertid fram nye bevis, og en appelldomstol bestemte i mars 1904 at saken skulle gjenopptas. I juli 1906 ble Dreyfus endelig frifunnet. Han vendte tilbake til hæren, ble forfremmet til major og mottok æreslegionens ridderkors.

En håndfull kvinner og menn – de intellektuelle

Hadde det ikke vært for en håndfull kvinner og menn, dreyfusardene, de første intellektuelle, kjente forfattere, politikere og journalister som Émile Zola, Anatole France, Georges Clemenceau og Jean Jaurès som startet en kampanje for at sannheten skulle seire, ville Dreyfus ha endt sine dager på Djevløya. Etter årelang kamp lykkes det for de intellektuelle, som etter hvert ble en stor bevegelse, å endre den offentlige mening, tvinge statsapparatet og oppnå rettferdighet.

Det var de intellektuelles uredde kamp i offentligheten, mot den politiske klassen og store deler av media, som førte til at løgner ikke triumferte. Departementer og domstoler opptrådte som lydige redskap for antisemittismen, nasjonalismen og maktas interesser, noe ikke minst Zola gjennomskuet.

«Det afgørende for Zola's personlige engagement var det faktum, at han indså, at man ikke ville komme sandheden nærmere ved hjelp af domstolene, men at der måtte rejses en offentlig mening, en stemning i

befolkningen. Og han satte sig i spidsen for dannelsen af en sådan demokratisk opinion, fx. ved at rette en appel til ungdommen om at tage stilling, vel vidende at han risikerede en voldsom omvæltning i sit hidtidigt rolige forfatterliv samt at miste flertallet af sine læsere, som utgjordes af et borgerskab, der generelt var fjendtlig stemt mod dreyfusardene.»⁸

Et fremtredende trekk ved de intellektuelle i og utenfor Frankrike ved forrige århundreskifte var den sterke reaksjonen mot urettferdighet og undertrykkelse av enkeltpersoner og politiske, rasemessige eller religiøse mindretall. Denne solidariteten med de undertrykte og mishandlede gjorde dem forhatte blant den politiske klassen og var bakgrunnen for forakten og den nedsettende omtalen av «de intellektuelle».

«Folket lar seg i lengden ikke villed»

De fleste vil i dag, i etterpåklokskapens behagelige lys, fordømme og moralisere over den politiske klassen i Frankrike, over rettsapparatet, media og statlige myndigheter som tjente rasistiske, reaksjonære og nasjonalistiske krefter i samfunnet. Men kan vi være sikre på at forholdene er så annerledes i dag? For eksempel i Norge? Er det også her i landet politiske rettsavgjørelser som åpenbart er feilaktige, men som forsøkes opprettholdt med fabrikkering av materiale og løgnaktige «bevis»? For dagens intellektuelle er ikke oppgaven å hedre forgangne intellektuelle, men inspireres av dem til å rette blikket mot urettferdighetene, overgrepene og løgnaktighetene i vårt eget samfunn. Også i våre dager må vi sette vår lit til en «håndfull menn og kvinner» som ikke lar seg skremme eller imponere av myndighetenes propaganda om at rettferdigheten alltid skjer fyllest, og at byråkratiet aldri begår feil som det vil tildekke. Kritikken og analysen av statsapparatet, departementene, byråkatiene, de offentlige kontorene må skjerpes. Så lenge mediene stort sett har abdisert som den fjerde statsmakt med en samfunnskritisk funksjon, og spiller om mulig en enda mer bedrøvelig rolle enn for 100 år siden, da 90% av avisene knapt løftet en finger for å avsløre krigsministeriets og rettsapparatets bedrag og løgner, i en slik situasjon må de intellektuelle skjerpe kritikken, analysene og engasjementet. Når det skjer, vil man, som Brandes skriver, være vitne til «at folket ikke i lengden lar seg villed», selv om det alltid er «bearbeidet, ofte hypnotisert».⁹

Det kan trekkes fram paralleller til Dreyfussaken fra nåtidas Norge. I det følgende skal jeg gjennomgå en aktuell sak, som ikke gjelder en jøde, men en svart afrikaner. Den viser hvordan den norske regjeringen, justis- og utlendingsmyndighetene opptre når flyktninger fra borgerkrigsområder søker beskyttelse her i landet. Den avslører nåtidas subtile fremmedfiendtlighet, den gir eksempler på inkonsistens, og forsøk på å tilsløre sannheten. Og selvfølgelig en for systemet naturlig mangel på nestekjærighet.

Peter Emmanuel Kyemaire¹⁰

13.08.1995 ankom Peter Emmanuel Kyemaire,¹¹ født 01.01.1970 i Nyagatare i Rwanda, av foreldre Yohana Bitorwa av Hutu stamme og Fath Mukakarisa av Tutsi stamme, oppvokst samme sted, til Fornebu flyplass utenfor Oslo. Han hadde 4 års skolegang, snakket Ikinyarwanda, og litt engelsk. På Fornebu ble han tatt imot av en representant for Asker & Bærum Politikammer ettersom han søkte om hjelp og beskyttelse mot forfølgelse i sitt hjemland. Han hadde flyktet fra Rwanda på grunn av borgerkrigen mellom tutsier og hutuer. Da krigen brøt ut i Rwanda i oktober 1990 flyktet familien til Uganda. Der satt de i flyktningeleir fram til begynnelsen av 1993, til Uganda ikke ville ha dem lenger. Moren døde i flyktningeleiren. Peter, faren og broren reiste tilbake til gården i Nyagatare, et tutsi dominert området. Kort tid etter ble faren og broren drept. Peter Emmanuel ble tatt og torturert, men slapp unna med livet i behold.

Borgerkrigen var verre enn noensinne. I august 1994 startet hutuene massakreringen, og i løpet av noen uker var nesten 1 million rwandere myrdet. Folkemordet i 1994 var kulminasjonen på årtier med stammekrig, men ikke slutten på den. Tutsiene ville ha hevn i årene som fulgte. Det var livsfarlig for Peter i Rwanda. De fleste av vennene og hans nærmeste var drept. Peter ville flykte for å redde livet.

I 1995 fortalte han en ugandisk venn av faren om beslutningen. Farens venn lovt å hjelpe. Og søndag 13. 08. 1995 fikk Peter et ugandisk pass,¹² samt flybillett til Norge, med beskjed om at såsnart han landet skulle han ta kontakt med myndighetene, forklare situasjonen: at familien hans var utryddet og at han trengte beskyttelse. Norge var et fredelig land der folk forsto å hjelpe dem som var i nød, sa vennen, og Peter Emmanuel trodde det var sant.

Det var dette representanten for Asker & Bærum politikammer fikk høre på Fornebu da Peter ankom. Det samme fortalte han under avhøret i Sandvika på Politikammeret den 26. 08. 1995. Og det samme har han fortalt alle som er interessert i en svart afrikaners skjebne i Norge på slutten av 1990-årene.

Problemet for Peter Emmanuel er at myndighetene ikke tror ham. Politiet, Utlendingsdirektoratet (UDI) og Justisministeren hevder at han er en annen enn den han utgir seg for, fordi han flyktet med et ugandisk og ikke et rwandisk pass.¹³

«De ugandiske myndigheter vil gi Kyemaire beskyttelse»

I tillit til at norske myndigheter behandler mennesker i nød på en anstendig måte, og fordi han er en hederlig person, ødela ikke Peter Emmanuel det ugandiske passet under flyreisen til Norge, slik mange andre asylsøkere har gjort, og må oppfordres til å gjøre.¹⁴ Han la fram passet på Fornebu og

fortalte sin historie, – som altså ingen myndighetsperson tror på. «Han har ugandisk pass, derfor er han ugander, og kan få beskyttelse der», mente norske justismyndigheter. I UDI's språkdrakt:

«Ugandiske myndigheter har således akseptert at han benytter ugandisk reisedokument. Dette indikerer en tilhørighet til Uganda som anses tilstrekkelig for retur dit.»¹⁵

Eller som statsråd Aud-Inger Aure skriver:

«Utlendingsmyndighetene har... kommet til at Kyemaire har beskyttelse i Uganda fordi han har fått pass av de ugandiske myndigheter og at de således har vist at de vil gi ham nødvendig beskyttelse.»¹⁶

Hvordan Justisministeren «har kommet til» at Kyemaire har beskyttelse i Uganda, røper ikke Aud-Inger Aure. Hun uttrykker bare en forhåpning og gir en garanti som skal vise seg å bli skjebnesvanger.

En svart som ikke lyver?

Da jeg møtte Peter Emmanuel like før jul i 1996, var jeg ikke overbevist om at han var en løgner. Det kunne være at vi her faktisk sto overfor en svart afrikaner som snakket sant. Tro det eller ei. At han var gjeter- og gårdsgutt uten særlig skolegang fra Nyagatare i Rwanda. At han hadde sett faren og broren bli drept under borgerkrigen og at han selv hadde klart å slippe unna. Kanskje snakket han sant da han fortalte at vennen hadde sagt han måtte reise til Norge for der var myndighetene forståelsesfulle og menneskene hyggelige? Jeg så faktisk ikke helt bort fra det. Jeg tror jeg ville interessert meg for Peter Emmanuel selv om han hadde vært hvit. Jeg tror jeg også da hadde forsøkt å hjelpe et ungt menneske som hadde sett faren og broren bli drept, som hadde mistet alt han hadde av familie, som ikke hadde noen i hele verden. Som hadde blitt skuffet, men ikke motløs av å møte myndighetene i et land han hadde hatt store forventninger til. Og hva mon de samme myndighetene i Norge hadde gjort hvis Peter, 25 år gammel, hadde sett faren og broren bli drept, og ikke hadde annen familie, – og den eneste forskjellen var at han var hvit og norsk?

Men hvordan bevise at en afrikaner er den han utgir seg for? Er det i det hele tatt mulig å avgjøre om en svart snakker sant? Norske myndigheter hadde pekt på passet og et par perifere detaljer de hadde misforstått i asylavhøret, han er en alminnelig svart løgner, tenkte norske Utlendingsmyndigheter, ut med ham, første fly til Uganda. Slik reagerer det norske utlendingsbyråkrati i våre dager, enten justisministeren er kristen eller Venstreman med *human touch*.

Men jeg var altså ikke overbevist, og mente det måtte være mulig å avgjøre om Peter virkelig var fra Nyagatare. Derfor ble det arrangert en test der han skulle snakke på sin egen dialekt, fortelle om oppveksten og livet i Nyagatare, om maten de spiste, dåpsritualer, fester de hadde, om ordtak de

brukte, kort sagt alle de små ting som kan avsløre hvor et menneske hører hjemme. Dessuten ble det gjennomført en dialektprøve for å finne ut hvor han kom fra. Jeg trodde UDI og innvandringsmyndighetene var interessert i denne dokumentasjonen, og ville bruke den for med større sikkerhet å kunne ta en avgjørelse om Peters identitet. For vi hadde vel ikke en offentlig administrasjon som ikke var interessert i å få fram sannheten? Jeg mente til og med at UDI sjøl burde ha foretatt en slik kulturbakgrunns- og språkverifisering når hjelpeløse mennesker kommer til landet for å søke beskyttelse, og det er tvil om identiteten deres.

«Bevisopptak» ble foretatt med hjelp fra dialektforskere ved NTNU. Samtalene ble tatt opp på bånd og video. Ettersom det er få rwandere i Norge, kom en kvinne (tutsi) fra København for å samtale med Peter Emmanuel. Denne kvinnen, som ikke kjente Peter på forhånd, men som kjente området han kom fra, var ikke tvil: Peter Emmanuel måtte være den han utga seg for. Han hadde detaljert kjennskap til seder, skikker, ordtak, osv. fra det området i Rwanda han hadde sagt at han hørte hjemme i. Hun skrev en erklæring om dette, og alt materiale, lydbånd og video, ble sendt til Justisministeren og UDI. Jeg regnet med at saken nå ville komme i et nytt lys. Jeg trodde den slags dokumentasjon interesserte norske myndigheter i et tilfelle, og at de ihvertfall ville få lydbåndopptakene gjennomgått av egne eksperter, hvis de ikke trodde på den skriftlige erklæringen fra den rwandiske kvinnen.¹⁷

Hverken UDI eller Justisdepartementet har til dags dato, mer enn tre år senere, gitt noen tilbakemelding som tyder på at båndene er analysert av eksperter på afrikansk språk og kultur. Lydbånd og film ble returnert uten kommentarer. Justismyndighetene opptrer som om dokumentasjonen ikke foreligger. Men skråsikkerheten forsvant, og justismyndighetene åpnet opp for at Peter muligens er født i Rwanda. For å avklare statsborgerskapet nærmere forslø Justisdepartementet at Peter skulle fremstilles ved Ugandas ambassade i København. Forslaget røpet at justismyndighetene i 1998 fortsatt var i tvil om Peter Emmanuel's identitet. Men språk- og kulturdokumentasjonen som forelå ville departementet ikke vite av.

Justisdepartement advares mot utlevering til Uganda

Peter Emmanuel forklarte at han var engstelig for å besøke den ugandiske ambassaden ettersom passet var tilegnet ulovlig og fordi ugandiske myndigheter kunne få kjennskap til identiteten til den som skaffet ham passet. Samtidig ble Justisdepartementet gjort oppmerksom på farene ved fremstilling og utlevering til Uganda:

«På søkerens vegne vil vi herved få lov til å uttrykke vår sterke skepsis (mot fremstilling), i utgangspunktet på *prinsipielt* grunnlag. Det vil si å fremstille for en fremmed makt, på deres territorium, en mann som har søkt sin beskyttelse her i landet. De *praktiske* motforestillinger er for det

første knyttet til at den ugandiske myndighet får framstilt et menneske som har brutt ugandisk lov ved å bruke deres pass og for det andre at ugandiske myndigheter ved dette får muligheter til å etterspore mannen som bærer risikoen for å ha hjulpet søkeren.»¹⁸

Og farene for Peter Emmanuel gjorde Rådgivningsgruppa oppmerksom på i brev til Justisdepartementet et halvt år senere:

«Mine kilder advarer mot å foreta en fremstilling ved den ugandiske ambassaden. Man forventer at navn og spesielt pass vil bli sjekket i forhold til permen ved Passport Control Office. Dette vil lede tilbake til det RC 1 hvor søknaden ble levert, og fører effektivt tilbake til den som kontaktet RC 1, for å kjøpe passet. Hvem som vil få problemer underveis er ikke klart. Det som imidlertid er klart, er at myndigheter vil kunne oppfatte det slik at det er en spesiell kriminell handling som blir avdekket, og som kan få alvorlige følger for den enkelte. Den som har brukt passet og som kommer til ugandisk ambassade fulgt av norske myndigheter, forventes ved denne handlingen alene å få et problem i forhold til ugandiske myndigheter. En siktelse for dokumentfalsk i tillegg er ikke uproblematisk. Det er ikke uten grunn søkeren, hvis så galt skulle skje, framfor å bli sendt til Uganda, ønsker å komme direkte til Rwanda.»¹⁹

Justisdepartementet ble grundig advart mot å fremstille Peter Emmanuel for en fremmed makts ambassade, og ble flere ganger gjort oppmerksom på farene og risikoen ved å sende asylsøkeren til Uganda med illegalt tilegnet pass.. Det skal vise seg at advarselen var på sin plass. Justisdepartementet overhørte imidlertid motforestillingene og påvisningen av de alvorlige følgene en utlevering til Uganda kunne få.

Fire måneder etter at Peter og Rådgivningsgruppa på Peter's vegne, hadde meddelt departementet betenkelighetene mot ambassadefremstillingen, skriver Justisminister Aud-Inger Aure at Peter Emmanuel "uvisst av hvilken grunn" ikke vil «samarbeide» og reise til København for å la den ugandiske ambassaden avgjøre hans identitet.²⁰ I svaret til justisministeren står det blant annet:

«Dette (at statsråden ikke kjenner Peter Emmanuel's betenkeligheter) er en åpenbart uriktig saksfremstilling fra Statsrådets side. Den må bero enten på 1) at grunner afrikanske asylsøkere selv oppgir for ikke å «samarbeide», blir oppfattet som grunnløse eller uinteressante, eller 2) at Statsråden ikke har fått alle relevante opplysninger fra sitt embetsverk når hun skulle besvare min henvendelse. Det første røper en uakseptabel arrogant holdning overfor folk i nød, det andre at Statsråden ikke kan stole på sitt embetsverk. Jeg vet ikke hva som er verst. (...) Det er klart løgnaktig av Statsråden å påstå at departementet ikke kjenner grunnen til at Kyemaire ikke vil «samarbeide».²¹

Denne saken handler om mer enn en svart flyktnings skjebne. Den handler også om norske myndigheters og embetsverks behandling av saker som

gjelder asylsøkere som trenger beskyttelse. Skal det skal være mulig å stemple dem som løgnere på et ytterst tvilsomt grunnlag, og ikke forholde seg til dokumentasjonen som foreligger, og som kan risikere at myndighetene må innrømme at det er begått feil? Skal vi godta at en politimann fra Asker og Bærum politikammer, etter noen timers avhør karakteriserer asylsøkere som løgnere, og at denne påstanden forsvares med alle midler av justismyndigheten, selv når det er åpenbart, også for myndighetene, at anklagene er falske? Det er gjort mye for å bringe Peters identitet på det rene. Det er gjort for å skape et bedre grunnlag for en riktig avgjørelse. Alt som hittil har fremkommet viser at Peter Emmanuel snakker sant og er blitt utsatt for en saksbehandling embetsverket og norske myndigheter ikke kan være bekjent. Det er sett bort fra vesentlig informasjon i saken, det er underslått informasjon og fremført direkte løgnaktige påstander fra Statsrådets side.²² Dette rammer en fattig afrikaner som har mistet alt i sitt hjemland, og sin identitet i Norge.

Men for Peter Emmanuel skulle situasjonen bli verre, mye verre.

Fremstillingen ved ambassaden

Han gikk med på å bli fremstilt ved Ugandas ambassade i København, etter å ha uttrykt sin tvil. 12.05.99 var Peter på ambassaden i følge med politibetjent Odd Asbjørn Johansen. I rapporten fra fremstillingen, skrevet av Johansen mer enn 3 måneder etter, heter det blant annet:

«Den fysiske fremstillingen av RUKYEMA gav ingen resultater, utover at hun (ambassadens representant, A.K.) syntes han lignet på en etnisk rwander.»²³

Dette var en korrekt observasjon. Peter Emmanuel ser ut som en etnisk rwander, og ikke en ugander, det vil alle med kjennskap til folkeslagene i området bekrefte. I seg selv er dette selvsagt ingen endelig bekreftelse på at Peter Emmanuel er rwander, men uttalelsen fra ambassaden taler for at han snakker sant. Ettersom den «fysiske fremstillingen» ikke avgjorde tvilsspørsmålet, men i det minste falt ut til Peters fordel, ble det bestemt at en fargekopi av passet skulle sendes til Uganda for verifisering. 12.10.99 kom svaret fra Ugandas ambassade. Det siteres på originalspråket:

«The Immigration Authorities in Uganda have made a thorough inspection of the passport no. B 116003 issued at Kampala on 02 Aug 1995 and expires on 01 Aug 2000. The document has been proved to be a genuine Uganda passport booklet. However, the file no appearing on page 61 as INT/10305/92 does not exist. Therefore, it is not possible to verify whether the applicant was the current holder. It was not possible to trace his place of birth in Mbarara as given in the passport.

Nevertheless, Rukyema Peter Emmanuel appeared at the Embassy of the Republic of Uganda for an Interview and it was not possible to identify

his citizenship as he appeared to be more of Rwandese background by his manner of speech and facial profile. It is also evident that the time of issue of the passport there was turmoil in Rwanda. It is possible that he was assisted to flee from persecution in Rwanda.»²⁴

På norsk betyr dette at passet er ekte (noe ingen har bestridt), men den personen det er utstedt til eksisterer ikke i «filen», det offisielle registeret over ugandiske borgere. Forsøkene på å verifisere opplysningene i passet når det gjelder «innehaverens» fødested tyder på at personen i passet ikke er noen virkelig ugandisk borger, «han» er ikke født der passet oppgir at han skulle være født. Passet er med andre ord utstedt til en person som ikke eksisterer som ugandisk borger, verken i passregisteret eller i fødselsregisteret. Opplysningene fra Uganda stemmer overens og sannsynliggjør den forklaringen Peter Emmanuel hele tida har gitt.

Til overmål tilføyer ambassaden at det ikke har vært mulig endelig å identifisere hans statsborgerskap, men at ut fra talespråk og utseende (ansiktsprofil) tyder det på at han har sin bakgrunn i Rwanda. Dessuten sannsynliggjør ambassaden at Kyemaire fikk hjelp til å flykte (fra Rwanda) ettersom det var borgerkrig (turmoil) i landet på den tida passet kom i Kyemaires hender.

Verifiseringen fra ambassaden støtter opplysningene Kyemaire har kommet med når det gjelder hans bakgrunn og hvordan han kom i besittelse av passet, og fremfor alt at han ikke er ugandisk borger selv om han har et ugandisk pass. Hvis fremstilling og verifisering ved et fremmed lands ambassade skal ha noen mening, så må utfallet tas til følge også i de tilfellene det ikke faller ut til norske justismyndigheters fordel. I dette tilfellet aksepterte ikke Justisdepartementet verifiseringen fra ambassaden, og fikk etter nye henvendelser et nytt brev der ambassaden gjentar at passet er ekte, og tilføyer: «Uganda passports are issued only to Ugandan Citizens. Therefore, based on this principle, Mr. Peter Emmanuel Rukyema is a Uganda national.»²⁵

Ambassaden skriver ikke at Kyemaire (Rukyema) er ugander, men at han *i prinsippet* er det ettersom passet ikke er en forfalskning. Vi står altså overfor en person som *i prinsippet* er ugander, men faktisk en rwander. Det tyder all annen dokumentasjon på, også den som Ugandas ambassade har fremkommet med. Har man med mennesker å gjøre kan man velge om man vil legge mest på hvem de *i prinsippet* burde være, eller man kan forsøke å avgjøre hvem de *i virkeligheten* er. Velger man det siste, er konklusjonen etter «verifiseringen» klar. Den støtter Peter Emmanuel's forklaringer og øvrig dokumentasjon i saken: Han er en flyktning fra borgerkrigen i Rwanda, han har kommet ut av landet på et «ekte» ugandisk pass, tilegnet illegalt, og søkt om beskyttelse i Norge.

Deportasjonen

Norske myndigheter var av en annen oppfatning. Men utelukket nå ikke at Peter var rwander. Justisminister Odd Einar Dørum skriver:

«Vi har ikke benektet at Rukyema kan være født av rwandesiske foreldre og således er, eller har vært, rwandesisk borger.»²⁶

Her åpner Justisdepartementet opp for at Peter faktisk er den rwandiske borger han hele tiden har sagt han er, og som dokumentasjonen bekrefter at han er. Da må vel Justismyndighetene også akseptere ham som rwandisk flyktning som trenger beskyttelse i Norge? Nei, Justisdepartementet ved statsråd Odd Einar Dørum gjør ikke det. Selv om departementet ikke benekter at han «er.. rwandesisk borger», så skriver statsråd Dørum, i det samme brevet at

«Det er endelig bekreftet av den ugandiske ambassaden i brev av 11.01.00 at han er ugandisk borger.»²⁷

Dørum nøyer seg ikke med dette, han skriver at det sentrale vurderingstema ved behandling av søknaden har vært «Rukyemas behov for beskyttelse», og han avslutter

«Ugandiske myndigheter har gitt Rukyema beskyttelse..»²⁸

15.03.2000 ble Peter Emmanuel sendt ut av Norge med politieskorte. Han ble sendt til Kampala i Uganda.

Beskyttelse?

Straks etter ankomsten til Uganda ble Peter Emmanuel pågrepet av ugandisk politi. Han redegjorde for hvordan han hadde kommet i besittelse av passet. Han trengte selvfølgelig gyldig identifikasjonspapirer for å oppholde seg legalt i Uganda. Etter at han hadde sittet i politiarresten i ca. ti dager ble han overført til varetektsfengsel. Norges ambassade i Kampala, Uganda, skriver i en Fax 31.03.2000, kl 1408:

«Så vidt ambassaden har kunnet bringe på det rene så skal vedkommende kort tid etter ankomst til Uganda ha erklært overfor politiet her at han i sin tid har tilegnet seg ugandisk pass på ulovlig måte. Da dette er straffbart etter ugandisk lov ble vedkommende derfor holdt i forvaring, framstilt for retten og varetektsfengslet. Etter det vi kjenner til sitter han fortsatt i varetekt.»²⁹

NOTER

- 1) Ferdinand Brunetière: «Après le procès» *Revue des deux mondes*, mai 1998. Her gjengitt etter Jørgen Stender Clausen: *Georges Brandes og Dreyfusaffæren*. C. A. Reitzel, København 1994
- 2) Fra Georg Brandes: *Samlede skrifter*. Bd. XVI, s. 159-192.

- 3) Emile Zola hadde opprinnelig kalt artikkelen «Brev til republikkens president», men Clemenceau som var sjefredaktør i *L'Aurore* overtalte ham til å velge den kortere og fyndigere tittelen «Jeg anklager». Avisa ble trykt i 300000 eksemplarer og 200000 ble revet fekk på få timer.
- 4) Jørgen Stender Clausen, op.cit., s. 13.
- 5) Korrespondansen mellom Brandes og Kropotkin begynte i 1895, da den danske kritikeren møtte den russiske anarkisten i London, og varte til 1919, da de sovjetiske myndighetene forbød Kropotkin, som hadde vendt hjem til Russland, å skrive brev til utlandet på grunn av hans kritikk av styret. Brandes var sterkt inspirert av Kropotkins tanker. Han leste blant annet manuskriptet til Kropotkins memoarer og skrev forordet til boka: *The Autobiography of a Revolutionist* (1899) – en av tidenes mest leste og oversatte bøker. Fra Jørgen Stender Clausen, op.cit.
- 6) Correspondance de Georg Brandes I-III. Lettres choisies et annotées par Paul Krüger. Bind II, s. 155. Sitert fra Jørgen Stender Clausen, op.cit.
- 7) Fra Jørgen Stender Clausen, op.cit. s. 11. Sitatene fra Georg Brandes er fra hans artikkel «Sagens Gang» i *Politiken* i januar 1898.
- 8) Jørgen Stender Clausen, op.cit., s 12.
- 9) Fra Georg Brandes 10. og siste artikkel «Dreyfussagen» fra 1906. Gjengitt fra Jørgen Stender Clausen, op.cit.
- 10) Det følgende, fram til «Fremstilling ved ambassaden» er en bearbeidet versjon av en artikkel publisert blant annet i *Universitetsavisen*, NTNU, 4. mars 1999, s. 8-9, under overskriften «Flyktningen fra Rwanda».
- 11) Navnet Kyemaire er en endring fra Cyemayire. Endringen skjedde da han var i flyktningeleir i Uganda i 1990 – 1993 og hadde opplæring i engelsk og ble pålagt å bruke engelsk skrivemåte. I identitetskortet han hadde i Rwanda, ble navnet skrevet Cyemaire. Han ønsker imidlertid å fortsette å benytte den engelske skrivemåten.
- 12) Han reiste på et ugandisk pass nr B 116003, pålydende Peter Emmanuel RUKYEMA, f. 12.02.70, utstedt på passkontoret i Kampala 02.08.95. Passet bar Peter Emmanuel's bilde, men ikke hans underskrift. Han gjorde i asylavhør rede for at han fikk passet av en venn av faren samme dag han forlot Entebbe.
- 13) De fleste, men med unntak av UDI og Justisdepartementet, vil antagelig finne det underlig dersom Peter Emmanuel *ikke* hadde rent mel i posen, men virkelig var ugandisk statsborger, at han beholdt og viste fram et *ugandisk* pass ved ankomsten til Fornebo, samtidig som han påsto han var rwander.
- 14) En politimann ved Asker & Bærum Politikammer som i 1999 fulgte Peter Emmanuel til den ugandiske ambassaden i København for å verifisere hans statsborgerskap, mente det ville vært enklere for både Peter Emmanuel, politiet og Justismyndighetene dersom passet var blitt ødelagt under flyreisen til Norge og ikke lagt fram ved ankomsten. (Personlig meddelelse til A.K.). Det har politiet åpenbart rett i.
- 15) Utlendingsdirektoratets vedtak av 01.11.96.
- 16) Statsråd Aud-Inger Aure i brev av 12.03.98 til professor Arnulf Kolstad.
- 17) Erklæringen fra den rwandiske kvinnen Mary Kabango, som ble oversendt Justisdepartementet, lyder: «Verifisering av opprinnelsesland og nasjonalitet – Peter Emmanuel Kyemaire, f. 01.01.70. Undertegnede, Mary Kabango, født 20.10.1957, er født og har bodd i Rwanda i ca 35 år, og i Danmark de siste 5 år. Etter forespørsel har jeg møtt Peter

Emmanuel Kyemaire for å delta i en verifisering av hans opprinnelsesland og nasjonalitet. Jeg har hatt samtaler med Peter Emmanuel Kyemaire i tre dager, og ca 20 minutter av disse samtaler foreligger som båndopptak. I den båndlagte samtalen har jeg stilt spørsmål for å avklare Kyemaires oppvekststed og nasjonalitet. Ut fra en vurdering både av hans språkbruk og hans svar på spørsmål som forutsetter inngående kjennskap til leveforhold i det distriktet Kyemaire kommer fra og til situasjonen i Rwanda de siste 20 år, og som det er høyst usannsynlig at andre en rwandere skal kunne svare «riktig» på, er min konklusjon at Peter Emmanuel Kyemaire uten noen tvil er født og oppvokst i Rwanda, og at han har levd i Rwanda helt til han flyktet og ble internert i Uganda. Videre er hans forklaring på hvordan han har skaffet seg et ugandisk pass for å kunne slippe ut av landet troverdig og svært sannsynlig.

København, den 30. oktober 1997.

Mary Kabango (sign.)

Vedlegg: Båndopptak av 20 minutters samtale med Peter Emmanuel Kyemaire.»

- 18) Rådgivningsgruppa, Trondheim, i brev til Justisdepartementet av 05.11.97.
- 19) Rådgivningsgruppa, Trondheim, i brev til Justisdepartementet av 01.07.98.
- 20) Brev fra Justisdepartementet ved statsråd Aud-Inger Aure til Arnulf Kolstad av 12.03.98.
- 21) Brev av 13.03.98 fra Arnulf Kolstad til Justisdepartementet, Statsråd Aud-Inger Aure.
- 22) Behandlingen av Peter Emmanuel's sak er neppe noe unntakstille. En professor i forvaltningsrett har kommentert saksbehandlingen frem til verifiseringen slik: «Jeg er selvsagt ikke i stand til å ha noen sikker mening om den måten utlendingsmyndighetene har opptrådt i den aktuelle saken er akseptabel, men ut fra din fremstilling ser det avgjort ikke slik ut. Jeg er i så fall ikke overrasket. Dette er langt fra enestående, så langt jeg kan forstå. (...) i denne krigen (mot «innvandrertusselen» A.K.) gjør ellers skikkelige mennesker ting som de ellers ikke ville drømme om. Som fagmann – forvaltningsrettsjurist – prøver jeg så godt jeg kan å fremholde hvor viktig det er – også for oss selv – at vi ikke går på akkord med rettssikkerhetsidealer og den humanisme som vi ellers ser som en selvfølge.» (Personlig, skriftlig meddelelse).
- 23) Politirapport av 12.08.99 fra Asker og Bærum politikammer, ved politibetjent Odd Asbjørn Johansen.
- 24) Brev fra Ugandas ambassade i København til politibetjent Odd Asbjørn Johansen, 12. 10. 1999.
- 25) Brev fra Ugandas ambassade til Justisdepartementet, 11.01.2000. Dette brevet avsluttes slik: «The Embassy of the Republic of Uganda is not particularly interested in the repatriation of Mr. Peter Emmanuel Rukyema to Uganda. If Mr. Peter Emmanuel Rukyema is still interested in staying and living in Norway, this Embassy, and indeed the Government of Uganda, would be just happy if the Norwegian Government would extend and prolong his visa to stay. On the basis of the above information, The Royal Norwegian Government is free to take an unbiased decision on this subject.»
- 26) Brev av 29.02.2000 fra Justisdepartementet, statsråd Odd Einar Dørum, til Arnulf Kolstad.
- 27) Ibid.
- 28) Ibid.

- 29) Fax av 31.03.2000, fra Kgl. Norsk ambassade, Kampala, ambassadør Arild Øyen til Arnulf Kolstad.

Marianne Gullestad

«VI ER ALLE ZAPATISTER» Om forskning, politikk og verdighet¹

Det er ikke enkelt å klargjøre hva det betyr eller burde bety å være en intellektuell i dag. I denne artikkelen vil jeg derfor først presentere noen bruddstykker av de europeiske debattene om de intellektuelles rolle, og så vil jeg presentere noen ideer fra Chiapas, Mexico. Hensikten er å bidra til de vedvarende drøftingene vi må ha om hvilke politiske roller det er rimelig at en forsker kan spille.

Den intellektuelles rolle

Europeisk historie har lært oss to ting. På den ene siden å sette pris på intellektuelle som taler høyt der andre tier, som forfatterne Emile Zola og Bjørnstjerne Bjørnson i Dreyfus-saken.² På den andre siden å være skeptiske overfor mennesker som påstår å forvalte den universelle Sannheten på andres vegne. En av de første som satte dette spørsmålet på dagsordenen, var Julien Benda i sin berømte bok om «klerkenes forræderi» fra 1929. Han anklaget sin tids intellektuelle for å nøre opp under den nasjonalisme og det hat som førte til første verdenskrig.³ Etter det kom utviklingen i Sovjetunionen etter revolusjonen, samt annen verdenskrig, med Knut Hamsun som den mest kjente norske intellektuelle på nazistenes side. Den viktigste politiske leksen fra det kommunistiske eksperimentet, skriver Manuel Castells, er at alle Utopier leder til Terror hvis de på alvor forsøkes satt ut i livet.⁴

På denne bakgrunn er det ikke rart at enkelte forfattere, som Jan Kjørstad, avviser hele rollen som intellektuell, og vil heller være forteller.⁵ Vi forskere som har samfunnsmessige endringer som mål for forskning, må også spørre oss selv hvilke posisjoner vi taler fra, og hva som gir oss autoritet til i det hele tatt å tale. I følge Jean-Paul Sartre, i hans forsvar for den intellektuelle, er han en person som «bryr seg med ting som ikke angår ham».⁶ Sartre la altså vekt på at den intellektuelle ikke har personlige interesser i de sakene hun eller han tar opp. Dette er en fortolkning som ikke problematiserer at det i mange situasjoner kan være svært så vanskelig å avgjøre hva det vil si at noe «ikke angår» en. Dessuten kan ideer være viktige selv om de som fremsetter dem i en viss forstand har interesser knyttet til dem. Og også synspunkter som er frigjort fra personlige interesser er bærere av sosiale ideologier.

Hos Michel Foucault settes det han kaller den «spesifikke intellektuelle» i motsetning til den «universelle intellektuelle».⁷ Den sistnevnte taler i kraft av antatt universelle sannheter – slik Emile Zola og Bjørnstjerne Bjørnson gjorde det i Dreyfus-saken. Den universelle intellektuelle, mente Foucault, hører nå mer og mer historien til. Dagens intellektuelle er de «spesifikke intellektuelle» som taler med utgangspunkt i faglig sakkyndighet, samtidig som denne viten gjøres politisk operasjonell. Autoriteten til å tale forankres altså i faglig kunnskap. Det denne fortolkningen ikke problematiserer, er hvordan den faglige kunnskapen selv er forankret.

Pierre Bourdieu, på sin side, gir den intellektuelle en mer beskjeden rolle, som en «menneskehetens funksjonær»,⁸ mens Lyotard, inspirert av Levinas, plasserer skriftens moralske autoritet i en plikt eller en gjeld «overfor en Annen som man ikke vet hva forlanger, eller om han idet hele tatt forlanger noe».⁹

Denne debatten om de intellektuelles rolle sier litt om hvor frakoblet franske intellektuelle er fra folk flest. De angloamerikanske, tyske og italienske bidrag er imidlertid ikke så veldig forskjellige. Tyske intellektuelle har levet med arven fra nazitiden, og har derfor behandlet disse spørsmålene med noe mer alvor enn franskmennene. Habermas hevder for eksempel at den vestlige sivilisasjonen innebærer en kommunikativt og etisk begrunnet kulturarv der menneskerettigheter og demokrati står sentralt.¹⁰

Italieneren Antonio Gramsci sine ideer om de intellektuelles roller er også interessante. Ifølge Gramsci har hver klasse sine «organiske intellektuelle» som er forankret i klassen, samtidig som de spiller en rolle i sosiale bevegelser ved å bevege seg *ut over* sin klasse for å bygge allianser.¹¹ Det som interesserer her, er ikke de tingliggjorte begreper om sosiale klasser, men nettopp vekten på kommunikasjon og brobygging.

Slik jeg ser det, bør autoriteten til den intellektuelle forskeren forankres i *sosiale relasjoner*, i dialoger med virkelige andre snarere enn en ukjent Annen. All samfunns- og kulturforskning er nødvendigvis provisorisk, influert av sin tid og dens politiske forhold. Dette gjelder ikke bare såkalt handlingsorientert forskning i forskningsprogrammer og utviklingsprosjekter, men også akademisk forskning for forskningens egen skyld. Mulighetene for forskere i Norge til å opptre som intellektuelle er preget av at forskningen ofte enten er helt frakoblet samfunnet eller at den avkreves meget kortsiktig nytte. Dette påvirker forskning, kommunikasjon og formidling.

Etter Zolas og Bjørnsons tid har det skjedd viktige endringer både i vitenskapen, i samfunnet og i forholdet mellom vitenskap og samfunn: Vitenskapen har mistet noe av sin glans. Den har ikke bare medført fremskritt, men også problematiske forhold som miljøtrusler og kjernefysisk risiko. Det er dessuten blitt langt flere forskere, forskningen er blitt mer spesialisert, folk flest har bedre utdanning, og identitetsskaping er blitt viktigere. Mange enkeltmennesker og grupper er uten tvil på jakt etter

bestemte typer vitenskapsbasert kunnskap, og da spesielt kunnskap som kan brukes til selvskaping og selvforståelse. Vekten på ekspressiv identitet, «røtter» og «tilhørighet» kan sees som uttrykk for individualiseringen, og innebærer både nye muligheter og en viss tvang. Ethvert menneske må skape seg selv, og er dermed blitt mer avhengig av å finne andre mennesker som er villige til å gi anerkjennelse til de identiteter og det unike selvilde som presenteres.¹² Kravet om å skape seg selv innebærer en oppgave som på samme tid både skiller ad og forener. Det er blant annet dette Giddens og Beck omtaler som «refleksiv modernitet».¹³ Refleksiv modernisering og individualisering gjør på et vis oss alle til «intellektuelle»: Ethvert menneske må tenke over og finne mening i sine livserfaringer.

At vitenskapelig kunnskap ikke lenger har den samme status som tidligere, betyr blant annet at folkeopplysning som formidling av Sannheten – det vil si som ensidige monologer i et ulikeverdig maktforhold mellom forsker og allmennhet – ikke lenger godtas. Mange forskere og forfattere beklager dette som forfall. For eksempel mener forfatteren Dag Solstad at allmennheten stort sett har forfalt til konsumenter,¹⁴ mens den danske idéhistorikeren Lars Henrik Schmidt formulerer det slik at forskerens forelesning nå blir oppfattet som et *forelegg* som tilhøreren kan velge å forkaste eller bruke selektivt.¹⁵

Jeg vil heller se denne endringen - i hvert fall delvis - som et ledd i en mer allmenn demokratisering både på arbeidsplasser, i utdanningsvesenet og i familiene. Forskningsresultater mottas som *ressurser* som mottakerne kan bruke i nye sammenhenger, utenfor forskersamfunnets kontroll. Endringen fra ferdig produkt til råstoff er ikke bare en degradering, den letter også noe av ansvaret, og åpner opp nye muligheter og nye dilemmaer. Spørsmålet blir da om forskerne greier å gripe disse mulighetene.

Filosofen Hans Skjervheim la vekt på at samfunnsforskeren aldri bare er «tilskodar» til sosialt liv, men også «deltakar».¹⁶ Det betyr at de sammenhenger forskeren fungerer innenfor virker inn på de spørsmål vi stiller, de typer materiale vi arbeider med og de metoder vi bruker for å analysere dette materialet. Alle teorier springer ut av bestemte sammenhenger, og informasjon om slik lokalisering ugyldiggjør ikke teoriene, men gir et grunnlag for å fortolke dem og bruke dem på mer kvalifiserte måter. Feministen Donna Haraway har definert vitenskapelig objektivitet på en ny og spennende måte når hun insisterer på at forskeren selv må «situere» sine funn for at de skal være objektive.¹⁷ Kunnskap er faglig situert når forskeren er klar over at den er partiell, knyttet til de sammenhenger den er fremkommet i.

Vi behøver, ikke minst, mer refleksjon over hvem forskningen er *henvendt til*. Da tenker jeg ikke først og fremst på uttrykkelige programerklæringer og identitetsmarkeringer, men på refleksjoner over hvilke mottakere som er implisert i både forskningsprosessen og fortellerstrukturene i de resulterende tekster. Hvordan er forskningen finansiert og organisert, og

hvem er de vitenskapelige tekstene *laget for*? Er de for statsmakten? Dem som betaler for forskningen? Andre forskere? Kosmopolitiske elitepersoner i den globaliserte økonomien? Dem forskningen handler om? Mennesker som strever med å finne fotfeste i en foranderlig verden? Poenget med slike spørsmål er å få et mer reflektert forhold til de relasjonene og institusjonene forskningen foregår innenfor, og på bakgrunn av denne refleksjonen ta ansvarlige og vel begrunnede valg. Formidling er nemlig ikke bare et spørsmål om å pakke inn ferdige forskningsresultater på mer fristende og publikumsvennlige måter, men mer radikalt et spørsmål om hvordan hele forskningsprosessen er organisert.¹⁸

På universitetene snakkes det mye om behovet for vitenskapens frihet og om det teoretiske arbeidets betydning. Det er viktig. Men dyrkingen av vitenskapens frihet må suppleres med nye former for ansvar og sosial forankring. I oppdragsforskningstiljøene er problemene noe annerledes. Der er den største faren at formidlingen rettes ensidig til dem som betaler, enten dette er staten, det private næringsliv eller internasjonale organisasjoner. Dette kan innebære at forskningen blir teknokratisk og udemokratisk. Derfor burde forskere nettopp være mer opptatte av å reflektere mer systematisk over hvem som er adressatene for vår virksomhet. Større frihet til å intervenere kan da holdes i sjakk av mer refleksjon – både hos hver enkelt og i fagene – over forholdet mellom vitenskap og samfunn.

Når resultatene av forskning rettes til nye grupper, inkludert dem forskningen handler om, melder behovet seg for nye måter å kommunisere på, inkludert et mer erfaringsnært språk, og nye vitenskapelige sjangere og fortellergrep. Sosial musikalitet kan defineres som evnen til å lytte, til å utvise teoretisk fantasi og følsomhet overfor det man hører, og til å fremstille resultatene på måter som når frem. Samfunnsvitenskapelig sakprosa er stort sett preget av en ekstrem saklighetsretorikk: Den er ofte upersonlig, teknokratisk, og full av unødvendig fagsjargong. Samfunnsfagene er unge fag, med mange utøvere som har hatt et sterkt behov for å markere sin vitenskapelighet ved hjelp av språkformer som skiller seg fra hverdagslivets språk. Dessuten er den samfunnsvitenskapelige retorikken preget av at det i Norge er etablert relativt sterke forbindelser mellom vitenskap og offentlig forvaltning, mellom vitenskap og statens hegemoniske styringsideologi. Venstresidens språk er dessverre ikke et hår bedre. Det som kanskje aller mest har avhumanisert venstresidens språk er det skarpe skillet mellom politikk og hverdagsliv, mellom politikk og det som mennesker strir med.

«Vi er alle zapatister!»

Kravene om ansvar, situering, nye fortellermåter, nye sjangere og et mer menneskelig språk kan virke vanskelige å realisere i praksis. Hvor kan forskerne hente inspirasjon? Mitt svar er at vi kan hente inspirasjon mange

steder, både innenfor, og, ikke minst, utenfor forskningsverdenen. Forskningsverdenen har på en måte kjørt seg inn på et blindspor, og trenger tilsig av nye ideer fra mange kanter. Ettersom jeg har oppholdt meg en del i Chiapas, Mexico de siste årene, har jeg ikke kunnet unngå å bli interessert i zapatistene, en politisk bevegelse som er oppkalt etter den legendariske frigjøringshelten fra den mexikanske revolusjon, Emiliano Zapata.

Min kjennskap til zapatismen er utelukkende fra skriftlige kilder, ikke fra praksis. Kunnskapen min er også meget begrenset. Med store forbehold formidler jeg derfor her noen foreløpige inntrykk, spesielt av zapatistenes retorikk. Bevegelsen ble startet av en liten gruppe på seks, tre «ladinos» (spansktalende meksikanere av spansk eller blandet avstamning) og tre indianere (Mexicos urbefolkning), ledet av den nå legendariske subcomandante Marcos. I begynnelsen var denne gruppen tradisjonelle marxist-leninistiske revolusjonære, både geriljasoldater og intellektuelle kadre i Lenins forstand. De slo seg ned blant urbefolkningen i Lacandon-jungelen i 1983. Chiapas' urbefolkning er hovedsakelig Maya-indianere, som gjennom århundrer er blitt hårdt og nådeløst utbyttet i en samfunnsstruktur der klassesdelingen er basert på rasialisering.¹⁹

Den lille gruppen levde i over ti år i jungelen før resultatet av deres arbeid manifesterte seg offentlig for første gang da tusener av indianere okkuperte San Cristóbal og seks andre byer 1. januar 1994 med sitt berømte *Ya Basta!* («nå er det nok»). Gjennom å leve i mange år sammen med indianerne avlærte de marxistisk-leninistiske kadrene mange av sine begreper og praksiser, og sammen med indianerne har de utviklet den zapatistiske bevegelsen. Den lille gruppen intellektuelle har bedrevet et slags mangeårig feltarbeid for å lære seg lokale synsmåter. Det de først og fremst har måttet lære, er altså å *lytte*. Møtet med realitetene i jungelen gav støtet til helt nye former for teoretisering, der begrepet om den intellektuelle som fortropp ble fullstendig forkastet. I denne teoribyggingen bidrar begge parter med perspektiver. De har altså utviklet ny kunnskap i en demokratisk prosess sammen med lokale folk.

Det som først og fremst preger zapatistene er deres språk og de sjangere de anvender. Både kommunikeene fra jungelen og deres aksjoner vitner om en ny åpenhet i forhold til politiske partier og bevegelser, ikke minst såkalt revolusjonære politiske bevegelser. De står for en politikk for hele det sosiale livet, for mennesker der de er.²⁰ Aksjonene er fulle av humor, poesi, fortellinger, ja til og med dans. En ting som imidlertid støter meg, er Zapatistenes fremheving og forherligelse av sine våpen. Det spilles her på en mexicansk billedtradisjon, der et av de mest berømte bilder av helten Emiliano Zapata nettopp fremstiller ham med gevær og patronbelter.²¹ Zapatistene selv formulerer seg slik at de ikke er noen hær, men at de er et samfunn som er nødt til å være bevæpnet.

Hva slags begreper har de så utviklet? «Revolusjon» er fremdeles et mye brukt ord. Fastholdelsen av revolusjonsbegrepet kan antakelig forklares både ut fra latinamerikansk tradisjon, der dette ordet ser ut til å bli brukt i en noe videre forstand enn i Europa, og ut fra den umenneskelige utbytting som indianerne er utsatt for. De har i sannhet behov for radikale endringer. Det interessante er imidlertid at dette kontroversielle begrepet gies et helt nytt innhold i forhold til tradisjonell venstresideretorikk. «Revolusjon» knyttes ikke til et på forhånd fastlagt mål ut fra historisk nødvendighet eller andre grunner, men til et mål som skal skapes underveis i strev og strid, gjennom demokratiske prosesser der midlene er viktigere enn målet.²² Teoriene fokuserer altså på den fundamentale usikkerhet som et fremtidig mål om «revolusjon» innebærer, og på demokratiske beslutningsprosesser. Indianerne kaller dette *preguntando caminamos* («vi spør mens vi går»). Zapatistenes demokratiske praksis er karakterisert ved at alle ledere kan kalles tilbake hvis de ikke utfører sine verv på en måte landsbybefolkningen kan godta. Dette prinsippet kalles *mandar obedeciendo* («å adlyde mens man styrer»).

De demokratiske prosedyrene bygger på nedarvet praksis med landsbyråd i indianerlandsbyene. Det nye er at kvinnene har fått både stemmerett og ledende roller, og at også barn fra og med 12 år har tale- og stemmerett. At barn på denne måten taes alvorlig, er et av mange tegn på hvor avansert denne bevegelsen er. Zapatistene har satt i gang en sosial og kulturell endring som innebærer en syntese der noe «arkaisk» (den indianske urbefolkningens agrare landsbyliv) transformeres til noe «avansert» (et sosialt fellesskap karakterisert ved demokratiske diskusjoner, overlegninger og beslutninger).²³

I landsbyrådene legges det stor vekt på direkte demokrati og konsensus. Jeg spør imidlertid meg selv om hva som skjer i praksis hvis de ikke greier å komme frem til konsensus. Hva skjer med et eventuelt mindretall? Er det mulig å leve videre i landsbyene som nedstemt mindretall? Dette spørsmålet er vanskelige å besvare. De regjeringstro mexicanske avisene har stadig reportasjer om ekszapatister som skal ha søkt beskyttelse fordi de har rømt fra de zapatistkontrollerte områdene. For det første er det vanskelig å vite om disse beretningene er sanne, og dernest er den grunnen de angivelige flyktningene oppgir ikke uenighet, men at de ikke orker striden og konfliktene med myndighetene.²⁴

Det mest fascinerende i zapatistenes egenfremstillinger, er de begreper de møyssommelig har kommet frem til gjennom sine demokratiske prosesser: rettferdighet, frihet, demokrati, sannhet, alvor, integritet og verdighet. Disse tilsynelatende gammeldage, tomme og forslitte begrepene får her ny mening når de kommer fra hverdagslivets strev. Det aller viktigste begrepet av dem alle er *dignidad* ('verdighet'). Kampen for verdighet, og ikke kampen mot imperialismen, er den teoretiske refleksjonens utgangspunkt og omdreiningspunkt.²⁵ Den marxistiske tradisjonen har fokusert på dominans, og har ikke utviklet dekkende begreper for å snakke om motstand. Verdighet er nettopp

et begrep som snur dette rundt, og benevner positivt det som er undertrykket.²⁶

Kampen for et bedre liv er en kamp for verdighet, uten ydmykelser og underordning. Det finnes ikke bare en form for verdighet, men mange, sier zapatistene. For dem betyr verdighet også et opprør mot utenverdenens klassifikasjoner og definisjoner av dem og deres bevegelse. De mexicanske myndighetene har for eksempel prøvd å gjøre dem til en lokal urbefolkningsbevegelse med marginal allmenn interesse. Taktikkene fra zapatistenes side er delvis å avvise slike kategorier og delvis å akseptere dem for å kunne utvide og overskride dem. Zapatistene avviser på det mest bestemte å forhandle med myndighetene, og går i stedet inn for dialog, helst med mange observatører fra frivillige organisasjoner og fra forskernes rekke til stede. De ser først og fremst dialogen med myndighetene som en måte å nå ut til det sivile samfunn, som de definerer som et samfunn i strid, som mennesker som av ulike grunner kjemper for sin verdighet. Kravet om observatører har myndighetene stort sett ikke villet innfri. Zapatistene ønsker heller ikke å konvertere sin bevegelse til et parti. De vil, som de sier, ikke ha makt, bare utfordre makten. Dette siste utsagnet synes å bygge på en svært lite realistisk forståelse av makt, men kan, hvis en tolker det i beste mening, forstås som et resultat av at institusjonaliseringen av bevegelsen nødvendigvis må ta tid, når den skal gjennomføres ved å «spørre mens vi går».

For meg er det mest interessante ved zapatistene at de *ikke* legger vekt på begreper som etnisitet og urbefolkning, og de grenser mot andre grupper som slike begreper innebærer. De benekter ikke at de er maya-indianere og urfolk, tvert i mot, disse identitetene uttrykkes og fremvises, men det er også et viktig poeng å overskride dem. De er altså ikke de *politisk* viktigste identitetene. Zapatistene vil gjerne se seg selv som del av en større strid, sammen med alle andre som lider og ydmykes på grunn av den økonomiske og sosiale omstrukturering som følger av neoliberalisme og kapitalens globalisering. De ser seg selv som en del av verdens fattige *arbeidere*, mer enn bare som indianere.²⁷ Til det formål har de formulert en teori om den nye arbeideren, en størrelse som bare kan forstås gjennom sine ulike fragmenterte og partikularistiske fremtredelsesformer.

Zapatistene har vært beskyldt for å være nasjonalister, fordi de så ofte snakker om sin kamp som en nasjonal mexicansk strid. I følge John Holloway, og det tror jeg han har rett i, er ikke denne kritikken rimelig, ettersom det nasjonale brukes mest som en kontrast til den måten myndighetene klassifiserer dem som urfolk og som en lokal bevegelse begrenset til regionen Chiapas.²⁸ Dessuten bruker zapatistene nasjonsbegrepet i kontrast til det mexicanske statsapparatet. Det nasjonale er for dem det sivile samfunn av mennesker i strid.

En annen grunn til å mene at beskyldningene om nasjonalisme ikke er rimelige, er at Zapatistene har gjort mye for å nå ut over både Chiapas og

Mexico. De inviterer blant annet observatører til å være til stede i landsbyene, og har organisert både nasjonale og interkontinentale møter. For eksempel tok en million mennesker over hele Mexico del i rådslagninger over hele landet i 1995, og tre tusen mennesker fra 43 forskjellige land var til stede på det store interkontinentale møtet de organiserte i 1996.²⁹ Men fremfor alt har zapatistene vært aktive på Internett. Deres innovative og fantasifulle bruk av nettet har underminert informasjonskontrollen til både de mexicanske myndighetene og verdens mer eller mindre kommersielle massemedia. Aktivitetene på Internett har gjort mye for å gjøre forholdene i Chiapas kjent, og for å skape allianser til andre bevegelser andre steder.³⁰

Det begrepet Marcos bruker for å beskrive likheter på tvers av forskjeller mellom verdens fattige som strever for å bevare sin verdighet, er *resonans*. Mellom mennesker som står i ulike former for strid kan det oppstå enhet og fellesskap på tvers når noen opplever resonans, når et ekko når ut, når noen er på samme frekvens, på samme bølgelengde. Å «spørre mens man går» innebærer i prinsippet hele tiden å se etter slike forbindelser og likheter på tvers av ulikheter, å fundere på hvordan ulike strider for å oppnå verdighet kan forenes.

Ambisjonen om å skape resonans kommer spesielt godt til uttrykk i følgende berømte svar fra Marcos, som i likhet med andre zapatister alltid skjuler sitt ansikt i offentlige sammenhenger, på spørsmålet om hvem han egentlig er:

«Marcos er homofil i San Francisco, sort i Sør Afrika, asiat i Europa, en chicano i San Isidro, en palestiner i Israel, en maya i San Cristóbal's gater, et gjengmedlem i Neza, en rockemusiker på universitetsområdet, en jøde i Tyskland, en ombudsmann i forsvarsdepartementet, en feminist i et politisk parti, en kommunist etter at den kalde krigen er slutt, en fange i Cintalapa, en pasifist i Bosnia, en Mapuche i Andes, (.....) en kunstner uten galleri og kunstverker, en husmor i et hvilket som helst nabolag hvor som helst i Mexico en lørdagskveld, en geriljasoldat i Mexico ved slutten av det tjuende århundre, (...) en sexist i den feministiske bevegelsen, en kvinne alene på en undergrunnsstasjon klokken ti om kvelden, en pensjonist på storbyens torg, en småbruker uten jord, en redaktør av en undergrunnsavis, en arbeidsledig arbeider, en lege uten kontor, en ikke-konform student, en motstander av neoliberalismen, en forfatter uten bøker og lesere, og en zapatist i det sydøstlige Mexico. Med andre ord, Marcos er et menneske i denne verden. Marcos er hver ikke-tolererte, undertrykkede, utbyttede minoritet som sier «nå er det nok!».³¹

Dette sitatet illustrerer godt både zapatistenes poetiske, suggererende og forførende bruk av språket, deres ambisjon om å se sin kamp som del av en større kamp, og deres politiske interesse for hele det kompliserte menneskelivet. Etter at den mexicanske hæren gikk inn i zapatistenes områder i februar 1995, demonstrerte tusenvis av mennesker i Mexico by. Som en respons på

Marcos utsagn, og som en solidaritetserklæring, ropte de høyt i gatene: «Vi er alle Marcos», «Vi er alle Zapatister».

Sluttord

Endringene i verdensøkonomien og de medfølgende nyliberale ideologier marginaliserer mange sosiale grupper på nye måter. Derfor er det mer enn noensinne bruk for perspektiver som kan synliggjøre hva globalisering og neoliberalisme koster i menneskelig lidelse og menneskelig verdighet, og som kan peke på alternative samfunnsutviklingsstrategier. Dette gjelder både internt i hvert land, og mellom Nord og Sør. De forskningen omhandler behøver nye og frigjørende perspektiver på det kjente. Politikere, forskere, myndighetspersoner og profesjonsutøvere må lære å se ting fra de implisertes perspektiv, å utvikle evnen til å lytte.

Zapatismen er en politisk bevegelse som har oppstått under ekstreme forhold. Det kan synes søkt å foreslå den som en inspirasjonskilde for den intellektuelle forskeren og for en mer realistisk forskningspolitikk. Men Zapatismen er ikke bare en politisk bevegelse. I tillegg er den så åpenbart også et kunnskapsprosjekt. Zapatistenes språk er et suggererende språk som verken kan eller bør kopieres av forskeren. Men deres fantasifulle overskridelser av politikkenes tradisjonelle sjangere, basert på en nærhet til det levde livet, burde kunne inspirere forskere til å utvide forskningsverdenens snevre grenser. Først og fremst ser Zapatistene ut til å ha innsett at for å kunne bygge kunnskap som har en viss mulighet for å kunne anvendes, må de den angår være med på selve kunnskapsbyggingsprosessen, og denne prosessen må nødvendigvis ta lang tid. Slik de selv fremstiller det, er ikke dette en prosess der noen mennesker representerer data og andre er teoretikere. Tvert imot er alle teoretikere, også kvinner og barn. I tillegg demonstrerer deres alliansebygging et helt annet forhold mellom Nord og Sør enn det som er vanlig. I forskning og politikk defineres folk i Sør ofte som «data» eller som «mottakere av hjelp». Zapatistenes teorier og praksisformer demonstrerer en helt annen og mye mer løfterik visjon.

NOTER

- 1) Forskingen som ligger til grunn for artikkelen er finansiert av IMER-programmet i Norges forskningsråd, og artikkelen er skrevet som gjesteforsker på CIESAS Sureste (Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, Centro Regional, San Cristobal de las Casas), Chiapas, Mexico sommeren 1999. Jeg takker Lars Mjøset for nyttige kommentarer.
- 2) Bernt Hagtvedt, «Hvor gjerne vilde jeg været i Deres sted....» *Bjørnstjerne Bjørnson, de intellektuelle og Dreyfus-saken*, Oslo 1998.
- 3) Julien Benda, *The Treason of the Intellectuals*, New York 1969. (Først utgitt på fransk 1928).

- 4) Manuel Castells, *End of Millennium. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume III.* Oxford 1998, s. 64-65.
- 5) Jan Kjærstad, «Forfatteren som intellektuell: Fra profet til forteller», *Aftenposten*, 19/5, 1999.
- 6) Jean-Paul Sartre, «Forsvar for de intellektuelle», to foredrag holdt i Japan 1965, oversatt i *Vinduet* nr.2, 1973, s. 3.
- 7) Michel Foucault, «Sandheden, makten og den intellektuelle», samtale med Allesandro Fontana og Pasquale Pasquino, i Niels Brügger, Knut Ove Eliassen og Jens Kristensen, red., *Foucaults masker*, Århus 1995.
- 8) Pierre Bourdieu, «L'intellectuel dans la cité. Un entretien avec Pierre Bourdieu», *Le Monde*, 5/11, 1993, s. 29.
- 9) «...d'un Autre, dont on ne sait pas ce qu'il demande, ni meme s'il demande quelque chose...», Jean François Lyotard, «La ligne de résistance», (intervju), *Le Monde*, 5/11. 1993, s. 29.
- 10) Jürgen Habermas, «Struggles for recognition in the democratic constitutional state», i Amy Gutmann, red., *Multiculturalism*, Princeton 1994, Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handeln*, bind 1-2, Frankfurt a. M. 1981.
- 11) Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, London 1971.
- 12) Marianne Gullestad, *Hverdagsfilosofier*, Oslo 1996, Marianne Gullestad, «From obedience to negotiation: dilemmas in the transmission of values between the generations in Norway», *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2 (1), March 1996.
- 13) Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991, Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, London 1992.
- 14) Dag Solstad, «Om meddelelsens problem», *Aftenposten*, 27/6, 1997.
- 15) Lars-Henrik Schmidt, «Normalitetens» idéhistorie. Foredrag på konferansen *Makt, Normalitet, Identitet*, Bergen 15.-17.10 1998.
- 16) Hans Skjervheim, *Deltakar og tilskodar og andre essays*. Oslo 1976.
- 17) Donna J. Haraway, *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, New York 1991.
- 18) Se også Inger Altern og Lisbet Holtedal, «Kunnskap om oss og andre», *Norsk antropologisk tidsskrift*, 16 (1), 1995; Marianne Gullestad, «Kulturforskningens normative og politiske aspekter», *Kulturstudier* nr. 1, 1998; Marianne Gullestad, «Kunnskap for hvem?» *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 2, 1999, Marianne Gullestad, «Kunnskap sett 'nedenfra'». *Nytt Norsk Tidsskrift*, 4, 1999, Lisbet Holtedahl, «Formidling som værktøj i kundskabetablering: Eksempler fra Tromsø og Kamerun», *Kulturstudier*, 1, 1998; Lisbet Holtedahl, Siri Gerrard, Martin Z. Njeuma & Jean Boutrais, *The Power of Knowledge: From the Arctic to the Tropics*. Paris 1999.
- 19) Se Ana Esther Ceceña og Andrés Barreda, «Chiapas and the Global Restructuring of Capital», i John Holloway and Eloína Peláez, red. *Zapatista!: Reinventing Revolution in Mexico*, London 1998.
- 20) John Holloway and Eloína Peláez, «Introduction: Reinventing Revolution», i Holloway & Peláez, op.cit.
- 21) Enrique Rajchenberg & Catherine Héau-Lambert, «History and Symbolism in the Zapatista movement», i Holloway & Peláez, op.cit..

- 22) John Holloway, «Dignity's revolt», i Holloway & Peláez, op. cit.
- 23) Luis Lorenzano, «Zapatismo: Recomposition of Labour, Radical democracy and Revolutionary Project», i Holloway & Peláez, op. cit., s. 135-36.
- 24) Se for eksempel *Cuarto Poder*, 31/7 1999, s. 55.
- 25) Holloway, op. cit., s. 164.
- 26) Holloway, op. cit., s. 184.
- 27) Ceceña og Andrés Barreda, «Chiapas and the Global Restructuring of Capital»; Neil Harvey, *The Chiapas Rebellion: The Struggle for land and Democracy*. Durham and London 1998.
- 28) Holloway, op. cit.
- 29) Holloway, op. cit.
- 30) Harry Cleaver, «The Zapatistas and the Electronic Fabric of Struggle», i Holloway & Peláez, op. cit.
- 31) Sitert fra Holloway & Peláez, «Introduction: Reinventing Revolution», s. 10, oversatt fra engelsk av undertegnede

Knut H. Sørensen

KUNNSKAPSARBEIDEREN, UNIVERSITETET OG DEN KRITISKE FORNUFT

Den første artikkelen i det første nummeret av *vardøger* handlet om den intellektuelles oppgave. Paul Baran stilte her strenge krav: «En intellektuell vil således i egentlig forstand være en *samfunnskritiker*, en person som er opptatt med å identifisere, analysere, og på den måten hjelpe til å overvinne hindringer som stenger veien til oppnåelse av et bedre, mer menneskelig samfunnssystem. Han (!) blir således samfunnets samvittighet og talsmannen for de progressive krefter som i en hvilken som helst periode av historien, måtte eksistere i samfunnet. Og som sådan blir han uunngåelig betraktet som en «urostifter», en «bråkmaker» og en «plage» av den herskende klassen».¹

I de vel 30 årene siden denne artikkelen ble trykt har det skjedd store endringer i det politiske og sosiale landskapet. Barans utfordring, når vi korrigerer for ureflektert sexisme og toner ned den heroiserende retorikken, er fortsatt aktuell. Vi må imidlertid se kritisk på analysen av de sosiale betingelsene for utøvelse av intellektuell virksomhet, og dermed også på strategiene for samfunnskritikk.

«Den nye klassen»

Barans beskrivelse av den intellektuelle skjer i kontrast til intellektarbeideren: «individer som arbeider med sine hjerner i stedet for med sine muskler, som tjener til livets opphold med sine hoder i stedet for med sine hender» (s. 1). Intellektarbeiderne forstås som en stor og viktig gruppe som tjener det bestående, og som har en felles interesse i å beskytte sin privilegerte situasjon. De utgjør en elite og derfor samtidig en minoritet.

I dag er denne beskrivelsen av intellektarbeiderne, eller med en mer tids-typisk term *kunnskapsarbeiderne*, problematisk. For det første er denne gruppen som helhet ikke lenger noen elite. For det andre er den i ferd med å bli numerisk mer betydningsfull enn den tradisjonelle arbeiderklassen, slik at den er viktigere som velgere enn som ideologiprodusenter.² For det tredje er betingelsene for produksjon og bruk av kunnskap grunnleggende endret, og på en slik måte at det også har betydning for intellektuelle i Barans mening.

I denne diskusjonen er det viktig å unngå at vi kolporterer ukritisk ideologiske visjoner av typen «post-industrielt samfunn», «informasjonssamfunn» eller «kunnskapssamfunn». Grunnlaget for disse visjonene er i de fleste tilfeller nokså overfladiske observasjoner av at det blir, relativt sett, flere som arbeider med behandling av informasjon eller kunnskap. Det hevdes gjerne

også at arbeiderklassen er i ferd med å forsvinne, og at vi alle holder på å bli middelklasse. Klassekamp er avlegs fordi det ikke finnes mer enn én klasse.

Nå er det vanskelig å opprettholde noe fruktbart begrep om samfunnsklasser og klassekamp dersom begrepene ikke kan knyttes til en analyse av de konkrete samfunnsforholdene. Her møter vi klare utfordringer. Det politiske landskap i dagens Norge lar seg ikke på noen enkel måte analysere ut fra slike begreper. For eksempel er partipolitikken i beste fall et meget komplekst og forvridt uttrykk for klasseforholdene i Norge. I arbeidslivet er samfunnsklassene tydeligere, i første rekke fordi lønnsforholdet fortsatt er virksomt som organiserende prinsipp: Noen kjøper og andre selger arbeidskraft. Samtidig ser vi at både borgerskap og lønnsarbeiderklasse er fraksjonert.

Kunnskapsarbeiderne er nettopp et av de kompliserende momentene i en slik analyse. Baran karakteriserte intellektarbeiderne som en elite, om ikke integrert i så i hvertfall assosiert med, borgerskapet. Noen av dagens kunnskapsarbeidere tilhører fortsatt en slik elite, men det blir forholdsmessig langt færre av dem. Dessuten er ikke elitestatusen knyttet til utdanning eller profesjon. Den handler om individuell eller gruppevis posisjonering.

Den som er opptatt av historiske analogier, kan uten tvil finne ironiske momenter i kunnskapsarbeidets utvikling. Fra å være individualisert og utkrystallisert i rollen som en slags «allmennpraktiker», organiseres kunnskapsarbeidet i økende grad som «prosjekt» og «team» der ulike former for ekspertise skal kombineres. Vi ser på denne måten hvordan «kunnskapsmanifakturen» gjør sitt inntog. Kunnskapsarbeidet effektiviseres i første rekke gjennom arbeidsdeling og den tilhørende koordinering av spesialitetene.³ Foreløpig er det uklart om denne ironien skal strekkes lenger, i form av datoriserte systemer for kunnskapsforvaltning som parallell til industriarbeidets mekanisering og automatisering.

Et annet moment er arbeidsdagens lengde. Kunnskapsarbeiderne er kanskje mer enn noen annen gruppe utsatt for en underminering av normalarbeidsdagen. Den umiddelbare årsaken til dette er utbredelsen av nye disiplineringsformer, i første rekke koplingen mellom «selvstendighet» og «ansvarlighet», i stedet for den mer tradisjonelle kontrollen av tilstedeværelse. Den som har lest «Kapitalen» blir i og for seg ikke overrasket over at arbeidslivet (les: kapitalen) blir diagnostisert som «grådig».⁴ Overraskelsen ligger mer i observasjonen at tilkjempede rettigheter i form av normalarbeidsdag så lett har latt seg sette til side.

Det grådige arbeidslivet er også et forførende arbeidsliv, både økonomisk og kulturelt. Mange jobber mer enn antyder muligheten for store økonomiske gevinster for de dyktige (eller heldige), andre tilbyr frihet og selvutfoldelse i bytte mot stor arbeidsinnsats. Slik sett kan vi si at kunnskapsarbeiderne – foreløpig – ikke har vært i stand til å gjennomskue de nye utbyttingsrelasjonene. Jo mer utdanning, jo lettere å lure?

Fristelsen til å ironisere over dette bør imidlertid motstås. Vi snakker om et fenomen som har utviklet seg over de siste 30-40 årene, og det er ingen lang periode dersom vi tenker på utviklingen av arbeiderbevegelsens forskjellige institusjoner. Arbeiderbevegelsen har ikke akkurat gjort noen heroisk innsats for å organisere og bevisstgjøre kunnskapsarbeiderne, verken den faglige eller den partipolitiske delen. Her er snarere Barans artikkel typisk i sin gjennomførte distansering. Grunnleggende sett er kunnskapsarbeiderne overlatt til å gjenta industriarbeidernes erfaringer, men selvsagt under andre betingelser.

Det er selvsagt ikke spesielt synd på kunnskapsarbeiderne. Men så lenge en så stor gruppe av lønnsarbeiderne forblir uorganiserte og uten klassebevissthet, truer det enhver form for politisk slagkraft. Arbeiderbevegelsens svekkede stilling er framfor alt et produkt av kunnskapsarbeidets spontane utbredelse, utenfor virksomme tariffpolitiske reguleringer.

Profeter med en velutviklet sans for historiske ironier ynder å framstille kunnskapsarbeidets utbredelse som uttrykk for en spontan kommunisme. Siden kunnskap er en individuell og immateriell egenskap, er kunnskapsarbeideren særpreget ved å eie sine egne produksjonsmidler. Kunnskapsarbeidets økte utbredelse betyr følgelig at det blir stadig flere selveiere. Favoritteksempel er fotballspillere med millioninntekt.

Argumentet er imidlertid forbausende gammeldags. Det bygger på et partikularistisk kunnskapssyn som bare kan forsvares med henvisning til den tradisjonelle «allmennpraktiserende» intellektarbeideren. Ingen fotballspiller er overbevisende god på egenhånd. Bare under spesielle betingelser kan enkeltpersoner transformere individuell kompetanse til næringsvirksomhet. Det normale er at kunnskapsarbeid er kollektivt og relasjonelt. «Kunnskapsmanifakturen» forutsetter teamarbeid og dermed en gitt kombinasjon av kompetanse som tilhører kapitaleieren – og ikke den enkelte kunnskapsarbeideren.

«Det gammeldagse universitetet»

Kunnskapsarbeidets økte utbredelse gir også universitetene en annen mening enn tidligere. Fram til det 20. århundre var universitetet i første rekke en profesjonsskole kombinert med estetiske undersøkelser. Integrasjonen av den moderne naturvitenskapen medførte utviklingen av det såkalte moderne forskningsuniversitetet der naturvitenskapelig og teknologisk forskning fikk en dominerende plass og ble koplet til merverdiforøkende prosjekter av mange slag. Diagnosen som «elfenbenstårn» har aldri vært spesielt dekkende, men inntil ca. 1970 forble universitetene elitepreget og et stabilt element i den eksisterende sosiale orden.

En problematisk arv fra studentopprøret har vært påstanden om at masseuniversitetet ble etablert i siste halvdel av 1960-tallet. Studentopprøret, i egen

selvforståelse, var et produkt dels av dette, dels av oppløsningen av kaldkrigsideologiens hegemoni og dels av eroderingen av elitestatusen. I retrospekt, med utgangspunkt i dagens studenttall, var imidlertid universitene anno 1970 fortsatt elitepreget. Slik sett var Barans artikkel et adekvat uttrykk for at de fleste studenter ville ha en sikker framtid etter endt utdanning.

I dag tar nesten halvdel av ungdomskullene høyere utdanning. Universitetet er virkelig blitt en masseinstitusjon, der differensieringsmekanismene i økende grad gjør seg gjeldende innenfor gruppen av høyt utdannede og ikke mellom denne gruppen og industriarbeiderne. Effektiviseringsstrykket er sterkt, interessen for «organisasjonsutvikling» er blitt stor, og det blir stadig flere kontrolltiltak. Andelen administrative stillinger stiger som følge av dette, og den tradisjonelle akademiske friheten begrenses og omdannes. Slik sett kan det virke som om universitetet er ferd med å bli en «kunnskapsbedrift».

Det er liten tvil om at «kunnskapsmanifakturen» også er under innføring ved universitetene, med større vekt på arbeidsdeling, samarbeid og koordinering mellom vitenskapelige ansatte. Dette gjelder ikke bare på undervisningsområdet, men også når det gjelder forskning. Vi finner i tillegg et klart press i retning av at valg av forskningstema må begrunnes og gjerne i termer av nytte.

Nå kan det godt tenkes at det er progressive trekk ved denne utviklingen. Kanskje har kapitalismen en historisk misjon i å rasjonalisere og trivialisere vitenskapen på samme måte som høyere utdanning, ved å fjerne elitistiske privilegier og minne om betydningen av å løse praktiske problemer. Det var J. D. Bernal som først formulerte en moderne forskningspolitikk i *The social function of science* i 1939. Han var opptatt av at vitenskapen måtte gjøre mer nytte for seg i forhold til sosiale utfordringer som matmangel, boligmangel, sykdom og nød. Hans sosialistiske program handlet om en tematisk styring av forskningen, til stor forargelse for Bernals konservative kolleger. Det er imidlertid i betydelig utstrekning blitt realisert gjennom OECDs forskningspolitiske rådgivning i løpet av 1960- og 1970-årene.

Universitetenes og vitenskapens situasjon har slik sett blitt endret på en tvetydig måte. På den ene siden er det liten tvil om at disse institusjonene er dypere integrert i den kapitalistiske økonomien i dag enn tidligere, med tilhørende tap av selvstendighet. Det er større aksept av profitt-retorikk, som «hensynet til den nasjonale konkurransevne» og «viktigheten av en lønnsom industri», til fortregning fra tidligere tiders nasjonsbyggings- og gjenreisningsprosjekter. På den andre siden spiller vitenskapen en mer systematisk rolle som produktivkraft, og forskerne har fått redusert sine statusmessige privilegier. Det gjør universitetene og vitenskapen potensielt sett mer nyttige, også ut fra ikke-kapitalistiske premisser.

Det moderne forskningsuniversitetet er ikke bare et sentralt element i den videre utviklingen av produktivkreftene. Som masseinstitusjon for høyere ut-

danning har det fått en rolle som bred kunnskapsformidlende arena. Den hevingen av utdanningsnivået som finner sted i dag, er uten historisk sidestykke og med ukjente sosiale og kulturelle konsekvenser. Vi kan imidlertid si med sikkerhet at skillet mellom manuelt og intellektuelt arbeid er i ferd med å tape sin tradisjonelle betydning.

«En ny intellektuell»?

Hva betyr så denne utviklingen for kunnskapens betydning og rolle? Trivialiseringen av vitenskapen og universitetsutdanningen medfører i hvertfall ikke at kunnskap blir mindre viktig. Tilliten til vitenskapen som institusjon er høy, og et økende antall aktiviteter vitenskapeliggjøres i den mening at de utføres ved bruk av systematisk innhenting og analyse av kunnskap. Men denne tilliten er institusjonell og ikke individuell. Den tradisjonelle autoriteten som var knyttet til høyere utdanning, er sterkt svekket. Det tidligere skillet mellom «vitende» og «uvitende» erstattes langt på vei av skillet mellom de som kan det ene, og de som kan det andre. Stadig flere har erfaring med og innsikt i hvordan kunnskap forhandles, hvordan forskjellige kompetanser og problemoppfatninger justeres, endres og syntetiseres. På denne måten blir kunnskapen mindre autoritær.

Hvilken rolle har så den intellektuelle, i Barans betydning, i denne situasjonen? Har det overhodet mening å identifisere en slik kategori i kontrast til kunnskapsarbeideren?

Med henvisning til den franske sosiologen Pierre Bourdieu kan vi reformulere problemstillingene. Han kritiserer intellektuelle for å forsøke å innta en umulig dobbeltposisjon. På den ene siden å være autonome, uavhengige av religiøse, politiske og økonomiske krefter. På den andre siden å anvende sine kunnskaper og sin kompetanse i politisk handling.⁵ Eller, sagt på en annen måte, intellektuelle gjør krav på å operere i en kulturløs kultur som gjør dem til frie, uavhengige meningsprodusenter.

Den marxistiske tradisjonen har ikke vært uten blick for dette problemet. Det har alltid vært noe suspekt ved intellektuelle, og arbeiderbevegelsen har i de fleste perioder holdt dem på avstand. Marxistiske intellektuelle har forsøkt å komme rundt dilemmaet gjennom utvikling av ulike typer av standpunktteori, for eksempel Gramsci med sitt begrep om «organiske intellektuelle» eller Mannheim med distinksjonen mellom «ideologisk og utopisk kunnskap». Men det innebærer bare at man erstatter ett problem med et annet. I stedet for en uholdbar antakelse om autonomi gjør man en uholdbar antakelse om kunnskap som entydig interesserepresentasjon.

Feministen og vitenskapsteoretikeren Donna Haraway har forsøkt å utvikle en annen strategi gjennom sitt begrep om «modest witness».⁶ Den intellektuelle skal være et beskjedent vitne til begivenheter og fortolke dem deretter. Med det mener hun at den intellektuelle skal etterstrebe objektivitet,

men samtidig være klar over denne objektivitetens begrensninger. Det beskjedne vitne skal være troverdig, men samtidig klar over sin egen ikke-autonomi. Kunnskapen som frambringes er sann, men den er også relasjonell – sann i forhold til gitte omstendigheter. Den kan følgelig ikke påberope seg en autonom autoritet. En slik autoritet kan bare skapes kollektivt, som et demokratisk prosjekt.

Bourdieu's forslag til løsning på de intellektuelles problem har mye til felles med Haraways. Også han viser til betydningen av en refleksiv tilnærming, men han peker i tillegg på plikten til å allminneliggjøre de intellektuelles privilegier, plikten til å gjøre det mulig å demokratisere produksjonen av kunnskap.

Den Baran'ske intellektuelle virket innenfor et tradisjonelt opplysningsprosjekt. Han eller hun skulle frambringe og formidle kritiske innsikter om det kapitalistiske systemet, slik at den politiske kampen mot dette systemet ble styrket. På denne måten bidro imidlertid den intellektuelle til reproduksjonen av sin egen privilegerte posisjon. Den sosialistiske bevegelsen skulle gjøres avhengig av ham eller henne som bar og videreførte samfunnskritikken.

Behovet for samfunnskritikk og opplysning er ikke borte, men den moderne opplysningsoptimismen har spilt fallitt. Politisk bevissthet springer like lite ut av pamfletter som ut av geværløp. I en epoke der høyere utdanning allminneliggjøres og ekspertise relativiseres er vilkårene for autoritativ formidling av samfunnskritikk radikalt forandret. Samfunnskritikken må oppdages og utvikles i fellesskap, den er ikke i første rekke et formidlingsprosjekt for autorisert kunnskap.

En slik innsikt definerer nye oppgaver for den intellektuelle.

NOTER

- 1) Paul A. Baran, "Den intellektuelles oppgave", *Vardøger*, nr. 1, 1969, s. 8.
- 2) Andreas Hompland kommenterer Jens Stoltenbergs overtakelse av Torbjørn Jaglands rolle som statsministerkandidat for Arbeiderpartiet i sitt «Sideblikk» i *Dagbladet* lørdag 12 februar 2000, s. 3, med et godt blikk for dette: «Men du skal sjå at han er den Moses Arbeiderpartiet treng for å koma ut av ørkenvandringa og opp mot 40 prosent. Dersom han klarer å leggja partiet til rette i stabilt sideleie i den nye midten der den liberaliserte middelklassen kjenner seg heime».
- 3) Jfr. Ernst Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt 1972.
- 4) Se for eksempel Arlie Hochschild, *The time bind: When work becomes home and home becomes work*, New York 1997.
- 5) Pierre Bourdieu, «Det universellas skrå: de intellektuellas roll i den moderne världen», i *Texter om de intellektuella*, Stockholm 1992.
- 6) Donna Haraway, *Modest_Witness@Second_Millennium*, New York 1997.

Jan Terje Faarlund

MUSEUMSVAKTARANE OG NYNORSKEN¹

Vi har to offisielle språk i Noreg, nynorsk og bokmål (i tillegg har samisk offisiell status i visse kommunar). Som vi veit, er desse to offisielle målformene formelt jamstelte, men i praksis har dei svært ulik status. Nynorsk er hovudmål i grunnskolen for 17% av skolebarna. Blant vaksne språkbrukarar ligg nynorskprosenten på om lag 12, avhengig av kva vi måler etter. Det finst altså godt over ein halv million nynorskingar her i verda.

Somme av desse nynorskingane bruker bokmål som skriftmål i dei fleste samanhengar. I denne artikkelen skal eg freista å forklara dette merkelege fenomenet. Fyrst lyt eg bortforklara det tilsynelatande logiske brottet som ligg i påstanden om at ein nynorsking skriv bokmål. Kva gjer ein slik person til nynorsking? Etterpå skal eg røkja etter kva årsakene kan vera til at ein slik nynorsking skriv bokmål. Konklusjonen blir at nynorskingar og andre sosialistar bør skriva nynorsk.

Kva er ein nynorsking?

Vi har to slags nynorskingar: Dei som bur i dei frigjorde områda, det vil seia Nynorskland, og dei som lever i diaspora. Nynorskland fell meir eller mindre saman med landkommunane i dei fire fylka Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal, pluss tilgrensande delar av Austlandet og Trøndelag. I Nynorskland har dei nynorsk som opplæringsmål i grunnskolen. Folk frå Nynorskland har altså lært å skriva nynorsk før dei har lært å skriva noko anna språk. Dersom dei blir buande i Nynorskland, har dei også vant seg til å bruka nynorsk som skriftspråk i dei fleste samanhengar. Dei fyller ut ei *sjølvmelding* kvart år i staden for ein *selvangivelse*, dei les nynorske oppslag på butikken, og i nokre få unntakstilfelle ser dei også nynorske reklameplakatar.

Utanfor Nynorskland finst det mange nynorskingar som lever i diaspora. Dei er anten økonomiske flyktningar frå Nynorskland, eller dei er fødte under bokmålsveldet og har nynorsken mest i hjarta av emosjonelle grunnar, eller i hovudet av politiske grunnar. Ein slik politisk grunn kan vera sosialismen, ein annan kan vera eit meir vagt og ideologisk udefinerbart ønske om å slåst mot all undertrykking, utnytting og elles alt som er vondt og rangt her i verda.

Som alle andre folk lærer også nynorskingane andre språk etter kvart. Forutan at mange av dei lærer engelsk og somme til og med swahili, lærer alle bokmål. Somme nynorskingar kan altså velja om dei vil uttrykkja seg på

sitt eige mål, nynorsk, eller på eit framandt mål, som swahili, engelsk eller bokmål. Av desse vel dei fleste nynorskingar oftast bokmål. Ein nynorsking som skriv bokmål, er i prinsippet ikkje meir av ei sjølvmotseiing enn ein nynorsking som skriv swahili, eller ein portugislar som skriv fransk, eller ein usbekar som skriv russisk - med mindre han også er sosialist. Dette poenget skal eg komma tilbake til.

Språk og kommunikasjon

Det kan vera ulike grunnar til at ein person uttrykkjer seg skriftleg eller munnleg på eit anna språk enn det som er hans eller hennar eige. Den vanlegaste grunnen er nok at ein vil bli forstådd utanfor sitt eige språksamfunn. Derfor bruker både bokmålingar og nynorskingar av og til engelsk. Ein annan grunn er at ein vil uttrykkja seg slik at mottakaren stiller seg mest mogleg velviljug til det ein har å seia. Derfor skriv nynorskingar ofte bokmål. Da er det altså ikkje lenger berre forståinga det kjem an på, men mottakarens vilje til å lesa vidare og få med seg resten.

Dette kan vera legitime og gode nok grunnar, sett i eit kommunikasjonsperspektiv. Men språk er ikkje berre kommunikasjon, og kommunikasjon er ikkje berre språk. For å ta det siste fyrst, vi kommuniserer også på andre måtar enn med språk, vi har ikkjespråklege ytringar og handlingar av ulike slag, alt frå eit utrop i smerte til eit velorganisert demonstrasjonstog. Alt dette uttrykkjer eit innhald utan at det er språk.

Omvendt bruker vi språk til andre føremål enn til kommunikasjon. Vi bruker språket til å laga oss tankar og førestellingar med. Ved hjelp av språket kan vi konstruera tenkte situasjonar. For at vi skal kunna forandra verda, lyt vi kunna laga oss førestellingar om ei anna verd som vi enno ikkje har røynt. Det er språket som set oss i stand til å laga oss slike førestellingar. Utan språk, ingen revolusjon. Det er altså ikkje heilt uvesentleg kva språk vi talar om revolusjonen på!

Språk og samfunn

Dei som talar same språk, utgjer eit *språksamfunn*. Språket finst derfor òg utanfor vår eiga individuelle tankeverd. Språket er eit felleseige mellom medlemmene av eit slikt samfunn. Samstundes har kvar individuell medlem av dette samfunnet ein umedviten kunnskap lagra i hjernen om korleis grammatikken og ordtilfanget i språket er, og om korleis språket kan brukast i samvær med andre medlemmer av språksamfunnet. Og innanfor språksamfunnet har språket som funksjon å markera tilhøyr til gruppa og avstand til andre grupper. Språket er altså ein *identitetsmarkør*. Det har dermed både ein inkluderande og ein ekskluderande funksjon. Dette er funksjonar som ikkje berre er knytte til språk i eigentleg meining, men òg til dialektar og sosiolektar, og sjølvsagt til målformene nynorsk og bokmål, kanskje særleg

til nynorsk. Ved hjelp av dialekten markerer ein kor ein kjem frå, at ein har noko felles med andre folk frå same bygd eller by, og at ein er ulik folk frå andre bygder og byar. Ved å bruka ein særskilt sosiolekt markerer ein at ein høyrer til ein klasse eller ei gruppe, og markerer samstundes avstand til andre klasser og grupper. Når t.d. folk frå borgarskapen i Oslo legg vinn på å seia *Oslo* med «spiss» *s* og ikkje med *sj*-lyd, som er det vanlege i Oslo-dialekten og i austlandsmål elles, er det for å markera avstand til andre sosiale klasser i same byen. Ved å bruka nynorsk kan ein markera anten eit visst geografisk opphav, eller tilslutning til ein viss ideologi eller visse verdiar.

Samfunnet av dei menneska som har eit felles språk, har òg ei felles interesse i dette språket. I mange typar samfunn, som i våre moderne vestlege samfunn, har dette ført til at det har vorte etablert skriftspråk og publisert ordbøker og grammatikkbøker. Ein har oppretta skolar med morsmålsundervisning og undervisning i eit standardspråk. Det har vorte stifta språknormeringsorgan, som t.d. Det franske akademiet og Norsk språkråd. Det har danna seg konvensjonelle oppfatningar av kva som er «godt» og «dårleg», «rett» og «gale», «pent» og «stygt» osv. Språket har på den måten vorte ein samfunnsinstitusjon. Dette er språket som *institusjon*.

Den totale språklege kompetansen som eit vakse menneske har, består av eit grunnlag i form av ein naturleg tillærd dialekt, pluss tillærde komponentar frå det institusjonaliserte språket. Alt dette kan komma til å kjennast som ein del av den språklege identiteten for enkeltmenneske og for samfunn og kulturar.

Val av språk kan derfor aldri bli berre eit spørsmål om effektiv kommunikasjon. Språket eller målforma dreg så mykje anna med seg, anten ein vil eller ikkje. Når ein nynorsking vel bokmål i staden for nynorsk, vel han eller ho samtidig å identifisera seg med andre grupper, å appellera til andre einskildpersonar, og samarbeida med andre institusjonar.

Nynorsk som språk

Det er mogleg å greia seg etter måten bra her i samfunnet utan å kunna skriva nynorsk. Det er derimot uråd å klara seg utan å kunna skriva bokmål. I mange situasjonar og yrkessamanhengar er det eit krav at ein skal skriva bokmål, t.d. dersom ein vil vera journalist i Dagbladet (og ikkje heiter Hompland), dersom ein vil arbeida i eit reklamebyrå eller i eit anna privat firma. I svært fåe yrke er det eit krav at ein skal kunna skriva nynorsk, og i desse fåe er det likevel mogleg å fungera utan å kunna skriva korrekt nynorsk. Der det er krav om nynorsk ved sida av bokmål, som i statsinstitusjonar, bryt dei gjerne lova og bruker bokmål der ein skulle bruka nynorsk; det gjer til og med i Det kongelege norske justisdepartementet. Når dei likevel prøver å følgja lova, blir det ofte i praksis svært dårleg nynorsk.

Dette kjem av at bokmålet har det politiske, økonomiske og sosiale hegemoniet i Noreg. Ja, i mange samanhengar er nynorsken så til dei gradar nedvurdert at han ikkje ein gong blir rekna som eit norsk språk, jamfør uttrykket «norsk og nynorsk», som ein støyter på ikkje berre blant skoleelevar, men til og med i offentleg språkbruk, som da Utanriksdepartementet, som har ansvar for å skaffa norsklektorar til utanlandske universitetet, for nokre år sidan lyste etter ein lektor til eit tysk universitetet, som kunne undervisa i «norsk og nynorsk». Slik kunne ein halda fram med døme på korleis nynorsk språk blir diskriminert, nedvurdert, ignorert i eit land der det er offisielt språk.

Det blir av og til hevda at nynorsk er eit elitespråk. Det er heilt rett; alle skriftspråk og institusjonaliserte språk er elitespråk. Dersom eit språk har ei skriftnorm, lyt det lærast. Derfor er språket tilgjengeleg berre for den delen av folket som har tilgang til formell utdanning. Såleis er både nynorsk og bokmål elitespråk i Noreg, slik andre standardspråk er det i andre land.

Så blir det hevda at nynorsk også er elitespråk i høve til bokmål. Grunnen skal vera at det krevst meir skolegang for å læra nynorsk. Nynorsk er vanskelegare å læra, derfor er det eit språk for dei fåe. Overflatisk sett ser dette òg ut til å vera rett. Det blir rapportert at i dei delane av landet der nynorsk er sidemål, og der dialekten ligg nær bokmål, som t.d. på Sørøstlandet, fungerer nynorsk som ein utsilingsmekanisme i skolen, om lag som matematikk og andre teoretisk krevjande fag.

Årsaka til at nynorsk er vanskeleg å læra, ligg ikkje i språket sjølv. Bokmål er ikkje i og for seg enklare enn nynorsk. Det kan kanskje verka vanskeleg å veta kva for ord på nynorsk som skal enda på *-ar*, og kva for nokre på *-er*, at det skal heite *byar*, men *bygder*, *lagar* men *høyrrer* osv. For dei fleste nordmenn svarar likevel denne skilnaden til eit tilsvarende skilje i talemålet, sjølv om det kan te seg litt annleis i detaljar. I austnorsk heiter det rett nok *byer* og *bygder*, men i bunden form fleirtal kjem skiljet fram: *alle bya*, *alle bygden*. På den andre sida er nynorsk meir regelbunde enn bokmål. Alle inkjekjønnsord har inga ending i fleirtal på nynorsk, *ti år*, *fleire eple*, *mange brev*, *ulike mønster*, *to kne* osv., medan bokmål vekslar mellom inga ending, *-er*, *-r*, eller *-e*: *år*, *eples*, *brev(er)*, *mønstre*, *knær* osv. I partisipp av ei stor klasse sterke verb har nynorsk same vokal i rota: *vore*, *bore*, *skote*, *krope*, *dotte*, medan bokmål blandar saman ulike former: *vært*, *båret*, *skutt*, *krøpet*, *dettet*. Alt i alt er det framleis grunnlag for påstanden om at nynorsk er det skriftlege uttrykket for dei norske dialektane.

Det som gjer at bokmål likevel verkar enklare, er at det er meir vanleg i bruk som skriftspråk. Folk lærer å skriva ved å lesa, og dei lærer å skriva det språket dei les. Det aller meste lesestoffet her i landet er på bokmål, særleg slikt som alle folk les mykje av: reklame, teikneseriar, tabloidaviser og vekeblad. I tillegg er det ei bestemt form for bokmål som dominerer. Vekeblada og dei større avisene bruker stort sett konservativt bokmål eller

riksmål. Det er dette som er næringslivet og borgarskapen sitt språk, og som sosioøkonomisk har status som elitespråk. Prosenten av nynorskbrukarar er høgast i dei lågaste inntektsgruppene, høgast blant folk med lågast utdanning, høgare blant folk i primærnæringane enn blant professorar osv.

Når nynorsk likevel blir oppfatta som eit elitespråk, er det fordi det er lite brukt. Vi har her altså den paradoksale situasjonen at eit språk er eit elitespråk fordi det er undertrykt!

Sosialismen og nynorsken

Samfunnsutviklinga i dag går i ei lei som ikkje er god for nynorsken. Globaliseringa fører til større kulturell og språkleg einsretting. I ein slik situasjon er det ikkje berre nynorsken som er truga av angloamerikansk språk og kultur, men alt norsk. Den økonomiske liberalismen svekkjer dei ordningane i samfunnet som er til for å støtta minoritetskulturar og andre «ulønsame» tiltak. Liberalismen styrkjer individualismen og svekkjer kjensla av gruppe- og klassetilhøyr. Val av språk blir dermed eit spørsmål om korleis det kan tena den einskilde, korleis *eg* kan kommunisera med flest mogleg til min eigen fordel. Det er ikkje så farleg kven *eg* solidariserer meg med eller identifiserer meg med så lenge *eg* når fram til den rette mottakaren og kan vinna hennes eller hans gunst.

Det nynorske språket står i vegen for mangt nytt. Det har alltid representert ein motkultur, og dag representerer det òg ein motpolitikk. Korkje nynorskfolk eller sosialistar er utan vidare viljuge til å godta at pengemakt eller gallup-fleirtal gjev motstandaren rett.

Det nynorske språket er enno ikkje på museum. Når det kjem dit, har det døytt. Da kan det rett nok vera ei trøyst om det finst nokre nynorskvennlege museumsvaktarar. Men det beste hadde vore om museumsvaktarane vakta dette språket *før* det kom på museum, og at truverdige sosialistar sørgde for å halda det borte frå museuma lengst mogleg. Det ville vera ein innsats for folket, for den folkelege kulturen i Noreg, og for det kulturelle mangfaldet i verda.

NOTER

- 1) Ein av mange fordelar ved å få ny ektefelle er at ein òg får nye venner. På den måten kom Rune inn i mitt liv som «medgift» for 17 år sidan. Sidan da har vi hatt ein kontinuerleg dialog om målsaka. Denne artikkelen er det fyrste vellykka forsøket mitt på å fullføre eit resonnement om saka utan å bli avbroten.

Øystein Rottem

POLITIKK OG DIKTNING – ET PERSONLIG TILBAKEBLIKK PÅ 60- OG 70-TALLET

Det var lettere å være radikal for 35 år siden enn det er i dag. Det var også lettere å fastlegge kriterier for hva et radikalt standpunkt bestod i. Gikk man mot den amerikanske bombingene i Vietnam, var man radikal. Forsvarte man den, var man *ikke* radikal – verken i egne eller andres øyne – det skal være sikkert og visst. Tidene og venstrefløyen har som kjent endret seg siden den gang – også hva angår holdningen til amerikanske bombefly.

Høsten 1965 satt jeg på bakerste pult ved vindusrekken i et klasserom på Katta i Trondheim med utsikt til Munkegata og spiret på Domkirken. Sammen med en meningsfelle på pulten ved siden av førte jeg daglig heftige diskusjoner, *pr. lappesystem*, med to klassekamerater som forsvarte amerikanernes engasjement i Vietnam med nebb og klør – og satte grå hår i hodet på klasseforstanderen fordi denne for henne og for våre medelever hemmeligholdt papirkrig så åpenbart opptok oss langt mer enn det som gikk for seg fremme ved tavla.

Min meningsfelle og jeg var medlemmer av Unge Venstre, gikk på studiesirkel hos den gamle Katta-eleven Odd Einar Dørum og passet telefonen på Partikontoret. Den gang hadde Dørum et tvilsomt rykte fordi han var motstander av Vietnamkrigen. Han ble kalt *kryptokommunist*, en betegnelse han tok til seg med et overbærende smil. Dette var også et av yndlingsskjellsordene til våre diskusjonspartnere, et skjellsord som de titt og ofte slengte etter oss og titulerte oss med i sine brevlige henvendelser.

Det skulle ikke så mye til for å bli oppfattet som radikaler den gang. Den senere så berømte veskebærer, Øystein Singsaas, hørte også til samme kull og ble regnet for å være en radikal type uten at det så ut til å stikke så dypt. I hvert fall gjorde han seg først og fremst bemerket som russepresident. Og den senere så iherdige forsvarer av væpna revolusjon, Sigurd Allern, som gikk på Katta et par år før oss, var pasifist og aktiv ved Fredskontoret. Hans mest radikale innsats i skolemiljøet bestod i å foreslå og drive kampanje for at det skulle settes opp kondomautomater på skolens toaletter. I vårt stille sinn antok vi at det ikke bare lå filantropiske motiver bak forslaget. I friminuttene kunne nemlig det kommende sentralkomiteemedlem stadig iakttas i heftig omfavnelser med en kvinnelig medelev i et av skolegårdens mer avsidesliggende hjørner.

Radikal adferd oppviste også våre kullkamerater Gustav Lorentzen og Øystein Dolmen, de senere så berømte barnetimeonkler Knutsen og

Ludvigsen, den første framfor alt gjennom sin glødende opptatthet av Bob Dylan, den andre gjennom sine nidportretter i skoleavisen av en av skolens mest saktmodige religionslærere.

Som Unge Venstre-medlemmer følte vi oss minst like radikale som disse andre opprørske elementer i skolegården. Å bli kalt *kryptokommunister* betraktet vi nærmest som en hedersbetegnelse selv om vi næret en dyp aversjon mot Sovjet og det kommunistiske system. Vi oppfattet oss ikke engang som sosialister eller sosialdemokrater og stod fremmed overfor Arbeiderpartiet. Som Unge Venstre-medlemmer gav vi i all beskjedenhet vårt besyv med til valgkampen i 1965 for å få veltet det sosialdemokratiske styre og innsatt en borgerlig regjering i steden. Som kjent ble våre bestrebelser kronet med hell. At vi fikk valgt inn en *sogneprest* som representant for Venstre i Sør-Trøndelag, var rett nok ikke helt etter vårt radikale hjerte, og det var likeledes med blandede følelser vi mottok meldingen om at Per Borten skulle bli statsminister. Men tross alt – det var bedre enn Kjell Bondevik! Var det noen vi hadde i vrangstrupen, så var det ham. I det hele tatt falt det oss tungt for brystet at «vi» skulle sitte i regjering med Kristelig Folkeparti.

Men *radikale* var vi, det stod fast uansett, selv om vi var skeptiske til en sosialistisk planøkonomi og til det vi oppfattet som en alt for utstrakt statlig intervensjonspolitik. Etter å hørt Finn Gustavsen tale i gymnasiesamfunnet fikk vi nok et skubb i radikal retning. Forestillingen om Den tredje vei tiltalte oss, vi begynte å abonnere på *Orientering*, og tiden i Unge Venstre var snart en saga blott. Ved kommunevalget i 1967 stemte i alle fall jeg på Sosialistisk Folkeparti og betraktet meg selv som sosialist.

Denne kulturradikalismen, med dens iboende skepsis til betydelige sider av Arbeiderpartiets politikk, en radikalisme, basert på et allment humanistisk engasjement og uten direkte sosialistisk fortegn, er én viktig forutsetning for *studentopprøret* i siste halvdel av 60-tallet. Det er en velkjent sak at det fra starten av først og fremst var verden utenfor Norge man var opptatt av, at det var tale om et politisk engasjement til fordel for fattige og undertrykte nasjoner og folkegrupper rundt omkring i verden, enten de var utsatt for fascistiske overgrep eller imperialistisk utbytting, eller de ble diskriminert på grunn av rase eller kjønn. Vi var langt mer opptatt av forholdene i Den tredje verden, i Vietnam og Spania og av de svartes situasjon i Sør-Afrika og USA enn vi var av klasseskillene i Norge. Det var først på 1970-tallet at solidariteten med den hjemlig arbeiderklassen ble en viktig politisk sak.

Internasjonal solidaritet og livsstilsradikalisme går hånd i hånd i siste halvdel av 60-tallet. Det går politikk også i det private samtidig som den kulturradikale arven ytrer seg i form av en sterk vektlegging av individuell frigjøring og selvrealisering med en sterk motvilje mot autoritære strukturer av alle slag. Som sosialister talte vi kollektivets sak, som kulturradikalere feiret vi den personlige frihet. Det var et sterkt individualistisk islett i 1960-

og 70-årenes venstreradikalisme som den kollektive retorikken ikke kunne skjule. Som tidsfenomen levde den i spenningsfeltet mellom en individ-sentrert lystutfoldelsestenkning og en sosialistisk ideologi med krav om kollektiv handling og solidaritet. Begge utløste skepsis til tradisjonelle sosialdemokratiske styringsformer. Slik kom Arbeiderpartiet til å bli overkjørt av den utvikling partiet selv hadde vært den fremste igangsetter av. I dette klimaet kom de gamle spørsmålene omkring forholdet mellom kunst og samfunn, politikk og litteratur, til å få ny aktualitet.

Vi var politisk engasjert og valgte alltid politiske, ikke litterære emner når vi skrev skolestil. Men samtidig var vi lesehester og slukte all den skjønnlitteratur vi kunne komme over. Vi leste Hoel og Sandemose, Hamsun og Borgen, Kielland og Mykle. Vi leste Dostojevskij og Hemingway, Kafka og Beckett, Faulkner og Steinbeck. Vi leste Camus og Sartre. For meg personlig ble litteraturen etter hvert viktigere enn politikken. Men det ene utelukker jo ikke det andre. Eller er det tale om to sfærer? For det sene 60-talls radikale forfattere og litteraturinteresserte kom nettopp forholdet mellom litteratur og politikk, samfunn og diktning, til å stå helt sentralt.

Dikteren betrakter seg selv som frihetens vokter. Han bør eller skal ikke underkaste seg krav som stilles til ham fra stat eller politiske partier. I det øyeblikk han skjeler til andre hensyn enn hensynet til de skapende krefter som settes fri i den dikteriske skapelsesprosessen, havner han på gale veier. Dikteren er samfunnets dårlige samvittighet. Han befinner seg alltid i opposisjon til det bestående og til rådende ideologier. Dikterens oppgave består ikke i å integrere og harmonisere, derimot bør han problematisere enhver form for integrering og harmonisering. Å dikte er en anti-ideologisk virksomhet. Litteraturen har sin egenverdi eller blir tilført verdi ved at den stiller spørsmålstegn ved gjengse tenkemåter og fastlåste språklige og ideologiske strukturer.

I den grad jeg i disse årene reflekterte over diktningens funksjon i samfunnet og i forhold til den enkelte, tenkte jeg i slike baner og sluttet meg dermed til et syn på diktningens *differensskvalitet* som har stått sterkt i den vestlige tradisjonen. I visse perioder har det kommet til uttrykk i form av krav om at diktningen skal sette problemer under debatt, være samfunnsengasjert, stille seg kritisk til rådende verdinormer, osv. I andre perioder har det kommet til uttrykk i form av krav om tilbaketrekning, innelukking i egen sfære, diktning for diktningens egen skyld. I begge tilfelle er det tale om en *kritisk avstand* mellom dikter og samfunn.

De fleste diktere egner seg da også dårlig til praktisk politikk. De skjønner seg ikke på tall og penger. Økonomi er ikke deres gebet, verken på makro- eller mikroplan. De er dårlig til å planlegge og tenke langsiktig. En dikter uten pengesorger er ingen dikter. Litteraturhistorien er full av eksempler på forfattere som overhodet ikke har styr på sitt liv eller sin

privatøkonomi. Selveste dikterhøvdingen Bjørnstjerne Bjørnson levde i lange perioder med trusselen om å måtte gi fra seg Aulestad hengende over sitt hode. Og hvis ikke Aksel Sandemose hadde hatt sosialøkonomen Johan Vogt til å hjelpe seg med å holde kreditorene og kemneren i sjakk, ville han høyst sannsynlig ha havnet på gata.

Vi hadde sans for slike historier. Vi så opp til dem som gav blaffen i penger og levde på bohemvis. Vi var anti-materialister, må vite, og vi så ned på de som levde et etablert, borgerlig liv. Natten var dagens mor og rusen en protest mot de skranker som samfunnet satte. Derfor lyttet vi med beundring til de mange historiene om Jens Bjørneboes ville liv på byen og lot oss ikke avskrekke da han dukket drita full opp til et foredrag han skulle holde på Universitetet. Tvertimot, vi syntes det var stilig, ja, nærmest modig gjort. Her stod det en dikter foran oss som satte seg ut over god takt og tone, og i våre øyne var det nettopp det en «riktig» forfatter burde gjøre.

På dette tidspunkt hadde Bjørneboe gitt klart uttrykk for sine anarkistiske sympatier. Selv var vi skeptiske til anarkismen som politisk ideologi, men på uklart vis følte vi at den som ideologi betraktet passet godt til vårt syn på dikterrollen. Som frihetlig sosialist gikk Bjørneboe omkring som et levende bevis på at man kunne leve et bohempliv og være samfunnsengasjert på samme tid, at man kunne ta politikken alvorlig samtidig som man meldte seg ut av samfunnet, ja, at det siste nærmest var en forutsetning for det første, i alle fall hvis man ønsket å være konsekvent i sin avvisning av det bestående.

På 1950-tallet talte man om *ideologienes død*, også innenfor diktningen. Forfatteren burde ikke uttrykke en klar tendens. En av de få som gjorde det, var nettopp Bjørneboe. Ellers var psykologiske og eksistensielle spørsmål det sentrale. Men omtrent samtidig som modernismen vant innpass i norsk prosa rundt 1965, begynte man å diskutere hvilke former en ny samfunns- og samtidorientert diktning burde få. Det følte som utilfredsstillende å adskille et politisk og et litterært engasjement. Også de som skrev, lot seg påvirke av den allmenne politisk radikaliserings, og som skrivende mennesker kunne de i det lange løp ikke tjene to herrer, det vil si fortrenge sitt samfunnsmessige engasjement så snart de satte seg ved skrivebordet – for i stedet å fordype seg i eksistensens grunnvilkår og metatekstlige overveielser. Å unndra seg ideologiene ved å proklamere seg ideologifrie ble etter hvert oppfattet som en illusjon, som falsk bevissthet. Den apolitiske diktningen var også politisk, om ikke av andre grunner så i det minste fordi den unnlot å forholde seg politisk til virkeligheten. Ved å se bort fra dette bekreftet den så å si den ideologien som den for enhver pris søkte å ryste av seg.

Hvordan kunne det da ha seg at så mange av oss fant størst glede i å lese forfattere som ikke bare unndro seg politikken og samfunnet, men som direkte gav uttrykk for dypt reaksjonære standpunkter? Hamsun, for eksempel, eller Dostojevskij. Noen «løste» dette problemet ved direkte å avvise og slutte å lese disse forfatterne. Andre, inkludert meg selv, bevarte

spørsmålet som et tankekors og insisterte på at de største er størst, uavhengig av om de er politisk håpløse eller ikke. Samtidig begynte vi å interessere oss for forfattere som brakte samfunnet og tidens brennaktuelle politiske temaer inn i sin diktning ut fra et samfunnssyn som lignet vårt eget.

Vi leste Paal Brekkes rapportbok *En munnfull av Ganges* (1952) der denne etterkrigsmodernismens farsskikkelse skildret sine inntrykk fra en reise i Østen, med et sterkt personlig engasjement og dypt indignert over den veldige kløften mellom rike og fattige land. Han var den første, men ikke den siste som gav støtet til den problematisering av forfatterens oppgaver som grep om seg utover 60-tallet, og som kulminerte i 70-tallets avvísning av det samfunnsfravendte, frittsvevende diktergeni. Dette var en helt annen type bok enn de eksperimentelle diktsamlingene (og romanene) Brekke hadde gitt ut før. Det var en sakprosabok. Nå var det i og for seg ikke noe nytt i at en dikter gikk utover det som var hans spesialfelt, men like fullt innevarslet *En munnfull av Ganges* et oppbrudd som førte til at grensene mellom sakprosa og skjønnlitteratur ble visket ut. Dokumentarromanens popularitet omkring 1970 er et eksempel på dette, et annet er framveksten av ulike former for *collage*-diktning, eller *ready mades*. Ved å bygge på eller direkte integrere faktiske historiske kilder i en tekst som i kraft av sin overordnede form måtte kunne defineres som en fiksjonstekst, forestilte man seg muligheten for å skape en sterkere grad av *virkelighetsillusjon* som tegn på en bakenforliggende *virkelighetsforpliktelse*, det vil si en plikt til å forholde seg til en samfunnsmessig realitet som man så i neste omgang forholdt seg kritisk-negerende til.

I første omgang var vi imidlertid mer opptatt av hvordan et samfunnskritisk innhold kunne formidles i et nytt og annerledes formspråk. Vi hadde ikke sans for appellativ kamplyrikk med klare paroler i taktfaste rytmer, og vi fant liten glede i sosialrealistiske romaner. Vi ønsket oss en samfunns- og samtidsorientert modernisme. Vi søkte etter modernistiske diktere som tok stilling til de politiske spørsmålene som vi var så brennende opptatt av, diktere som ikke fortapte seg i metafysiske abstraksjoner eller eksistensiell nød, og som ikke var så fine på det at de nektet å ta ordet Vietnam i sin munn. Der og da var det at jeg, og flere med meg, ble oppmerksom på at det allerede i 1959 var utkommet en diktsamling som imøtekom disse ønskene. Georg Johannesen het forfatteren som i denne samlingen hadde erklært at «Alt må skrives på ny/som før jeg skrev under». Han hadde lest sin Brecht og nektet å tre inn i vismannens rolle.

Jeg:
I de onde tidene
er jeg ikke vis
Jeg synger og taler
om de onde tidene
(«Ved et vindu»)

Johannesen skrev modernistiske dikt, men led derfor ikke av berøringsangst i forhold til samtidens politiske virkelighet.

Drypp, drypp Kypros
Smil, smil Sørafrikasol
Arabia står i knopp
Uganda, Kenya, Guatemala
kjenner varmen
Algerie brenner

Elvene er grumsede overalt når
isen mister sitt grep på landene
Hiroshima står daglig
høyere og høyere på himlen
og varmer mer og mer

Drypp, drypp Kypros
Smil og le, Algerie
Jeg er glad
Det er vår
tid som er forbi
(«Vår 59»)

Johannesen viste vei. Han satte ord på forholdet mellom diktning og politikk, mellom den gamle tids skjønnmalende poesi og en poesi som manet til handling, uten at den derfor gav slipp på sitt særlige formspråk. I 1966 erklærte han at «Sannheten om rosen» ikke lenger kunne fortelles på «de godes språk», for «Den som sier: Se på denne rosen/leder deg bort fra/blodflekkene på veien.» Han ville ha virkeligheten inn i diktet for å bringe uorden i et poesispråk som i kraft av sin harmoniserende form gav et forløyet bilde av den samme virkelighet.

Jeg vil ha døde barn på papiret
mellom linjene jeg skriver
mellom ordene jeg sier
skal de pille i stykker meningen

og forvirre syntaksen
for ingen har lært dem grammatikk
og de har glemte sine språk
Jeg vil ha døde barn mellom øynene
når jeg ser og når jeg sover
De skal sitte på mine øyenbryn
og telle hverandre i alle retninger
uten å bli enige om hvor mange de er
bare om dette: at de er
flere enn de levende
(«Prolog til en utstilling»)

Men Johannesen var ikke den eneste. I 1965 gav Brekke ut en av sine sterkeste diktsamlinger, *Det skjeve smil i rosa*, der dikteren tar smerten over verdens ondskap og lidelser innover seg samtidig som han med blodig ironi kommenterer tidens politiske hendelser.

Ruller inn på larveføtter i Saigon
i San Domingo, på et markstukkent
demokratisk esel en
palmesøndag, med napalm i hendene

Brekke ble født i 1923, Johannesen i 1931. Nå begynte også en ny diktergenerasjon å gjøre seg gjeldende, folk som var født under eller like etter krigen. *Profil*-generasjonen er de blitt kalt etter det studenttidsskriftet som flere av dem satt i redaksjonen for. De var noen få år eldre enn meg, de spankulerte omkring på Blindern, dit jeg selv hadde forflyttet meg høsten 1966, jeg traff dem på seminarer, jeg hørte dem på møter – Dag Solstad, Jan Erik Vold, Einar Økland, Espen Haavardsholm.

De var mine generasjonsfeller. I 1959 hadde Georg Johannesen erklært at «Du skal ikke høre på mennesker/som har overlevd to verdenskriger/De må ha små hjerter/og masse tålmodighet.» Vi tok ordene til oss, vi var unge, det var vi som skulle skape framtiden og forandre litteraturen og samfunnet, vi måtte stole på oss selv. Vi føler oss ikke forpliktet på noen annen tradisjon enn den vi skaper selv, erklærte *Profil*-gruppen selvbevisst, og satte modernismen på dagsorden.

Først var det litteraturen som skulle endres, deretter var det samfunnets tur. Årene fram mot 1970 er en brytningstid av de sjeldne i norsk litteratur. Alt gikk så fort. Nye ideer ble kastet fram én dag bare for å bli forkastet den neste. Eksperimenter av alle slag så dagens lys. Temperaturen var høy. En av grunnene til dette var at man trodde så sterkt på diktningen og kunsten, at man mente at den på grunnleggende vis kunne bevisstgjøre og endre menneskets holdninger og dermed også samfunnet. Politikk og diktning ble

vevet sammen i en grad som hadde vært ukjent i lang tid. Uansett hvilket estetisk program man forfektet hadde man samfunnet og publikum i bakhodet. Man satt ikke og diktet opp ord og setninger for sin egen fornøynelses skyld.

Det litterære oppbruddet i siste halvdel av 60-tallet er uløselig forbundet med det såkalte «68-opprøret». Det utspant seg i et dialektisk forhold til den radikaliserings som fant sted i brede ungdomsmiljøer. De radikale sikret seg et hegemoni, de satte dagsorden – og få forble upåvirket. Om ikke alle ble tvunget til å tenke politisk i forhold til egen diktning, så ble de i det minste tvunget til å ta stilling til selve den overordnede problemstillingen, enten de avviste at politikk hadde noe med diktning å gjøre eller ikke.

Så raste vi inn i 70-årene, og kravet om politisk stillingtagen ble ytterligere skjerpet.

Da representantene for SFs ungdomsorganisasjon toget ut fra partiets landsmøte i 1969 med Sigurd Allern i spissen, var grunnen beredt, ikke bare for en ny situasjon på venstresida i norsk politikk, men også for et nytt litterært klima. M-l'erne trakk en betydelig del av de venstreorienterte forfatterne til seg, og utover på 70-tallet stilte AKP stadig sterkere krav om en politisert diktning, eller det de kalte en litteratur i folkets eller arbeiderklassens tjeneste. «Klassestandpunktet» var alfa og omega, og det måtte gå klart fram hvilken klasse forfatteren støttet seg til.

I realiteten innebar dette et krav om at han skulle skrive i pakt med AKPs politiske program. I en mer abstrakt form ytret det seg som et krav om at litteraturen skulle avspeile den samfunnsmessige virkeligheten og peke fram mot et sosialistisk samfunn. Og de AKP-tro forfatterne tok til å dosere den rette vei til sosialismen gjennom en agitatorisk lyrikk og prosa der den «rette» politiske holdningen var overordnet de estetiske normene, og der innholdet hadde forrang framfor formen. Enkelhet ble opphøyd til en estetisk verdi slik at det politiske budskapet kunne tre så klart fram som mulig. Man skrev for folket, må vite, og man skulle skrive konkret og anskuelig og helst i en språkform som lignet folkets egen.

Denne art politisk diktning bygger på det vi gjerne kaller en innlevelsesestetikk. Målet var å få leserne til å leve seg inn i de oppdiktede skikkelsene, skikkelser som helst skulle kunne tjene som eksempler til etterfølgelse og derved stimulere til politisk bevisstgjøring og handling. Likheden med 30-tallets «sosialistiske realisme» i Sovjet var i så måte slående. Vi som tidligere hadde vært så opptatt av hvordan man skulle sammenkjede diktning og politikk og forene litterære interesser og politisk engasjement, ble altså nå konfrontert med et «løsningsforslag» som vi med rette oppfattet som ren partilitteratur, tuftet på en gammelmodig litterær estetikk. Heldigvis var sosialrealismen og den agitatoriske lyrikken først og fremst (men ikke bare) et AKP-fenomen, heldigvis fordi vi følte oss temmelig fremmed (for å si det

mildt) overfor denne helnorske og puritanske avart av maoismen. Dermed var det duket for en strid mellom to fundamentalt motsatte syn på forholdet mellom politikk og diktning, en strid som raste på venstresida gjennom hele 70-tallet.

Det tok litt tid før vi fikk summet oss. Jeg husker ennå hvor perpleks jeg var etter at jeg hadde lest Solstads *Arild Asnes 1970*, som utkom året før EF-avstemningen. Vi satt en gjeng i kantina på Blindern og diskuterte boka i timesvis. Vi hadde lest Arne Skouens anmeldelse i Dagbladet der han påstod at den var ironisk ment. Noen var av samme oppfatning som Skouen, men de fleste av oss, inkludert meg selv, helte til det syn at Solstad hadde lagt sin hjertens mening i Arild Asnes' munn. Det skulle som kjent hurtig vise seg at det var vi som hadde rett.

I *Arild Asnes 1970* stilles forholdet mellom politikk og diktning på spissen. Romanen danner inngangsporten til 70-tallets litteratur og er den dag i dag et viktig og interessant kildekrift til forståelsen av hvordan mange av oss litteraturinteresserte på venstresida tenkte den gang – uten at vi nødvendigvis trakk de samme slutningene som Solstad (eller Arild Asnes) gjorde. Dessuten er den velskrevet – slik alle Solstads bøker er. Boka handler om en modernistisk forfatters politiske omvendelse. I starten befinner han seg i en outsider-posisjon som han bejaer. «Det fine med kunsten i det 20. århundre, siden det nå er et Kapitalistisk samfunn, er at det mellom kunsten og samfunnet har blitt et nesten totalt brudd». Kunsten kan ikke gi samfunnet noe. Likevel kan det ikke klare seg uten slike som Arild Asnes. I kraft av den friheten som samfunnet gir disse samfunnsfiender, fungerer de imidlertid, bedre enn noen andre, til å bekrefte dette samfunnets ideologi (eller illusjon) om at det er et fritt samfunn. Repressiv toleranse kalte Herbert Marcuse det, og det er erkjennelsen av denne som volder Arild Asnes (og Dag Solstad) slike kvaler.

Romanen tar utgangspunkt i en eksistensiell krise. Hovedpersonens nølende tilnærming til ml-bevegelsen er ikke begrunnet i rasjonelle overveielser eller politiske mål, men i en lengsel etter mening, et behov for å bli «hel». Det handler om en sjelelig, ja, nesten religiøs erfaring, om en søken etter en absolutt instans som kan hele den splittelse som den modernistiske forfatteren baler med. Romanen er skrevet ut fra en trang til å gå opp i De Store Sammenhenger. Den vitner om en dyp lengsel etter «å drukne i nødvendighet». Målet er å kvitte seg med den tvil, ambivalens og handlingslammelse som i følge romanen er kjennetegnet på den uavhengige sosialist. Forfatterens dragning mot arbeiderklassen og hans fascinasjon av ml-bevegelsen er forårsaket av den samme lengsel: en lengsel etter å underkaste seg «en myndighet» som er større enn ham selv. Lest slik demonstrerer romanen den tragiske modernismens affinitet til totaliserende ideologier (og slik leste noen av oss den også dengang). Samtidig er den gjennomsyret av en tvil og en ironi som holder underkastelsestrangen delvis i

sjakk. Utopien var så banal at han frøs, tenker Arild Asnes når han tar T-banen til Grorud for å selge Klassekampen.

Her stod vi altså med en roman i hånden, skrevet av en forfatter som vi anså som en av de aller fremste blant våre «egne», en roman preget av gjennomgripende alvor og blendende ironi. Som forfatter valgte Solstad for en tid å bette den vei han hadde pekt ut for seg selv (og andre) gjennom sin stedfortreder Arild Asnes' salg av Klassekampen på romanens siste side. Han fikk følge av noen, men det var langt flere som ikke slo følge, også blant de som befant seg på venstresida (og det gjorde jo langt de fleste) og var levende opptatt av forholdet mellom politikk og diktning.

Modernismen var ikke død. Eksperimentenes tid var ikke forbi. De mer utradisjonelle tankene omkring politikk og diktning fra slutten av 60-tallet ble tatt vare på og videreutviklet av forfattere som Tor Åge Bringsværd, Einar Økland, Kjartan Fløgstad, Cecilie Løveid. De var allergiske overfor en åpent forkynnende diktning. De insisterte på dikterens frihet og diktverkets autonomi. Samtidig tenkte de politisk og tilla diktningen en sosial funksjon. De var mer opptatt av samfunnet enn sin egen sjel. De motsatte seg det Fløgstad kalte modernismens «inderleggjorte lukking». Den samme Fløgstad introduserte i den forbindelse begrepet «sosialmodernisme» som betegnelse på disse innbyrdes svært ulike strømningene som verken lot seg innordne i den «gamle» modernistiske tradisjonen eller i den politisk-appellerende.

Sosialmodernismen var mer tekstrettet enn den var rettet mot konkrete saker. Den manipulerte med språk og tekster i stedet for å forkynne meninger. Den kom til uttrykk som krass satire og vilter fabulering. Den blandet genre og insisterte på litteraturens mangfold. Den kunne være vulgært-folkelig, men også kryptisk og intellektualistisk. Den reagerte på den sosialistiske underernæringen av fantasien. Den satte det litterære mangfold i høysetet.

I en artikkel i tidsskriftet *Basar* i 1977 avskrev Fløgstad diskusjonen om hvorvidt litteraturen skal speile samfunnet eller seile sin egen sjø, som «forfjamsa»: «Diktinga skal spegla samfunnet, og forandra samfunnet, og vera ein del av samfunnet, og vera seg sjølv nok, og vera vakre ord på eit papir, og vera politisk, og vera sanseleg.»

Slik bølget det fram og tilbake. Når mange i ettertid, det vil si på 80-tallet, fikk det så travelt med å skjelle ut 70-tallet som et tiår da det litterære miljøet satte bom for den dikteriske fantasien fordi man hadde det så travelt med å blande politikk inn i litteraturen, overså de at det politiske engasjementet også gav støtet til mangt et diktverk der fantasien ble frisatt nettopp i kraft av de utopiske og framtidsrettede ideene som lå til grunn for dette engasjement. At kunsten skulle fungere *overskridende*, var et velbrukt slogan på 70-tallet. Det er også en måte å tenke politisk på som peker i alle mulige andre retninger enn den retning som den forkynnende politiske diktningen slo inn på.

Det var lett å være radikal i 1965. Det var lett å være politisk i 1975. I de siste tjue år har andre vinder blåst over vårt litterære landskap. I dag synes kravet om engasjement og virkelighetsforpliktelse å lyde sterkere igjen. Og det er med en viss nostalgi vi ser problemstillinger dukke opp igjen som vi balet med den gang midtveis på 1960-tallet da vi leste *Brødrene Karamazov* på senga, og sendte lapper med anti-amerikanske slagord til våre reaksjonære kamerater i klasseværelsets «glade hjørne». Selvfølgelig er det ingen motsetning her. Det er en motsetning som et stykke på vei ble pådyttet oss av andre. Likevel følte vi oss sterkt berørt av den – det skal ikke benektes. Men diktning og politikk *er* atskilte sfærer. Dermed er det ikke sagt at man av den grunn pr. instinkt skal skille dem ad. Da havner man i den annen grøft. I prinsippet handler litteraturen om alt mellom himmel og jord – også politikk og økonomi, både i snever og vid forstand – og derved utfordrer den på sitt vis ekspertene, de som gir seg ut for å ha bedre peiling på slike emner enn det dikterne har. Selv om det politiske engasjementet blant venstreradikale forfattere og litterater på 70-tallet gav støtet til intoleranse og virket innsnevrende i enkelte sammenhenger, så var det også en vitaliserende kraft som sluset litteraturen ut av det stillestående dødvann den befant seg i ved 1960-årenes begynnelse.

Såpass selvbevisst tale må man vel kunne tillate seg å føre på sin egen generasjons vegne.

Helge Normann Nilsen

PETER EGGES *HANSINE SOLSTAD*

Hansine Solstad er trønderdikteren Egges mest kjente roman.¹

Den foregår stort sett i «Inndalen» (Ogndalen), «Sandmoan» (Steinkjer) og Trondheim i tida fra ca. 1850 til de første tiår av det tjuende århundret. Den er fortellinga om ei bondejentes liv, et offer for fattigdom og for ondsinnet sladder og rykter. Allerede på første side føres vi inn i hovedtemaet, Hansines kamp mot de farer som truer henne. Hun lider vondt som gjeterjente hos fremmede på Fuglemgarden og står overfor vargen ute i marka: «Vargen! Vargen! sa det inne i Hansine; hun sto langt inne i skogen og så inn i en busk mellom høye graner, så inn i to øyne i løvet. Hun hadde aldri sett slike før, men i samme stund hun ble var dem, visste hun at de hørte vargen til.» Ulven er ute etter sauene hennes, men den modige jenta trosser rovdyret og holder det på avstand.

Fattigdommen har ført henne til Fuglem og de gjerrige sjøfolka der. De venter lengst mulig med å skaffe henne nye sko, og jenta må gå barbeint når det er rim på marka om høsten. Men hun overlever, og seinere i livet får hun også bruk for sin styrke til å stå imot de prøvelsene hun må gjennomgå. Hansines historie er i store trekk basert på livsforløpet til forfatterens mor Oline Wibe, og Egge har gjort det klart at han har brukt biografisk stoff i flere av sine trønderromaner: «Det som mor og far fortalte om sin barndom og ungdom, og det som mostre og fastre og bestemødre fortalte om sitt og slektens liv bakover i uminnelige tider, det har jeg brukt i 'Inde i Fjordene', 'Hansine Solstad', 'Drømmen', 'Gjester' og andre bøker. Jeg ble fortrolig både med byen og landet, lærte to miljøer å kjenne.»²

Olines far kom fra garden Kjørås i Ogndalen, men han mistet den da hun var to år gammel. Hun måtte derfor på gjeting i barndommen og bodde ei tid i Steinkjer hos foreldra. Deretter kom hun til Trondheim som tjenestejente og ble gift med Olaus Egge som kom fra husmannsplassen Eggeskogen under den kjente garden Egge ved Steinkjer. Olaus var i lang tid kjørekar hos kjøpmann Christian Løcke i Prinsens gate 34 før han fikk sin egen vognmannsforretning. Oline beskrives av sin sønn som ei levende slektstavle, ei sterk, ættestolt og sjølloppofrende kvinne, og mye av dette finner vi igjen i Hansineskikkelsen. Kjørås er omdøpt til Langåsen i romanen, og det heter seg også at Hansines mor var født der mens det i virkeligheten var faren. Egges mormor var født Olava Østerås. Som de fleste romanforfattere bruker Egge sitt biografiske materiale på en relativt fri måte. Morfaren Peder Kjørås var såkalt rådsdreng hos jomfru Gram på garden Wibe ikke langt fra Kjørås

og fikk hennes tillatelse til å ta navnet Wibe. Det nye navnet var forbundet med en viss status. I romanen heter han Hågen Solstad og er sersjant. Peder Wibe var underoffiser, og det ga status i datidas samfunn.

Hansine klarer å komme seg vekk fra Fuglem og får tilhold hos skyldfolket sitt på garden Haugom, men Ola Fuglem og Gurianna, kjerringa hans, setter ut et falskt rykte om at Hansine er tjuvaktig. Ola er fornærmet fordi han føler at jenta synes bedre om seg sjøl enn om arbeidsgiveren sin. Med rette, kan en legge til. Han slår henne også en gang slik at hun svimer av. Slik barnemishandling var nok mer vanlig da enn nå, og Egge kritiserte den gjentatte ganger i sine bøker. Han fikk sjøl smake fysisk avstraffelse som elev ved barneskolen i Waisenhuset i Trondheim. Den triste ironi i *Hansine Solstad* er at hovedpersonen er intelligent og ressurssterk på alle måter uten å få brukt seg sjøl på en riktig og rettfærdig måte. Samtidig er det slik at hun ikke bare er et hjelpeløst individ som mishandles. Hennes styrke og egenvilje hjelper henne og forhindrer at skildringa blir ensidig sørgelig og patetisk. For Egge er menneskets personlighet og egenvilje like viktig og interessant som de sosiale og økonomiske forhold det befinner seg i. Hans kritikk av samfunnet og menneskers svakhet blir enda mer sterktvirkende på grunn av den balanserte framstillingsform som han bruker i denne og andre romaner.

Fuglemfolkets fattigdom, for eksempel, er ingen unnskyldning for deres ondskap. Hansine sjøl er fullstendig klar over dette, og hennes rettfærdssans er tidlig utviklet. Det samme er ættestoltheten, bevisstheten om at faren hadde vært gardeier og at mange i slekta er sjøleiende bønder. Denne stoltheten er hennes forsvar, eller måte å overleve på. Hun synes til og med synd på Ola Fuglem, som er av ringere folk, og han legger henne for hat fordi hun aldri mister sin verdighet og får han til å føle sin smålighet. Når hun forlater Fuglem tar hun han i handa og takker for seg og synes det er leit at han skal miste gjeterjenta si. Hun snur svakhet til styrke og verger seg uten å synke ned til det nivå som dem som forulemper henne befinner seg på.

Det brukes symbolikk for å belyse og understøtte den dystre handlinga. Høstmørket og regnet knuger landskapet, og om vinteren er kulda så sterk at det dundrer i isen på fjorden. Varghyl lyder, og Hansine føler at vargen følger etter henne. De onde kreftene i tilværet er som is og blodtørstige rovdyr. Ryktet forfølger henne, og livet hennes blir forsuret sjøl om hun er flink på skolen og gjør seg fordelaktig bemerket hvor hun enn kommer. Hun går på omgangsskole som holdes på kjøkkenet på en av gardene i området. På denne tida, i 1850-åra, var det mest i byene at det fantes egne skolebygninger. Det kan også nevnes at på Hansines konfirmasjonsdag ser folk for første gang en dampbåt ute på fjorden. Dette skjedde faktisk i 1856, da Oline Wibe var 16 år gammel.

Så skjer det fatale. Presten Linge, som forbereder konfirmantene i bygda, sakner en gullskilling som han hadde lagt fra seg på skrivebordet, og ryktene begynner å svirre om hvem som kan ha stjålet den. Mistanken retter seg mot

Hansine, men i kirka på konfirmasjonsdagen slår hun tilbake. Hun er nummer en på kirkegulvet, og når presten spør henne hvilket bud hun synes er det viktigste, svarer hun høyt og tydelig og med adresse til forsamlinga at det er det åttende, det som sier at en ikke skal bære falskt vitnesbyrd mot sin neste. Slik beskrives hennes ord og ekkoet av dem: «Det nådde opp til Gud og engleskaren, som satt omkring ham, et stille rop, og alt var i ropet – klage, bitterhet, tross, håp, fortrøstning.» Egge skildrer her Hansines håp og tro, ikke sin egen, men han kan leve seg inn i hennes forestillingsverden. I religiøse spørsmål er det vanligvis avstand mellom forfatteren og hans personer. Egge var ikke-troende og har karakterisert seg sjøl som den «kristne ateist.» Som så mange andre i landet var han sterkt påvirket av kristen moral. Men Hansine står altså oppreist i stormen og retter en rettferdig anklage mot hele bygda, også presten, som har antydnet at en av konfirmantene har begått tjuveriet.

Hansine har det ellers bra på Haugom, men i en bestemt episode viser Egge tidas kvinnediskriminerende holdninger. Andreas Haugom tar henne med en tur til Sandmoan der han og hun skal treffe familien, og i samværet blir det adskillige drammer både på sersjant Solstad og Andreas. På veien hjem sovner Andreas og Hansine må ta tømmene. Dette klarer hun svært godt, men når husbonden våkner triver han tømmene og skjeller fordi ei jente, ei «veikjunge,» har dristet seg til å ta styringa. Dette er i grunnen et bilde på hele Hansines liv. Gjennom det meste av teksten framheves hennes dyktighet og kompetanse på flere områder som mannssamfunnet definerte som sine egne. Hun overgår alle menn hun kommer i kontakt med, og Egge inntar, både her og i andre tekster, klart feministiske standpunkter.

I skildringa av Hansines foreldre og søsken er det fattigdommen og de harde kår i datidas samfunn som understrekes. Familien, med ni barn (åtte i virkeligheten), prøver å slå seg igjennom på Sandmoan, men de lever et usikkert liv. Sersjant Solstad lykkes ikke med sine virksomheter og tyr også til det sterke, mora sliter seg ut, og barna må på gjeting. Hansine har lært sin kristendom, men hun har likevel forståelse for faren og hans vanskeligheter. Hun synes ikke at han er en stor synder og later til å innse at det er omgivelsenes trykk som har en god del av ansvaret for skjebnen til en type som han. Denne tendensen til determinisme står i motsetning til den understreking av eget ansvar som ellers preger denne og andre av Egges tekster. Men i romanen *Vi uskyldige* nærmer han seg det syn at alle til sjuende og sist er uskyldige. Det er ytre krefter og omstendigheter som bestemmer.

Hansine får post som tjenestejente hos fogden Bassøe, men hun blir forskrekket over oppførselen til fogden og frua hans. De både krangler og kysser rett for synet på henne, og de kjefter tilogmed på de minste barna sine. De kommer uheldig ut sammenlignet med de fleste av menneskene i det

bygdemiljøet Hansine kommer fra, der en viss verdighet og tilbakeholdenhet preger folk. Trøndernes sindighet og diskresjon er ofte poengtert av Egge.

Hansine er blitt en skjønnhet: «Lyst hår bustet og krøllet seg frem på begge sider av ansiktet, som hadde sterke øyne med en tett, blå glans. Nesen var høy og kvass. Munnen rød og rik og skutt frem.» Det er å vente at hun får flere beilere, deriblant en Gabriel Nettet, som er mye eldre enn henne men sitter med en stor gard. Men hun er innstilt på å gifte seg med han for å gjenopprette sin egen og slektas ære. Garden Nettet later til, i likhet med Borg i *Inne i fjordene*, å være basert på Rol på Inderøy. Egges morbror, Jakob Pedersen Wibe, giftet seg til denne flotte garden i 1862, og Egge var ofte på sommerferie der i barndommen. Rol er fremdeles i Wibeslektas eie.

Hansines far skriver til henne fra Sandmoan og hevder at det er hennes plikt å gifte seg med Gabriel fordi han og mora vil det. Han bruker Bibelen som pressmiddel mot datteren, noe som en føler at det tas avstand fra i teksten. Det samme gjelder religionens formuleringer om at fedrenes synder skal hjemsesøkes på deres etterkommere som det var vanlig å tro på: «Men moren tvilte ikke om at det var en Herrens straffedom at det hadde gått slik til akters med henne sjøl og hennes.» Men Hansine klarer ikke å forstå dette sjøl om hun forblir en troende hele sitt liv. Det var ikke å vente, sjøl av en som henne, at hun skulle sette seg opp mot tro og kirke som sådan på den tida. Egge avviser både tanken om en personlig Gud og et liv etter døden, men samtidig synes han å tro på en slags evige verdier av moralsk og dels også estetisk art som mennesket bør strebe mot og la seg inspirere av. Det gode er et potensiale i mennesket, og skjønnheten, særlig i naturen, er opphøyd og kan inspirere til god livsførsel. Men det er interessant at han bruker ordet «evig» om verdiene. Det kan tyde på en anerkjennelse av en åndelig, metafysisk virkelighet som bringer tanken hen på religion likevel.

For Hansine blir verdighet en avgjørende faktor. Hun er fast bestemt på å bevare den og på den måten beskytte seg sjøl og sin integritet, som også er fundamentalt viktig. Tidlig bestemmer hun seg for å komme ut av fattigdommen. Hun mener at det er nødvendig for å unngå ydmykelser og kunne forsvare seg sjøl og sitt rykte. Dette blir hennes motivasjon framover i livet. Hun beslutter seg også til å reise bort, komme vekk fra alt det vonde, men sjøl om hun til slutt kommer til Trondheim, viser dette seg å være umulig. Alle hennes forsøk på å tilintetgjøre sladderens og skaffe seg en uinntagelig posisjon i samfunnet mislykkes. Dette blir et mønster i hele handlingsgangen. Hennes drømmer blir til intet, noe som også er et tilbakevendende motiv i Egges tekster.

I sin angst ser hun, som i et syn, de som har mistenkt og plaget henne: «Øyne som hadde gjort tegn til andre øyne, da de ble var henne. Hodet som hadde søkt inn til hverandre for å tale sakte sammen. Mange så hun utydelig, de var liksom ikke til å skille fra hverandre. Mann-Ola på Fuglem var klar, det lyste ondt ut mellom øyenlokkene, som nesten var knept i hop.» En rekke

av Egges personer har slike opplevelser, som kan forstås som fantasier på grensen til hallusinasjoner, fremkalt av sterke sinnsbevegelser og påkjenninger. Slikt var kanskje vanligere i tidligere tider da folk ikke ble fylt opp med mediainntrykk fra morgen til kveld. Den enkeltes fantasi kunne være mer aktiv og sjølstendig. Men ikke noe tyder på at disse synene er ment som manifestasjoner av noe overnaturlig eller magisk.

Etter episoden i kirka ser det en stund ut til at Hansine skal komme på of-fensiven i forhold til ryktene, men så er hun uheldig igjen. Hun får en gullmynt av en ingeniør Brinchmann og går i banken med den i sin godtroenhet. Dermed blir hun pånytt mistenkt for å ha tatt prestens mynt. Hun erklærer sin uskyld overfor han, men han tviler på hennes ord, og da viser hun han et ansikt som gjør inntrykk: «Han hadde sett det akkurat slik før en gang, vrent og hvitt, ukjennelig; det var på konfirmasjonsdagen, da hun vendte det åttende bud mot ham og hele menigheten.» I dette ansiktet står det å lese at hun ikke vil forsvare seg lenger, at hun vil bli trodd, at hun krever rettferd. Men hun har sterke krefter imot seg, sitt kjønn, sin fattigdom, og menneskers feighet og skadefryd. Presten sier at han tror henne, men Hansine avviser dette. Det virker som hun krever at han skal forsvare henne offentlig. En kan undre seg over den styrken Hansine viser i disse situasjonene. Hennes sjøltillit og likevekt hjelper henne.

Etter dette forstøter Gabriel Nasset Hansine. Han tør ikke ta en til ekte som har en mistanke på seg og viser å være feig, som presten. Hansine får heller ikke noen støtte annetsteds fra. Befolkningen, både de fattige og de bedrestilte, har fått sin syndebykk og vil nødig gi slipp på den. Her er en de kan rette sin forakt mot uten å risikere noe sjøl. Men det er en mann, Eivind Hansen, som frir til Hansine og vil ha henne med til Amerika. Men når hun forstår at han også tror hun har stjålet og ikke bryr seg om dette, avviser hun han. Hun vil ikke gifte seg med en som tror hun er en tjuv og dermed avslører sin egen tvilsomme moral. Dessuten tenker hun på sin familie. Hun kan ikke reise fra landet før hun har gjenvunnet sin ære. Denne æres- og slektsfølelsen er blitt karakterisert slik: «Æren er ikke noe privateie, den er hele ættens felles eiendom, fordi ætten til en viss grad utgjør et samlet hele som hver enkelt står ansvarlig overfor. Kommer det en flekk på en av dem, går det ut over hele slekten.»³ Denne tankegangen er stort sett forlatt i dag, og med rette. I vår tid er det slik at et individ har ansvar for seg sjøl. Den kollektive tenkinga hører historia til.

Etter historien med mynten har Hansine fått nok og reiser til Trondheim med en jekt som bruker fem dager på turen inn til den store byen med femten eller atten tusen mennesker, som det står. En kan anta at tidspunktet er ca. 1860, hvis en baserer seg på Olines fødselsår 1840. Hansine stiger i land, ung og vakker, med kvit lue og svart stakk, «med laupen i hånden og korga på armen.» En merker Egges ridderlige, ærbødige og tilbedende holdning til sin edle heltinne. Hun er den mest prominente av de sterke kvinner som befolker

hans romaner, men en kan også nevne Ruth Lind i *Gammelholm*, Siri Sand i *Inne i fjordene* og Grete Jægtvig i *Jægtvig og hans Gud*. En tilsvarende og enda sterkere figur er Falkbergets Ann-Magritt. En tendens til helt- eller heltinnedyrking var ganske vanlig hos norske forfattere i mellomkrigstida, før fascismen og nazismen hadde gjort alle slike holdninger suspekterte.

Hansine skal bo midlertidig hos søsteren Julie i Gjeitveita ute i Sanden, et boligområde som Egge også har skrevet om i flere av sine folkelivskildringer. Men Julie og Abraham, mannen hennes, viser seg å være smålige og griske, og Hansines forsøk på å bli gode venner med dem faller dødt til jorda. Julie, med sitt trellesinn, er forøvrig et eksempel på at ætt ikke alltid er tilstrekkelig. Overalt der Hansine ferdes prøver hun å gjøre en innsats og skape orden, vennskap og varme rundt seg, men dumhet, ondskap eller det slemme ryktet ødelegger for henne. I et annet miljø, med et annet utgangspunkt, ville hun ha blomstret og vært et ettertraktet midtpunkt.

I Trondheim kommer Hansine i tjeneste hos kjøpmann Efraim Gotås, en fiskergutt som har arbeidet seg opp og gjerne vil bli akseptert av det etablerte borgerskapet, også kjent som Sjøgategrossererne. Dette er med stor sannsynlighet basert på Olines tid som tjenestejente i Trondheim. Gotås, som seinere Hansine og hennes mann, er en representant for den såkalte «sildeadelen» som spilte en stor rolle i Trondheim i annen halvdel av det 19. århundret. Det var folk som tjente stort på de svære sildeinnsigene langs norskekysten den gang, men som også ofte gikk konkurs. Egge, født 1869, hadde god anledning til å studere dette fenomenet på nært hold i sine unge år i Trondheim og har også skildret en slik sildebaron, Per Botten, i romanen *Han og hans døtre*. Oppkomlingen Gotås blir foraktet av det Egge kaller «de mange ondskapsfulle menneskene i byen.» Ondskaperen er resultatet av forskjeller og motsetninger, økonomiske, sosiale eller religiøse, da som nå, og Egge har et våkent øye for den. Gotås er forøvrig en tidlig versjon av Per Botten. Begge driver stort og er svarte i hår, skjegg og øyne, som det heter. Det forekommer også at en hovedperson i en Eggeroman opptrer som bifigur i en annen. Hansine sjøl har en liten rolle i *Han og hans døtre*.

Hansine Solstad inneholder en rekke glimt av kjente steder i 18-hundretallets Trondheim. Jekta hovedpersonen ankommer med driver med strømmen oppover Nidelva fordi det er flo og legger til ved en av bryggene i Sjøgaten, som Kjøpmannsgata het den gang. Hun arbeider i den store gården til Gotås som ligger på Bakkan, som idag omtrent tilsvarer Fjordgata, og i teatret ser hun sketsjer som «Herr Grylle og hans viser» og «Apekatten.» Vi får også vite at teatret blir finansiert av rike menn som Jørgen Lysholm og E. C. Dahl, noe som er historisk riktig. I Ravnkloa er det fisketorg, og der ligger båtene opptrukket i fjæra. Hansine og ektemannen går også på ball i Arbeiderforeningens lokaler, og denne bygningen og de mange aktivitetene der spiller en ganske stor rolle i Egges liv og diktning. Han spilte i foreningens orkester og var en periode journalist i avisa «Dagsposten» som

holdt til der. Bygningen var ferdig i 1878 og står fremdeles i det sørvestre hjørnet av Prinsenkrysset. Hansine er også med på kanefart til Leirfossen, som den gang var et populært utfartssted. Her var det servering på kafeen «Fossestuen,» opprettet i 1892. På slutten av sitt liv får Hansine plass på St. Jørgens hus, aldershjemmet som fremdeles eksisterer og der det gjenstår en bygning fra første halvdel av 1700-tallet.

Etter et par års tjeneste ber Hansine Gotås om en attest, men han vegrer seg for å understreke i attesten at hun er et ærlig menneske. I likhet med presten Linge er han for feig og mistroisk til å gi henne den støtte hun trenger og være seg sitt ansvar bevisst. Hansine får føle det ondes problem på kroppen og kan ikke forstå sin Gud: «Men somme dager undret Hansine seg over hvorledes Gud skulle kunne forsvare at han lot henne li så mye ondt. Kanskje fikk hun aldri oppreisning. Kanskje skulle hun gå hele livet igjennom uten at uretten mot henne ble gjort god igjen. Hva mening kunne Gud ha med dette. Hvorfor hadde han pekt henne ut til et slikt liv?» Hansine, som de andre enkle menneskene Egge skriver om, lever i håpet om at hun en gang skal forstå Guds veier. Men hun får aldri noen forklaring, og leseren sitter igjen med følelsen av at det ikke finnes noen slik, eller en gang en Gud. Mennesket er kastet ut i en verden det ikke forstår. Dette er vel også Egges eget syn ettersom det kommer fram i mye av det han har skrevet.

Men han viser også respekt og forståelse overfor den tro som er en trøst for dem som lider. I et brev fra faren, som det har gått ut med økonomisk, ber han Hansine vende seg til Gud og den styrke Han kan gi: «En vant det indre, det rikt flødende liv, de indre skatte gjennom troskap, flid og ydmykhet under Guds vilje. De siste årene hadde prentet inn i ham at det indre liv til syvende og sist var det eneste liv. Av verden venter jeg intet. Av Gud alt.» Men Hansine vil ha oppreisning i dette liv. Rettferd er det viktigste for henne, og hun blir forskrekket over umoralen hun ser rundt seg i byen. Det er, for eksempel, vanlig at arbeidsfolka stjeler fisk og sild på bryggene, noe Hansine aldri ville gjort sjøl om klasseforskjellene den gang var både store og urettferdige.

Hansine trives ikke i byen, og i den første tida i lengter hun tilbake til landet og syns byfolka er merkelige og ikke kan oppføre seg. Hennes egen sikre adferd og høviskhet står i sterk kontrast til omgivelsene. Hun tilpasser seg likevel etter hvert til byen, og man kan ikke lese *Hansine Solstad* som et verk som utvetydig tar standpunkt for landet og imot byen. Men rent generelt er det en tendens i Egges trønderromaner at det enkle liv som sjøleiene bonde framstilles mer positivt enn livet i byene. Han er trofast mot de moralske verdier han ble oppdradd til: «Egge fastholder de gamle dyder og verdier – de som sto høyt i kurs i bondesamfunnet. Han møter den moderne verdirelativering med et etisk alvor som innebærer at vi aldri kommer i tvil om hva forfatteren mener er riktig og galt.»⁴

Hansine blir gift med bryggemannen Joakim Hauan og setter i gang sitt eget lille fiskeutsalg fra gårdsplassen utenfor boligen deres. Dette minner sterkt om det melkesalg Oline drev i Egges barndomsheim i Dronningens gate 45. Her hadde også faren sin vognmannsforretning, og huset står fremdeles, i rehabilitert stand. Hansines salg går godt. Hun er en gründertype og tar sikte på å bli en velstående kvinne og få dem som har sladret om henne til å bite i seg det de har sagt og trodd. Hun vil ha oppreisning, og hennes rettskaffenhet og sjølrespekt er dyptgående trekk i hennes personlighet. Hun representerer den gamle, norske bondestandens verdier og sjølbevissthet, som Egge forøvrig også kunne være kritisk til når disse holdningene utartet til hovmot. En slik kritikk finner en blant annet i byggeromanen *Inne i fjordene*.

Hansine slåss faktisk også, for sin ære. Når Joakim nøler med å gifte seg med henne etter at hun er blitt gravid går hun løs på han med nevene og tvinger han til å gå med på ekteskap. Det er også hun som foreslår at han skal sette i gang som fiskehandler og får han til å kjøpe egen brygge og bod på Bakkan. Men når hun får flere barn og Joakim utvider forretninga klarer ikke Hansine å føre kontroll med den mer.

Fortellinga flyter ellers rolig, som vanlig er hos Egge, årene går og velstanden og barneflokket øker. Men ryktet består, og Hansine kan ikke unnsilpe det. Hun trekker seg tilbake fra alt sosialt liv etter noen ubehagelige opplevelser, deriblant en i en liten kristen menighet. Damene der ønsker å innlemme henne som en omvendt synder og er skinnhellige og sladderaktige. Slike tendenser i lavkirkelige miljøer kjente Egge godt til og retter skytset mot gjentatte ganger i sin produksjon, først i debutromanen *Almue*.

Når Hansine besøker faren på hans dødsleie, forstår hun at til og med han, og de andre i familien, alltid har hatt en liten tvil i seg om hennes uskyld. Hun må innse at hun står helt aleine i verden med den urett hun lider. Joakim driver også firmaet deres på en uansvarlig måte og trosser Hansines advarsler. Hun kan ikke hindre han på grunn av tidas kvinneverole, som heller ikke hun er i stand til sette spørsmålstejn ved. Joakim er Hansines svake punkt. Da hun falt for han mistet hun sin sedvanlige dømmekraft og må betale prisen seinere. Eros er en kraft som kan forlede sjøl de beste.

Hansines døtre vanker i finere kretser og blir beskjemmet over moras folkelige språk. Hun bærer over med dem, men ikke uten ironi: «De kunne ikke hjelpe for at de var blitt for fine for sin egen mor. Slikt hendte i byene, aldri mellom bønder.» Folkeskikken på landet er klart den beste. Hansine er også glad i og ønsker å bevare den folkelige kulturen hun er vokst opp med. Hun formidler noe av den til barna når de er små: «De kunne alle regler og eventyr som hun kunne. Hun hadde alt fra de lå i vuggen sunget over dem de visestumpene som andre hadde sunget over henne. Hun var glad i det hun hadde hørt og lært av sin egen mor.» Disse tingene er også knyttet til den nasjonale identitet. Egge var ingen høyrøstet nasjonalist, men han satte pris på sitt land og dets kultur på sin egen avbalanserte måte.

Det hender at Hansines tro på god ætt blir litt automatisk og overfladisk. Når en av døtrene blir gift med en løytnant som er av såkalt «gammel stormannssætt» blir hun svært glad i denne mannen uten at det later til at hun vet noe særlig om han. Hennes holdning er likefrem elitistisk, og forfatteren har rom for en viss ironi i forhold til sin figur i dette tilfellet. Æresbegrepet har også en vekt og verdi for henne som er påfallende og noe uvant for en moderne leser. Sønnen Hågen ber henne ikke ta det så tungt som hun gjør og minner henne på at det hele hører fortida til, men dette er ikke mulig for henne. På tross av en smule ironi fremstår hun likevel som et idealbilde, en person med dannelse i en verden full av sladder og egoisme.

Dybden i æresfølelsen kommer fram når Hågen blir syk og står i fare for å dø. Hansine ber til Gud for han og er rede til å gi avkall på sin oppreisning bare sønnen får leve. Men i samme øyeblikk stopper hun opp. Dette kan hun likevel ikke gjøre, da får Hågen heller dø. Han overlever, men episoden viser hvordan Hansine nekter å akseptere den urett hun har lidd. Hun er en opprører på dette punkt og krever Gud til regnskap, forlanger en forklaring. Hun er en slags kvinnelig Job, men uten dennes ydmykhet og underkastelse. Joakim Hauan går til slutt konkurs, og Hansine er tilbake i de beskjedne kår hun begynte i. Det er tydelig at dette ikke hadde skjedd om Hansine hadde hatt styringa med det hele. Mann og kone er nå aleine igjen, barna er ute av redet og bryr seg ikke om sin ætt. De ser på foreldra som en belastning. Hansine lider under denne generasjons- og verdikonflikten. Hennes troskap og slektsfølelse betyr ikke noe for unge mennesker, men det antydes at de gamle verdiene, som lojalitet og dybde i følelseslivet, er bedre enn den nye overfladiskheten.

Etter noen år dør Joakim, og da får Hansine brev fra Hågen, som bor i Amerika. Han er kommet på bedre tanker og innser at moras syn på livet nok var det riktige likevel. Han skriver også at han tror på hennes uskyld i forbindelse med ryktene. Hennes rakryggede holdning og integritet er det beste forsvar mot en ond verden: «Han skrev at han hadde bygd seg en festning i sitt eget bryst. Der bodde han gjemt midt i en verden av av urettferdighet. Den festningen hadde hun lagt grunnen til hos ham i barndoms- og ungdomsårene.» Dette brevet er til stor trøst for Hansine, som nå ser at hennes livssyn likevel vil leve videre i hennes etterkommere. Festningen i brystet betyr den indre stemme, en tro på seg sjøl og på visse grunnleggende moralske verdier, med andre ord, Egges etiske fundament.

Hansine Solstad får til slutt plass på St. Jørgens hus i Trondheim, grunnlagt 1607. Fra sitt rom har hun kort vei til mannens grav: «Hun hadde å gå de få skrittene oppover den stille Sankt Jørgensveiten og tvers over den stille Bispegaten, så var hun på Domkirkegården og ved graven til Joakim.» Etter noen år får hun så sin oppreisning. Brevet fra ingeniør Brinchmann kommer til rette, og her står det at det var han som hadde gitt henne gullskillingen som en trodde hun hadde stjålet fra presten. Dette brevet, som

hun har ventet på hele livet, har i alle år ligget uåpnet blant fru faged Bassøes papirer. Hansines ulykke skyldes altså tilfeldighetenes spill, og oppreisningen kommer for seint. Fortellinga slutter med disse ord, etter hovedpersonens bortgang: «Hun hadde også lenge stundet etter døden, fordi hun stundet etter å vite Guds mening.» Egge skildrer kontrasten mellom den tro de fleste av hans hovedpersoner har og den virkelighet de opplever, men han gjør det med respekt for deres kristne forestillinger.

Det har vært hevdet, av Sidsel V. Moum, at Hansine blir et offer fordi hun er bundet av bondestandens verdier og er ute av stand til å gå på akkord med seg sjøl. Men det er nettop disse verdier som får tilslutning, så og si, i romanen. En må heller ikke glemme at Hansine blir stemplet og stigmatisert på feilt grunnlag, og det protesterer hun imot. Egges hensikt med denne historien er å få fram det ondes problem, lidelser som påføres uskyldige og troende mennesker. Dette opptok han gjennom hele forfatterskapet, noe som også viser at han ikke kunne la være å engasjere seg i noe som er et religiøst problem sjøl om han var ikke-troende. Hans harme over en gud han ikke trodde på viser kanskje at det var vanskelig for han å kvitte seg helt med den religiøst pregete oppvekst han fikk.

NOTER

- 1) Peter Egge, *Hansine Solstad*, Oslo 1925 og 1994.
- 2) Peter Egge, «Et Stykke Selvbiografi», *Aftenposten*, 17.12, 1932.
- 3) Borgny Sofie Jystad, *Peter Egge og hans trønderromaner*. Oslo 1949, s. 107.
- 4) Øystein Rottem i forord til 1994-utgaven av *Hansine Solstad*, s. vi.

Ida Bull

FEDRE OG DERES DØTRES EKTESKAP

Det foreldrestyrte ekteskapsvalg kjennes i vårt samfunn først og fremst fra diskusjonen om innvandreres ekteskapspraksis. I dagens norske samfunn anses det som et ufravikelig prinsipp at kjærlighet skal styre valget av ekteskapspartner og at valget skal foretas utelukkende av de to som skal inngå ekteskapet. Men av og til kan man se henvisninger til at det også i vårt samfunn «tidligere» var vanlig at foreldre bestemte ekteskap. Det følgende gir noen eksempler på hvordan fedre innenfor borgerskapet kunne involvere seg i sine døtres ekteskap på 1700- og tidlig 1800-tall og hva slags motiver de kunne ha for å gjøre det.¹

Avgjørende for de holdninger som lå bak fedrenes engasjement i døtrenes ekteskap var kvinnenens umyndighet. Faren var døtrenes verge inntil de ble gift og vergemålet gikk over til ektemannen. Loven bestemte at den som ville ha en kone, måtte «bede hende af Forældre, eller rette Væрге», som det het i Christian den femtes norske lov fra 1687 (3-18-1).² Loven ga likevel ikke fedrene uinnskrenket makt over sine umyndige døtre. Den satte også som betingelse at det måtte skje «med hendis Ja og Villie». Foreldre kunne etter loven heller ikke hindre døtrenes ekteskap uten rimelig grunn, og dersom faren prøvde å holde døtre over atten år ugift hjemme «for hans egen Fordeels Skyld», så kunne hennes andre slektninger klage til øvrigheten (NL 3-18-4). Loven ga med andre ord i utgangspunktet faren som verge bestemmelsesrett når det gjaldt døtrenes ekteskap, men ville samtidig forhindre at han brukte sin makt til å tvinge døtre inn i et ekteskap de ikke ønsket, eller til å hindre dem i å inngå et ekteskap som etter vanlig oppfatning ikke var ufordelaktig. Først i 1845 fikk voksne ugifte kvinner begrenset myndighet, i 1863 myndighet på linje med voksne menn og først i 1888 fikk gifte kvinner myndighet.³

Særlig innenfor borgerskapet var oppmerksomheten stor rundt ekteskapsvalg og de fordeler et ekteskap kunne – og burde – bringe med seg.⁴ Ekteskap innebar overføring av økonomiske verdier og muligheter for allianser. Fra fedrenes synspunkt innebar det å gifte bort, eller la være å gifte bort, en datter flere typer vurderinger: om det i det hele tatt var noen fordel at hun ble gift, hvilken nytte faren kunne få av en datters ekteskap og omsorgen for datterens fremtid.

Lovens paragraf inneholder en mistanke om at en pikes verge kunne ønske å holde henne ugift mot hennes ønske. Det kunne være flere grunner til det, både økonomiske og praktiske. En ugift kvinnes økonomiske ressurser

ble forvaltet og disponert av hennes verge, mens de ved giftermål derimot gikk over til hennes ektemann. Hennes kapital kunne dermed brukes av hennes verge, som et langsiktig lån. Dersom de giftet seg, kunne det tappe familiebedriften for ressurser.⁵ Tydelige tilfeller av den fordel menn hadde av å disponere ugifte kvinners midler ser vi imidlertid særlig når det gjelder brødres forvaltning av umyndige søstres formue etter et arveoppgjør. Utbetaling av medgift ved døtres ekteskap kunne likevel også tære på fedres midler. Den praktiske nytte av å ha døtre gående hjemme i huset kunne være stor, og innebære en økonomisk fordel. I en borgerhusholdning kombinert med kjøpmannsdrift kunne døtre representere viktig og billig arbeidskraft. I husholdningen til den rike Trondheimskjøpmannen Henrik Horneman går det for eksempel fram at de åtte døtrene, som ble gift i årene 1687-1705, i ungdomsårene hjalp til i farens krambu uten særskilt betaling. Sønnen hadde derimot årlig lønn fra 17-årsalderen for sin tjeneste på kontoret. Da den siste datteren til en senere Trondheimskjøpmann, Herman Hoë, giftet seg i 1820, beklaget en av hans andre gifte døtre at moren da ikke lenger hadde noen hjelp hjemme. Døtres arbeidskraft kunne spare husholdningen for utgifter til tjenestefolk.

Det er imidlertid liten grunn til å tro at det var særlig vanlig at fedre holdt døtre hjemme dersom de kunne oppnå et godt giftermål. Fordelene ved ekteskap var større enn det tap det representerte at døtrene flyttet fra foreldrehuset. Ugifte døtre i huset representerte ikke bare arbeidskraft, men også forsørgelsesansvar. Dersom de ikke hadde solide egne midler, ville det representere en lettelse i forsørgelsesbyrden å få dem gift, og få ansvaret overført til en ektemann. Det var imidlertid ikke likegyldig *hvilken* ektemann døtrene fikk. Loven ga rom for at en pikes verge kunne nedlegge veto dersom de hadde «nogen skiellig, eller lovlig, Aarsag det at forhindre» (NL 3-18-3). For Hollands borgerskaps vedkommende er slike årsaker nærmere drøftet.⁶ Upassende var ekteskap der de sosiale forskjellene var for store slik at det ble en mesallianse, om forbindelsen gikk på tvers av trosgrensene, om den ene parten hadde begått seksuelle sidesprang i tidligere forhold, hadde legemlige skavanker, smittsomme (kjønns-)sykdommer, hadde en skjult bankerott eller udekkede gjeldsposter. Noenlunde jevnbyrdighet i økonomi var vesentlig for et tilfredsstillende ekteskap. Blant de trondhjemske kjøpmennene ser vi noen tilfeller av forsøk på å hindre ekteskap av slike grunner. Særlig tydelig er begrunnelsen i Horneman-familien, der Sidsel Horneman og hennes bror Hans som verge for hennes datter Anna i fellesskap prøvde å hindre denne datterens ekteskap med kapellan Peder Hanning. Han hadde vært gift tidligere, og da sløst bort sin kones arv på 7-8.000 rd. og hadde over 5.000 rd. i udekket gjeld. Hennes mor og morbror var redd for at Annas arv etter faren skulle gå med til å betale denne gjelda. Å hindre ekteskapet lyktes likevel ikke. Hun rømte til nabosoknet med kjæresten, og ble gift der. Hennes arv gikk ganske riktig tapt. Moren søkte så kongen om at datterens arv etter

henne selv måtte bli særøie, slik at den sløsaaktige presten ikke også skulle få disponere disse midlene. Kvinner kunne risikere ruin om ektefellen ikke var til å stole på økonomisk, fordi han fikk disposisjonsretten over hennes formue. Særøie var en mulighet, men ble lite brukt i Norge. For foreldre var det derfor all mulig grunn til å være på vakt.

Mer fremtredende enn ønsker om å holde ugifte døtre hjemme er vektleggingen av den direkte eller indirekte nytte fedre kunne ha av døtrenes ekteskap. Å gifte bort en datter kunne innebære nyttige forbindelser i forretningene og muligheter for økonomisk eller annen hjelp i forskjellige situasjoner. Datterens nye familie representerte også for hennes foreldre et ekstra sett slektninger og venner. Hans Horneman er eksempel på dem som tilsynelatende kynisk utnyttet døtrenes ekteskap til å skaffe seg selv nyttige forbindelser. Hans Horneman hadde to døtre, begge ble gift med embetsmenn i det distriktet der Horneman hadde forretningsinteresser. Den eldste datteren, Maren Christine, ble 17 år gammel i 1736 giftet bort til den 54 år gamle justisråd og president Hans Collin i Trondheim. Han hadde en viktig posisjon i domsapparatet i byen og kunne være en nyttig forbundsfelle for Horneman.⁷ Om ekteskapet skjedde med eller mot hennes vilje, er ukjent. I alle fall ble ekteskapet – og dermed Hornemans nytte av det – kortvarig, for Collin døde etter seks års ekteskap.

Når det gjelder den yngste datteren, Anna Marie, er forholdene rundt hennes ekteskap bedre kjent. Hun ble i 1746 gift med Ole Alsing. Han hadde tidligere vært fullmektig hos Horneman, men ble i 1743 utnevnt til fogd på Sunnmøre. Bryllupet var en stor skandale i byen. Det gikk hardnakkede rykter om at Anna Marie var tvunget til ekteskapet. På biskopens ordre nektet presten å vie paret, og hun måtte avgi en erklæring om at hun inngikk ekteskapet frivillig, før en ny prest kunne vie dem. Hendelsen må ha vært dramatisk: Bryllupsgjestene var allerede samlet i Hornemans hus da forbudet fra biskopen og stiftamtmanden satte en stopper for vielsen. Horneman tok initiativ til den erklæring som skulle sørge for at bryllupet likevel kunne gjennomføres. Første del av erklæringen gikk ut på at «vi som Forældre har Samtøckt udi Fogden Alsings begiærende at ægte vores Datter». Deretter spurte en av bryllupsgjestene på samtliges vegne Anna Maria og Alsing om de hadde lovt hverandre ekteskap. Til det svarte begge ja. Deretter ble jomfru Horneman spesielt spurt om hun var overtalt eller tvunget av sine foreldre eller andre. Hun svarte da at hun var «aldeeles icke overtalt eller tvungen, men af Egen frie Villie [hadde] samtøckt herudi». Attesten ble også forsynt med hennes egenhendige erklæring om at forlovelsen var skjedd «af fri Villie og velberaad Hue, samt med mine Kiære Forældres gode Samtycke...» Av brevveksling i Hornemans arkiv er det imidlertid tydelig at Anna Maries giftermål var et av farens prosjekter for å utvide og styrke sitt kontaktnett. Horneman ønsket innflytelse i det lokale embetsverk, og han ønsket seg kontroll over fiskeoppkjøp på Sunnmøre. Begge deler kunne Alsing hjelpe

ham med. Nyttan skulle også være gjensidig. For Alsing var forbindelsen med Horneman et betydelig sosialt løft, og ga ham både økonomiske fordeler og innpass i innflytelsesrike kretser i Trondheim og sentralt i København. I sine bestrebelse for å få i stand dette ekteskapet gikk Horneman og Alsing til og med til ulovligheter, ved at de i søknaden om ekteskapsbrev underslo brudens «Stamme-Nafn» – altså Horneman-navnet, med den begrunnelse fra Alsings side at «mine Misundere icke saa straxsen skulde viide hvad for et Fruentimmer det egentlig maatte være siiden jeg nock ved at mange Revaler gierne skulde vilde støde mig fra dette honette Partie...» Det er tydelig at Anna Marie var meget vanskelig å overtale. Til slutt lyktes det altså å få henne til å akseptere, men Alsings håp om at hun skulle la seg «persuadere til Gien Kiærlighed» ble ikke oppfylt. Også etter at bryllupet var gjennomført oppfordrer den nybakte ektemann sin svigerfar til å formane Anna Marie om at hun vil følge sine foreldres «gode og velmeenende Raad» og ikke omgås folk som setter et dårlig eksempel for henne. Og ved til slutt å forlate Alsing, ødela Anna Marie farens planer om kontroll over fiskehandelen på Sunnmøre. Begge døtrenes arrangerte ekteskap ble dermed av begrenset varighet og nytte for faren.⁸

Man kan undre seg over at en far så tydelig tvang en datter inn i et ekteskap mot hennes vilje. Hans tanker om hennes posisjon i dette bildet har vi ikke tilgang til. Han må allikevel i siste omgang ha akseptert at hun forlot ekteskapet og kom tilbake til hans hus, kanskje med hjelp av brødrene. Det er også sannsynlig at Horneman var involvert i valget av hennes annen ektemann, presten i Selbu, der Horneman eide kobberverket, som var en av bygdas viktigste næringsveier.

For en senere kjøpmann i det samme miljøet har vi derimot nærmere redegjørelser for hans tanker om døtrenes ekteskap. Her er det tydelig at det ikke først og fremst er hans egen nytte som skal tilfredsstilles. Han ønsker at døtrene i sitt ekteskap skal bli lykkelige, og et viktig moment i dette er økonomiske vurderinger – ved siden av partenes følelser for hverandre. Herman Hoës eldste datter Nicoline ble i 1808 forlovet med sin tremenning. Morens fetter var den som først gjorde Nicolines mor oppmerksom på sin «Mistanke, om min Søns Tanker om N.» Han håpet det ville bli til noe, for det første fordi han alltid har «yndet Nicoline», for det andre fordi et ekteskap mellom dem ville muliggjøre en større godssamling av de to familiegrenenes eiendommer. Foreldrene på begge sider mente de var for unge til å «bestemme et saa vigtigt Skridt i Livet». De var da 15 og 19 år gamle. To år senere ble de forlovet. I det formelle frierbrevet, der Hoë ble bedt om sitt «faderlige samtykke, hvorom Deres Kr. Kone har givet os det bedste Haab», presiseres deres kjærlighet for hverandre, men frieren gjør også rede for sine økonomiske utsikter. I sitt samtykke skrev Hoë om sitt håp for døtrenes ekteskap «Ved den faderlige Omhu for mine Døttre er det mit fornemste Ønske at de – i Tilfælde af Giftermaal – maa falde i dydige Mænds Arme...»

Han er også fornøyd med at fremtidsutsiktene er nevnt, noe som vitner om en «rosværdig Betænksomhed med Hensyn paa Fremtiden, hvis Mangel har giort saa mange Par ulykkelig». Ved den yngste datteren Hannas forlovelse med en fetter fremhever Hoë det å gjøre hverandre livet behagelig og leve lykkelig med hverandre som det viktigste mål for ekteskapet. Brev fra Hanna til foreldrene, og ektemannens oppriktige sorg ved hennes tidlige død vitner om at målet ble oppnådd. Også i dette tilfellet passet ektefellene økonomisk og sosialt meget godt til hverandre.

Valgene av ekteskapspartnere er for denne faren åpenbart ledet av to hensyn. Partnerne skal være økonomisk likeverdige, og ha utsikter til en rimelig forsørgelse. Kjærlighet skal være grunnlaget for ekteskapet. Begge deler er en forutsetning for et lykkelig ekteskap. Foreldrene har et klart ansvar for barnas - iallfall døtrenes - ekteskap. Direkte å arrangere ekteskap er ikke aktuelt, derimot sørger foreldrene for å introdusere barna i et slikt miljø at kjærlighet kan oppstå mellom passende partnere. Særlig for unge døtre av embetsmenn og proprietærer på landet var en slik aktiv introduksjon i et passende miljø nødvendig. Hvordan det kunne foregå, ser vi tydelig i Anna Dorothea Brodtkorbs tilfelle. Hun ble som ung sendt fra Tjøtta til Trondheim, der hun var innlosjert hos den gamle byfogd Møinichen. Der traff hun Herman Hoë, som ble hennes ektemann. Hennes bror kommenterer senere overfor Hoë den «Gade- eller Nattevandring» som fant sted «forhen i den gamle Byefogeds Huus, hvor Deres Koene da som Pige med fleere var samlede». Og foreldrenes samtykke til døtrenes ekteskap er nødvendig. Faren har det siste ordet, mens moren kan fungere som et mellomledd mellom de unge og faren. Det blir en blanding av fornufte- og romantisk ekteskap, der kjærlighet skal være et grunnlag, men kjærligheten er noe som bør oppstå mellom passende parter.

Omsorgen for døtrene kommer særlig tydelig til uttrykk i forbindelse med det mislykte ekteskapet til Hoës nest eldste datter Dorthea. Ekteskapet endte med separasjon i 1821 etter seks års varighet. Som far involverte Hoë seg sterkt i den prosessen som førte fram til separasjon. Dette skjedde både ut fra farskjærlighet og farsplikt. I brev til svigersønnen ga Hoë uttrykk for sin «bitre Smerte» over de forhold han hadde oppdaget at datteren var utsatt for. Samtidig redegjorde Hoë for sin oppfatning om en ektemanns plikter.

Utgangspunktet for Herman Hoës handlinger i den situasjon datteren hadde havnet i var den smerte han følte ved datterens ulykke på den ene siden, på den andre siden hans ansvarsfølelse og plikt overfor datteren. Han var den som har gitt henne over til denne ektemannen, i den tro at han ville overta ansvaret for henne som mann og verge. Når mannen ikke ivaretok dette ansvaret på en måte som datteren og hennes foreldre fant akseptabelt, var det farens plikt å ta tilbake omsorgen for henne.

De egenskaper ektemannen etter Hoës mening bør ha, innebærer både en likeverdig kjærlighet og en faderlig omsorg. En ektemann skal være rett-

skaffen, være kjærlig i sin omgang med sin kone, behandle henne med fortrolighet og aktelse, velvillighet og tålmodighet. Han skal beskytte hennes gode navn og rykte, vise hjelpsomhet, «lette hende Livets Møje, og derved oplive hendes Lyst til alt større Arbeidsomhed». Dortheas ektemann hadde forbrutt seg på flere måter, særlig ved mistenksomhet, sjalusi og hissighet. Dette hadde kommet til uttrykk ikke bare i det daglige, der hans oppførsel hadde bidratt til å «nedtrykke hendes Sind og gjøre hendes dage ... traurige», men også i det offentlige, der han hadde hatt raseriutbrudd både i et selskap i hennes foreldres hus og på ball i Borgerklubben. Tvert imot å forsvare hennes dyd hadde han ved sine mistanker offentlig satt hennes gode rykte på spill.

I Herman Hoës oppfatninger om ekteskapet og mannens rolle i ekteskapet kan man se en holdning som henger nøye sammen med oppfatningen om hvordan den borgerlige mannen generelt skulle opptre: behersket og disiplinert, men samtidig med en personlig autoritet som satte ham i en hierarkisk posisjon over andre. I ekteskapet skulle forholdet mellom ektefellene være preget av samvirke, fortrolighet og kjærlighet, men samtidig skulle mannen være den overlegne som tilretteviste og veiledet hustruen. Men det skulle skje med tålmodighet, på en disiplinert måte. Når Dortheas ektemann hadde hatt utbrudd av hissighet, så kunne det nok forsvares som enkelttilfelle, men når han holdt fast ved sitt sinne og ikke angret og beklaget det, så var det utilgivelig. I siste instans hvilte mannens autoritet på vold og samfunnsmessig maktposisjon, men å ty til vold i praksis var et tegn på manglende autoritet som det ble tatt sterk avstand fra.⁹

Ved sin ubeherskede oppførsel og hans anklager mot hustruen oppnådde ektemannen kanskje å så tvil om Dortheas dyd, men langt mer å sette seg selv i et dårlig lys. Hoë hadde gode kort på hånden når han gikk til aksjon. Hans første skritt var et forsøk på å snakke svigersønnen til rette. Da han «forundret ja forskrækket... fornam det ej hafde været en overgaaende Vrede men et endnu vedvarende Raserie!» var hans neste ønske å «see min Datter forløst af Deres Hænder». I denne situasjonen var det «hendes Forældres Pligt at tage hende tilbage i deres Families Skiød». Midt i ulykken var det et hell at ektemannens skavanker ble oppdaget mens hun ennå hadde sine foreldre å ty til. Også søsteren hadde den kommentar at det var «vel bedst Beslutningen nu blev tagen, medens Faer kan rede alt saa vel». Oppløsningen av ekteskapet krevde en opptreden i den offentlige verden som man ikke kunne vente at en kvinne som hadde levd livet under sin fars og deretter sin ektemanns vergemål, kunne håndtere på egen hånd. Noen måtte hjelpe henne med å innhente råd om hvordan saken skulle gripes an overfor det administrative apparat som skulle avgjøre separasjonssøknaden, hvordan man best skulle ordlegge seg, snakke med presten og amtmannen for å få deres velvilje, lage avtaler om de juridiske sider ved separasjonen med hensyn til fordeling av eiendom, gjeld og barn. Denne hjelpen kunne faren gi. Han

hadde gitt sitt samtykke til ekteskapet og dermed overgitt henne til ektemannens myndighet, han var dermed også den nærmeste til å få henne ut av det igjen. Resten av sitt liv ble Dorthea boende i foreldrenes hus, som broren overtok etter deres død.

Formålet med arrangerte ekteskap var ikke nødvendigvis at partene skulle bli lykkelige i sitt ekteskap. I Hans Hornemans holdning til sine døtres ekteskap er det patriarkalske elementet tydelig. Far bestemmer døtrenes ekteskap ut fra andre motiver enn kjærlighet og døtrenes følelser. Kjærlighet og gjensidig respekt er noe som bør oppstå underveis som følge av at en datter lydige følger sin fars ønske og en hustru lydige underordner seg sin mann. I Herman Hoës holdning til døtrenes ekteskap er det patriarkalske elementet også tydelig, men mer som en fars og en ektemanns plikt til beskyttelse og veiledning av sin kone, mindre som et krav om lydighet. Man har sett det patriarkalske ekteskapet som et eldre system der far bestemmer døtrenes ekteskapspartnere og koner underordner seg ektemannen i motsetning til et moderne kjærlighetsekteskap der egen tilbøyelighet bestemmer og det skal være likeverdighet i forholdet. I tidlig moderne tid er flere momenter til stede i valg av ekteskapspartnere og i forventninger til ekteskapet. De patriarkalske elementer og de moderne elementer blander seg i hverandre i en helhet som i de fleste tilfeller ikke vil innebære uoverstigelige problemer. Oppdragelse og miljøpåvirkning ville oftest gjøre at døtre tenkte omtrent som sine foreldre når det gjaldt valg av partner og at de så lydighet som en selvfølge.¹⁰ Åpne konflikter og skilsmisser var sjeldne. Likevel vet vi at konflikter oppsto. Døtre giftet seg mot sine formynderes vilje, de nektet å gifte seg etter foreldrenes krav, eller, om de ble tvunget til ekteskap, så nektet de å innordne seg i ekteskapet. Slike sammenbrudd i systemet var sannsynligvis nettopp en følge av at i denne perioden var det flere viktige hensyn som skulle tas ved ekteskap: nytten og kjærligheten, den patriarkalske lydigheten og likeverdigheten. Ingen av dem hadde opplagt forrang over de andre. Der det kom til åpen konflikt, kan man se de ulike interessene tre fram: fedre, mødre, kone, ektemann. Der det ikke kom til åpen konflikt, kan det se ut som systemet var uproblematisk. Men vi vet likevel mindre om hva som foregikk av tvang, overtalelser, innordning og resignasjon. Litteraturen er full av slike eksempler, særlig i den senere periode da unge mennesker, også kvinner, begynte å stille krav om at det ene av disse hensynene, nemlig kjærligheten, skulle få forrang.

Større forventninger til det følelsesmessige innhold i ekteskapet gjør også mulighetene for å bli skuffet større.¹¹ Lovgivningen tillot i prinsippet skilsmisse bare i tilfeller av utroskap (hor) og når den ene parten hadde forlatt den andre og vært borte i flere år (desertio), dessuten ved impotens som hadde oppstått før ekteskapet (dvs. slik at ekteskapet ikke var fullbyrdet seksuelt) (NL 3-18-15). Etter 1790 ble det imidlertid i en periode stadig vanligere å innvilge separasjon og også skilsmisse uten annen begrunnelse enn «partenes

uforligelighet» og «uoverensstemmelse i gemytterne»,¹² som også var de uttrykk som ble brukt i Dortheas tilfelle.

Anna Maria Hornemans og Dorthea Hoës ekteskap og deres problemer foregikk med 70 års mellomrom. I begge tilfeller ser vi en komplisert blanding av patriarkalske holdninger og krav om kjærlighet i ekteskapet. Men ser vi på fedrenes holdninger er det en betydelig forskjell, fra Hans Hornemans patriarkalske avgjørelsesmyndighet over datterens ekteskap og krav om lydighet til Herman Hoës anerkjennelse av at datteren har krav på respekt i ekteskapet til gjengjeld for sin lydighet.

NOTER

- 1) Artikkelen bygger i hovedsak på Ida Bull, *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet; slekt, hushold og forretning*, nr. 26 i Skriftserie fra Historisk institutt, NTNU Trondheim 1998.
- 2) Heretter sitert i teksten som NL.
- 3) Anna Caspari Agerholt, *Den norske kvinnebevegelses historie* [1937] Oslo 1973.
- 4) Bull, *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet; slekt, hushold og forretning*.
- 5) Cathrine Hall, *White, male and middle class; explorations in feminism and history*, Cambridge/Oxford 1992.
- 6) Simon Schama, *The embarrassment of riches; an interpretation of Dutch culture in the golden age*, London 1987.
- 7) Knut Sprauten, *Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske*, uttrykt manus 1986
- 8) Sprauten, *Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske*.
- 9) Jonas Liliequist, «Mes eller hustryran. Manlighet, makt och auktoritet i hushållet. En studie av ideal och praxis i 1600- och 1700-tallets Sverige», uttrykt innlegg ved det 6. nordiske kvinnehistorikermøde i Danmark 1999.
- 10) Schama, *The embarrassment of riches*, Pierre Bourdieu, «Marriage strategies as strategies of social reproduction», in *Family and society; selections from the Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, ed. by Robert Forster and Orest Ranum, Baltimore & London 1976.
- 11) Roderick Phillips, *Untying the knot; a short history of divorce*, Cambridge 1991.
- 12) Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909; en familie- og rettshistorisk studie*, dr. art.-avhandling Bergen 1998.

Lars Herlitz

FRIHETER, FRIHET OG SJÄLSVÅLD

1700-talet gav Sverige dess «frihetstid», Danmark-Norge dess Holberg. I sig ojämförbara som historiska tillgångar. Men med Holbergs *Moralske Tanker* i handen – jag fick den som gåva av några danska kollegor för ett par år sedan – kunde jag inte låta bli att leta efter motsvarigheterna till de brytningar mellan olika frihetsbegrepp som så präglar den svenska frihetstiden. Vad fanns då om friheten hos Holberg?

Det börjar förstås med naturtillståndets frihet, poesins och naturrättens utgångspunkt, den naturliga friheten som var både obegränsad och lika för alla. Holberg leker med naturrättslärans tvetydighet. Mycket vet vi inte om detta lyckliga tillstånd, säger han med sval ironi. Men så mycket vet vi, att synd och ondska dominerat till den grad att människor för gemensam säkerhet offrat sin käraste klenod, friheten, och bildat samhällen och underkastat sig herravälden. Medicinen säger oss att sjukdomen rasat hårt. Patienten har måst låta amputera en kostbar lem för att rädda kroppen. Det frivilliga samhällsbygget med dess skampålar, galgar och fängelser visar att guldåldern inte var så enkel och helig som fornforskare och skalder tecknat den. Av regerandets ålder framgår också att den inte heller kan ha varat så länge.

Holberg, själv väl förtrogen med Hobbes och Pufendorf och med 1600-talets teorier om naturrätt och samhällsfördrag, kunde förstå naturtillståndets samhällsbevarande läxa: att självsvåldet straffade sig självt. Men så glad i den var han inte. Framsteget betvivlade han. Temat för hans epigram är att världen varken gått framåt eller bakåt. Den har förvisso blivit mer civiliserad. Lagarna har blivit grundligare och rimligare. En dags gräl har blivit till årslånga rättsträtor. Krigets mördande utförs numera också med större hövlighet. Men trofasthet, patriotism och omsorger om det allmänna bästa har blivit mindre vanligt. Få är de som offrar liv, barn och välfärd för landets ära. Medborgerlig glans och heder kan nu bestå i att trampa på sina landsmäns högerhänder i fredstid och att kräva frihet från alla bördor i krigstider.¹

Så ställs alltså den självsvåldiga nostalgien om en naturlig frihet mot det borgerliga samhällets realiteter: de exklusiva friheterna, privilegierna, immuniteterna, *aureæ libertates*.

Ett annat epigram har som tema kedjan av olyckor i livet. Det handlar om de litteratas, de lärdas och belästas, ständiga brist på frihet. På en tidig barnoms maktlöshet följer slaveriet under skolmästaren, som med ris och rotting plöjer upp hjärnan, påtvingar den studerande disciplin och dessutom tar

hämnd för de egna lärlingsårens lidanden. Sedan ska frihetens stadium då komma, när plågornas frukter ska skördas. Men på skolans slag och tvång följer i stället själsliga lidanden, som gör detta stadium till den sorgligaste akten i den mänskliga tragedin. Många år, och bland de bästa, måste nu fördrivas med att jaga patroner och söka sig in i något klientel. Vad man lärt av skolan är här oanvändbart, för vägarna till parnassen leder inte till de stora herrarnas vestibuler. I stället för grekiska och latin måste du nu beväpna dig med underdånighet och tålmod. Din dyrkan bör överge muserna för stormäns kammarjungfrur. Ambitionerna måste ge plats för tarvlighet och hyckleri. Den skyddssökande liknar mest av alla djur reptilen. Den listar sig krypande till förnäma portar, kröker sig i många böjar och veck, och får tåla att trampas under allas fötter.²

Än mer explicit är kopplingen mellan frihet och makt i epigrammet om gåvor och välgärningar. Sådana, heter det, fungerar bra på underordnade, eller klienter. Men likar emellan hotar gåvor och välgärningar att göra vänskapsband till bojor och vänner till tjänare. Än värre är effekterna på mina överordnade. De vill bli åtlydda, inte bundna. Och liksom de jämställda av välgärningar tycks förlora något av sin frihet, så tycks de överordnade förlora makt.³

Mer allmänt får friheten och ofriheten tydligen sin mening av olika asymmetriska sociala relationer, som fri och slav, jordägare och landbo, herre och dräng, patron och klient, lärare och elev. Frihet betyder en makt över andra vars nödvändiga komplement är beroende. Förhållandet mellan fader (gudomlig och världslig) och barn hör hit, och Holberg noterar att i dubbel mening ett barn som darrar inför fadern är illa uppfostrat: barnet finns inte kvar utan har blivit en slav som suckar efter frihet.⁴

Det låter upproriskt, men Holberg lägger lite av den avtagande subjektiva (o-)nyttans balsam på. Herrarnas frihet och sociala makt blir då av mer tveksamhet värde för deras lycka. Tjänarna utstår väl fler onda ting än deras herrar men mindre onda eftersom de tål dem bättre. Plågor är mindre smärtsamma för dem som lider dem med tålmod. Stora män kan ståta med förmögenhet och frihet. Men hur kan man kalla dem rika som alltid längtar efter mer? Eller dem fria, vars böjelser aldrig anpassar sig och aldrig medger dem en stadig tillfredsställelse? Cicero sporde hur den kan kallas fri, som behärskas av sin sorg, som låter sig skrämmas och nedslås av en oväntad händelse; fast han är under ingens herravälde kan han ändå inte styra sig själv. Stora män underkastas många bekymmer och besvär som tjänare undgår.⁵

Så var då frihetens betydelse för människors lycka rätt blygsam, när allt kom omkring? Dock med några, inte oväsentliga undantag.

Reformationens grundval är den kristnes frihet att pröva: rätten att läsa Skriften och att höra Guds ord predikas, innan han ger sig tron och tilliten hän. Nog har också de protestantiska bekännelserna försökt styra med dekret och våld, dock till sitt eget fördärv. För på detta fält måste man arbeta med att

lära och övertyga. Våld och tvång föder kätter. Dessutom: människan kan tvingas att göra men aldrig att tänka. Tvång över tänkandet skapar bara lismare och hycklare.⁶ Religions- och tankefrihet är oavvisliga för Holberg.

Tankefrihetspostulatet, tillsammans med en nypa sensologisk och epistemologisk relativism, kan få hissnande konsekvenser. Så i ett skenbart oskyldigt förslag om mer *laissez-faire* i utbudet av hälso- och sjukvård. Bäst, säger Holberg, är den *medicus*, som patienten har störst tillit till. Blygsam konst och värtalighet hos denne kan uppväga kunskap och erfarenhet. En hästdoktor som patienten litar på är bättre än den som är auktoriserad i Padua men som patienten har låga tankar om. Inbillning och uppmuntran gör susen. Därför är det också orätt att binda patienten till vissa doktorer och den döende till någon utsedd präst. Frihet bör medges i båda fallen.⁷ Annars heter det ju nu, att i fall av starkt asymmetrisk information hos säljare och köpare, som vid hälsovård, så måste det till legitimation för att marknad och byte ska fungera. Men Holberg var väl inte övertygad om att överskottet av objektivt relevant information var så stort hos doktorer och präster.

Detta är vad jag stannat för om friheten i Ludvig Holbergs *Moralske Tankar*. Man möter naturrättsteoretikernas naturliga frihet, som människorna måste ge upp för att få skydd och trygghet. Sedan den frihet som det civila samhället kunnat erbjuda: exklusiva privilegier och rättigheter samt makten över andra i kraft av egendom eller social ställning. Tröst erbjuder «de rikas sanna fattigdom» och de frias tyrannisering av sig själva. Men man häpnar över kompromisslösheten i postulaten om tros- och tankefrihet och slugheten i förordandet av fri konkurrens när det gällde hälso- och sjukvård.

Vilken frihet ville man då i Sverige bygga på det karolinska enväldets ruiner? Naturligtvis inte den naturliga som ju redan straffat ut sig. Återstod som hos Holberg, det borgerliga samhällets väl valda friheter, olika för olika människor beroende på stånd och sociala relationer. Frihetstiden började med att utforma och bekräfta frälseståndens, adelns och prästerskapets privilegier. På 1750-talet ville språkröret för regeringens konstitutionella ståndpunkt, *Ärlig Svensk*, också kalla den merkantilistiska skydds- och näringspolitiken för borgerskapets friheter, t o m gyllene sådana (*aureæ libertates*). T o m bönderna sades ha vissa privilegier såsom skydd för deras boskap och rätten att sitta odrivna på sin jord.⁸ Vid frihetstidens slut i frågasattes både adelns och prästerskapets privilegier – för adeln särskilt skattefriheterna för frälsejord och företrädesrätten till tjänster – samtidigt som förslag restes om privilegier för «odalstånden». Stånden hade långtgående politiska friheter. Stor politisk makt tilldelades Riksens ständer på riksdagarna. Men också här var ståndens rättigheter olika. Alla adelsfamiljer var representerade. Adeln måste röstas ner av tre stånd. Bönderna var utestängda från det mäktiga sekreta utskottet.

Det fanns gott om ämbets- och tjänstemän i den svenska ståndsriksdagen. Men det fanns också riktiga borgare i borgarståndet. Framför allt var bönderna i bondeståndet riktiga, fast Turgot hade svårt att tro det.⁹

Riksdagarnas klåfingrighet och längd, den i betydande grad utlandsfinansierade partibildningen, den i sina personliga konsekvenser något våldsamma parlamentarismen och den växande marknaden för politiska pamfletter medförde en väsentlig spridning av politisk makt och diskussion. «Med vår under denna regering återvunna dyra frihet hava alla undersåtarna i riket, av vad stånd och villkor de vara mände, dels verkligen fått och dels tagit sig rättighet att friare tänka och tala än förut under envåldstiden skett», skrev en aktad och förhållandevis opartisk domare år 1747 i den s k principalatsstriden.¹⁰ Det fanns oro bakom orden, som förklarar den uppenbara överdriften, men säkert också insikt.

Krig, partistrider och framför allt bondeupproret 1743 framkallade reaktion och ideologisk upprustning av en konstitutionell ortodoxi. Pufendorf, vars auktoritet var stor, hade visserligen förordat monarkin bland styrelsesätten men också gycklat med demokratimotståndarnas egenintressen: «Så kalla ock högdragne människor, som hata den allmänna jämlikheten, det för pöbelsvalde, då de se, att i menighetens regemente [styrelse, maktutövning] var och en med lika rätt får säga sin mening om statens bästa, varmed de vilja beteckna en regering, där gemena hopen sitter vid styret, och ingen förmån lämnas beskedliga [förståndiga] män, det de förmena sig vara.»¹¹ Nu mobiliserades beställningsarbeten, som betonade gemene mans skyldighet till obetingad lydnad i enlighet med samhällsfördraget. Hårt angreps alla former av demokrati eller folkmakt såsom oförenliga med alla borgerliga samhällen. Naturtillståndets frihet var olycksalig. Sann borgerlig frihet betydde full säkerhet till liv, ära och egendom och i övrigt behandling enligt lag.¹² Vid mitten av 1750-talet är både Pufendorfs naturliga frihet och det frivilliga samhällsfördraget bortdefinierat i den offentliga förkunnelsen. Människan är i naturtillståndet svag och hjälplös, vet inget om naturens lag, och uppfordras av Gud till borgerlig samlevnad. Ingen frihet (*libertas*), endast självsvåld (*licentia*) är där hennes lott. Att hon underkastar sig den politiska makten är en ändamålsenlig arbetsdelning. Gemene man befrias från ett ansvar, som andra med glädje tar på sina skuldror.¹³ Den upproriska frihet, som hyllas efter rojalisternas misslyckade statskupp 1756, är de samman svurna tyrannmördarnas.¹⁴ Till sist hade den svenska frihetstidens hatt-regim inte råd med vare sig Holbergs dikotomi i naturtillståndets frihet och det borgerliga samhällets friheter, än mindre med hans tankefrihet och inte ens med Pufendorf och den naturliga friheten överhuvud. Allt utom lagfästa privilegier var självsvåld.

Rekylerna kom 1759. Den ena hade karaktären av röjning. Anders Nordencrantz – nyadlad uppkomling, autodidakt och mycket beläst, själv-

ständig och något paranoid pennfäktare – de-legitimerade hela den existerande lagstiftningen. Samhällsfördraget bestreds. Samhällets uppkomst härleddes ur befolkningstillväxt och fruktan. Statsbildning, konstitution och lagstiftning tillskrevs våldet, listen och egennyttan hos minoriteter som utnyttjade flertalets okunnighet. Samhälle och lagar exploaterade människornas starkaste och lägsta lidelser och försatte dem i förfärliga tillstånd av strider inbördes. Detta var delvis läsefrukter från Bayle och Mandeville, kanske också från Holberg, och Nordencrantz finns på skepticismens väg till upplysningen. Men förebildernas elegans och mångtydighet saknas. Nordencrantz var en oslipad diamant med råa och klumpiga formuleringar. Hans skrift passerade censuren och trycktes. Man lyckades heller inte få stöd för att sedan beslagta den, eftersom den skrevs som från riksdagsman till riksdagsmän.¹⁵

Den andra var formuleringen av det nya och revolutionära frihetsbegreppet. Peter Forsskål var naturvetare och proto-kantian, lärjunge till Linné men med också en filosofisk avhandling från Göttingen i bagaget när han mot 1750-talets slut återvände till Uppsala. Där ville han nu framlägga en liten tes *De libertate civili*. Det fick han inte. Fakulteten fann att friheten inte framställdes i enlighet med lagen, att teserna var mer djärva än bestyrkta, och att mycket av texten i övrigt var oförenligt med svenska lagar och föreskrifter. Forsskål lät då trycka en svensk översättning, *Tankar om borgerliga friheten*, i 500 ex, varav det följande beslaget fick tag på mindre än en femtedel. Regeringen straffbelade sedan hårt varje innehav av denna skrift på åtta sidor, och det skulle gå 32 år innan ett intervall av ökad tryckfrihet medgav ett nytryck. Forsskål var en skarp, envis, okuvlig och omedgörlig man, och Linné gav en nässla namn efter honom. Hans skrift ska gärna läsas tillsammans med det försvar som han ingav till regeringen.¹⁶ Hans stridbarhet stöddes förstas av att han hade engagemanget i en dansk forskningsexpedition till Arabien att falla tillbaka på. Men där dog han också i malaria vid 31 års ålder.¹⁷

Forsskåls borgerliga frihet är Pufendorfs naturliga frihet. Holberg hade med lätt ironi kallat denna den käraste klenod; Forsskål fann med större patos att den var människorna kärast näst livet. Envar ska ha möjlighet att följa sin egen vilja till andras och egen fördel, så länge inte någon skadas därav. I sitt försvar säger Forsskål troskyldigt att han därmed velat beskriva just den med lagen förenliga frihet som fakulteten efterlyst. Naturligtvis var en sådan ren och odiskutabel frihet lagens uppgift, och han var helt övertygad om att svensk lagstiftning eftersträvade detta. Men alla skapelser av människan var ofullkomliga. Varför skulle annars ständerna ha förbehållit sig rätten att alltid förbättra lagarna?

Frihetens farligaste fiender är enligt Forsskål de som är mäktigast i samhället genom tjänst, stånd eller rikedom. För dem är det lätt inte bara att missbruka den makt de redan har utan också att kontinuerligt öka sin makt

och styrka och därmed andras fruktan för dem. Säkerhet för regentens raseri är ett första steg, och ett stort sådant, mot allmän frihet och lycka. Men undersåtar kan också förtryckas av undersåtar. I många republiker som berömmar sig av frihet är de flesta ändå adelns trälar. I sitt försvar skrev Forsskål att han tänkt på Polen och Italien. Anklagad för att ha väckt hat mot dem som anförtrotts exekutiv makt hänvisade han till att han skrivit inte om fakta men om helt uppenbara möjligheter för att visa sina rent preventiva syften. Men därtill gick han på offensiven. Hinder för borgerlig frihet är alltid förhatliga, och ju mer så desto bättre, för hatet skall elda iver för att avskaffa hindren och därmed öka och förstärka friheten.

Den borgerliga frihetens liv och styrka är en begränsad regeringsmakt och en obegränsad frihet att skriva. Skrivfrihetens uppgift är att avslöja men också att tjäna som en säkerhetsventil. En klok regering låter folket uttrycka sitt missnöje med pennen hellre än med andra gevärs. Försvarsskriften späder här på med förtroliga men nog så provocativa råd. Det finns två vägar att förebygga missnöjets olyckliga konsekvenser. På en krävs bläck, på den andra blod. Den mer hårdföra torde vara mindre tillförlitlig i Sverige, där merparten av soldaterna inte underhålls av regeringen utan föds med böndernas bröd och tankar. Och missnöjet framgår av bondeuppror.

Skrivfriheten ses också som en del av en allmän näringsfrihet, som härleds ur den äganderätt som vilar på de egna naturgåvorna. Ingenting är mer ditt eget än dina kropps- och själskrafter, inget mer självklart än rätten att leva av dem liksom av konster och vetenskap. Näringsfriheten omfattar jordbruk, järnhantering, handel och hantverk, vitterhet och lärdom. Den skall också gälla de jordlösa arbetarna, som inte ska få drivas från by eller torpstuga, så även akademikerna, som liksom i Tyskland ska ha rätt att bedriva offentlig undervisning. Den borgerliga friheten skulle alltså avlägsna alla restriktioner för varje medborgares rätt att använda sina kropps- och själskrafter och den därmed förvärvade egendomen. Villkoret var att denna användning var anständig och inte skadade andra medborgare eller samhället. Forsskål beaktade inte alla därvid möjliga konflikter, men till några tog han ställning. Jordägandet kunde inte lämnas fritt. Liksom hos hebreer och romare måste lagar begränsa varje familjs jordegendom. Det skulle gagna jordens bruk och justera medborgarnas ömsesidiga rättigheter. Det fanns också samfällig egendom. Samhället är gemensamt och det ska också gälla friheten. Varje medborgare skall ha rättvis del i det allmännas bördor och vinster. Skatter får inte koncentreras till tunga utgifter för några; envar ska bidra efter inkomst. Och ingen värdig ska berövas hoppet att få påta sig plikterna och de ärofulla posterna i samhället. Därmed angreps adelns exklusiva fri- och rättigheter till frälsejord och högre ämbeten.

Av frihetstiden återstod nu tolv stormiga år med 1766 års tryckfrihetsordning som största erövring. Anders Chydenius – den finske prästen som kallats «Sveriges Adam Smith» men var avgjort mer av en *underdog* – var

med om att skriva tryckfrihetsförordningen som stridbar mösspolitiker vid riksdagen. Efter sex år av Gustav III:s regering, när självväldet åter tuktats och ridån gått ner för det mesta av tryckfriheten, skrev han följande äreminne över Forsskål – utan att namnge den vars arbete inte fick läsas:

«Få givas, som tala för den borgerliga friheten, fast de flesta bära frihetsbladet i munnen, och de få, som arbeta sig fram denna vägen och betrakta mänskliga rättigheter såsom tillhörande människor i gemen, anses av större delen för självväldets försvarare och politiska fritänkare. Andre tala väl mycket om frihet, men förstå därmed vissa människo-flockars eller personers friheter, och glömma bort de ringaste, som ej haft den lyckan att hinna inom de andres förskansningar, utan, ju mera dessa förskansningar utvidgas åt de andra, naturligtvis måste bli så mycket mera trängde och rum-ville på vårt jordklot.»¹⁸

Det är en både pedagogisk och precis sammanfattning av frihetsdiskussionens begreppsapparat och Forsskåls insats.

Holberg lästes nästan lika mycket i Sverige som i Danmark. Problemområde och begrepp liknade varann när det gällde friheten. Under de givna förhållandena blev den svenska upplysningen mot frihetstidens slut mer stridbar men också mer utopisk. Forsskål drog upp linjerna för en revolutionär liberalism, där kraven på frihet och jämlikhet, som sedan skulle slita sönder liberalismen, betingade varann. Skrivfriheten är också tankefrihetens aktivistiska form. Men illusionslösheten var Holbergs styrka. Fast gäller det ännu i mediasamhället att tanken inte kan tvingas?

Januari 2000

NOTER

- 1) Ludvig Holberg, *Moralske Tanker* (eds. F. J. Billekov Jansen & J. Hunosøe 1992), III:41, s. 261, 267. Jfr.: «The Romans gave particular liberties to those who had increased the world by three children.» Holberg, *Moralske Tanker*, I:171, s. 145.
- 2) Holberg, *Moralske Tanker*, III:46, s. 270-1.
- 3) Holberg, *Moralske Tanker*, IV:114, s. 339-41.
- 4) Holberg, *Moralske Tanker*, II:85, s. 200
- 5) Holberg, *Moralske Tanker*, I:83, s. 67-8.
- 6) Holberg, *Moralske Tanker*, II:85, s. 195.
- 7) Holberg, *Moralske Tanker*, III:87, s. 299.
- 8) *Ärlig svensk* 1954:4-5, s. 26-33.
- 9) Resestipendiaten Anders Barchæus från Uppsala blev tillfrågad av honom om det i Paris. Barchæus, *Reseberättelser* X 401 d. UUB.

- 10) C. G. Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*. III, 2:a uppl. 1897, s. 490. Striden gällde om elektorerna skulle anses vara de valda riksdagsmännens principaler, vilket förstås kraftfullt avvisades.
- 11) S. Pufendorf, *Twenne böcker om människans lefnads- och samlefnadsplikt* (1673) sv. övers. 1747, s. 400-1.
- 12) Birger Frondin, *Riksdag-smanna Rätt. Til dess grund och beskaffenhet förestäld*, Stockholm 1747, s. 20-1, 36-53. T o m Hobbes åberopas fast utan namns nämnande.
- 13) Ärlig Svensk 29, Stockholm 1955, s. 224-42.
- 14) Det mynt som präglades sedan kuppen slagits ned har inskriptionen *Libertas manens* och avbildar frihetsgudinnan med en hatt upphängd på sitt spjut. Så gjorde en av Cæsars mördare när de efter välförrättat värv sprang ut på Capitoieum: «They wrapped their togas around their left arms to serve as a shield, and, with swords still reeking with blood, ran, crying out that they had slain a king and a tyrant. One of them bore a cap on the end of a spear as a symbol of freedom...». Appianus, *The Civil Wars*, Book II, chap. xvii. 119.
- 15) Anders Nordencrantz, *Til riksens höglol. ständer församlade vid riksdagen år 1760. En väördsam förestälning /.../*. Stockholm 1759.
- 16) Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten*, Stockholm 1959. Hans försvarsskrift till Kungl. Maj:t i RA, Stockholm.
- 17) Expeditionens öden är praktfullt berättade av Thorkild Hansen i *Det lykkelige Arabien*, København 1962.
- 18) Anders Chydenius, *Tankar om husbönders och tjestehjons naturliga rätt*, Stockholm, 1778, § 1.

Kirsten Flatøy

ET DIKT OG TRE FRA BRECHT

Vergnügungen

Der erste Blick aus dem Fenster am Morgen
Das widergefundene alte Buch
Begeisterte Gesichter
Schnee, der Wechsel der Jahreszeiten
Die Zeitung
Der Hund
Die Dialektik
Duschen, Schwimmen
Alte Musik
Bequeme Schuhe
Begreifen
Neue Musik
Schreiben, Pflanzen
Reisen
Singen
Freundlich sein.
(Bertolt Brecht)

Hundre års ensomhet og samhold

Vi møttes i dialogene/de lange logiske perlekjedene
av ord/mimikk/temperament/ennå glatte ansikter over
tekoppene/rappe tunger i en flom av retorikk/logikk/
dialektikk/argumentene smalt i tomrommet mellom
bokpermene/over ekkoet fra collagene/en dempet
avspilt Makeba bak lydmuren/«the Economist» sitert
tre ganger på ti minutter/Karl Marx ti ganger i timen
i løpet av en gjennomsnittskveld/før og etter Parisopprøret

De neste uendelig tiårene bølget gjennom rommene/ismene
klirret mot stenet glass/kampen skjerpet seg under taklampene
(eller var det lysekronene?)/Lenins samlede vibrerte uavbrutt/
systemkritikkens urkilde sto stødig på øverste hylle/de politiske
aktørene/vardøgerne/tordnet mot styring og kapital/revolusjonene
feide gjennom salongene/de gamle håndfaste og påviselige/de nye
vage luftspeilinger i modernitetens kaotiske uorden...

Alt dette mens velstanden tikket inn på nettet/forbruket steg med første prosent fra første Willoch-periode/børs og katedral vandret tett omslynget mot tusenårsskiftet/velferden vokste i utakt/oljen sprutet/og fabrikkene ble eksklusive — /på boligmarkedet.

Alt dette mens vi ennå syklet over bybroene/eller trampet rundt med fjellstøvler et sted på Dovreplatået/kanskje vandret vi etter hvert på Afrikas horn en mild vinterdag/eller red på elefanter i Calcutta...

Vi elsket gjerne 100 ganger på rad under seinkapitalismens verste herjinger/eller vugget barna vår i seng før kveldsmøtet/kanskje svømte vi i Biskayabukten da dollaren steg første gangen etter Gulfkrigen/eller vi skålte med gode venner på Alexanderplatz en vakker vårdag i 89/kanskje vandret vi i Kahlo-museet da Zapatistene inngikk sin siste våpenhvile/eller delte en flaske Rioja på Placa Major da aidsviruset rystet verden/kanskje vi trasket utsovet og energisk inn i Shantung-provinsen da skuddene smalt på Tienamenplassen/eller vi spaserte på Leicester Square da de gravla de sine døde i Øst-Timor/kanskje vi stod sammen på takterrassen og smelte ballonger da Balkan eksploderte/eller inntok en kald Farris på Café de la Paix da flommen i Bangladesh rev med seg tre landsbyer...

Hundre års ensomhet og samhold/historien/handlingene/motet/avmakten

La oss svømme bort sammen mot utopiene...

Wie es war (1)

Erst liess Freude mich nicht schlafen
Dann hielt Kummer nachts die Wacht.
Als mich beide nicht mer trafen
Schlief ich. Aber ach, es bracht
Jeder Maienmorgen mir Novembarnacht.
(Bertolt Brecht)

Wie es war (2)

Deine Sorg war meine Sorg
Meine Sorg war deine
Hattest du eine Freund nicht mit
Hatt' ich selber keine.
(Bertolt Brecht)

Håkon Bleken

[UTEN TITTEL]

Jeg står sammen med en veninde på Brun-hjørnet. Det er i mars, ca. kl. 15. Den melkehvite skumringen har begynt å legge seg. Melankolien siger gjennom gatene. Denne vintervårlige stemningen som Trondhjem er en mester i å regissere. Det er ikke lenge siden jeg sto her som gutt. Jeg ser opp på Fru-kirka, uret der oppe viser 3. Oppe på tårmtaket ligger det ennå sne. En mengde kråker er samlet der oppe. Plutselig begynner sneen å sige, sakte faller den nedover, som i langsom kino fra toppen til bunnen i et eneste stort sveip. Kråkene som ikke har kommet seg vekk i tide følger med nedover, kaver og faller i raset. Så frigjør de seg og flyr ut, sakte mens deres hese kra, kra fyller luften. Et poetisk bilde av storslagne dimensjoner som allerede nå, et sekund etter har blitt erindring. En av disse erindringene som følger en resten av livet.

Og jeg tenker, hva er sterkeste, opplevelsen eller erindringen? Det ene er virkelighet, det andre kunst, eller har i hvert fall med kunst å gjøre. Fastfrysingen av det øyeblikk vi vil skal vare. Et av de øyeblikk når vi sier; stans livet, dette er vakkert, dette er uttrykksfullt, dette er noe annet.

Så begynner verden å gå igjen.

Håkon Bleken

Signatur

RUNE SKARSTEIN – BIBLIOGRAFI

1969

«Kapitalismen og universitetet», *Vardøger* 1, Trondheim, 1969, s. 100-136.

1971

«Om drivkreftene bak formingen av en europeisk forbundsstat», *Vardøger* 4, 1971, s. 54-72.

«Arbeiderklassen og Europa-staten» («The working class and the Europe-state»), *Vardøger* 4, 1971, s. 97-136.

1972

«Keynes og nyklassikerne – et dilemma i den borgerlige økonomien», *Sosialøkonomen*, 10/1972, s. 21-31.

«Diskusjonen om overgangssamfunnet mellom Paul M. Sweezy and Charles Bettelheim», *Vardøger* 5, 1972, s. 134-147.

1974

Forsøk på en kritikk av den nyklassiske verdi- og kapitalteorien, Dr. ing.-avhandling, NTH, Trondheim.

«Keynes og Says lov – forsøk på en presisering», i *Faglig hilsen til Professor Dr. Philos H.J.A. Kreyberg på 50-årsdagen*, Meddelelse Nr. 26, Institutt for sosialøkonomi, NTH, Trondheim 1974, s. 100-135.

1975

Fra forarbeidet til Costa Rica-rapporten, DERAP Paper No. 62, CMI, Bergen 1975, 28 s.

1976

Sosialøkonomiens elendighet – Elementer til en marxistisk forklaring og kritikk av moderne borgerlig økonomi. Oslo: Pax forlag 1976. (Lett revidert versjon av dr.ing.-avhandling fra 1974.)

«Til kritikken av den nyklassiske kapital- og fordelingsteorien», *Nordisk Tidsskrift för Politisk Ekonomi*, Roskilde, Nr. 4, mai 1976, s. 29-71.

Noen grunntrekk ved Marx' akkumulasjons- og kriseteori, DERAP Working Paper, Nr. A 78, CMI, Bergen 1976, 31 s.

«Om de kapitalistiske industrilandenes avhengighet av råvarer fra utlandene», *Vardøger* 9, 1977, s. 116-146.

1978

Some notes on growth rates. DERAP Working Paper Nr. A 110, CMI, Bergen 1978, 15 s.

Relation between agriculture and industry – Tanzania. DERAP Working Paper Nr. A 111, CMI, Bergen 1978, 51 s.

Lecture notes on national accounting and fiscal policy. DERAP Working Paper No. A 121, CMI, Bergen 1978, 72 s.

«'Sosialøkonomiens elendighet' – forsøk på en håndsrekning til anmelderne», *Nordisk Tidsskrift for Politisk Økonomi*, Nr. 7, desember 1978, s. 70-81.

1979

Noen utviklingstendenser i den kapitalistiske verdensøkonomien etter 1945, DERAP Working paper Nr. A 143, CMI, Bergen 1979, 94 s.

Noen kommentarer til Tanzanias tredje femårsplan, DERAP Working paper Nr. A. 150, CMI, Bergen 1979, 19 s.

Export-oriented industrialization through international subcontracting in peripheral capitalist countries: towards a new kind of international division of labour. DERAP publications, 87, 1979, 42 s. Også publisert i *Økonomisk krise og muligheter for krisepolitikk*, Nordisk Sommeruniversitet, Skriftserie Nr. 1, Aalborg 1979.

«Innstrammingspolitikken – bare en begynnelse», *Nordisk Forum*, Nr. 21, 14. årg., 1979, s. 9-21.

1980

«Exportorientierte Industrialisierung in peripheriekapitalistischen Ländern durch 'International Subcontracting' – Eine neue Art der internationalen Arbeitsteilung», *Hefte für Politische Ökonomie*, Heft 2, Göttingen 1980, s. 5-49.

Den grønne revolusjon – En kapitalistisk løsning på u-landenes ernæringskrise? DERAP Working paper Nr. A 186, CMI, Bergen 1980, 41 s.

«Profesjonaliseringen av sosialøkonomien: Noen konsekvenser for teoriproduksjonen», *Sosialøkonomen*, 8/1980, s. 4-7. Svensk oversettelse i *Häften för Kritiska Studier*, 13: 4, Stockholm, 1980, s. 65-71.

Tanzania's basic industries: strategy and foreign aid, DERAP Working paper Nr. A 168, CMI, Bergen 1980, 6 s.

1981

«Export-orientert industrialisering i regi av flernasjonale selskaper – En løsning for u-land eller for selskapene?» i *Regionale og interregionale utviklingsproblemer*, Oslo, April 1981, s. 147-175.

Periferikapitalisme? En studie av kapitalistisk utvikling og underutvikling, DERAP Working paper Nr. A 251, CMI, Bergen 1981, 348 s.

1982

«Noen trekk ved den makroøkonomiske utviklingen i Tanzania i 1970-årene», i K. J. Havnevik, red., *Utviklingsproblemer i Tanzania*, DERAP Working paper Nr. A 250, CMI, Bergen 1982, s. 1-24.

«Noen trekk ved industriutviklingen i Tanzania i 1970-årene», i K. J. Havnevik, red., *Utviklingsproblemer i Tanzania*, DERAP Working paper Nr. A 250, CMI, Bergen 1982, s. 60-74.

A note on development trends in Tanzanian manufacturing industry during the 1970s. Mimeo, The Economics Department Seminar, Department of Economics, University of Dar es Salaam, 26.3.1982, 17 s.

- «Facts and policies of developed countries: Some social democratic experiences from Norway», *Metroeconomica*, Vol 34, Fasc. 1-3, 1982, s. 191-208.
- «Strukturforandringer i verdensøkonomien etter 1945», *Vardøger* 12, 1982, s. 86-127.
- «Fra akkumulasjon til krise i verdensøkonomien», *Vardøger* 12, 1982, s.150-169.
- «Stakkars Europa», *Vardøger* 13, 1982, s. 1-34.

1983

- (med Kjell J. Havnevik), «Some notes on agricultural backwardness in Tanzania», i J. R. Parkinson, red., *Poverty and Aid*. Basil Blackwell, London 1983, s. 151-162. Også publisert i *The Journal of Social Studies*, No. 22, Oct. 1983, pp. 57-68.
- «Bere per dimenticare – Il petrolio rallegra la crisi norvegese» («Drikke for å glemme – olje letter krisen i Norge»), *Il Manifesto*, Roma, 27/3, 1983.

1984

- Revidert versjon av H.J.A. Kreyberg: *Innføring i økonomi*, Trondheim: Tapir Forlag 1984, kapitlene 7, 10, 11, 13, 15. Tilsammen 55 s.
- «Foreign aid and economic growth in Tanzania in the 1970s with particular emphasis on the manufacturing sector», i *Research, Aid and Development*, Proceedings from NFU First Annual Conference, Bergen 1984, s. 69-103.
- «Economies of scale and international competition – The case of the world steel industry», i *Teknisk endring og industriell utvikling*, Report from a seminar organised by STS, The University of Trondheim, June 1984, s. 25-58.
- (med Per Tobiesen og Hans Petter Wilse), *Report on review of Norwegian financial assistance to Tanzania*, Oslo: NORAD, November 1984, 152 s.

1985

- «Peripheral capitalism and export-oriented industrialisation», *The Journal of Social Studies*, No. 27, January 1985, s. 1-43. [Oversettelse av artikkel fra 1980.]
- (med Kjell J. Havnevik) *Agricultural decline and foreign aid in Tanzania in the 1970s*, DERAP Working paper No. 341, CMI, Bergen 1985, 28 s.
- (med Kjell J. Havnevik og Samuel M. Wangwe) *Small scale industrial sector study - Tanzania*, SIDA, Stockholm, October 1985, 323 s.
- «Cold war – An aberration or the normality of contemporary international politics?» (bokanmeldelse), *Journal of Peace Research*, Vol 22, No. 2, 1985, s. 175-180.

1986

- (med Samuel M. Wangwe og Caroline Munkebye Aarnes) *Review of financial support to TANELEC*, NORAD, Oslo, mai 1986, 108 s.

«Narrative of a travel through the tracts of development theory», i *Development theory and lessons from recent development*, Proceedings from NFU Second Annual Conference. NFU, Bergen, mai 1986, s. 1-47.

(med Samuel M. Wangwe) *Industrial development in Tanzania: Some critical issues*, SIAS Uppsala and Tanzania Publishing House, Dar es Salaam 1986, 291 s.

(med Kjell J. Havnevik) «Tilbakegangen i det tanzanianske jordbruket», *Landbruksøkonomisk Forum*, 3:3, 1986, s. 64-69.

«Growth and crisis of the industrial sector», i J. Boesen et. al., red., *Tanzania - Crisis and struggle for survival*. SIAS, Uppsala 1986, s. 79-104.

«Det internasjonale finanssystemet og u-landenes gjeldskrise», *Vardøger* 17, desember 1986, s. 84-114.

«OPEC-schizofreni? Noen tanker om 'skyld' og 'uskyld' i oljeprisfallet», *Vardøger* 17, 1986, s. 159-170.

1987

«A theoretical assessment of assistance to SSEs», i *Rapport fra seminar om bistand til utvikling av småforetak*. Nordic Consulting Group (NCG), Oslo, nov. 1987, s. 13-18.

1988

(med K. J. Havnevik, F. Kjærby, R. Meena and U. Vuorela) *Tanzania Country Study and Norwegian Aid Review*, co-authored with Centre for Development Studies, University of Bergen 1988, 366 s.

(med Kjell J. Havnevik and William D. S. Mmbaga) *Norwegian commodity import support to Tanzania – Background, design and implications*, NTH-Trykk, Trondheim Nov. 1988, 329 s.

(med Kjell J. Havnevik and William D. S. Mmbaga) *Norwegian Commodity Import Support to Tanzania – Summary report and recommendations*, Evaluation Report No. 4/88, Royal Ministry of Foreign Affairs, Oslo 1988. Kortversjon av forrige.

1989

«Economic model-time and historical time», i Jan Bohlin et. al., red. *Samhällsvetenskap, ekonomi och historia – Festskrift til Lars Herlitz.*, Bokförlaget Daidalos, Göteborg 1989, s. 107-127.

1990

(med K.J. Havnevik and B. Oden) «Nordic commodity import support to Tanzania: Major issues», i K.J. Havnevik et.al., red., *Nordic commodity import support to Tanzania - Experiences and issues*. SIAS, Uppsala 1990, s. 1-18.

(med K.J. Havnevik, B. Oden, S. M. Wangwe) «Nordic commodity import support to Tanzania: A follow-up study», i K.J. Havnevik et.al., red., *Nordic commodity import support to Tanzania - Experiences and issues*. SIAS, Uppsala 1990, s. 40-59.

(med Frances Chinemana and Dagfinn K. Lysne) *Study of mini-hydropower plants in Lesotho*, Centre for Development and Technology (CDT), Trondheim July 1990, and Evaluation Report No. 1.90, Royal Ministry of Foreign Affairs, Oslo, 123 s.

«Å løyse gjeldskrisa – Framlegg til eit første steg», *Informasjonshefte*, no. 3, 1990, utgitt av Idegruppen om Nord/Sør, Oslo, s. 7-14.

«Pengene og livet! Om Valutafondets kondisjonaltet», *Vardøger* 19, juni 1990, s. 63-93.

(med Jan Fagerberg, Ådne Cappelen and Lars Mjøset). «The Decline of Social-Democratic State Capitalism in Norway», *New Left Review* No. 181, May/June 1990, s. 60-94.

1991

«Agriculture – Not the leading but the crucial sector in economic development. Some reflections on experience and theory». Paper presented at the 7th Annual Conference of the Nordic Association for Southeast Asian Studies, Mön (Denmark), Sept./Oct. 1990. Published by Nordic Institute of Asian Studies in: *Asian Societies in Comparative Perspective. Nordic Proceedings in Asian Studies*, No. 2, Copenhagen 1991, s. 352-370.

(med Phil O'Keefe (ed), Frances Chinemana, Idris Kikula, Dagfinn Lysne, Ophelia Mascarenhas and Jens Erik Torp) *Evaluation of Norwegian Assistance to the Energy Sector of SADCC Countries*, «General Report» (79 s.), «Summary Report and Recommendations» (71 s.), «Project Profile I-VII» (189 s.), Centre for Development and Technology, University of Trondheim, September 1991.

(med Anders Skonhøft) «Et budsjett uten brodd mot arbeidsløsheten», *Sosialøkonomen*, 9/1991, s. 3.

1992

«The shaky supply side – On neoclassical 'anomalies' in macroeconomic theory», *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, No. 183, Dec. 1992, s. 407-430.

«EFs 'indre marked' – kapitalisme uten stat?», *Vardøger* 20, 1992, s. 2-14.

1993

(med Amit Bhaduri and Laurean Rutayisire) *Evaluation of macroeconomic impacts of import support to Tanzania*, Report 4/93, Centre for Environment and Development, University of Trondheim, August 1993, og Evaluation Unit, Norwegian Ministry of Foreign Affairs, Report 2/93, Oslo aug. 1993, 137 s.

«EUs valutaunion – problemer og framtidssikter», *Nytt Norsk Tidsskrift*, 1/1995, s. 74-83.

«Arbeid til alle?», *Klassekampen*, 30 November 1995, s. 10.

1994

«Festung Europa»? EF i trekantforholdet med USA og Japan», *Vardøger* 22, april 1994, s. 95-135. Også publisert i svensk oversettelse: «Festung Europa?», *Zenit*, 2-3/1994, s. 30-62.

1996

(med Amit Bhaduri) «Short-period macroeconomic aspects of foreign aid», *The Cambridge Journal of Economics*, Vol. 20, No. 2, March 1996, pp. 195-206.

1997

Development Theory – A guide to some unfashionable perspectives. Oxford University Press, New Delhi/Oxford and Ad Notam Forlag, Oslo, 1997, 140 s.

(red.) *Economic Development and Agricultural Productivity*, co-edited with Amit Bhaduri. Edward Elgar, Cheltenham, 1997, 284 s.

(med Kjell J. Havnevik) «Land tenure, state-peasant relations and productivity in Tanzanian Agriculture», i *Economic Development and Agricultural Productivity*, *ibid.*, s. 183-212.

«Oljefond og offentlig moral», *Dagbladet*, kronikk, 3 februar 1997, s. 42.

1998

«Globaliseringens politiske økonomi», *Vardøger* 24, mai 1998, s. 28-68.

«Den norske oljestaten i den globaliserte økonomien», *Vardøger* 24, mai 1998, s. 171-186.

«Globalisering – Finanskapitalens tyranni», i Finn Gustavsen og Inga Marte Thorkildsen (red.), *Markedets vidunderlige verden*, John Grieg Forlag, Bergen 1998, s. 61-84.

1999

«On Kalecki's contribution to development economics». Paper presented at the International Conference to Commemorate the 100th Anniversary of the birth of Michal Kalecki, Warsaw, 27-28 September 1999, 13 s. To be published in a special issue of *Ekonomista* in the year 2000.

«Like viktig som Keynes» intervju med Amit Bhaduri i anledning feiringen av hundreårsdagen for Michael Kaleckis fødsel, *Klassekampen*, 10.7.1999, s. 20-21.

2000

«WTOs nyttige modellplatonikere?» *Klassekampen*, mars 2000.

VARDØGER 1-25, INDEKS 1969-2000

Vardøgers temanumre

- 1 69 Intellektarbeiderne – universitetet – kapitalismen
- 2 70 Statsmakt og klassesamfunn
- 3 70 Arbeiderne og makten
- 4 71 Europeisk kapitalisme i ekspansjon
- 5 72 Om overgangssamfunnets problemer
- 6 74 Marxist-leninistiske grupper: problemer og perspektiver
- 7 75 Psykologi
- 8 76 Om overgangssamfunnets politiske økonomi: Sovjetunionen
- 9 77 Kapitalismens økologiske krise – en kritikk av «økopolitikkens» grunnlag
- 10 79 Fascisme og klassekamp. Fasciseringsprosessen i Tyskland 1928-1933
- 11 81 Sosialdemokratiet ved veis ende? Arbeiderbevegelse, stat og økonomi i Norge etter 1945
- 12 82 Fra akkumulasjon til krise i verdensøkonomien
- 13 82 Europa som atomslagmark? Militærstrategi og rustningsøkonomi i Øst og Vest
- 14 84 Karl Marx og marxismen. Fortolkning eller forandring?
- 15 84 Kampen om arbeidsforholdene. Teknologi og arbeid i seinkapitalismen
- 16 85 Mellom utopi og desillusjon. Perspektiver på politikk og kjønnsroller i moderne norsk litteratur
- 17 86 Rivalisering – maktpolitikk – gjeldskrise. Verdensøkonomien i 1980-årene
- 18 88 Arbeiderklasse og sosialdemokrati. Mot avvikling av et skjebnefellesskap?
- 19 90 Det internasjonale valutafondet og verdensbanken. Verdensøkonomiens to monstre
- 20 92 EF – fra fellesmarked til forbundsstat? (I)
- 21 92 Næringsutvikling og miljøkonflikter
- 22 94 EF – fra fellesmarked til forbundsstat? (II)
- 23 96 SV på sotteseng?
- 24 98 Globalisering – en dyd av nødvendighet?
- 25 00 Kriminalitet – årsaker og reaksjoner

Merknad: Det har kanskje en viss kuriøs interesse å se hvilke av de «kom-mende numre» – som tradisjonelt annonseres på baksiden av hvert *Vardøger*-

nummer – som *ikke* er blitt realisert. Vardøger 3 (1971) annonserer nr. 4 som «Trondheim kommune – analyse av et eksempel», Vardøger 5 (1972) annonserer nr. 6 som «Om byråkratiet», Vardøger 18 (1988) annonserer nr. 19 som «Universitetet mellom næringsliv og forvaltning – nye vilkår for kunnskapsproduksjon», Vardøger 22 (1994) annonserer nr. 23 som «de nye høyrebevegelsene», og Vardøger 23 (1996) annonserer nr. 24 som «Privatisering – en dyd av nødvendighet».

Vardøger 1-25. Alfabetisk indeks

- Aglietta, Michel; Elisabeth Kremp; Jean Le Dem og Gilles Oudiz, «Nasjonal regulering og konfigurasjoner i verdensøkonomien», **17**, 1986, 38-63.
- Almås, Reidar, «EF sin landbrukspolitikk CAP – pengesluk og politisk proteksjonisme», **20**, 1992, 65-81.
- Andersen, Håkon With, «Teknologi og arbeid i skipsbyggeindustrien», **15**, 1984, 80-105.
- Anderson, Perry, «Sosialdemokratiet på 80-tallet», **18**, 1988, 5-23.
- Andreassen, Trond, «Bokklubb og marked. Et bidrag til forståelsen av strukturendringer i norsk bokbransje etter krigen», **16**, 1985, 153-168.
- «Arbeidskonflikter i globaliseringens slagskygge – To eksempler fra USA», **24**, 1998, 69-71.
- Baran, Paul A., «Den intellektuelles oppgave», **1**, 1969, 1-8.
- Barnet, Richard J., «Politiske krefter bak USAs nye militarisme», **13**, 1982, 35-55.
- Belsom, Einar, «Miljøkonsekvenser av EFs indre marked», **22**, 1994, 149-173.
- Bettelheim, Charles, «Problemer ved proletarietets diktatur», **5**, 1972, 148-168.
- «Økonomiske ulikheter mellom nasjonene og internasjonal solidaritet», **3**, 1970, 65-70.
- Bittorf, Wilhelm, «Europeisk krigsteater og NATO-modernisering – planlegging for begrenset atomkrig?», **13**, 1982, 74-132.
- Braverman, Harry, «Arbeidets degradering i det 20. århundre», **15**, 1984, 13-25.
- Brox, Ottar, «Har sosialdemokratiet en sjanse?», **18**, 1988, 180-199.
- Cappelen, Ådne, «Inntektspolitikken i Norge i etterkrigstida», **11**, 1981, 178-209.
- og Anton Hellesøy, «Strukturelle endringer i norsk økonomi etter krigen», **11**, 1981, 144-177.
- «Finanspolitikken innenfor den europeiske monetære union», **22**, 1994, 136-148.
- Chambliss, William J. «Statsorganisert kriminalitet», **25**, 2000, 91-109.

- Chavier, Jean-Marie, «'Arbeidermakten' – Arbeiderklassen og fagforeningene i den sovjetiske bedriften», **8**, 1976, 131-151.
- Cohn-Bendit, Daniel og Gabriel, «Karakteren og strategien til det kapitalistiske systemet i Frankrike», **1**, 1969, 47-68.
- Colchester, Marcus, «Hemmelighetskremmeri i Verdensbanken», **19**, 1990, 128-134.
- Currie, Elliott, «Marked, kriminalitet og samfunn», **25**, 2000, 64-90.
- Cypher, James M. «Økonomiske perspektiver på USAs 'gjenopprustning'», **13**, 1932, 56-73.
- de Cecco, Marcello, «Verdens finanssystem mellom internasjonale og transnasjonale forhold», **17**, 1986, 9-20.
- Dokument, «Bekjennelser av en universitetsfader. Utdrag fra Clark Kerrs 'Bruken av universitetet'», **1**, 1969, 9-11.
- Dokument, «Fra en studiesjefs åpenbaringer. Utdrag fra en tale av studiesjef Kjell Carlsen ved NTH», **1**, 1969, 12-13.
- Dokument, «Proletariatets diktatur er massenes diktatur», skrevet av proletariske revolusjonære fra Det politiske akademi i Det kinesiske folks frigjøringsarme, **2**, 1970, 169-175.
- Draper, Hal, «Clark Kerrs tanker», **1**, 1969, 13-22.
- Ebbing, Hans, «Reformismen, SV og marxistenes stilling», **6**, 1974, 90-136.
- «Sovjetunionen som teoretisk og politisk problem», **8**, 1976, 2-14.
 - «Til spørsmålet om arbeidskraftens varekarakter», **8**, 1976, 152-166.
 - «Klassekompromiss i krise – en periode tar slutt», **11**, 1981, 42-84.
 - «Planøkonomi, arbeidermakt og statskapitalisme», **12**, 1982, 170-198.
 - «Statsintellektuelle på norsk», **15**, 1984, 194-220.
 - «Er Det norske arbeiderparti et sosialdemokratisk parti?», **18**, 1988, 153-179.
 - «Sosialdemokrati på Romatraktatens grunn – politiske drømmer versus politiske prosesser», **20**, 1992, 139-163.
 - «EF-kampen og Arbeiderpartiets 'fornyelse'», **22**, 1994, 205-219.
 - «SV 1996 – mellom opposisjonsbevegelse og kongemiddag», **23**, 1996, 50-76.
 - «Mellom politikk og marknad – Norge frå utakt til takt», **24**, 1998, 187-213.
- Eckhoff, Torstein, «Valget mellom frihandelsavtale og EØS», **20**, 1992, 164-175.
- Ekeland, Anders, «Økonomers svar på klimaproblemene. Kjøp og salg av utslippskvoter», **21**, 1993, 140-169.
- og Inger Spangen, «Det grønne i de røde partiene», **21**, 1993, 133-139.
 - og Vegard Nore, «Byrådssamarbeidet i Oslo – suksess eller selvutslettelse?», **23**, 1996, 120-138.
- Engels, Friedrich, «Om statens opprinnelse», **2**, 1970, 37-76.
- «Om autoriteten», **3**, 1970, 25-27.

- Enzensberger, Hans Magnus, «Betraktninger fra Berlin (Berliner Gemeinplätze)», **1**, 1969, 69-87.
- «Til Niccolo Machiavelli» (dikt), **2**, 1970, 1.
 - «Bemerkninger til boken om 'Fyrsten'», (essay om Machiavelli), **2**, 1970, 7-19.
 - «Bemerkninger til en gammel tekst (kommentar til Engels' Om autoriteten)», **3**, 1970, 28-32.
 - «Om en blindgates dialektikk (diskusjonsbidrag til Eugen Vargas 'politiske testament')», **5**, 1972, 108-111.
 - «Den politiske økologi – en kritikk», **9**, 1977, 15-46.
 - «På besøk hos dr. Marx», **14**, 1984, 10-41.
 - «Milliarder i alle land, foren dere! Merknader om Verdensbanken og Det internasjonale valutafondet», **19**, 1990, 3-27.
- Ericsson, Kjersti, «Ungdomskriminalitet og samfunn», **25**, 2000, 40-50.
- Fagerlid, Olav, «Grunntrekk ved den europeiske kapitalismens ekspansjon», **4**, 1971, 2-53.
- «Noen bemerkninger til Sæmund Fiskvik», **6**, 1974, 152-158.
 - «En oversikt over marxistisk kriseteori», **12**, 1982, 15-85.
 - «Atomopprustning - hva nå? En litteraturoversikt», **13**, 1982, 202-206.
 - «EFs monetære union – en statsambisjon uten stat», **20**, 1992, 35-64.
- Fiskvik, Sæmund, «Til debatten om utviklinga i Sovjet», **6**, 1974, 137-151.
- Gottschalch, Willfried, «Forandringer i parlamentarismen», **2**, 1970, 88-100.
- Gowan, Peter «Sjokkterapien i Øst-Europa – Teori praksis og resultater», **24**, 1998, 80-123.
- Grenness, Carl Erik, «Atferdspsykologi og marxistisk vitenskapelighet», **7**, 1975, 149-169.
- Gullowsen, Jon, «Profitt og solidaritet», **13**, 1982, 207-225.
- (Gustavsen, Finn) «En samtale med Finn Gustavsen», **23**, 1996, 42-49.
- Halvorsen, Tor, «Kriseleining og leiarkrise – industripolitiske strategiar og foretaks kontroll. Ein kommentar til 'Skotfos-rapporten'», **15**, 1984, 141-168.
- Hansen, Bjørn Brede, «Valutafondets rolle i det internasjonale gjeldsregimet», **19**, 1990, 44-62.
- Haney, Craig og Philip Zimbardo, «Fengselspolitikken i USA – i fortid og fremtid», **25**, 2000, 171-183.
- Hargreaves Heap, Shaun, «Den internasjonale profittkrisen», **12**, 1982, 128-149.
- Havnevik, Kjell J., «Verdensbankens nye strategi for Afrika sør for Sahara», **19**, 1990, 121-127.
- Hellesøy, Anton, se Cappelen.
- Herr, Hansjörg og Klaus Voy, «Det internasjonale valutasystemet. En historisk oversikt», **19**, 1990, 28-43.

- Hjellum, Torstein, «Sosialistisk massebevegelse eller statsadministrasjon?», **23**, 1996, 77-91.
- Hobsbawm, Eric, «Lenin og 'arbeideraristokratiet'», **3**, 1970, 71-79.
- Holloway, David, «Krig, militarisme og den sovjetiske stat», **13**, 1982, 133-167.
- Holm, Kjell Gunnar, se Sørensen.
- Holmquist, Knut, se Terjesen
- Jenssen, Anders Todal, «Fra arbeiderparti til lønnstagerparti», **18**, 1988, 116-152.
- «Nasjonalisme og internasjonalisme», **22**, 1994, 174-181.
 - «Om å misforstå egen medgang og motgang», **23**, 1996, 33-41.
- Jervis, Giovanni, «Arbeidernes situasjon og nevrosene», **7**, 1975, 176-193.
- Jetne, Einar, «Forslag til organisering av arbeidergrupper», **1**, 1969, 137-138.
- «Statsmakt og klassesamfunn i Norge», **2**, 1970, 106-145.
 - «Kommentar til dokumentet 'Proletariatets diktatur er massenes diktatur'», **2**, 1970, 174-175.
 - «Fiskarar i Norge og EEC», **4**, 1971, 186-192.
- Junne, Gerd, «Det strukturpolitiske kappløpet mellom de kapitalistiske industrilandene», **17**, 1986, 64-83.
- KAG/Bergen, Arbeidskollektiv, «Bidrag til analysen av ml-bevegelsen – Erfaringer fra det indre liv», **6**, 1974, 18-89.
- Kasa, Sjur, «Verdensbanken og det truede miljøet i den tredje verden», **19**, 1990, 111-120.
- Kasa, Sjur, se Mjøset.
- Kolstad, Arnulf, «Militærforskning ved universitetene», **1**, 1969, 88-99.
- «Arbeidernes kamp mot loven», **3**, 1970, 118-129.
 - «Arbeidstid og helse – utvikling og erfaring i Norge», **3**, 1970, 39-52.
 - «Kampen for fastlønn i Norge», **3**, 1970, 59-64.
 - «Industriarbeid i Kina», **3**, 1970, 130-149.
 - «LKAB-streiken – et sammendrag», **3**, 1970, 150-153.
 - «Jordbrukets avvikling – kapitalismens utvikling. Om EECs planmessige avfolkning av bygdene og proletarisering av bøndene», **4**, 1971, 137-186.
 - «Trekke ved psykologiens tilstand», **7**, 1975, 1-13.
 - «Psykologi og marxisme», **7**, 1975, 83-110.
 - «Hovedtrekkene i Alfred Lorenzers sosialiseringsteori», **7**, 1975, 111-125.
 - «Sovjetpsykologien», **7**, 1975, 126-148.
 - «Forebyggende psykologi og politisk praksis», **7**, 1975, 170-175.
 - «Om kapitalistisk produktivkraftutvikling og økologisk krise», **9**, 1977, 101-115.
 - «Kriminalitet i seinkapitalismen – utsikt over et uoversiktlig landskap», **25**, 2000, 5-39.
 - «Forbrytelse og straff – straff og forbrytelse», **25**, 2000, 125-154.

- «Fengselsfragmenter», **25**, 2000, 155-170.
- Kuron, Jacek og Karol Modzelewski, «Åpent brev til Det forente polske arbeiderparti», **5**, 1972, 112-133.
- Kremp, Elisabeth, se Aglietta.
- Kvande, Elin, «Ny teknologi – ny arbeidsløshet?», **15**, 1984, 169-182.
- Larsen, Guri, «Er svarte unggutter en trussel? », **25**, 2000, 51-63.
- Le Dem, Jean, se Aglietta.
- Machiavelli, Niccolo, «Fyrsten – et utdrag», **2**, 1970, 2-6.
- Magdoff, Harry og Paul M. Sweezy, «Notater om de multinasjonale foretaka», **4**, 1971, 73-96.
- Mandel, Ernest, «Den byråkratiske forvaltningen og arbeidernes situasjon i Sovjetunionen», **5**, 1972, 63-70.
 - «De lange bølgene i den kapitalistiske utviklingen», **12**, 1982, 4-14.
- Marcuse, Herbert, «Frigjøring fra overflodssamfunnet», **1**, 1969, 27-38.
- Marx, Karl, «En boa constrictor», **2**, 1970, 32-36.
 - «Maskineri og storindustri», **3**, 1970, 1-24.
 - «Arbeidsdagens lengde», **3**, 1970, 33-38.
 - «Arbeidslønn og lønnsmetoder», **3**, 1970, 53-58.
 - «Enquete Ouvriere», **15**, 1984, 183-193.
- Maurseth, Per «Venstresosialismens bølgegang», **23**, 1996, 6-32.
- Medvedev, Roy og Zhores Medvedev, «Sovjetunionen og våpenkappløpet», **13**, 1982, 168-192.
- Medvedev, Zhores, se Medvedev, Roy.
- Merchant, Carolyn, «Økofeminisme og feministisk teori», **21**, 1993, 106-111.
- Michael, Bakunin, «Fragmenter om staten», **2**, 1970, 20-31.
- Minsky, Hyman P., «Den svarte torsdag vil neppe gjenta seg», **17**, 1986, 115-126.
- Mjøset, Lars, «Sosialdemokratisk økonomisk politikk i Norge etter krigen», **11**, 1981, 85-143.
 - «Det amerikanske hegemoniet – Forfall eller ny triumf?», **17**, 1986, 127-158.
 - og Sjur Kasa, «Miljøproblemer og teknoøkonomiske paradigmer. En skisse til miljøproblemenes historie», **21**, 5-38.
 - «Atlantisk og vest-europeisk integrasjon», **22**, 1994, 13-71.
- Modzelewski, Karol se Kuron.
- Nell, Edward J. «Narkotikamarkedets dynamikk», **25**, 2000, 110-124.
- Neumann, Philip, «Diskusjonsbidrag til Eugen Vargas 'politiske testament'», **5**, 1972, 106-111.
- Nicolaus, Martin, «Teorien om arbeideraristokratiet», **3**, 1970, 80-91.
- Nirumand, Bahman og Eckhard Siepmann, «Om revolusjonens fremtid», **2**, 1970, 146-155.
- Nordhaug, Kristen, «Norske fiskerier. Overbeskatning og fordelingskonflikt i historisk perspektiv», **21**, 1993, 39-58.

- «Finanskrisa i Asia – Innledning til Wade og Veneroso», **24**, 1998, 124-136.
- Nordseth, Raket, «Med lasso i hånden og rubinen i favnen. Håpet og kampen om menneskelige livsbetingelser hos Agnar Mykle», **16**, 1985, 113-138.
- Nore, Vegard og Anders Ekeland, «Byrådssamarbeidet i Oslo – suksess eller selvutslettelse?», **23**, 1996, 120-138.
- Nørlund, Irene, «Nike og arbeidsforhold i Vietnam», **24**, 1998, 72-79.
- Oudiz, Gilles, se Aglietta.
- Overrein, Arne, «Om sekterismen og partiteorien», **6**, 1974, 1-17.
- «Byråkratiets utenrikspolitikk og Sovjetunionens internasjonale stilling», **8**, 1976, 84-130.
- «Kapitalisme, stat og arbeiderbevegelse – Kommentarer til Ebbing», **12**, 1982, 199-225.
- «Historiske perspektiver på marxismens utvikling», **14**, 1984, 78-118.
- «Mitt liv blei levd på den gale sida av jordkloden». Politikk, dekadens og sosial mobilitet hos Dag Solstad», **16**, 1985, 32-57.
- «Sosialdemokrati mellom stat og samfunn», **18**, 1988, 68-115.
- «Frihet, orden og sosialisme – Merknader til Arbeiderpartiets 'frihetskampanje'», **18**, 1988, 200-220.
- «Europa – slagord, visjon, virkelighet», **20**, 1992, 103-138.
- og Rune Skarstein, «Om ettervirkningene av Maastricht og 'Europa 92'», **22**, 1994, 5-12.
- «Suverenitet, demokrati og nasjon – Politiske grunnbegreper i EU-debat-ten», **22**, 1994, 182-204.
- «Norsk venstresosialisme og SVs identitet», **23**, 1996, 168-206.
- «Globalisering, klasser og stater», **24**, 1998, 4-27.
- «Bemerkninger om kultur og globalisering», **24**, 1998, 158-170.
- Parboni, Riccardo, «Skyldnernes overskudd», **19**, 1990, 94-110.
- Petersen, Teddy, «Kjartan Fløgstads fascination av det verkelege. Punkt-læsinger i forfatterskabet med særligt henblik på 'U3'», **16**, 1985, 58-85.
- Przeworski, Adam, «Sosialdemokratiet som historisk fenomen», **11**, 1981, 3-41.
- Rabehl, Bernd, «Den marxistiske teorien om overgangssamfunnene – illustrert med utviklingen av den russiske revolusjon», **8**, 1976, 15-58.
- Reich, Wilhelm, «Problemstillinga til massepsykologien», **3**, 1970, 92-118.
- Rottem, Øystein, «Tekstens illusjoner og desillusjonens tekster – fra 70-tall til 80-tall», **16**, 1985, 7-31.
- «Sprekker i mannsbildet. Om Knut Faldbakkens «Adams dagbok» og Erling Gjelsviks 'Dødt løp'», **16**, 1985, 86-112.
- «Et spyd i sanden. Om maskuline utopier hos Agnar Mykle og Finn Alnæs», **16**, 1985, 139-152.
- Rühle, Otto, «Parlament og partier», **2**, 1970, 101-105.

- Sakslind, Rune, «Nullvekst og nullvekstideologi – Bemerkninger til et slagord», **9**, 1977, 70-100.
- Sars, Johan Ernst, «Om Harald Hårfagres samling af de norske fylker og hans tilegnelse af odelen», **2**, 1970, 77-87.
- Seierstad, Dag, «'Proletarer i alle land,...' – europeisk fagbevegelse i trektvang», **20**, 1992, 82-102.
- «EF som beslutningsarena – institusjoner og prosesser», **22**, 1994, 72-94.
 - «Med SF og SV mot EU: 1972-1994», **23**, 1996, 92-119.
- Shanmugaratnam, N. «Den bærekraftige utviklingen i møtepunktet mellom debattene om utvikling og miljø», **21**, 1993, 85-105.
- Siepmann, Eckhard se Nirumand.
- Skarstein, Rune, «Opposisjonen i USA», **1**, 1969, 23-26.
- «Notater om Frankrike», **1**, 1969, 39-46.
 - «Kapitalismen og universitetet», **1**, 1969, 100-136.
 - «Om drivkreftene bak formingen av en europeisk forbundsstat», **4**, 1971, 54-72.
 - «Arbeiderklassen og Europastaten», **4**, 1971, 97-136.
 - «Diskusjonen om overgangssamfunnet mellom Paul M. Sweezy og Charles Bettelheim», **5**, 1972, 134-147.
 - «Om de kapitalistiske industrilandenenes avhengighet av råvarer fra u-landene», **9**, 1977, 116-146.
 - «Den grønne revolusjon – En kapitalistisk løsning på ernæringskrisa?», **9**, 1977, 147-192.
 - «Fra akkumulasjon til krise i verdensøkonomien», **12**, 1982, 150-169.
 - «Strukturforandringer i verdensøkonomien etter 1945», **12**, 1982, 86-127.
 - «Stakkars Europa», **13**, 1982, 1-34.
 - «Det internasjonale finanssystemet og u-landenes gjeldskrise», **17**, 1986, 84-114.
 - «OPEC-schizofreni? Noen tanker om 'skyld' og 'uskyld' i oljeprisfallet», **17**, 1986, 159-170.
 - «Pengene og livet! Om Valutafondets kondisjonalitet», **19**, 1990, 63-93.
 - «EFs 'indre marked' – kapitalisme uten stat?», **20**, 1992, 2-14.
 - «'Festung Europa'? EF i trekantforholdet med USA og Japan», **22**, 1994, 95-135.
 - «Globaliseringens politiske økonomi», **24**, 1998, 28-68.
 - «Den norske oljestaten i den globaliserte økonomien», **24**, 1998, 171-186.
- Skonhøft, Anders, «EF-integrasjonen og økonomisk utvikling i Europa», **20**, 1992, 15-34.
- Spangen, Inger, se Ekeland.
- Spurkeland, Trond, «Stalinismens fallitt», **6**, 1974, 159-194.
- «Det tyske sosialdemokratiet (SPD) 1914 – 1933», **10**, 1979, 141-179.
- Strange, Susan, «Politikk, handel og penger», **17**, 1986, 21-37.

- Svarstad, Hanne, «Norsk vannkraft. Næringsutvikling og miljøkonsekvenser hjemme og ute», **21**, 1993, 59-84.
- Sweezy, Paul, «Overgangen til sosialismen», **5**, 1972, 1-15.
- Sweezy, Paul M. se Magdoff.
- Sørensen, Knut H. og Kjell G. Holm, «Økologi og økopolitikk – Noen trekk ved øko-bevegelsen i Norge», **9**, 1977, 47-69.
- Sørensen, Knut H., «Arbeidsmiljølovgivningen og kampen om arbeidsforholdene i Norge – et historisk riss», **15**, 1984, 26-79.
- «Forskning for fagbevegelsen? Om vilkårene for arbeidsforskning i Norge», **15**, 1984, 106-140.
 - «Sosialdemokrati som læringsprosess», **18**, 1988, 221-227.
 - «Naturvitenskapelig politikk? En kunnskapspolitisk kritikk av norsk miljøbevegelse», **21**, 1993, 112-132.
 - «På jakt etter den politisk korrekte PC – Om mulighetene for en radikal teknologipolitikk», **23**, 1996, 139-168.
- Terjesen, Einar og Knut Holmquist, «Om stalinismens forutsetninger», **8**, 1976, 167-179.
- Terjesen, Einar, «Marxismen og det norske sosialdemokratiet 1884-1910», **14**, 1984, 119-159.
- Therborn, Göran, «Arbeiderbevegelsens framtidsutsikter og omdanningen av den avanserte kapitalismen», **18**, 1988, 24-67.
- Tiktin, Hillel H., «Til Sovjetunionens politiske økonomi», **8**, 1976, 59-83.
- Tjelmeland, Hallvard, «Marxismen og dei venstreintellektuelle i norsk arbeidarrørsle 1930 -1968», **14**, 1984, 160-210.
- «Klasse og organisasjon», **18**, 1988, 228-241.
- Varga, Eugen, «Den russiske veien til sosialismen og dens resultater», **5**, 1972, 71-105.
- Veneroso, Frank se Wade.
- Venneslan, Knut, «Tyskland og den økonomiske verdenskrise», **10**, 1979, 16-49.
- «NSDAP og den fascistiske massebevegelsen», **10**, 1979, 102-140.
 - «Styrkeforholdet mellom hovedklassene i fasciseringsprosessen», **10**, 1979, 50-101.
- Voy, Klaus, se Herr.
- Wade, Robert og Frank Veneroso, «Krisa i Asia: Høygjelds-modellen i konflikt med trekanten IMF-USA finansdepartement-Wall Street», **24**, 1998, 137-157.
- Wiik, Halfdan, «Historiesyn og revolusjonspraksis», **2**, 1970, 156-168.
- Wilhelmer, Bernhard, «Til kritikken av den herskende psykologi», **7**, 1975, 14-19.
- Zimbardo, Philip, se Haney.
- Øfsti, Audun, «Atferdsteori og psykoanalyse – Noen punkter til en kritikk av atferdsteknologien», **7**, 1975, 20-82.

- Ågotnes, Knut, «Svar til Holmquist og Terjesen – Korkje hengemyr eller skoddeheim», **8**, 1976, 180.
- «KPD, arbeidsklassa og fascismen», **10**, 1979, 180-220.
 - «'Vår tid er kommet' – Politikk og teori hos Karl Marx», **14**, 1984, 42-78.
- Aarø, Sigmund, «Intervju med klubbformann Kjell Hovden om streiken ved Norgas», **3**, 1970, 154-162.

INNHOLDSFORTEGNELSE: Vardøger 21-25

- Belsom, Einar*: Miljøkonsekvenser av EFs indre marked, *Vardøger 22*, 1994, s. 149-173.
- Cappelen, Ådne*: Finanspolitikken innenfor den europeiske monetære union, *Vardøger 22*, 1994, s. 136-148.
- Chambliss, William J.*: Statsorganisert kriminalitet, *Vardøger 25*, 2000, s. 91-109.
- Currie, Elliott*: Marked, kriminalitet og samfunn, *Vardøger 25*, 2000, s. 64-90.
- Ebbing, Hans*: EF-kampen og Arbeiderpartiets «fornyelse», *Vardøger 22*, 1994, s. 205-219.
- Ebbing, Hans*: SV 1996 – mellom opposisjonsbevegelse og kongemiddag, *Vardøger 23*, 1996, s. 50-76.
- Ebbing, Hans*: Mellom politikk og marknad – Norge frå utakt til takt, *Vardøger 24*, 1998, s. 187-213.
- Ekeland, Anders*: Økonomene og klimakatastrofen, *Vardøger 21*, 1992, s. 140-169.
- Ekeland, Anders og Inger Spangen*: Det grønne i de røde partiene, *Vardøger 21*, 1992, s. 133-139.
- Ekeland, Anders og Vegard Nore*: Byrådssamarbeidet i Oslo – suksess eller selvutslettelse? *Vardøger 23*, 1996, s. 120-138.
- Ericsson, Kjersti*: Ungdomskriminalitet og samfunn, *Vardøger 25*, 2000, s. 40-50.
- Gowan, Peter*: Sjøkkterapien i Øst-Europa – Teori, praksis og resultater, *Vardøger 24*, 1998, s. 80-123.
- Gustavsen, Finn*: En samtale om SF, SV, sosialisme og kapitalisme (intervjuet av Anders Todal Jenssen), *Vardøger 23*, 1996, s. 42-49.
- Haney, Craig og Philip Zimbardo*: USAs fengselspolitikk i fortid og fremtid, *Vardøger 25*, 2000, s. 171-183.
- Hjellum, Torstein*: Sosialistisk massebevegelse eller statsadministrasjon? *Vardøger 23*, 1996, s. 77-91.
- Jenssen, Anders Todal*: Nasjonalisme og internasjonalisme, *Vardøger 22*, 1994, s. 174-181.
- Jenssen, Anders Todal*: Om å misforstå egen medgang og motgang, *Vardøger 23*, 1996, s. 33-41.
- Kasa, Sjur*, se *Mjøset og Kasa*.
- Kolstad, Arnulf*: Kriminalitet i seinkapitalismen – utsikt over et uoversiktlig landskap, *Vardøger 25*, 2000, s. 5-39.
- Kolstad, Arnulf*: Forbrytelse og straff – straff og forbrytelse, *Vardøger 25*, 2000, s. 125-154.

- Kolstad, Arnulf*: Fængselsfragmenter, *Vardøger 25*, 2000, s. 155-170.
- Larsen, Guri*: Er svarte unggutter en trussel? *Vardøger 25*, 2000, s. 51-63.
- Maurseth, Per*: Venstresosialismens bølgegang, *Vardøger 23*, 1996, s. 6-32.
- Merchant, Carolyn*: Økofeminisme og feministisk teori, *Vardøger 21*, 1992, s. 106-111.
- Mjøset, Lars*: Atlantisk og vesteuropeisk integrasjon, *Vardøger 22*, 1994, s. 13-71.
- Mjøset, Lars og Sjur Kasa*: Miljøproblemer og teknoøkonomiske paradigmer – En skisse til miljøproblemenes historie, *Vardøger 21*, 1992, s. 5-38.
- Nell, Edward J.*: Narkotikamarkedets dynamikk, *Vardøger 25*, 2000, s. 110-124.
- Nordhaug, Kristen*: Norske fiskerier – Overbeskatning og fordelingskonflikt i historisk perspektiv, *Vardøger 21*, 1992, s. 39-58.
- Nordhaug, Kristen*: Finanskrisa i Asia – Innledning til Wade og Veneroso, *Vardøger 24*, 1998, s. 124-136,
- Nore, Vegard*, se *Ekeland og Nore*.
- Nørlund, Irene*: Nike og arbeidsforhold i Vietnam, *Vardøger 24*, 1998, s. 72-79.
- Overrein, Arne*: Suverenitet, demokrati og nasjon – Politiske grunnbegreper i EU-debatten, *Vardøger 22*, 1994, s. 182-204.
- Overrein, Arne*: Norsk venstresosialisme og SVs identitet, *Vardøger 23*, 1996, s. 168-206.
- Overrein, Arne*: Globalisering, klasser og stater, *Vardøger 24*, 1998, s. 4-27.
- Overrein, Arne*: Bemerkninger om kultur og globalisering, *Vardøger 24*, 1998, s. 158-170.
- Overrein, Arne og Rune Skarstein*: Om ettervirkningene av Maastricht og «Europa '92», *Vardøger 22*, 1994, s. 5-12.
- Seierstad, Dag*: EF som beslutningsarena – institusjoner og prosesser, *Vardøger 22*, 1994, s. 72-94.
- Seierstad, Dag*: Med SF og SV mot EU: 1972-1994, *Vardøger 23*, 1996, s. 92-119.
- Shanmugaratnam, N.*: Den bærekraftige utviklingen i møtepunktet mellom debattene om utvikling og miljø, *Vardøger 21*, 1992, s. 85-105.
- Skarstein, Rune*: «Festung Europa»? EF i trekantforholdet med USA og Japan, *Vardøger 22*, 1994, s. 95-135.
- Skarstein, Rune*: Globaliseringens politiske økonomi, *Vardøger 24*, 1998, s. 28-68.
- Skarstein, Rune*: Den norske oljestaten i den globaliserte økonomien, *Vardøger 24*, 1998, s. 171-186.
- Skarstein, Rune*, se *Overrein og Skarstein*.
- Spangen, Inger*, se *Ekeland og Spangen*.

- Svarstad, Hanne*: Norsk vannkraft – Næringsutvikling og miljøkonsekvenser hjemme og ute, *Vardøger 21*, 1992, s. 59-84.
- Sørensen, Knut H.*: Naturvitenskapelig politikk? En kunnskapspolitisk kritikk av norsk miljøbevegelse, *Vardøger 21*, 1992, s. 112-132.
- Sørensen, Knut H.*: På jakt etter den politisk korrekte PC – Om mulighetene for en radikal teknologipolitikk, *Vardøger 23*, 1996, s. 139-167.
- Veneroso*, se *Wade og Veneroso*.
- Wade, Robert og Frank Veneroso*: Krisa i Asia: Høygjelds-modellen i konflikt med trekanten IMF-USAs finansdepartement-Wall Street, *Vardøger 24*, 1998, s. 137-157.
- Zimbardo, Philip*, se *Haney og Zimbardo*.

Kjersti Ericsson og Guri Larsen

Skolebarn og skoleforeldre

Om forholdet mellom hjem og skole

Hft. kr. 238,-
ISBN 82-530-2173-9

Når barn blir skolebarn, blir foreldre skoleforeldre. Foreldrene får også en skolehverdag å forholde seg til. Foreldre og skole er sammen om å skape "gode og lykkelige barn". Men det er slett ikke opplagt hvordan dette arbeidet skal fordeles, hvordan samarbeidet skal foregå og hvilken makt de to partene skal ha. Hvordan fordeles oppgaver i forbindelse med **omsorg og skolearbeid**? Har foreldrene ansvar for skolearbeidet – har skolen ansvar for omsorg og oppdragelse?

Debatten går nå i spaltene (og sikkert i hjemmene og på skolene). Vi minner om at skolebyråden i Oslo høsten 1999 utformet en skole-hjem-erklæring som har fått sine lokale varianter på de ulike osloskolene. Dette oppsiktsvekkende initiativet medførte kun en et par oppslag i pressen.

Et eget kapittel i denne boka blir viet minoritetsfamiliers møte med skolen – et møte som ikke nødvendigvis er enkelt. Hvordan oppfatter disse familiene skolens budskap og sine egne handlingsbetingelser, og hvordan forsøker de å fremme egne mål og ønsker?

Hovedhensikten med boka er å gi innblikk i en prosess der barn, foreldre og lærere deltar, en prosess som både er sentral i å skape morgendagens voksne, og det samfunnet vi lever i her og nå.

Kjersti Ericsson (f. 1944) er utdannet psykolog og professor i kriminologi ved Universitetet i Oslo. Hun har en mangfoldig bokproduksjon bak seg, både fag- og skjønnlitteratur. Hun har arbeidet med sosialpolitiske temaer, ungdomsproblemer, kvinnespørsmål og barnevern. På Pax Forlag har hun tidligere utgitt bl.a. *Drift og dyd. Kontrollen av jenter på femtitallet* (1997).

Guri Larsen (f. 1943) er utdannet kriminolog, og forsker ved Institutt for kriminologi ved Universitetet i Oslo. Hun har særlig arbeidet med spørsmål rundt barnevern og flyktninge- og innvandringspolitikk. Larsen har tidligere utgitt boka *Brødre. Æreskamp og hjemløshet blant innvandrings ungdom* på Pax Forlag (1992).

OM BIDRAGSYTERNE

- Jan Otto Andersson* underviser i sosialøkonomi ved Åbo Akademi, Finland.
- Ida Bull* underviser i historie ved NTNU, Trondheim.
- Håkon Bleken* er billedkunstner, basert i Trondheim.
- Robert Brenner* underviser i historie ved UCLA, Los Angeles, USA.
- Ottar Brox* er sosiolog og forsker ved NIBR, Oslo.
- Ådne Cappelen* er økonom ved Statistisk Sentralbyrå, Oslo.
- Hans Ebbing* er filosof og arbeider i administrasjonen ved Universitetet i Bergen.
- Hans Magnus Enzensberger* er forfatter, basert i München, Tyskland.
- Jan Fagerberg* underviser i sosialøkonomi ved Universitetet i Oslo.
- Olav Fagerlid* underviser i sosialøkonomi ved NTNU, Trondheim.
- Kirsten Flatøy* underviser i den videregående skolen i Bergen.
- Jan Terje Faarlund* underviser i nordisk ved Universitetet i Oslo.
- Marianne Gullestad* forsker ved Institutt for Samfunnsforskning, Oslo.
- Kjartan Fløgstad* er forfatter, basert i Oslo.
- Kjell J. Havnevik* underviser i utviklingsstudier ved Universitetet i Uppsala, Sverige.
- Lars Herlitz* er historiker (emeritus) ved Universitetet i Göteborg, Sverige.
- Sjur Kasa* er sosiolog og forsker ved NIBR, Oslo.
- Arnulf Kolstad* underviser i sosialpsykologi ved NTNU, Trondheim.
- Kaori Izumi* forsker i utviklingsstudier ved Roskilde Universitetscenter, Danmark.
- Lars Mjøset* underviser i sosiologi ved Universitetet i Oslo.
- Helge Nilsen* underviser i engelsk ved NTNU, Trondheim.
- Kristen Nordhaug* forsker i utviklingsstudier ved RUC, Danmark.
- Arne Overrein* underviser i filosofi ved Universitetet i Tromsø.
- Georgios Stamatis* underviser i sosialøkonomi ved Panteio universitetet, Athen.
- Knut H. Sørensen* underviser i sosiologi og vitenskapshistorie ved NTNU, Trondheim.